הָעָבָר

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת:
ברוך קרוא
יהודה פלוצקי

המזכיר:
א. אהרוני

מועצת המערכת:
ש. אטינגר
ב"צ דינור
יוחנן טברסקי
יצחק מאור
זלמן שזר
חנן שמרוק

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

חוברת ט׳ אלול תשכ"ב תל־אביב

הוצאת „אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה בהשתתפות משרד החנוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג ובסיוע מר אברהם שפייזהנדלר בארצות הברית

התוכן

עמוד

שמונים שנה לפרעות שנות השמונים:

הד פרעות שנות השמונים בעתונות העברית, מאת ברוך קרוא 3
הפרעות ברוסיה בראשית שנות השמונים בשירה ובסיפור,
מאת ד"ר ישראל קלויזנר 7
הגאוגרפיה של פרעות תרמ"א, מאת ד"ר יהודה סלוצקי 16
לאחר שמונים שנה, מאת יצחק גרינבוים 26
על עמדתה של התנועה המהפכנית הרוסית לגבי היהודים בשנות
ה־70 של המאה ה־19, מאת משה מישקינסקי 38
פליטי פרעות שנות השמונים בברודי, מאת ד"ר נ. מ. גלבר 67
תזכיר על הפרעות בשנות 1881—1882, מאת עמנואל לוין 78
נאדסון ופרוג, מאת יוחנן טברסקי 82
על הגראף איגנאטייב והתקנות העראיות, מאת ולאדימיר גרוסמן 86
זכרונות בן אחיו של איגנאטייב 87

*

האגודה „חרות ישראל", מאת אריה רפאלי (צנציפר) 89

ששים שנה לועידת מינסק:

ימי מינסק, מאת דוד זכאי 94
פרשת ועידת מינסק, מאת הרב ד"ר מרדכי נורוק 96
הפלא של ועידת מינסק, מאת הרב יעקב ברמן 101
יובל הועידה הציונית במינסק, מאת ד"ר שמואל אייזנשטאט 104
כרוז בני הישיבות 106

*

השתדלותו של אברהם שטרן לשיחרור חז"ס מן ה„טאגצעטל",
מאת ד"ר רפאל מאהלר 107

*

זכרונות וזכרון קהילות:

דמותה של בת עיירה באוקראינה (שרה גולובצ'יק־מרצ'בסקי)
מאת רחל ינאית—בן־צבי 113
שצ'דרין — יישוב יהודי בעל דמות מיוחדת, מאת ד"ר אל. גולודץ 127
ש. א. הורודצקי ותקופת „הגורן" בברדיטשוב, מאת יעקב בוקשטיין 137
חיבת־ציון בעיר רוסטוב על נהר דון, מאת מ. זלאטקין 140
קהילת חאסלאוויץ ורבניה, מאת הרב י. ז. דיסקין 145
בית הספר העברי בסאראטוב, מאת יעקב אהרוני 150
שלושים שנה למותו של מרדכי בן־עמי, מאת ד"ר מיכה בן־עמי 160

*

אגרות:

מכתבי שמעון דובנוב 165
מכתב ש. אנ־סקי למ. בן־עמי 173
מכתבי מנדלי לבתו חנה 174
מכתבי מ. פרוזר לי. ל. גורדון (הובאו לדפוס ע"י ש. ברימן) 176

*

זכרונותיו של היסטוריון, מאת אבא גורדין 194

דפוס „המרכז", תל־אביב

שמונים שנה לפרעות שנות השמונים

ברוך קרוא

הד פרעות שנות השמונים בעתונות העברית

בחדשים הראשונים של שנת 1881, לפני רצח הצאר אלכסנדר השלישי במרס ולפני פרוץ הפרעות באפריל, לא פסקה העתונות העברית, וביחוד „הצפירה", מלהתריע על הסתה אנטישמית בגרמניה, ואף על מעשי אלימות ביהודים שם. שפ"ר, הוא שאול פנחס רבינוביץ, לאחר זמן מתרגם גרץ לעברית ואחד מפעילי חיבת ציון, ישב בימים ההם בגרמניה וכתב מכתבים ל„הצפירה". כבר בגליון הראשון של השנה פורסם מכתב של שפ"ר בשם „הוללות הקנאים באשכנז" ובו מסופר על התקפת יהודים בטבורה של ברלין בליל סילבסטר: „סבואי שכר ושיכורי יין הקנאה חלקו חבלים באפם, המטירו מהלומות על ראשי כל איש אשר שערותיו לא צהובות והכרת פניו העידה עליו, כי ממי יהודה יצא". מכתבים כאלה פורסמו כמעט בכל גליון בחדשים הבאים. אין ספק, שיש קשר בין התנועה האנטישמית, שפותחה בימים ההם בגרמניה ובין הפרעות ברוסיה אותה שנה והדבר ראוי למחקר מיוחד.

הפרעות ברוסיה פרצו ביום 15 באפריל לפי הלוח הרוסי הישן, שהוא יום 27 באפריל לפי לוח אירופה המערבית, המקובל כיום גם ברוסיה. בעתונים העברים (כולם היו רק שבועונים) ניתן פרסום לפרעות ב„המליץ" בגליון מיום 21 באפריל בעמוד השלישי בכותרת „דבר עצב", וב„הצפירה" בעמוד החמישי בכותרת „חדשות שונות", אמנם כידיעה ראשונה. הידיעות ב„המליץ" היו יותר מפורטות, אבל כולן לקוחות מלה במלה מעתונים רוסים. ב„המליץ" נדפסה גם רשימת נדבות למען סובלי הפרעות. שום תגובה למאורעות לא באה בשני השבועונים מחמת הצנזורה. רק בגליון הבא מיום 28 באפריל בא ב„המליץ" מאמר ראשי בשם „נחפשה דרכינו ונחקורה", ובו סניגוריה על היהודים מתובלת בהטפת מוסר להם: „לא נעשה שקר בנפשנו להתפאר כי כולנו צדיקים, כולנו כשרים, כולנו שומרים את חוקי היושר". בסוף המאמר יועץ הכותב (העורך ארז) לפנות לממשלה „בתחנונים" והוא בטוח „כי ישמע המלך לקול המבקשים רחמים לפניו וישנה גורלנו לטוב".

בוארשה היתה הצנזורה יותר חמורה. אפילו כעבור שבועים אחרי פרוץ המאורעות כותב העתון במדור החדשות „דברי הימים" בהתנצלות לפני הקוראים: „לא עתה העת לשום עין בקורת על הסבה הראשונה למעשים האיומים האלה אך למלא חובת מכתב עתי לבני ישראל ולספר הדברים כהויתן באזני אחינו המחבבין את הצרות, באין תוספת וגרעון כאמור בכתבי העת הרוסים והפולנים".

שני השבועונים העברים ברוסיה פרסמו מכאן ואילך פרטים על הפרעות עד כמה שהצנזורה לא קיצצה בהם, ו„המליץ" אף נתן בכל גליון מאמר אחד או שנים בענין הפרעות, ובהם העז להתווכח עם העתונות האנטישמית,

שהצדיקה ממש את ההתקפה על היהודים (ב„נובוייה ורמיה" פורסם מאמר: „להכות או לא להכות?" והמסקנה בפירוש — להכות!). אבל המאמרים מסתכמים במתן עצה ליהודים „להתיצב לפני שר הפנים ולהתחנן לפניו לשים מתג ורסן" וכו'.

*

המפנה הראשון לקראת חיפוש פתרון לצרות ישראל בארץ ישראל בא בעת ובעונה אחת ב„המגיד" (שבועון שיצא בליק בגרמניה, על גבול רוסיה, ורוב קוראיו היו ברוסיה ובפולין. גם בו אגב פורסמו הידיעות על הפרעות בנוסח זהיר, כדי שהגליונות לא יוחרמו על ידי הצנזורה של הדואר הרוסי) ובשבועוני רוסיה ופולין. ביום 11 (24) במאי הופיע ב„המגיד" מאמר אנונימי, בלי ספק מאת העורך דוד גורדון, שהטיף לחיבת ציון כמה שנים לפני הפרעות, בכותרת „יום לבנות גדריך", בו נאמר: „למה לא נקים הריסות ציון, הריסות הארץ שיש לנו זכות עליה... עתה הלא ישמעו מפי שונאינו פה אחד לאמור: עלו לירושלים, עלו לארץ מכורתכם... אם נקשה לבבנו לבלי האמין בקול אותות התולדה, אז עתידים אנו לעלות בשלשלאות של ברזל לארץ אבותינו, כי אויבינו יגרשונו בעל כרחנו".

כעבור יומים, בגליון מיום 26 במאי, השתרע ארז עורך „המליץ" על שלושה עמודים במאמר ראשי „בין בדבר והבן במראה" (רמז לפסוקי דניאל על הקץ). הכותב מגלה את אכזבתו מן המאה התשע עשרה וטוען, כי „מגרמניה פתחה הרעה", לאחר שהוא מונה הצעות שונות לתקון מצבם של יהודי רוסיה הוא מגיע להצעת ההגירה ומעדיף בין ארצות ההגירה את ארץ ישראל. ומענין שהוא מדבר בפירוש על מדינה: „נחל לבנות חרבות ארץ אבותינו השוממה ותהי תקוה לנו, כי בימים יוצרו תתעוררנה ממשלות אירופה ביחד עם ממשלתנו לכונן מדינת יהודה". הוא מדבר גם על חברת „ישוב יהודי רוסיה בארץ הקדושה", וכידוע הוא שהשיג כעבור עשר שנים את הרשיון מממשלת רוסיה ל„ועד האודיסאי" של חובבי ציון.

ב„הצפירה" נשמעה הקריאה הראשונה לעליה בגליון מיום 7 ביולי במאמרו של שפ"ר: „דורש לציון" לרגל הצעתו הידועה של האנגלי אוליפאנט. הוא מספר, כי „התעורר בקרב רבים החפץ לשוב למקומם הראשון, לחונן עפרות ארץ אבותם וממקום שבאו שם הם שואפים ללכת, ובכן נשמע קול הקריאה מעבירים במחנה העברים לאמר: קומו ונעלה ציון".

נראה שסיסמה זו „קומו ונעלה ציון" פשטה בעם, שכן בגליון „המגיד" מאותו שבוע יצא הסופר מרדכי בן הלל הכהן במאמר בכותרת זו, לפי הכתוב בירמיהו ל"א ה':

„בני הדור החדש בישראל האוהבים את עמם ומתבוננים לאחריתו יקוו, כי אם ידע ישראל את אשר לפניו אז תהיה גאולה גם לו כאשר באתה במאה הזאת תשועת היונים וכאשר נגאלו העמים בחצי האי הבלקני בימינו ולעינינו. רב עתה כבר מספר האנשים המאמינים בתחית עם ישראל בדרך הזה... סובו ציון והקיפוה, התישבו בכל הערים והכפרים אשר במלוא רוחב ארץ הקדושה, עבדו את הארץ וסחרוה כי עין בעין נראה את הזמן הזה כבר קורא אלינו מן הסערה: קומו ועלו ציון". מענינת המלה תחיה, שהופיעה כאן, אולי בפעם הראשונה, במובנה המחודש.

בגליון שלפני כן כתב העורך במאמר „היהודים ברוסלאנד" בין היתר: „עוד לפני עשרים שנה החילונו לדבר אודות הענין הגדול ההוא... ועד היום לא חדלנו לדבר על ישובה של ארץ ישראל".

ואכן היה עורך „המגיד" הראשון שדיבר בעתונות העברית השכם ודבר על חיבת ציון ועליה, החל משנות הששים למאה שעברה.

היו גם דעות אחרות. ב„הצפירה" מיום 4 באוגוסט כותב הסופר הידוע אלימלך איש נעמי במכתב מאודיסה דברי התנגדות חריפה נגד עליה לארץ ישראל: „אין לנו חלק ונחלה בארץ כנען, נכריה היא לנו מהיום אשר יצא ממנה כל הדרה". גם ב„המליץ" נשמעו קולות נגד היציאה. ז. מינאר, חניך בית המדרש לרבנים הממשלתי בווילנה ורב מטעם הממשלה במוסקבה, מתנגד לכל יציאה מרוסיה בכלל ומקדיש לטענותיו שלושה טורים. העורך מוסיף הערת ויכוח ומעיר: „בדיעבד לא הצטער איש לו עלו היהודים כולם או מקצתם מן הארץ". אבל דוקא ב„הצפירה" פורסם מכתב נוגע עד הלב מאת יעקב גולדמן „מילידי ירושלים ומיושביה" בשם: „שאו נס ציונה, העיזו אַל תעמודו" (18 באוגוסט), הוא משבח את טיב אדמת הארץ וטוען, שאין מה לפחד מפני „הדרוזים או הבעדווינים", כי „פחד הממשלה שם מתג בלחי העמים הפראים וברק שקלי הבקשיש (מתנת יד) יאיר לנו החשכה".

מאורע מכריע בהלך־הרוחות בענין חיבת ציון והעליה היה שירו המפורסם של יהודה ליב גורדון, שפורסם ב„המליץ" ביום 10 בנובמבר: „בנעריני ובזקניני נלך" בצירוף מאמר המשורר בראש העתון. אמנם המאמר והשיר מרביתם לא בענין חיבת ציון אלא בענין האמונה בעתיד העברית. יל"ג כותב: „עתה ידעתי למי אני עמל מבחר כל שני" (רמז לשיר היאוש הידוע שלו). אבל ברור היה, שכאן דרך תשובה, עזיבת האנטי־תיזה המשכילית ופניה לתיזה הלאומית־הציונית. עצם שם השיר מרמז לעליה לארץ ישראל. ביתר בהירות הביע את הלך הרוח החדש המשורר מנחם מנדל דוליצקי, שגורדון סמך ידו עליו כיורש שירתו. הוא פירסם שורת מאמרים ב„המליץ" בדצמבר בשם „למען ציון לא אחשה". בהתלהבות רבה הוא פונה נגד ההגירה לאמריקה.

היו גם דעות בעד יציאה בכלל מבלי להעדיף ארץ מסויימת. אחד החותם בן מנחם פותח את המאמר הראשי בגליון 27 באפריל 1882 בכותרת „מה חובתנו ונעשנה" בדברים אלה: „השאלה המרחפת על שפתי כל איש ישראל — איה מקום מנוחתנו? ואיה נברח מפני צרה גבירתנו" (מליצה לפי הכתוב בראשית ט"ז מ': „מפני שרי גברתי אנכי בורחת", לקוחה מיצחק אברבנאל).

ב„הצפירה" מיום 10 בנובמבר 1881 נדפס מאמר נלהב של אברהם אבא ראקובסקי, מתרגם „טאנקרד" של ביקונספילד (בשם „נס לגויים"), למען העליה. המאמר נקרא „גרים ותושבים" ולו מוטו ממדרש רבה פרשת לך לך: „מוטב ללון במדבריות של ארץ ישראל מללון בפלטריות של חוץ לארץ". אין המחבר חולם על מדינה: „לא נהלך בגדולות לבקש לנו ממשלה, לא מלכות ולא מקדש, אשר עוד לא בא עת לחננה, רק חלק ונחלה בארץ, אדמה לעבדה ולשמרה".

ב„המליץ" מיום 8 ביוני 1882 פרסם ש"י איש הורוויץ (הוא עורך קובצי „העתיד" בראשית המאה העשרים, שעורר פולמוס על מהות היהדות) מאמר בשם „אגרת שלום ואמת" בשם כמה חברים לדעה בפטרבורג ובמוסקבה, אחים לארגון, ששמו „חצוצרות בני ציון למקרא העדה ולמסע המחנות". בגליון מיום 19 באוקטובר פרסם הסופר יהושע חנא רבניצקי, מי שעתיד להיות עורך „הפרדס" וחבר עמיתו של ביאליק, מאמר ראשי בשם „עובד אדמתו ישבע לחם" בעד חקלאות בכלל ובארץ ישראל בפרט: „הרעיון הנשגב של ישוב ארץ ישראל, אשר יש תקוה לאחריתו כי ישגא מאד, יחוזק לא מעט על ידי עבודת אדמה בארצנו" (זאת אומרת ברוסיה).

בינתים פשטה בעם תנועת היציאה לא רק לאמריקה אלא גם לארץ ישראל, והעתונות מלאה ידיעות על כך. ביחוד ב„הצפירה" ו„המגיד". ב־20 באוקטובר מודיעה „הצפירה" בשם סופר „ג'ואיש כרוניקל" בירושלים: „אחינו בני ישראל מארץ רוסיה ינהרו הלום המונים המונים". מודיעים על התעניינות יהודי אנגליה וכן יהודי גרמניה בחיבת ציון. בגליון מיום 20 באפריל 1882 מתפרסם ב„הצפירה" מאמר ארוך: „הקולוניה הראשונה בארץ הקודש". המדובר הוא על פתח תקוה. מתואר מצבה הקשה, ו„נדיבי אירופה" מתבקשים לעזור לה. המאמר מסיים: „הצעת ישוב ארץ ישראל לא בשמים היא ולא רחוקה ממנו. אך בידינו ובכספנו להוציאה אל הפועל אם נתגבר כאריות ונתאזר באומץ רוח הלאומי ולא נאחר את רצון זאת".

נחום סוקולוב, שבכמה ממאמריו בשנת 1881 טען, שיש להזהר מפני ההתלהבות לעליה, שאולי עוד לא הגיעה שעתה, מתלהב במאמרו במדור „הצופה לבית ישראל" בגליון מיום 27 באפריל 1882 וכותב: „כבר הסכימו כל השואלים והדורשים בהלכות שאלת היהודים כי רק אם נבצע את המפעל הנשגב הקדוש, ישוב ארץ ישראל, אז גם המקום יאמר די לצרותינו". באותו מאמר הוא מבשר על יסוד המושבה ראשון לציון. בגליון מיום 15 יוני 1882 במדור „חדשות שונות" מסופר, כי „ארץ ישראל היתה בעת הזאת לתל שהכל פונים אליו". עוד בראשית אוקטובר 1881 פותח „המגיד" מדור קבוע „לישוב ארץ ישראל". בגליון מיום 28 בדצמבר מתאונן „המגיד" על העתון הירושלמי „שערי ציון", שהוא „מכביד מאד את ליבותם של אלה החפצים לבוא להאחז בארץ הקודש".

אבל דוקא לאחר שתנועת חיבת ציון התפשטה, ואף העליה גדלה בממדי הימים ההם, יוצא נחום סוקולוב ביום 7 בנובמבר שנת 1882 נגד קונטרסו של פינסקר „אוטואמאנציפציה" והוא חוזר להתנגדותו בגליון 27 בפברואר 1883:

„מחבר קונטרס אויטא־עמאנציפאציאן מרכיבנו על הגמל הפורח באויר, ובא כיועץ אל החבוש בבית האסורים ואומר: הראית את דרך הנשר בשמים, הסירה מעליך את העבותים, נתק את המוסרות והרקיע למרומי שחקים ושם תמצא מנוח: האין זה לועג לרש?"

אבל כבר אי אפשר היה לעצור את הזרם. וכשהפכה חיבת ציון לציונות נרתם לה סוקולוב עצמו ועמד לאחר זמן קצר בראשה, והדברים ידועים.

*

כשקוראים את העתונות העברית של ראשית שנות השמונים מורגש בחוש אותו הזעזוע הגדול, שהביא אותנו עד הלום. פרעות שנות השמונים ברוסיה עשו מה שלא עשו לא מסעי הצלב ולא שחיטות חמלניצקי. גזירות אחרות עוררו תנועות משיחיות חולמות, שהתנפצו אל גלי המציאות. רק זעזוע שנות השמונים הזיז את העם ממקומו, הקנה לו את הרעיון של שחרור עצמי ושל העפלה. נקודת המפנה בדברי ימי ישראל בגולה היא תקופת שנות השמונים בחיי יהודי רוסיה. בגורלם של יהודי רוסיה נפלה הזכות הגדולה להיות ראשונים לציון. העתונות העברית שיקפה את הדבר כראי נאמן. אין להשוות את העתונות שלפני הפרעות לעתונות שלאחריה. היא היתה לשופרו של משיח הגאולה.

ד"ר ישראל קלויזנר

הפרעות ברוסיה בראשית שנות השמונים בשירה ובסיפור

הפרעות בשנת תרמ"א (1881) באו ליהודי רוסיה במפתיע. הם קיוו לשוויון זכויות ולשיפור מצבם. רק מעטים, בתוכם פרץ סמולנסקין, חששו, שיהודי רוסיה עומדים בפני רדיפות מוגברות. סמולנסקין ביקר ברוסיה בחדשי פברואר־אפריל של שנת 1881, ובשיחותיו עם עורכי העתונים היהודיים בפטרבורג הביע את חששותיו, שיתחילו לפגוע ביהודים, ברכושם ובנפשם[1]. חברי המערכות של העתונים דחו את החזות הקשה הזאת, הם לא האמינו בה. עוד לפני שחזר סמולנסקין לווינה פרצו הפרעות הראשונות בילִיסאווטגראד[2].

הפרעות הוללו מהפכה בחיי היהודים ברוסיה, הן שימשו נקודת מיפנה גם בהיסטוריה של העם היהודי כולו: התחילה ברוסיה שיבה של האינטליגנציה המתבוללת אל העם ואל תרבותו; הרעיון של תחייה לאומית, שכבר התחיל להתפשט לפני כן בחוגים מצומצמים, הלך ונעשה הרעיון המרכזי; התחילה הגירה המונית, שהניחה את היסוד למרכזים יהודיים חדשים; התחילה התנועה לייסוד מרכז לאומי לעם הגולה והנודד, התחילה תנועת חיבת־ציון.

שינויים כבירים אלה מצאו את ביטויים בעתונות ובספרות היהודית של אותו זמן בשלוש השפות, שהתהלכו בקרב יהודי רוסיה: בעברית, אידיש ורוסית.

לפובליציסטיקה היהודית יש חלק רב בבירור הרעיוני ובמתן כיוון להמונים. הסופרים הביעו בעיתונות את תדהמתם מהמאורעות, התווכחו על הצורך בהגירה ועל הארץ שאליה יש להגר. הם היו גם מהעושים ומהמעשים למען ארגון ההגירה וארגון אגודות ליישוב ארץ־ישראל, בעיתונות נתפרסמו בצורת פיליטונים דבריהם של י. ל. ליוואנדה ומשה לייב ליליינבלום וכן הופיע קונטרסו של הד"ר י. ל. פינסקר „אוטו־אמנציפציה", שהראו על המהפכה בהלך המחשבות של האינטליגנציה היהודית, שנתאכזבה מהתקוות לשוויון זכויות ולאחווה בין העם הרוסי ובין יהודי רוסיה.

את ההתעוררות הגדולה לתחייה לאומית בארץ האבות ליוותה שירה, שעודדה והלהיבה. במידה פחותה נוצר הסיפור הלאומי. לספרות הציונית של אותה התקופה הקדשתי פרק מיוחד בספרי „התנועה לציון ברוסיה", כרך א', המופיע למלאות שמונים שנה לתנועת „חיבת ציון" ברוסיה[3]. במאמרי זה אעמוד על הדי הפרעות של ראשית שנות השמונים בספרות היהודית. ההדים היו יותר חזקים בשירה מאשר בפרוזה. הסופרים מוכרחים

---

1) עיין בהערה שלו למאמרו „נחפשה דרכינו" ב„השחר", כרך י', חוב' ה' (נדפסה בחודש אב, תרמ"א), עמ' 211. את דעתו על ממשלת אלכסנדר השני ראה בתזכירו ל„איזראעליטישה אליאנץ" בווינה, שפרסמתי ב„העבר", חוב' ד'—ה'.

2) על תאריך שובו של סמולנסקין מרוסיה עיין ב„היסטוריה של הספרות העברית החדשה" ליוסף קלויזנר, ירושלים תש"ט, כרך ה', עמ' 148, בהערה.

3) בהוצאת „הספריה הציונית", ירושלים תשכ"ב.

היו להתחשב בצאַנזורה החמורה, הם היו מסתירים לפעמים את כוונותיהם תחת מסווה של מאורעות בעבר, או בארצות אחרות, כמו רומניה ומארוקו.

שמעון פרוג

אחד המשוררים, שנתן ביטוי עז למאורעות, היה שמעון פרוג. פרוג, יליד המושבה היהודית בובריב־קוט בפלך חאַרסון, אהב את ארץ מולדתו והרגיש את עצמו כרוסי. יחסם הרע של הרוסים ליהודים עורר בו אכזבה באמונתו ברוסיה וגעגועים על ארץ־האבות העתיקה. עוד לפני הפרעות, בחוברת פברואר משנת 1881 של הירחון „ווסחוד", פירסם שיר בשם „הבעייה הנצחית", שבו הוא כותב:

„הוי, כמה נעשתה לי יקרה — בפני עולם גדול ומלואו:
הארץ, שבה חי בעבר — ציון שניה היית לי רוסיה,
עמי, הארץ בה לרווחה — לבי כולו נתון לך היה,
נשם, מלא אושר, מלא דרור. — לוּא, אוֹיה, שמעתי זאת,
ציון, ציון היקרה שלי — את האנחות והאנקות!...
כמה חביבה היא לי! — כמה כואב אני את כאבי,
אליה בוערת אהבתי, — כשעלי לבוא עם תוכחתי
אליה נכספת נשמתי! — בפני ארץ מולדתי
ובה, בית־מקדשי, נשבע אני — שאהבתיה בכל לבי!

(בתרגומי. השיר לא כונס אחר כך בכתביו).

אחרי הפרעות הצטרף פרוג לקוראים להגירה ואחר־כך לעלייה לארץ־ישראל. הפרעות וגל השנאה ליהודים עוררו בו צער עמוק ויאוש מאמונתו בקידמה. בשירו „למשפט ההיסטוריה" הוא מעמיד את השאלה מי עורר את התפרצות הכחות האפלים שבעם הרוסי, והוא כותב:

משדות רוסיה המדולדלת, הרעבה — שוּדדו אלפי בתים, שנתנו צל־קורה
הגיעה לאזנינו אנקת אבות וילדים, — לאחי, ובצעדים חרישים, מהירים
שהיו לקרבן יצרים פראים והוללים... — צעדה מאחורי האויבים
שם, בהתפרצות מטורפת, איומה, — אחוזי האיבה הדלוּת עם תרמילה...

המשורר שואל:

מי נטע בלב העם את השנאה, — כוחות איומים, כוחות אפלים
מי נתן לחימת פרא להתלקח? — שהיו רדומים, הוא עורר לחיים.

(בתרגומי)

בראש שירו רשם פרוג את המלים: „תחת שלוש רגזה ארץ, — — — תחת עבד כי ימלוך" (משלי, ל', 21—22). תשובתו היא, שהעם הרוסי, שסבל תחת עול הטאטארים ותחת שלטון איוואן האיום, למד בעצמו לפעול בכוח האגרוף. לכוח זה קורא העם הרוסי „משפט העם", לשרירות לבו ולהפקרות — „משחק"[4]).

בשירו „הרהור" הוא שומע קול סערה משתוללת — את קול היחפנים הרעבים והשיכורים; הוא שומע גם את צחוק־השטנים של „הגאורים", השמחים על משבתיהם של היהודים; מצד שני מגיעות לאזניו נאקות היהודים המוכים והמתחננים שירחמו עליהם. המשורר רוצה לקלל, לבכות, לשקע את צערו בדמעותיו[5]). במשורר מתעוררת גם שנאה

---

4) השיר נדפס ב„ווסחוד", 1881, חוב' יוני.
5) שם, 1881, בחוב' אוגוסט.

לאלה, שידיהם מלאו דם והם חודרים לנשמתו[6]). הוא מאמין שעמו יעמוד בפני הרדיפות והסערות כסלע איתן[7]).

המשורר חדל להאמין בקידמה, קידמה שאיננה מונעת פרעות. בשירו „שתי תמונות", שבו הביע את כפירתו בקידמה, הוא מתאר מהלך פרעות:

...המולת ההמון, צחוק ושריקות... אנקות של נערות חלשות...
עשן שריפות... צעקות ילדים... יללות של אמהות ונשים[8]).

מקולמסו של המשורר הצעיר יצאו קריאות להשתחרר מכבלים, להאבק, ואם לא יספיקו הכוחות לנצח את האויב, הרי יש לפחות לא להכנע לו. אולם פרוג איננו איש מלחמה, איננו קורא לנקמה; הוא רק מוכיח ורוגז[9]).

י. ל. גורדון

גדול־המשוררים העברים בזמן ההוא, י. ל. גורדון, הביע בראשית שנת תרמ"ב בשירו „בנערינו ובזקנינו נלך" את דעתו, כי „רבבות אדם לטבח לא יכריעו", ולכן יש תקווה, שכשם ש„ראינו רעה, עוד נראה גם טובה, עוד נחיה בארץ כאשר חיינו". אם בכל זאת יהיה צורך להגר, — נלך בנערינו ובזקנינו.

בשירו „אחותי רוחמה", שכתב י"ל בחורף של שנת תרמ"ב „לכבוד בת יעקב אשר עינה בן חמור", הטיל המשורר את החרפה על המעניס וקרא להגר[10]). כיוון שלא ראה את ארץ־ישראל כמקום מקלט, קרא להגר לארץ אחרת, שתשמש מלון אורחים זמני „עד יחמול עלינו אבינו". י"ל התכוון לארצות־הברית של אמריקה כמקום מקלט זמני.

בתשובה על שיר זה פירסם יששכר בר הלוי איש הורוויץ מווילנא ב„השחר" שיר „אחותי נאשמה", שבה הוא מאשים את בת יעקב בהתרחקות מבית אביה ומאחיה וברצון להדמות לעם הארץ ולהתבולל. יששכר־בר הורוויץ סבר, שפרשת הפרעות לא נגמרה, היא רק נפסקה זמנית. קרא לעלות לארץ־ישראל ולבנות את הארץ:

שובי אל בית אביך ואדני שמה;
אז לך יקראו: „אחותי רוחמה!"[11])

כן הגיב על שירו של י"ל גם יחיאל הלר בשיר „איך תנחמוני הבל?" שנדפס אף הוא ב„השחר"[12]). על דברי י"ל:

מה־תתיפחי, אחותי רוחמה,
מה־נפל לבך, מה רוחך נפעמה,
וּלחייך שושנים מה־נבלו?

עונה יחיאל הלר:

הן לא אתיפחה, כי אין עוד די דמעות,
גם לבי לא נפל — הוא מוכה מרעם;
ולחיי, מיד זד, תורני נוראות,
לא נבלו אך מרטו ובחרפה ובזעם;

---

6) שם, בחוב' אוקטובר.
7) בשירו „בסערה", שם, בחוב' דצמבר.
8) שם, 1882, בחוב' יולי.
9) בשיריו שנדפסו שם, 1885, חוב' אפריל ויולי (השיר השני נקרא „אַל תדון אותי").
10) השיר נדפס בקובץ „מגדנות", שניתן כתוספת לגליון כ' של „המליץ" תרמ"ב, שהופיע לרגל חג הפורים.
11) השיר נכתב ביום כ"ב אדר ב' תרמ"ג ונדפס ב„השחר" שנה י"א, חוב' ז.
12) שם, חוב' ח'. השיר נכתב גם הוא באדר ב' תרמ"ג.

האגרוף גברה, שלטת ברמה,
אף גם כי כל עון לא אדע בי, למה ?

יחיאל הלר מצביע על מצבו הכלכלי הקשה של העם, שלא יוכל להגר מחוסר אמצעים, ואם גם יהגר, אינו בטוח שבארץ החדשה לא יגידו לו שוב, שהוא זר שם.

בתגובה על ה„אוטואמנציפציה" של פינסקר כתב יל"ג בראשית שנת תרמ"ג את השיר „עדר אדני", שבו הוא מטיל ספק אם עם אנחנו, דבר שהיה ברור לו בכתבו את שירו „בנעורינו ובזקנינו נלך". אם אין אנו יודעים להתארגן כדי להושיע לעצמנו, הרי אין אנו עם, רק עדר. אנו :

עדר במדבר, צאן הרגה הננו,
הזאבים מכל צד ישתערו עלינו,
איש איש בשאט נפש לבנו קורע
נשוע לא נושע, נצעק אין שומע,
סגר עלינו המדבר כל אפסים,
הארץ נחושה, ברזל השמים.

יל"ג, שישב גם הוא כמו פרוג בעיר הבירה, רחוק ממקום המאורעות, לא הוציא מכינורו צלילים חזקים כמו חברו הצעיר.

מ. מ. דוליצקי

השואה שגברה על יהודי רוסיה דיכאה את רוחו של המשורר מנחם־מנדל דוליצקי והפכה את שירתו לשירת תוגה ואבל. מ. מ. דוליצקי, שהיה מהמעוררים לעלייה לארץ־ישראל, כתב שיר „לאבל כנורי", שבו הוא אומר :

עם זו אהבתי הוכה עד מות, — מאום בו לא אשמע בלתי שאון צרים,
חושך מימינו, משמאלו — צלמות — ודמים ודמעות שוטפים כנחלים !
ובקרבו הדבר יפיל חללים. — ואחרי כל אלה מה מלים אכבירה ?
מאום בו לא אראה רק מות וקברים, — אם לבי בעפר משם איך אשירה ?

המשורר מודהם, אינו יכול לרכז את מחשבותיו מרוב מורא ופחד. „להקות היחפים" גזלו ממנו את רוח השירה [13]).

בהמשך שירו זה הוא רואה תמונות מהפרעות באחיו :

ראיתי למעלה נוצות חמרים, — ודמים ודמעו תסביבם כמים !
עפות ברוח עד לב השמים. — ראיתי יחפים עולים ממשאה
ראיתי למטה מתים ופגרים — — ובתה ישיתו קריה ומלואה...

בשירו זה [14]) מרגישים אנו בפעם הראשונה את הזוועות של ימי הפרעות.

בשירו „האכר והנוצה", שכתב בשנת תרמ"ד, נתן דוליצקי תאור של פרעות [15]). הנוצה מספרת :

אך פתאום ומרצחים גדודים יצאו — ויבוא קץ נורא לבית בעלי אמש :
להרוג ולאבד עניים מרודים ; — בי אשתו רצחו וכסתו קרעו !
(ולרצח הזה, שמעתי, יקראו — וילז ו הנקיים בעברה נצחת,
אי־סדרים בארץ או שאלת... !) — מפנו גג ארצה השליכו עד אחד —
ודרור לבזה טבחים קראו — אחר הם הושלכה האם הנרצחת,
בא־לי צדיקים לעיני השמש, — ודמ־הם בדמה התבוללו יחד !

13) השיר נתפרסם ב„השחר" שנה י"א (תרמ"ב), חוב' ב'.
14) נדפס ב„השחר", שנה י"א, חוב' ה' (תרמ"ג).
15) נדפס בפטרבורג, 1884. 7 עמ'. הרשיון מהצנזורה מיום 12 באוגוסט 1884.

יהודה הלוי לוין (יהל״ל), שהיה היחידי בין המשוררים היהודים, שראה בעיניו בעיר מגוריו קיוב את הפרעות, כתב שני שירים, שבהם מרגישים אנו את גודל האסון שבא על יהודי רוסיה.

בשירו „שתי דמעות" מתאר יהל״ל את ים הצרות הגדול, האדום מדם יהודים והדורש קרבנות נוספים. אין המשורר מתייאש: אלהים נזכר בבניו וריחם עליהם, הוריד להם שתי דמעות

והים הנה מלא, הסאה מלאה,
הקיץ הקץ — הגיעה השעה!

בני ישראל יעברו את הים האדום כמו בצאתם ממצרים, ויעלו גאולים לארץ האבות [16]).

„סערות תימן" הרעישו את לבו של המשורר והדהימו אותו במידה כזו, שאינו יכול לבכות ולתנות את צרות עמו. הוא יושב איפוא דומם

דומם — ביום הרג רב בנפול מגדלים. תנופצנה אמות ויבוקעו אבות
בהלמות עמלים ותצלנה מקבות, תפוצצנה עצמות וירוסקו אברים,
וישוע חללים וירוטשו עוללים, ובשרים לבתרים חמרים חמרים!!

המשורר מדוכא, הוא רואה את עמו נטבח לעיניו והוא שואל אם זהו גורלו של העם, האם נגזר עליו כליון? [17]).

אברהם גולדפאדן

בשפת אידיש מוצאים אנו הדים מה„סופות בנגב" בשירתו של המחזאי והמשורר העממי אברהם גולדפאדן. הוא פירסם בקובץ „דער יודישער וועקקער", שהוציאו י. ח. רבניצקי וצ. ז. פראנקפלד באודיסה בשנת 1887, שיר בשם „א שטיין פונים הארצן" („אבן מן הלב"), בצירוף כותרת משנה ברוסית „הגיונות אחרי פרעות". הכוונה היתה לפרעות ביהודי רוסיה [18]). השיר נכתב בחודש ספטמבר 1885. בשיר דו־שיח בין היהודי ובין הפורע. היהודי שואל אותו למה פרץ לבתים של עניים, שבר חלונות ורהיטים, קרע כסתות וכרים, בה בשעה שצריך היה לפגוע בעשירים, היושבים בערי הבירה בארמונות, שהוא, הבלתי־יהודי, בנה אותם. הפורע עונה, שאמנם התכוון לעשירים, אבל לא יכול להגיע אליהם. לפורע יש טענות רבות נגד היהודים, אולם כולן נובעות מהעובדה שהם זרים בארץ זו. אינו רוצה בהתבוללות היהודים, אינו רוצה שיקבלו זכויות שוות לשלו ושיגיעו להשפעה ולשלטון במדינה. אינו מאמין גם בדיבורי־כזב של יהודים על סוציאליזם וקומוניזם, הם מתכוונים בזה ליהפך לשותפים שלו באדמתו הפוריה. הוא מבטיח ליהודי, שגם אם יחדל אי־פעם ההבדל בין עני לעשיר, ימשיכו „העיקריים" להכות ביהודים. המשורר נותן צדק להתנגדותו של „העיקרי" להתבוללות היהודים וקורא לאחיו בני ישראל לשמור על עצמיותם הרוחנית והלאומית.

א. גולדפאדן החל לכתוב בחודש ינואר 1885 פואימה גדולה, שבה רצה לתת ביטוי להגיונותיו בקשר לפרעות ברוסיה. את כתיבת הפואימה, שקרא לה „שבתיאל", סיים רק

---

16) השיר נדפס בשנתון „האסיף", שנה א', ואורשה 1884.

17) השיר נדפס שם, שנה ב', ואורשא 1885. בראש שירו, שקרא לו „עיני עוללה לנפשי", רשם יהל״ל כותרת נוספת „משא מארוקה".

18) בקובץ שיריו של א. גולדפאדן, שנשתמר בכתב־יד, יש כתובת נוספת בעיפרון: לזכר רדיפות היהודים ברוסיה. עיין במאמרו של ד״ר י. שאצקי „גאלדפאדנס לידער זאמלונג אין כתב־יד" בספר „הונדערט יאר גאלדפאדן" בעריכת י. שאצקי, ניו־יורק 1940, הוצאת ייוו״א.

בשנת 1889 ופירסמה בקראקא בשנת 1897 [19]). גם בשירו זה קובע גולדפאדן את העובדה, שהיהודי נחשב כזר בקרב עם־הארץ למרות רצונו להתבולל. התכחשותו ללאומיותו, למנהגיו ואפילו המרת הדת, אינן מועילות לו. בסיום הפואימה, המלאה געגועים על הבית היהודי המסורתי, השומר שבת, ניתנת תמונה של פרעות:

פון א גרויסען עולם אין מיטטען העלגען טאג	(לאור היום חשכו הרחובות
אין אזש פינסטער געווארען די גאסטען...	מהמון רב שאותם כיסה...
די לופט האט געלעכט פון יאממער, פון קלאג	באויר נשאו בכי ויללות,
פון פוקען, פון פייפען, פון רייסען,	קול תוף, שריקות, שבירה,
פון שלאגען, פון ברעכען, פון שרייען „אוי וועה"	מכות, הריסה, צעקות „אויה",
פון דער צירייצטער באַסע קאַמאנדע:	זה הולך גדוד היחפנים,
„ביאט זשידאוו!" האָט געשטירמט	
א שרעקליך געשרייא	„הכה ביהודי!" קוראים שודדים,
פון גאט'ס ריס... פון דער ווילדער באנדע...	כנופיה של מרצחים ופראים...)

משוררים רוסיים

בעתונות היהודית בשפה הרוסית השתתפו גם עתונאים ומשוררים רוסיים. הם היו בחלקם עדים לפרעות והתרשמו מהמאורעות. המשורר ו. ז'וקובסקי נגע בשיריו בגורלם של היהודים במשך הדורות ועמד על מצבם בזמנו. הוא ציין, שגם עכשיו משתעשע הקהל הבלתי־יהודי למראה עינוייו של היהודי, אלא במקום חיות טרף בזירת הקרקס באו המונים של אנשים עזי־פנים [20]).

הכתב והמשורר נ. ד. שצ'אדרוב היה עד לפרעות ברוסטוב על נהר דון בחודש מאי 1883. כששמע על הפרעות, מיהר שמה ושלח מברקים ל„ווסחוד" על המתרחש, אולם הצנזורה לא נתנה לפרסם את הידיעות. הוא רשם את רשמיו בפנקס ופרסם אותם כעבור שנה בירחון „ווסחוד" [21]). נ. שצ'דרוב פרסם באותו ירחון, בחוברת אפריל של שנת 1884, שיר בשם „אחרי הפרעות" עם כותרת משנה „תמונה מהחיים". בשירו זה מתאר המשורר בית יהודי דל, שפגעו בו הפורעים: בבית אשה זקנה, המתפללת ובוכה, ועל־ידה נערה, שהפורעים אנסו אותה והיא מודהמת ממה שעבר עליה.

גם המשורר הרוסי ואסילי קארצוב פרסם בירחון „ווסחוד" שיר על הפרעות [22]). לדעתו פורע החלק המפגר של העם. המשורר מתבייש בעתונות הרוסית, המתעללת בכבוד הקרבנות ומעוררת לפרעות. הוא שואל, אם חי הוא במאה התשע־עשרה?

משוררים שונים

שנות תרמ"א—תרמ"ב מצאו את הדם, כפי שראינו, בשירה בעיקר אצל שמעון פרוג ברוסית ואצל מ. מ. דוליצקי ויהל"ל בעברית. היו גם משוררים אחרים, שהגיבו על המאורעות, כמו ש. אברמוביץ, בנו של מנדלי מוכר ספרים, ב„ווסחוד", ומשוררים עברים אחרים. יצחק קאמינר, שקרא בשיריו עוד לפני הפרעות לטיפוח הלאומיות היהודית, קונן בזמן הפרעות על „אחיו העבדים, הנעים ונדים מגוי אל גוי" וקרא לעלות לארץ־ישראל וליישב

---

19) י. שאצקי ב„גאלדפאדען־בוך", ניו־יורק 1926, עמ' 24—25.
20) בשירו ב„ווסחוד", 1884, חוב' מארס. עיין גם בשירו, שם, 1883, בחוב' נובמבר.
21) שם, 1884, חוב' יוני.
22) שם, חוב' ספטמבר.

אותה. בשירו „ברית בין הבתרים" [23]) קרא לאחדות פנימית נוכח גלי השנאה, הבאים על העם:

בין אלה המצרים,
תחת אלה המשברים,
כאשר בחוץ, מצפון ומדרום,
ממזרח וממערב — מכל עברים,
ידפונו ערים,
ימררונו צרים;
תחת אגרופי רשע של אלה האכזרים,
המכים אותנו ברשות שרים, במצות כמרים,
בתוך אלה החיים המאררים והמרים —
נתחזק, עמי! נתחזק ונהיה לגברים!

המשורר ראה את ההסתה האנטישמית ואת התוצאות שלה, — מלחמה שהתחילו בה עמים רבים נגד העם היהודי, אבל לבו לא נפל בקרבו. הד"ר קאמינר היה מלא בטחון, שגם הפעם יקום ישראל על אף הפגעים [24]):

ויחי יעקב הקטן, אף כי רבו מכותיו,
עמקו פצעיו, לא נעשה כן לכל עם,
אף כי מכף רגל ועד ראש אין בו מתום,
פצע וחבורה... כולו מתבוסס בדם.

משוררים אחרים, חשובים פחות, ניסו אף הם לתגות את ענות עמם [25]). אחד מהם, שמואל־שבח קאנטורוביץ ממאריאמפול, שכתב שיר „ליל פחדים" ביום ח' באב תרמ"ב ופרסמו ב„השחר", קרא להגנה עצמית בפני להקת „אדומים צמאי דם", אולם הטיל ספק אם יתעורר העם לפעולה נועזה כזאת [26]).

„מרי" לג. בוגרוב

מבין הסיפורים שבאו לתאר את ימי הפרעות ראוי להזכיר אך שלושה, את „מרי" לג. בוגרוב („וסחוד" 1883), את „נקם ברית" לפרץ סמולנסקין ואת „בתוך לבאים" למ. מ. דוליצקי („המליץ" 1884).

בוגרוב מתאר בסיפורו „מרי" את הפרעות ואת המשבר שהתחולל בעקבותיהן בחוגי האינטלגנציה היהודית המתבוללת. משפחת רופא יהודי, האב, בן ובת חייה בעיר בדרום רוסיה רחוק מהיהודים. המגע היחידי של האב עם היהודים הוא בעבודתו המקצועית. הבן והבת גדלו בלי כל חינוך יהודי, הם רואים את עצמם רוסים לכל דבר. הבת מתאהבת בפקיד רוסי גבוה. היא מוכנה להמיר את דתה לפני נישואיה עם הפקיד. אחיה מוכן לעשות כמותה, גם האב החליט לעשות כך יחד עם בניו. והנה פורצות פרעות ביהודים. הפקיד־החתן מסתכל להנאתו במהלך הפרעות יחד עם עוד אנשים מהשכבות העליונות. מרי, הכלה המיועדת, ואחיה רואים את הזוועות ואת התנהגות החתן, המשקר לה ומעמיד פנים כאילו השתדל למנוע את ההתפרעות. מרי דוחה אותו. היא נוכחה שהנוצרים אינם רואים ביהודי בן־אדם קרוב להם, ההמון רואה ביהודי בן־אדם, העומד מחוץ לחוק. היא,

---

23) נדפס ב„המגיד" 1882, גל' 48—49; 1883, גל' 1—3.
24) „שיר העם", נדפס ב„האסיף" א', תרמ"ה.
25) צבי הורנשטיין מברדיצ'ב בשירו „לזמיר", ב„השחר", שנה י', חוב' י"ב. השיר נכתב ביום ט' באב תרמ"א; ש. טריווש ב„שיר למעלות", שם.
26) שם, שנה י"א, חוב' ב'.

אחיה ואביה חוזרים אל עמם. מרי, הנקראת כבר מרים, ואחיה, מתחברים אל הנוער היהודי, הם רוצים להגר וחושבים על התיישבות.

בסיפור באו לידי ביטוי התמורות שחלו בעקבות הפרעות בהשקפותיו של בוגרוב. קוסמופוליט ומתבולל, אוהד הנצרות, שהיה מוכן להמיר את דתו, נוכח, שאין העם הרוסי מוכן לראות ביהודים אחים, והוא מחייב את ההגירה. לתנועה ליישוב ארץ־ישראל לא הצטרף, לא האמין שהיהודים ידעו להשליט במדינתם בא"י סדר ולחיות כעם תרבותי מתקדם (ראה סיפורו „מאניאק" — „המשוגע" — בירחון „ווסחוד", 1884).

בסיפור „מרי" ניתן כאמור תאור פרעות ביהודים בעיר בדרום־רוסיה. ההתחלה היא בבית־משקה יהודי בקצה־העיר, למחרת מתפשטות הפרעות בכל חלקי העיר, פרט לשכונות, שבהן גרה האריסטוקרטיה הרוסית ועשירים יהודים אחדים. השלטונות האזרחיים מתייחסים בקורת־רוח למאורעות, שר־המשטרה מרוצה ממתן „שעור" ליהודונים המנצלים את העם העיקרי. הצבא אינו מגן על היהודים, אלא משמש כעין מאסף, או משמר־כבוד, לפורעים. פקידים גבוהים, גברים וגבירות מהשכבות הגבוהות, מסתכלים להנאתם על מחזה השוד והרצח, הם צוחקים ולועגים לשדודים, וכשזורקים השודדים למרכבותיהם סחורות שנשדדו, אינם זורקים בחזרה את הגזל.

התמונה מהפרעות, שנתן בוגרוב, היא בכללה גכונה, אולם כמו בסיפורים אחרים שלו, גוברות המחשבות על הצד הציורי. התמונות הבודדות מהפרעות, שהביא בוגרוב בדוגמאות ממעשי הפורעים, הן מטושטשות וחלשות. המחבר מצדיק את אי־התגוננות היהודים, מפני שמעשים תקיפים מצד היהודים היו עלולים לגרום לשחיטה כללית.

מלבד הסיפור המדובר פרסם הירחון „ווסחוד" מחדש, כתוספת לחוב' א'—ב' של שנת 1883, את סיפורו של בוגרוב „מרים" על פרעות ההיידאמאקים ביהודי אוקראינה במאה ה־17, שנדפס לפני כן, בראשית שנת 1882 ב„ראזסבייט" (בגל' 1—4, 6, 9, 12, 14). בוגרוב, שפרסם כבר לפני כן (1876) רומן היסטורי מתקופת חמילניצקי בשם „כתב־יד עברי", רצה בוודאי להעביר קו־משוה בין תקופה איומה זו של גזירות ת"ח ות"ט ובין הפרעות של זמנו. שמות הגיבורות של שני הסיפורים הוא „מרים", סיפורו השני הוא כאילו פרק שני של אותו סיפור בשם הכולל „מה שהיה". בראש הסיפור על תקופת ההיידאמאקים רשם בוגרוב את דברי הסופר הרוסי קראמזין:

אין חדש תחת הירח,
מה שהיה הוא שיהיה;
גם לפני כן נשפך דם,
גם אז בכה בן־האדם.

„נקם ברית" לפרץ סמולנסקין

פרץ סמולנסקין, שהרגיש כאמור בזמן ביקורו ברוסיה בראשית שנת 1881, שיהודי רוסיה עומדים לפני ימים קשים, פרסם בירחונו „השחר", שנה י"א (תרמ"ג), סיפור, שבו תיאר את המשבר, שעבר על יהודי רוסיה בכללם ועל הנוער המשכיל בפרט. בסיפור „נקם ברית", שפרסמו בשם מוסווה צנ"ה (האותיות האחרונות של שמו: פרץ בן משה), הרגיש מדעותיו ומחוויותיו בזמן ביקורו ברוסיה.

בסיפור מתנהל ויכוח בין הסטודנטים היהודים, שהושפעו מהרעיון הלאומי, ובין המתבוללים שבהם. גיבור הסיפור, בן־הגרי [27]) הוא מתבולל מובהק. גם כשבאים אליו

---

27) מקובל כי דמותו של שמעון ונגרוב הצעיר, עמו נפגש סמולנסקין בעת ביקורו בפטרבורג ב־1881 שמשה פרוטוטיפוס לדמות בן־הגרי. ר' מ.ב.ה. הכהן, „מערב עד ערב" (וארשה 1904), ח"א, עמ' 167.

חבריו ומספרים לו על הפרעות, שפרצו בערים רבות, אינגו חדל לדגול בהתקרבות לעם־הארץ. החברים, הרואים את עצמם כתלמידיו של „הסופר העברי הפלמוני", קרי — של סמולנסקין, מציינים, כי „נבואת הסופר באה ונהיתה ואולי עוד קרבה לבוא כאשר לא עלה גם על לבו". בסיפור — תיאור של הפרעות בעיר מולדתו של בן־הגרי. ניתן תיאור של התנהגות השלטונות, המשטרה והצבא. כשפשטו שמועות, שבעיר, שרובה יהודים, כעשרים אלף נפש, עומדות לפרוץ פרעות, הלכה משלחת של היהודים אל שר־העיר וביקשה למנוע אותן. השר דיבר אליהם בגסות, אמר להם, שהיהודים מוצצים את דם עם־הארץ. אחד מחברי המשלחת הודיע, שהיהודים יתגוננו. דברים אלה הרתיעו את השר והוא הבטיח לשמור על הסדר. הפרעות פרצו בכל זאת בערב של אותו יום. נגרם נזק עצום לרכוש והיו אבידות בנפש. שלושה אנשים נרצחו ברחוב, ארבעים נפצעו, ושנים עשר מתו מהמכות. כשניסו היהודים להתגונן, הפריעו אותם המשטרה והצבא. בבית הסבא של בן־הגרי, שהיה ידוע כאיש, שעשה „הרבה טובות לעניי עם הארץ", לא נגעו הפורעים לרעה. הזקן לא נבהל, יצא אל הפורעים ודיבר על לבם שיחדלו להרוס ולהשחית. רק אחרי שני ימים של שוד ורצח באו המשטרה והצבא ושמו קץ לפרעות. השתתפו בפרעות לא רק היחפנים, אלא גם בני אזרחים ואצילים.

אביו של בן־הגרי למד לקח מהפרעות, הוא חדל להאמין בהתקרבות בין היהודים לבין העם הרוסי, הוא ראה, כי „אין אדם בארץ, כי חיתו טרף המה". האם כנגד זה ממשיכה להאמין באפשרות של התקרבות ובקידמה. הבן, שהיה מושפע מן האם, נוכח כעבור זמן קצר, כשראה את התכשיטים שנשדדו מאחותו רוחמה על צווארה של ידידתו־אהובתו הנוצריה, שהאב צדק. הוא חזר אל עמו ונדר נדר לעלות לארץ־ישראל ולהקדיש את חייו לבניין הארץ.

הסיפור „נקם ברית", אם כי איננו יצירה אמנותית חשובה, נותן תמונה בהירה מהסבל, שעבר על יהודי רוסיה בשנות הרמ"א—תרמ"ב, ומהמיפנה הפנימי לצד הלאומיות ו„חיבת ציון".

הסיפור „בתוך לבאים" לדוליצקי

תאור מזעזע של משפחה, שנפגעה מן הפרעות נתן מ. מ. דוליצקי בסיפורו הקצר „בתוך לבאים", שנדפס ב„המליץ" תרמ"ד, גל' 10—16 [28]. יהודי, שישב בכפר ועסק בעבודת האדמה, הוזר הביתה ומוצא את אשתו, חתנו ונכדתו שחוטים: הבת באה מהעיר ק. (קיוב!), ששם שדדו פורעים את ביתה ורצחו את בנה. היא מוצאת את בעלה, בתה ואמה הרוגים, והיא יוצאת מדעתה; האב הזקן מוצא את קצו מרוב צער וסבל. הבת מספרת על הפרעות: „שודדים פשטו על ביתי בק... בעצם היום ולעיני השמש וישוסו כל הוני ורכושי, שברו כל כלי ביתי, קרעו את כסותי ונוצותיהן פזרו לכל רוח, לא השאירו לי גם שמלה לכסות מערומי — אהה! וגם בני... בני היחיד נפל חלל בתוך המהומה..." נרצח גם ראש המשפחה, שיצא לכפרים כרוכל למכור את סחורתו.

יצירות גדולות יותר, שבהן יתואר גודל השינוי בחייהם של יהודי רוסיה לרגל הפרעות, לא נוצרו בפרוזה.

---

28) יש גם תדפיס בצורת חוברת, פטרבורג תרמ"ד, 20 עמ'.

יהודה סלוצקי

הגאוגרפיה של פרעות תרמ"א[1]

א

הפרעות שהתחוללו בדרום רוסיה בחדשים אפריל—אוגוסט 1881 תופסות מקום מרכזי בתולדות עם ישראל, בהיותן נקודת מפנה בגורל יהודי רוסיה, שממנה תוצאות לשינוים כבירים בהלך רוחו של העם היהודי כולו. רושמן זה של הפרעות לא בא להן משום אכזריותן המיוחדת, להיפך — ביחס לפרעות שהתחוללו, אף הן, בעיקרו של דבר, באותו אזור, בשנות 1903—1906 ובשנות 1918—1921, היו פרעות תרמ"א מוגבלות ומסוייגות. רובן הצטמצמו במעשי שוד ובהכאות, ומקרי הרצח ומעשי האונס היו בודדים. עיקר השפעתן של פרעות אלה בא להן משום ראשוניותן ומשום ההד הרב שמצאו בקרב הציבור הרוסי על כל מעמדותיו וחוגיו, ומשום שגררו אחריהן עשרות שנים של „פוגרום יבש" ביהודים מצד הממשלה הרוסית, פקידיה ושוטריה. בעקבותיהן של פרעות אלה באו שנים ארוכות של גזרות, הגבלות, גירושים ומעשי התעללות אחרים, ש„קושטו" מפעם לפעם על־ידי התפרצויות של פרעות דמים ושוד.

נקודה מעניינת בגל פרעות ראשון זה, שהציף את יהודי רוסיה, היה אופין הטריטוריאלי המצומצם: שלושת פלכי רוסיה־החדשה (נובורוסיה): חרסון, יקאטרינוסלאב וטאבריה ושלושת הפלכים של אוקראינה ההיסטורית: קיוב, פולטאבה וצ'רניגוב. בכל שאר 19 הפלכים של תחום מושב היהודים לא התחוללה תנועת הפרעות (חוץ משתי התפרצויות בודדות בפלכי פודוליה ווהלין, הסמוכים לאזור הפרעות הנ"ל, שעוד נעמוד עליהן להלן).

במאמר קצר זה, שאליו רצופה מפת איזור הפרעות, ברצוני למנות את האזורים בהם התחוללו הפרעות ולבדוק מה היו הסיבות שהקלו על התפרצותן דוקא באיזורים אלה.

השלב הראשון של פרעות תרמ"א תחילתו בעיר התעשיה הפורחת ומשגשגת ייליסאבטגראד (כיום: קירובוגראד), שמנתה כבר בימים ההם למעלה מ־43000 תושבים, כ־30 אחוז מהם יהודים. הפרעות פרצו בה ב־15 (27 לפי הלוח הגריגוריאני) באפריל 1881 והתפשטו בימים 16—21 באפריל ב־17 כפרים ובעיירה אחת (ויטיאזבקה) במחוז יליסאבטגראד וב־13 כפרים ובתחנת רכבת אחת (זנאמֶנקה) במחוז אלכסנדריה הסמוך. נסיון לפתוח בפרעות בעיר אלכסנדריה עצמה חוסל באיבו[2]) על־ידי כוחות הצבא. ב־17 באפריל התחוללו פרעות בישוב הכפרי הגדול גולטה (מחוז אנאנייב), הקשור עם ייליסאבטגראד במסילת־

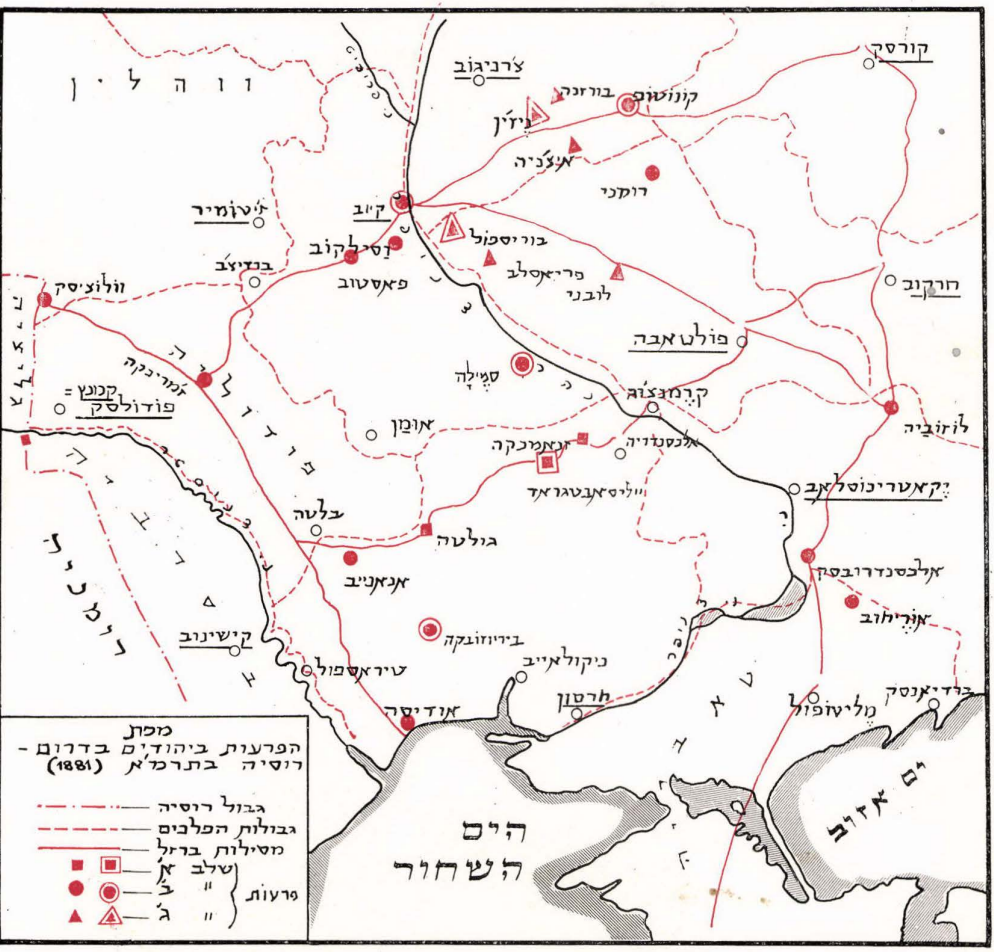
---

1) הספר

Материалы для истории антиеврейских погромов в Росии. Москва 1923 т. 2 редактор Г. Я. Красный.

יזכר להלן בשם — קראסני.

2) ר' קראסני, עמ' 479.

וולין
קורסק
צרניגוב
קונוטופ
בורזנה
ניז'ין
מגלניה
רומני
קיוב
טשרנוביר
בוריספול
טשרקסוב
בוגוסלב
פאסטוב
פריאסלב
לובני
וולוצ'יסק
חרקוב
פולטאבה
סמילה
קרמנצוג
קנונץ = פודולסק
אומן
אלכסנדריה
לוזוביה
יקאטרינוסלאב
בלטה
גולטה
אנאניב
אלכסנדרובסק
אורילוב
קישינוב
בירזולקה
טיראספול
ניקולאייב
חרסון
מליטופול
ברדיאנסק
אודיסה
הים השחור
ים אזוב
מפת
הפרעות ביהודים בדרום-רוסיה בתרמ"א (1881)
גבול רוסיה
גבולות הפלגים
מסילות ברזל
פרעות שלב א'
" ב'
" ג'

גליון ראשון מ„כרוניקה של אגודת חרות ישראל" (חארקוב 1883)
(ר' מאמרו של אריה רפאלי (צנציפר) בעמוד 89).

הברזל. המכה הראשונה ביהודים נחתה, איפוא, באיזור הצפוני של פלך חרסון ותוך שבוע ימים התפשטו הפרעות מיילוסאבטגראד ל־33 ישובים באיזור זה [3].

לאחר הפסקה של כמה ימים בא השלב השני והעיקרי של הפרעות, שנמשך כשבועיים ימים, בסוף אפריל ובראשית מאי 1881, והתפשט בכל ששת הפלכים של רוסיה החדשה ואוקראינה ההיסטורית, ובשתי נקודות־ישוב בפודוליה ובווהלין.

ב־26 באפריל פרצו פרעות בעיר־המחוז אַנאַנייב (פלך חרסון) ופרעות קשות יותר בעיירה המסחרית בירזובקה, שמדרום לה, שני ישובים בחלקו הדרומי־מערבי של פלך חרסון. כן נפגעו היהודים בחמישה כפרים במחוז אנאנייב (חוץ מגולטה שנזכרה לעיל) ובשני כפרים במחוז טיראספול הסמוך.

המאורע המרכזי בשלב זה של תנועת הפרעות היו הפרעות שנערכו בקיוב ובפרבריה ונמשכו שלושה ימים (26—28 באפריל). קיוב — עיר פלך, שמספר תושביה הגיע אז ל־163000 איש, היתה מרכז כלכלי ומסחרי לכל החבל הדרומי־מערבי של רוסיה, ועל אף ההגבלות הקשות בזכות הישיבה התגוררו בה למעלה מ־18000 יהודים. מקיוב התפשטו הפרעות מיד בקרוב ל־50 כפרים במחוז, ומשם לעיר־המחוז ואסיליקוב. אמנם כאן נשאו הפרעות אופי קל יחסית. „עירנו לא נפגעה קשות" [4] כותבים ל„ראזסביט" מואסיליקוב. בפאסטוב, עיירה הסמוכה לואסיליקוב, נתקלו הפורעים בהתנגדותם של היהודים, ש„יצאו לקראת האורחים הבלתי־קרואים ובידיהם אלות עושות־רושם" [5]. כמה ימים לאחר מכן התחוללו פרעות ימים, שנמשכו כיומים, בעיירה התעשייתית החשובה סמילה (דרום פלך קיוב, בדרך מקיוב ליליסאבטגראד). בסמילה היו 7000 היהודים את מחצית תושבי העיר הקבועים, אולם בבתי החרושת לסוכר הסמוכים לעיר התגוררו בבקתאות ובקסרקטאות משנים עד ארבעה אלפים פועלים, שבאו ממרחקים למצוא לחמם בעיר. בפרעות התבלטו פועלי בתי־החרושת ומפעלי מסילת־הברזל הסמוכה. הנזקים בעיר נערכו ב־150 עד 200 אלף רובלים. הפוגרום התפשט ב־12 כפרים סמוכים. נהרגו 4 יהודים, והצבא הפעיל פה לראשונה את נשקו נגד הפורעים וגרם להם עשרות אבדות (בהם שני הרוגים). רבים מן הפורעים נתפסו והולקו בפומבי בשבטים ובמגלבים. צעדים נמרצים אלה הביאו להפסקת הפרעות במחוז.

בעקבות מסילת־הברזל קפצו הפרעות מעבר לגבול פלך קיוב. בצומת מסילות־הברזל ז'מרינקה (על מסילת־הברזל היוצאת מקיוב דרומית־מערבית) התחוללו פרעות ב־27 וב־28 באפריל, כשפועלי מסילת הברזל הולכים בראש הפורעים. היה זה מקרה הפרעות היחיד בפלך פודוליה, המיושב יהודים רבים. מזרחה לקיוב התחוללו ב־28 באפריל פרעות בעיר־המחוז קונוטופ, שבדרום פלך צ'רניגוב. עיר זו עומדת על מסילת־הברזל קיוב—קורסק, והפותחים בפרעות היו פועלי מסילת הברזל, שחלק מהם חזר מקיוב, בה חזה במראה הפרעות שנערכו בחסות השלטונות המקומיים, ומן הסתם אף לקח חלק בהן [6]. כמה ימים לאחר מכן (ב־3 במאי) פרצו פרעות בעיר־המחוז רומני (צפון פלך פולטאבה) הסמוכה לקונוטופ ובכפרים הסמוכים לה [7].

ב־1 במאי פרצו פרעות בפינה חדשה בדרום אוקראינה, בעיר־המחוז אלכסנדרובסק (כיום — זאפורוז'יה) שעל הדניפר (דרום פלך ייקאטרינוסלאב). אף כאן היו יוזמי הפרעות

---

3) ב־20 באפריל פרצה תגרה בין יהודים לנוצרים בשוק בקישינוב. לא היו מעשי שוד ו„איש מבין פועלי מסילת־הברזל, שמספרם מגיע כאן ל־300, לא התערב במהומות" (דו"ח של הגראף קוטאיסוב, קראסני, עמ' 183). „כל קשר עם מה שנקרא פרעות ביהודים אין לראות במה שנעשה בקישנוב" (שם, עמ' 184).

4) „ראזסביט" 1881, גל' 20.

5) שם, גל' 20.

6) קראסני, עמ' 363.

7) ר' „ראזסביט" 1881, גל' 21.

פועלי מסילות הברזל. מאלכסנדרובסק התפשטו הפרעות ל־7 כפרים סמוכים ולעיר אורייחוב (צפון פלך טאבריה), שבה נהרסו ונשדדו כל מאת המשפחות שהתגוררו בעיר ונהרס בית הכנסת. ב־4 במאי פשטו הפרעות בכפרים ובישובים במחוזות ברדיאנסק ומליטופול שבפלך טאבריה, הגובלים עם פלך ייקאטרינוסלאב. כאן נפגעו, בין השאר, גם כמה מושבות יהודיות.

כן יש להזכיר בשלב השני את הפרעות שהתחוללו ב־3 במאי בתחנת הרכבת לחובאיה שבצפון פלך ייקאטרינוסלאב, ובתחנת הרכבת וולוצ׳יסק (פלך וווהלין, גבול גליציה האוסטרית) ובחמישה כפרים הסמוכים לה — ב־4 וב־5 במאי. פרעות וולוצ׳יסק היו מקרה התפרצות בודד בפלך וווהלין רחב הידים ובו מאות אלפי יהודים. גם כאן שמשה מסילת הברזל כמעבירת מגפת הפרעות.

בשלב זה הסתיימו הפרעות בהתפרצות באודיסה ב־3—7 במאי. ראוי לציין כי הפרעות באודיסה נשאו אופי חמור פחות מן הפרעות בשאר המקומות. „אותה שעה שביילישאבטגראד, קיוב, סמילה, ז׳מרינקה וכו׳ נראו תמונות המזכירות את פלישת הוואנדאלים — כתב רבה של קהילת אודיסה ש. שוואבאכער בתזכירו לשלטונות — נשאו המאורעות באודיסה אופי של התפרעות פרחחים[8]. הנזקים החמרים באודיסה נערכו ב־60.000 רובל, לעומת שני מיליונים רובל ביילישאבטגראד ו־1,5 מליונים רובל בקיוב. כן נפגעו היהודים בשני כפרים בסביבת העיר. בפרעות באחד מהם, במיחאילובקה, ב־10 במאי, הסתיים גל הפרעות בפלך חרסון ובנובורוסיה כולה.

עתה השתרר שקט מתוח, שנמשך למעלה משבעה שבועות, עד שפרצו ב־30 ביוני פרעות בפריאסלב (פלך פולטאבה) והחל השלב השלישי והאחרון בפרעות תרמ״א.

השלב השלישי של הפרעות הצטמצם כולו בפלכי פולטאבה וצ׳רניגוב, וביתר דיוק — באזור הרצוף שבצפון פלך פולטאבה ובדרום פלך צ׳רניגוב.

הפרעות בעיר־המחוז פריאסלב התעוררו עקב התנגדות התושבים הלא־יהודים לנהירת פליטים יהודים מקיוב לעירם, שהביאה להתייקרות המזונות בסביבה. בעיר התגוררו אז למעלה מ־4000 יהודים וכ־3860 נוצרים, רובם איכרים וקוזקים. הפרעות נמשכו ב־30 ביוני וב־2 ביולי, נשאו אופי קל והתפשטו כרגיל בכפרים הסמוכים (9 ישובים). השלטונות אמרו, כנראה, די לפרעות. ב־12 ביולי פרצו פרעות בעיירה בורישפול (כ־1000 יהודים לעומת 6000 איכרים, רובם עניים ומדולדלים)[9]. הפרעות בעיירה זו, שבין פריאסלב לקיוב, נשאו אופי קשה יותר. ערך הרכוש שהושמד ונשדד עלה על מאה אלף רובל. בית הכנסת נהרס וספרי התורה חוללו. הפורעים, שהשתוללו ויצאו מגדרם, פוזרו רק לאחר שמחלקת קוזקים ירתה והרגה 5 מביניהם, אולם פעולה זו נעשתה רק לאחר שהיהודים ניזוקו קשה. כשבוע ימים לאחר מכן (ב־20—21 ביולי) פרצו פרעות חמורות בעיר המחוז ניז״ין, שבדרום פלך צ׳רניגוב (כ־150.000 רובל נזקים). הצבא התערב והרג 9 מן הפורעים. הפרעות התפשטו ב־13 כפרים במחוזות ניז׳ין ואוסטיור. ב־27 ביולי דוכאו על ידי הצבא הפרעות בעיר־המחוז לובני (פלך פולטאבה), שרק שמינית מבין תושביה היו יהודים, ובשני כפרים הסמוכים לה. ב־6 באוגוסט אירעו פרעות בעיר־המחוז בורזנה (פלך צ׳רניגוב) וממנה עברו ל־5 כפרים הסמוכים לה. ב־16 באוגוסט נסתיימה שורת הפרעות בשנת תרמ״א בהתפרעות בעיירה המסחרית איצ׳ניה, שבה התגוררו בסך הכל 50 משפחות יהודיות.

---

8) קראסני, עמ׳ 306.
9) שם, עמ׳ 150.

ב

לפני שנבוא למנות את הגורמים שהביאו להתפרצות הפרעות נגד היהודים דוקא באיזור זה של דרום־רוסיה ראוי שנזכיר לקוראינו כי פרעות תרמ"א היו המקרה הראשון ברוסיה של ארגון פרעות נגד יהודים על ידי חוגים הקרובים לשלטון במטרות פוליטיות מסויימות, ובעיקר — כדי להפנות את זעם ההמונים ומבוכתם לאחר רצח הצאר אלכסנדר השני לאפיק שאינו מסוכן למעמדות השליטים במדינה. חוגים אלה התארגנו ב„חבורה קדושה" (Священная Дружина) ופתחו בתכניות הרפתקניות שונות, שהפרעות ביהודים היו רק אחת מהן.[10] הם היו קשורים בגראף איגנאטייב, שר־הפנים של רוסיה ממאי 1881 עד מאי 1882. לעומת חוגים אלה, שמצאו לנכון להאבק עם כוחות המהפכה והטירור באמצעים דומים לשלהם, ניצבו חוגים אחרים בשלטון, שראו סכנה בשיטות אלה, משום שחששו, כי התעוררות ההמונים המכוונת נגד היהודים, עלולה להביא בסופו של דבר להתמרדותו של העם נגד מדכאיו האמיתיים — בעלי האחוזות ובעלי ההון למיניהם. אותה שעה שהגנרל־גובערנטור בקיוב דרנטלן פרש חסותו על הפורעים ביהודים, הטיל הגנרל־גובערנטור בוילנה הגרף טוטלבן איסור חמור על פגיעה ביהודים בכל תחום שלטונו. כן מצא שר־פלך חרקוב את הפרעות בעיר־הפלך שלו.

שנה תמימה נמשך בצמרת השלטון בפטרבורג המאבק בין האגף, שהיה מוכן לנקוט בשיטות רדיקליות, שאחת מהן היתה התקרבות אל העם בדרך הפנית זעמו אל היהודים, לבין האגף השמרני. את הכף הכריע פובידונוסצים, מדריכו ומורו הפוליטי של הצאר, בהשראתו הודח איגנאטיב מכהונתו ובמקומו בא כשר־פנים הגראף טולסטוי, שהטיל מיד את האחריות הישירה להפסקת הפרעות על שרי־הפלך ועוזריהם והחליף את שיטת הפרעות ביהודים, בתמיכתם המוסווית של השלטונות, בשיטת הגזירות והנגישות ביהודים מלמעלה.

אבל אפילו חסידי הפרעות ביהודים לא יכלו, אם כי השלטון היה בידיהם כל אותה שנה ראשונה שלאחר רצח הצאר, לפעול בגלוי. הם נאלצו לבייס זעם „ספונטני" של המונים בשיטות מחתרת ופרובוקציה, ומאחר שהיו זקוקים, לרגל צרכיהם במאבקם הפוליטי בצמרת השלטון, לפרעות ביהודים, נאלצו לבחור את האיזורים שבהם יקל עליהם לעורר את ההמוניות בזמן הקצר ביותר. ואיזורים אלה היו, לרגל כמה נסיבות היסטוריות, כלכליות וחברתיות, איזורי רוסיה החדשה ואוקראינה ההיסטורית.

ג

הנסיבות והגורמים שהפכו את האיזורים שמשני צידי הדניפר לאיזורי המתיחות הרבה בכלל, וביחוד לגבי היהודים, היו רבים ושונים, ובהצטרפם יחד הטביעו חותם מיוחד על איזורים אלה והפכום לשדה פרעות מתמיד עד העת האחרונה ביותר.

הגורם הראשון בזמן היה עברם ההיסטורי של פלכים אלה, בהם נשמרה מסורת המרדנות מן הימים שידו של השלטון המרכזי קצרה מלהגיע אליהם. בתקופה לא רחוקה ביותר השתרע מזרחית לדניפר אזור הקוזקים החפשיים. העיר אלכסנדרובסק, אחד ממרכזי הפרעות באביב תרמ"א, עמדה על חוף הדניפר מול האי חורטיצה, שבו שכן המחנה המרכזי של הקוזקים שמעבר לאשדות הדניפר — ה„סיטש של זאפורוז'יה" הידועה, שהפילה אימתה על מלכות פולין ועל ההאנים הטטרים. העיר פריאסלב ידועה היתה כמרכז של מרידות

---

10) על „החבורה הקדושה" ר' מאמרו של א. טשעריקאוער, „נייע מאטעריאלן וועגן די פאגראמען אין רוסלאנד" ב„היסטארישע שריפטן" של יוי"א, וילנה 1937, כרך ב', עמ' 444—465.

נגד השלטון הפולני במאות הי"ז והי"ח[11]). אוריחוב, שגם בה נפגעו היהודים קשות, נוסדה על־ידי איכרים שברחו מעול השעבוד ועריקים מן הצבא. על האכרים בפלכי פולטאבה וצ'רניגוב כותב גנרל־אדיוטנט סביאטופולק־מירסקי בעצם ימי הפרעות, שנשתמרה ביניהם עדיין מסורת „הקוזקים החפשיים"[12]. „תושבי המחוזות צ'יגירין, קאניב וצ'רקאסי (בפלך קיוב) — כותב מפקד הז'נדרמריה נוביצקי — הם בעלי אופי פרוע (буйный характер) בהיותם צאצאי האכרים שברחו מעל השעבוד" (Вольница) המהפכנית ברישקובסקאיה, שעברה בכפרים בדרום־רוסיה בקיץ 1874, ציינה ברשימותיה ש„בדרום רוסיה העם אינו מסור כלל וכלל לשלטון העליון, כל מסורותיו נמצאות далеко не привязан בניגוד אליו"[14]. לעומת זאת היו המוני העם בפלכי ווהלין ופודוליה ובפלכים שבצפון תחום המושב (ריסין וליטא) רגילים לקבל עליהם עול של פריצים ומלכות, ועל תושבי בסרביה מעידים הפקידים הרוסים שלא נסחפו בזרם הפרעות ביהודים משום שהיו „פחדנים ועצלנים"[15]

הגורם השני היתה השנאה המסורתית ליהודים, שהיתה חזקה באיזור זה יותר מבשאר חלקי תחום מושב היהודים ברוסיה. על השנאה הרגילה, שנבעה מהסתת אנשי הדת נגד היהודים הכופרים ו„אויבי המשיח", נוספה שנאה ליהודי, ששימש עוזרם ובן־בריתם של הפולנים, אויביהם ומדכאיהם ההיסטוריים של בני־אוקראינה. אגדות ומסורות על ההשפלה שהיתה כרוכה במסירת מפתחות בתי־המרזח והכנסיות הנוצריות־אורתודוכסיות[16] ליהודים התהלכו בין המוני העם. ההיסטוריון סרגי ברשאדסקי (1850—1896), בן למשפחה שברחה מפודוליה למעבר לדניפר על מנת להימלט מן הדיכוי הפולני ויליד פלך טאבריה, כתב ברשימותיו: „בן אני לכומר אוקראיני, גדלתי בכפר שבו חיה עד היום המסורת של אימי מרידת חמלניצקי ושל הז'יד עוכר־הנפשות; עליהם שר קולו הרועד מזוקן של ה.באנדוריסט'[17] ביריד, והקוצר ההולך בשדה; עליהם שרות שירי תוגה הנערות הטוות בפלך... ובכל מקום אותו היהודי — מחלל הקודש"[18]. קהילות פריאסלב ולובני, שבהן התחוללו פרעות בקיץ 1881, כפי שנזכר לעיל, היו בין הקהילות שנפגעו מידי חילותיו של חמלניצקי. בימי גזירות ת"ח—ת"ט (1648). קהילת פאסטוב היתה בין הראשונות שנפגעו בעת תנועת ההיידאמקים במאה הי"ח, וקהילת סמילה השמדה כליל בימי מרידתם של ז'לזניאק וגונטא ב־1768.

באיזור זה עוד לא נשכח גם השלל הרב שמצאו אנשיו של גונטא בבתי היהודים בשנה ההיא, והשיר העממי, שבהשראתו כתב טאראס שבצ'נקו, משורר הלאומי של האוקראינים, את שירת ההלל לאותם ההיידאמקים, סיפר:

התפארו ההיידאמקים
על אומן עת צרו:
Хвалылыся гайдамаки
На Умань идучи:

---

11) ש. דובנוב כותב על פריאסלב „בעלת המסורת הקוזאקית" („דברי ימי עם עולם", ת"א 1958, כרך י', עמ' 68).
12) ר' קראסני, עמ' 168.
13) שם, עמ' 15.
14) לפי П. Л. Лавров, Народники пропогандисты, Ленинград 1925 ,стр. 189
15) דו"ח של קוטאייסוב, קראסני, עמ' 185.
16) אמנם היסטוריונים יהודים הוכיחו כי אין אמת בידיעה על מסירת מפתחות הכנסיות ליהודים, אולם מבלי להיכנס לבירור זה, הרי עצם קיומה של מסורת כזו דיה היתה לשמש גורם להתעוררות שנאה ליהודים.
17) באנדוריסט — מנגן על כלי־מיתרים אוקראיני — באַנדורה.
18) לפי י. הסן, „ייברסקאיה אנציקלופדיה", כרך ד', עמ' 341.

«Будем драты, паны-браты
с китайки онучи»

עוד, חבריא, נעטופה
חותלות ממשי[19].

מסורת מיוחדת של פרעות ביהודים היתה קיימת באודיסה, שבה התחוללו פרעות כאלה בשנות 1821, 1849, 1859, ו־1871 על רקע של ההתחרות הכלכלית בין הסוחרים היונים והלא־יהודים לבין היהודים. בפרעות 1871 התבלטה רשלנותם של השלטונות והמשטרה המקומית וההמון האודיסאי למד לקח „טוב", כי רכושם של היהודים הפקר, וציפה להזדמנות נוחה שתבוא לידיו ליהנות שוב מן ההפקר. עוד לפני פרוץ הפרעות ביילִיסאבטגראד דובר בקרב האספסוף באודיסה, כי „בעיר יחוגו את יום העשור לפרעות ביהודים" ב־1871[20].

שני העתונים האנטישמים שיצאו בקיוב („קיובליאנין") ובאודיסה („גובורוסיסקי טלגראף") מצאו באיזור זה קרקע פורה להסתתם הבלתי־מרוסנת.

לעומת שני הגורמים הראשונים, שמקורם בעבר הרחוק והקרוב — היה הגורם השלישי יליד נסיבות ההווה, ומקורו המתיחות הכלכלית העזה באיזור הדרום.

רוסיה כולה היתה שרויה למן שחרור האיכרים ב־1861 במצב של אי־יציבות חברתית. עד לשחרור האיכרים היתה קיימת ברוסיה מסגרת חברתית קפואה, שכל אחד מן התושבים היה משובץ באחד ממעמדותיה: הפריץ נועד לשלוט; האיכר — לציית, לעבד את אדמתו ואת אדמת הפריצים; היהודי שימש איש הבינים בין שני מעמדות אלה: חוכר, סוחר, חנווני, מוכז. עם שחרור האיכרים נפרצה דרך להתפתחות חדשה. המסגרות הישנות נתערערו. פריצים ובני־אצילים החלו יורדים מנכסיהם. לעומת זאת החלה לעלית בורגנות צעירה, בנקאים, בוני מסילות־ברזל, סוחרים גדולים ובעלי־תעשיה. הסוחרים היהודים, שהיו בעלי נסיון דורות במסחר ובכספים, השתלבו מהר בתהליך זה, והיו בו שכבה בולטת ונוצצת. גם בכפר הרוסי, בקרב האיכרים, החלה דיפרנציאציה חברתית בין קומץ קטן של „בעלי־אגרוף", שהלך והתעשר, לרוב מעסקי מזיגה ונשך, לבין מרבית האיכרים, שקופחו קשות בעת השחרור, כאשר חלק גיכר מן האדמות שעבדו לפני השעבוד נלקח מהם והועבר לרשות בעלי־האחוזות וגם על החלק שקיבלו היה עליהם לשלם דמי־כופר כבדים, נוסף על מסי הממשלה הרבים.

בני־כפר רבים נאלצו לעזוב את בתיהם, אם לזמן־מה ואם בדרך קבע, ולחפש עבודה במרחקים, מהם שמצאוה בבנין מסילות הברזל, בבתי החרושת, שנתרבו, ובנמלים, ומהם שהפכו להיות נוודים בני־בלי־בית, המחפשים להם עבודות ארעיות ומתגוררים במחילות עפר ובמרתפי כפרים. נוצרה שכבת הארחי־פרחי (бродяги) היחפנים (босяки) אלה היו רבים מן הסוג שנקרא „מי שהיו" (бывшие люди) : בני־אצילים לשעבר, שהיו מוכנים להתפרץ מפעם לפעם ולפגוע בכל מי שאינו מסוגל להגן על עצמו. בין קציניס לשעבר, מורים וכמרים שנדחו מכהונתם בגלל סטיות, פשעים, מעילות והעיקר — שגדרדיו מטה מטה משום להיטותם אחר ה„טיפה המרה". אנשים אלה לא יכלו לסלוח לבורגנות היהודית את העמדה שהלכה וכבשה בתוך החברה הקפיטליסטית המתפתחת, והיו ספוגים אנטישמיות ארסית. מ. גורקי מתאר בסיפורו „מי שהיו", שלפי עדותו[21] נכתב על סמך הסתכלות ממשית בחיי היחפנים בקאזאן בשנות 1885—1886, אנשים אלה הדגים בין השאר בשיחותיהם, תוך התלהבות יתרה „על האמצעים לעקירתם מן השורש של

---

19) השיר הובא בפואימה של ט. שבצ'נקו „הידמאקים", בראש הפרק „גונטא באומן".

20) דו"ח של גראף קוטאייסוב, קראסני, עמ' 386.

21) ר' כתבי גורקי (רוסית), מוסקבה 1950, כרך ג', עמ' 528—529.

היהודים מעל פני כדור הארץ" ומהם המחברים למטרה זו „תכניות אכזריות ביותר" [22].

והנה דוקא באיזור בו התחוללו הפרעות השתקפו שנוים אלה בצורה חריפה ביותר, אלא שהתפתחות זו לבשה צורות שונות בשני חלקי האיזור. בפלכי נובורוסיה (ובמקצת גם בפלך קיוב) ניכרת היתה עליה כלכלית, בפלכי פולטאבה וצ'רניגוב חלה ירידה קשה במצבם של האכרים.

פלכי נובורוסיה זכו להתפתחות קפיטליסטית מהירה, שתחילתה בשגשוג ייצור התבואה וייצואה ובתעשיות ובמסחרים הקשורים בייצור זה. טחנות־קמח ובתי־חרושת לסוכר קמו בערים ובעיירות שונות. יליסאבטגראד, למשל, העיר הראשונה לפרעות, היתה מרכז גדול למסחר התבואה. העיירה סמילה, על בתי החרושת לסוכר שבה, עלתה בתעשיתה על ערים רבות. תחנות מסילות־הברזל באיזור היו הומות מסבלים ועגלונים. עם בוא האביב החלו מאות אלפי אכרים נוסעים ובאים ברגל מהפלכים המדולדלים בצפון לעבוד בקציר התבואה בפלכי נובורוסיה. הם היו מתרכזים באלפיהם במחנות ארעיים בסביבות ערים, תחנות הברזל, בשדות וביערות ומצפים לבעלי האחוזות ולבעלי בתי־החרושת שיזמינום לעבודה. המון זה, תלוש ממקום־מגוריו הקבוע, נוטה להוללות ולשכרות, שימש חומר נוח למסיתים ולמארגנים את הפרעות. בדו"חים של המשטרה על המאסרים שבוצעו בעקבות הפרעות מוצאים אנו מספר רב של אכרים שבאו ממרחקים. בקיוב היו רק 81 מ־202 [23] האיכרים שנאסרו בני פלך קיוב. באלכסנדרובסק היו רק 20 בני־הפלך [24] (פלך ייקאטרינוסלאב). שאר האסירים בשני המקומות באו מפלכי צ'רניגוב, קאלוגה, קורסק, סמולנסק ואחרים.

מקום נכבד בין הפורעים תפסו פועלי מסילות־הברזל. מסילות־ברזל אלה נבנו רובן ככולן ב־15 השנים שקדמו לפרעות, ופועליהן גויסו מבין ההמון מחפש־העבודה, התגוררו בבקתאות ובמחנות עוני סמוך לבתי־הנתיבות, ויחד עם זאת כבר היו שכבה מלוכדת, שראשיה היו יכולים להטותה לפעולות מאורגנות, לפי רצונם. עיון קל במפת הפרעות יראה לנו את התפקיד החשוב שמלאו מסילות הברזל בהתפשטותן. כן נפגעו קשות היהודים בתחנות מסילות הברזל הגדולות (ז'מרינקה, וולוצ'יסק, זנאמנקה, לוזובאיה).

מצב שונה היה קיים בפלכי פולטאבה וצ'רניגוב, שבהם היו האכרים שרויים בעוני רב. בפלכים אלה נפגעו האכרים במיוחד בעת חלוקת האדמות לאחר השחרור. „בעית האיכרים בשני הפלכים — מוסר בדו"ח שלו מן הימים ההם הנסיך סויאטופולק־מירסקי — נפתרה, עד כמה שידוע לי, לרעת האכרים, אשר נשארו באחוזות רבות לגמרי בלי אדמה, הודות לאמצעים של עקיפת־חוק" [25]. מפלכים אלה נדדו רבים לעבוד בפלכי הדרום ובפלך קיוב. הנשארים היו מלאים התמרמרות על עושקיהם, ומהומות אכרים היו מצויות בחבל כולו. אין פלא, כי תנועת הפרעות, שראשיתה בפלכי הדרום, עברה במהירות אל הצפון. מסילת הברזל קיוב—קורסק, העוברת בדרום פלך צ'רניגוב, שימשה מעין צינור דרכו התפשטו הפרעות בחבל.

ד

לגורמים אלה שבעבר ובהווה התווספו גורמים שראו ביהודים מעצור בפני התפתחותם בעתיד. קודם כל היו אלה בני הבורגנות הכפרית שהלכה וגברה ברוסיה כולה לאחר שחרור האכרים והפכה בסוף המאה הי"ט ל„שליטת הכפר בן־ימינו" [26]. בורגנות זו

---

22) שם, עמ. 196.
23) ר' קראסני, עמ' 552.
24) ר' קראסני, עמ' 551.
25) ר' קראסני, עמ' 167.
26) ו. לנין, התפתחות הקפיטליזם ברוסיה (רוסית), כל כתביו, מוסקבה 1950, כרך ג', עמ' 145.

הצטיינה בשאיפתה העזה להתעשר במהירות, בכל האמצעים ועל־ידי ניצול גס של האכרים העניים. אחד מהתאים הראשונים של ההתפתחות הקפיטליסטית בכפר הרוסי היה בית־המרזח. המוזג מילא בכפר תפקידים שחרגו מתחום מקצועו הצנוע, הוא היה מקור יחיד לאשראי, וכמובן בריבית גבוהה ובנשך, הוא קנה מן האכרים את עודפי תוצרתם ואת מעשי־ידיהם, ודמותו הפכה לשם־דבר בספרות הרוסית כסמל הניצול, הערמה והרשע.

אולם באזור תחום המושב נתקל „בעל האגרוף" (кулак) האוקראיני במתחרה קשה, ביהודי שהתגורר בכפר, לרוב מוזג, ולעתים חוכר ובעל־מלאכה, ולו נסיון של דורות במסחר, תביעות קטנות יותר, עמדה חברתית צנועה יותר. „בעל־האגרוף" הכפרי, שהופיע באיזור זה, לפני שבא במחוזות ווהלין, רוסיה הלבנה וליטא, נוכח שלא על נקלה יתחרה ביהודי בדרכי המסחר הרגילות, והיה מוכן להתגבר עליו בדרכים אחרות, ממילא היה בין ראשי המסיתים נגד היהודים.

ראוי להזכיר כי עוד במאי 1880 הצליחו האכרים העשירים בחבל הקוזקים של הדון, הסמוך לנובורוסיה, להשיג מהממשלה חוק שאסר התישבותם של יהודים בחבל זה, גם אם הותרה ישיבתם בשאר חלקי המדינה, מתוך נימוק מפורש, כי היהודים מפריעים להתפתחות התעשיה והמסחר בקרב האוכלוסיה המקומית.

עוד בשנת 1871, לאחר הפרעות באודיסה, כתב העתון הליברלי „פטרבורגסקיה נובוסטי", כי מרכז הניצול היהודי היא נובורוסיה, וכתבו של העתון הביע ספקותיו אם אפשרי פתרון של שלום של הבעיה היהודית בדרום המדינה [27]).

בתזכיר שהגיש סגן שר־הפלך חרסון לממשלה המרכזית על „התנועה האַנטי־יהודית בפלך חרסון". קובע הוא כי 2686 בתי־מרזח, שהם 77% מכל בתי־המרזח בפלך, שייכים ליהודים. אולם גם חלק ניכר מבתי־המרזח הרשומים על שמם של נוצרים, שייך למעשה ליהודים, הנאלצים ללכת בדרך זו מפאת הגבלות החוק [28]). כן מציין הוא כי היהודים שלטו ב־75% עד 90% מהמסחר בתבואות ובעצים בפלך. 71% מהחנויות בערים היו שייכות ליהודים. בדו"ח על הפרעות בפריאסלב נמסר כי הפרעות באו משום שהיהודים קונים את התבואה אצל האכרים ומקדימים בכך את הסוחרים הנוצרים. „יחס האיבה ליהודים — מוסר סגן שר־פלך צ'רניגוב — מתפתח בהתמדה בהשראת אנשים המעוניינים מאד להשמיד את המסחר היהודי" (близко заинтересованы [29]).

ואמנם שכבה זו של „בעלי־האגרוף" הכפריים היא שזכתה בנצחון הפוליטי הגדול ביותר כתוצאה מפרעות תרמ"א, שהרי „החוקים הזמניים" של מאי 1882 באו בעיקר לחסום בפני היהודים את הדרך לכפרים ולהשאירם כשדה ניצול בלעדי לבורגנות הנוצרית. אין פלא שבורגנות זו הצטרפה מיד לפורעים בני המון העם, וביחוד היה תפקידה גדול בהעברתן של הפרעות מן הערים אל הכפרים, ובכפרים נערכו הפרעות כמעט בכל מקום לפי נוסח אחד, שראשיתו הרס בית־המרזח או בתי־המרזח היהודיים בכפר...

שכבה שניה שגילתה איבתה ליהודים היתה שכבת האינטליגנציה המקומית. גם איבה זו גבעה מתוך פחד מהתחרותם של היהודים בשדה המקצועות החפשיים והפקידות הפרטית (הפקידות הממשלתית היתה סגורה ממילא בפני היהודים). אם בפטרבורג התריע העתון „נובויה וריימיה" עוד בשנת 1880 על „היהודי העולה עלינו" (жид идет) הרי בדרום־רוסיה היתה זו סכנה ממשית ביותר. ב־1881 הגיע מספר התלמידים היהודים בגימנסיות לבנים, שהיוו שער כניסה למעמד האינטליגנציה הרוסית, במחוז הפיקוח של

---

27) לפי „דיין" 1871, גל' 23, עמ' 346.
28) קראסני, עמ' 499—500.
29) שם, עמ' 163.

אודיסה (שכלל את פלכי נובורוסיה ואת ביסרביה) ל־35.2%[30] ממספר התלמידים הכללי, לעומת 11½% בכל רוסיה. באוניברסיטאות של קיוב וחרקוב הגיע מספר הסטודנטים היהודים ב־1886 לקרוב ל־30%[31]. בעצם ימי הפרעות כתב העתון „סובריימיניה איזביסטיה" על „השגיאה הפאטאלית" הנעשית בכך שאת היהודים „לא רק מכניסים לבתי־הספר הגבוהים, אלא מטפחים את כניסתם על־ידי אמצעים ממלכתיים — — לאסונם ולכליונם של התושבים העיקריים, האומללים והמדוכאים גם בלי זה, של האזור המערבי בו מרוכזים היהודים"[32].

ואמנם גם שכבה זו של אינטליגנציה, שקיבלה את הפרעות ביהודים ברגש של שמחה לאיד, באה על שכרה, אם כי רק כמה שנים לאחר הפרעות, כאשר הונהגה ב־1887 הנורמה הפרוצנטית, שהגבילה את מספר היהודים בבתי הספר התיכונים לבנים בתחום המושב ל־10%.

ה

גורם נוסף, שמילא אף הוא תפקיד מסויים במהלך הפרעות, היתה התנועה המהפכנית. לתנועה זו היו שני מרכזים בשנות השבעים, שקדמו לפרעות. הצפוני — בשתי ערי הבירה פטרבורג ומוסקבה, והדרומי — בשלוש ערי האוניברסיטאות: קיוב, חרקוב ואודיסה. שאיפתם של המהפכנים היתה „להוציא את המוני העם מאדישותם ולהכריחם לצאת לקרב פתוח עם מדכאיהם"[33]. הם היו סבורים כי „על הוולגה, הדון והדניפר נשתמרו בקרב העם מסורות מהפכניות יותר מאשר ברוסיה המרכזית, מאחר שכל התנועות העממיות הגדולות ארעו באזורי הספר: מרד פוגאצ'וב — על הוולגה, מרד סטינקה ראזין — על הדון, ומרד ההיידאמקים — על הדניפר"[34] ומשום כך החלו בתעמולתם בשנות 1872—1875 „בעיקר בזרמה התחתון של הוולגה — — ועל הדניפר, שסביבו נשתמרו מסורות החופש הקוזקי הישן"[35].

ראוי לציין כי בויכוח על שיטות הפעולה היו החוגים המהפכנים הדרומיים קיצונים יותר ונטו לשיטות מהפכניות וטירוריסטיות. ב־1877 ניסתה חבורת מהפכנים לעורר מרד בקרב האכרים במחוז צ'יהירין (פלך קיוב) על־ידי כך שבאו בפניהם כשליחי ה„צאר" הקורא להם למרוד בבעלי האחוזות. בזמן קצר עלה בידיהם לארגן כ־600 איש מבין האכרים במחוז בארגונם המהפכני. ב־1877 החל מעבר החוגים המהפכניים לטירור האישי, שהיה, לפי ביטויו של ההיסטוריון הראשון של התנועה הרוסית המהפכנית פר' טון — „יצירתו של הדרום, יותר משל הצפון"[36]. עם יסוד הארגון הטירוריסטי „נארודנאיה ווליה" (1879) הפך איזור הדרום למרכז פעילותם של המהפכנים. שנת 1879 עוברת בסימן פעולות רבות, שהגיעו לשיאן עם רצח הגוברנטור של פלך חרקוב הנסיך קרופוטקין על־ידי חברת הטירוריסטים הקיובית (המתנקש — גריגורי גולדנברג). שתי התנקשויות בחייו של הצאר נערכו אותה שנה בדרום: האחת — סמוך לאודיסה והשניה — סמוך לאלכסנדרובסק, ומשתיהן ניצל במקרה על מנת למצוא את מותו בפטרבורג. במהרה החלו מאסרים, שלוו בהתנגדות מזוינת, בקיוב, חרקוב, אודיסה, רוסטוב וניקולאייב. החלו התליות הראשונות —

---

30) „וסחוד" השבועי 1882, גל' 13.
31) 28,4% בחרקוב ו־29.8% באודיסה („וסחוד" השבועי 1887, גל' 31).
32) לפי „רוסקי ייברייי" 1881, גל' 25, עמ' 971.
33) ול. דיבאגורי־מוקרייביץ', זכרונות (רוסית), פריס 1894, עמ' 33.
34) שם, עמ' 61.
35) א. טון, תולדות התנועות המהפכניות ברוסיה (רוסית), פטרוגרד 1918, עמ' 116.
36) שם, עמ' 155.

אף הן בדרום רוסיה. 3 מהפכנים נתלו בקיוב, 6 באודיסה ו־2 בניקולאייב. כמה מאות איש היו קשורים להסתדרות הטירוריסטית בדרום.

אולם שאיפתם הגדולה של המהפכנים היתה לעורר את ההמונים לפעולה. סבורים היו שמרד גדול באחת מפינות הדרום יגרור אחריו התלקחות בכל רחבי רוסיה. באפריל 1880 פרצו מהומות של „יחפנים" ברוסטוב, לאחר שהמשטרה התעללה באחד השיכורים. קבוצת מהפכנים ניסתה להתיצב בראש המהומות, אולם חבית וודקה שיהוו זריז זימן לבני־החבורה הביאה אותם לידי־כך ששכחו את זעמם והשתכרו עד אבדן חושיהם, ו„רק לשוא נחר גרונם של כמה סוציאליסטים שקראו קריאות לכבוד החרות" [37].

אין פלא שהחוגים המהפכניים ראו בהתפרצות הפרעות ביהודים תנועה עממית, שראוי לעודדה, ואם כי „המהומות באו לסוציאליסטים כהפתעה, מבלי שיהיו מוכנים לכך, ותנועה נרחבת כזו, שהקיפה את כל האיזור, אינה יכולה להתעורר על ידיהם בשום אופן ופנים" [38], השתדלו להרתם בה ולכוונה עד שתהפך לתנועת מרד כללית בשלטון. ואין ספק שאנשיהם פעלו הן בהפצת כרוזים והן בתעמולה בעל פה. הכרוז הידוע [39]) החתום בידי „הועד הפועל" של ה„נארודנאיה וליה" הוא רק אחרון בשורת כרוזים [40]) אנונימיים הקוראים את הפורעים לא להסתפק בהתקפתם על היהודים, אלא להמשיכה ולהרחיבה כלפי בעלי־האחוזות, אנשי המשטרה והשלטון העליון.

ו

צרופן של עובדות אלה: רוח המרדנות הכללית, שלא דעכה בין האכרים באיזור הדניפר, מסורת השנאה והפרעות ביהודים מימי המלניצקי ואילך, מציאותם של המוני פועלים עונתיים, „יחפנים" ופועלי בתי־חרושת באיזור, עליתה של בורגנות כפרית ואינטליגנציה מקומית, שראו ביהודים את מתחריהם הקשים ביותר, תנועה מהפכנית, שבמטרתה להתסיס את ההמונים לא ברירה באמצעים — ועל כל אלה — מציאותם של המוני יהודים באזור זה, שנראו כקרבן מתאים וכשעיר לעזאזל פוליטי נוח עד מאד להשעות את זעם ההמונים לאפיק רצוי למעמדות הגבוהים — כל אלה הפכו את פלכי גובורוסיה ואוקרינה ההיסטורית לזירה נוחה לפעולתם של מארגני הפרעות הפוליטיות ברוסיה בימי המבוכה שבאו עליה עם רצח הצאר אלכסנדר השני. הכוחות האפלים שהיו מעוניינים בפרעות אלה לא יכלו למצוא אזור מתאים יותר לפעולתם. כל החמרים היו מוכנים כאן לקראת התפוצצות — דרוש היה רק גץ אחד על מנת להוציאה מן הכוח אל הפועל. גץ זה היה רצח הצאר. ההסתה שבאה אחריו השלימה את המלאכה, והמכה שזעזעה את יהדות רוסיה כולה הונחתה במלוא הכוח על פני האזור שהשתרע מקונטופ בצפון עד אודיסה בדרום ומתחנת לוזובאיה במזרח עד תחנת וולוצ'יסק במערב.

---

37) שם, עמ' 200.
38) דו"ח של דרנטלן, קראסני, עמ' 80.
39) ר' תרגומו העברי של כרוז זה ב„ציון" כרך ט"ו, עמ' 150—155.
40) דוגמאות לכרוזים כאלה אצל קראסני, עמ' 225, 271, 287.

יצחק גרינבוים

לאחר שמונים שנה

(היסטוריון פולני על הפרעות ברוסיה ב־1881—1882)

א.

מונח לפני הכרך השישי של ספר יסודי בשם — „מהצאר הלבן עד האדום" הדן במלכותו של אלכסנדר השלישי. המחבר הוא ההיסטוריון הפולני יאן קוכארזבסקי*), ששמו זכור למתעניינים בקורות יהודי פולין בראשית המאה החולפת, בימי הבחירות לדומה הרביעית הרוסית הועמד לציר ע"י סיעה, שפרשה מהמפלגה הדמוקראטית־הלאומית בגלל שאיפתה להתפשר עם רוסיה. בימי מלחמת העולם הראשונה תלתה את תקוותה בגרמניה, שכבשה את פולין הקונגרסאית ופירסמה בשנת 1916 הצהרה, שתקים מדינה פולנית עצמאית ואף התחילה לאט לאט מגשימה תוכניתה זו ע"י הקמת שלטון פולני ומסירת הנהלת עניני המדינה בהדרגה לידיו. בשלהי המלחמה היה קוכארזבסקי זמן־מה ראש־הממשלה ופיקפק להבטיח בפה מלא שווי־זכויות ליהודים.

בבחירות לדומה הרביעית נכשל קוכארזבסקי והכשיל את יריבו דמובסקי בשל עמדתם של היהודים, שדרשו ממועמד פולני בוורשה שיתחייב לתמוך בדומה בהענקת שיווי־זכויות ליהודים. הפילוג בין הפולנים מסר לנציגים היהודים את ההכרעה בכינוס בוחרי הציר. שינוי חוק הבחירות שנקבע בצו הקיסר, לאחר פיזורה של הדומה השניה, יצר את האפשרות ליהודים, אם יהיו מאוחדים, להכריע ברוב בכנס הבוחרים. פרישת סיעת קוכארזבסקי מהלאומיים הדימוקראטיים עוררה בין היהודים תקוה להעביר שני צירים יהודים, בוורשה ובלודז. אולם בועד הציוני גברה הדעה שאין לשלול מהפולנים את המנדאט היחידי שהוענק להם בוורשה ע"י חוק הבחירות החדש. הוחלט איפא, שהיהודים יתמכו בוורשה במועמד פולני שיצביע בדומה בעד שוויון היהודים ובלודז יועמד מועמד יהודי לבחירות. מבחינה יהודית לא היה הבדל בין דמובסקי וקוכארזבסקי, אלא בנימוקים ובסיגנון הדברים. קוכארזבסקי בחר בסיגנון עדין יותר בדברו על היהודים, אולם מסקנותיו היו דומות לאלה של דמובסקי. העתונות היהודית קראה לי לקוכארזבסקי „אנטישמי בכפפות". כזכור, היה מועמד נוסף — של המפלגה הסוציאל־דימוקראטית וה„בונד" — יגילו, שהיה פועל פשוט. לבוחרים היהודים לא היתה ברירה אלא להצביע בעד מועמדה של ברית הסיעות הסוציאליסטיות. בימי פולין העצמאית, בתקופה שבין שתי המלחמות, נתחסלה סיעתו של

---

* י. קוכארזבסקי (1876—1952) היה פרופסור באוניברסיטה הורשאית למשפטים ולכלכלה. היה היסטוריון ידוע וביחוד התמסר לתולדות פולין במאה הי"ט. עיקר מחקריו ששה כרכים בשם „מהצאר הלבן עד האדום" מוקדשים לתקופת אלכסנדר ה־I — אלכסנדר ה־III. בכרך הששי מוקדש פרק מיוחד (עמ' 244—504) לבעיה היהודית ברוסיה ובפולין. ובו הוא מראה בקיאות הגונה בתולדות היהודים — המערכת.

קוכארזבסקי והוא נתמסר לעבודה מדעית. רצונו היה להוכיח שגם לאחר נצחון המהפכה הבולשביסטית שולט ברוסיה צאר כשליט יחיד, אלא שהוא אדום ולא לבן. ההבדל בין שלטון יחיד לבין שלטון מפלגה המיוצגת מעמד מסוים, את הפרולטריון והאיכרים, אינו יסודי. גם הצאר הלבן, השליט היחיד בחסד עליון, היה לאמיתו של דבר עושה רצונה של האצולה והבורגנית העשירה. חירות האזרח ועקרונות הדימוקראטיה נרמסים ע"י הצאר, כשם שנרמסים הם ע"י מנהיג המפלגה, הטירור הפנימי מכריע סופית בשני המשטרים.

קוכארזבסקי רואה ביהודים גורם בעל השפעה גדולה. הם משפיעים כבעלי הון וכאנשי־רוח (אינטלקטואלים בלע"ז), היהודים, לדעתו, הם מעמודי הקאפי־טאליזם וממגיני המשטר הליבראלי מחד ומנושאי תורות מהפכניות־סוציאליסטיות ויוצריהן — מאידך. קוכארזבסקי רואה קירבת רוח מסוימת בין הניהליזם והמהפכנות הרוסית לבין הלך־הרוח של האינטליגנציה היהודית: המסורת משוללת היא כוח השפעה בשניהם.

בכרך השישי לספרו עוסק קוכארזבסקי בראשית מלכותו של אלכסנדר השלישי, מאחרי רצח אלכסנדר השני עד התבצרותו על כסא הקיסרות כשליט יחיד. הוא מתאר את הקמת „הפלוגה הקדושה" ופעולתה נגד המהפכנים עד חיסולה, את המאבק הפנימי בקרב מקורבי הקיסר ואת תפקידו והשפעתו של הפרוקורור העליון של הסינוד הקדוש פובידונוסצב. הוא מקדיש מקום גדול לבעית היהודים במערב־אירופה וברוסיה, מציין את דרכי ההתפתחות, את המאבק בין ההתבוללות והלאומיות והציונות ועומד בסופו על הפרעות של ראשית שנות השמונים ועל היחס של המהפכנים לפרעות אלה. הרצון שנתעורר בין חברי הועד המבצע של חירות העם („נאראדניה וולייא") להתערב בין המוני הפורעים, להשתלט עליהם ולהפנותם נגד הממשלה והמשטר.

קוכארזבסקי שולט בחומר הסיפרותי ואף על חומר ארכיוני והוא קובע, שהפרעות אורגנו מלמעלה לפי תוכנית מעובדת בפרטיה ע"י שליחים מיוחדים, שהסיתו את ההמונים ושיכנעו אותם שהצאר ציווה להכות ביהודים, אבל אין הוא מחפש את מעבדי התוכנית ואת מבציעה הראשיים נותני־הפקודות.

ב.

רצח אלכסנדר השני בוצע אחרי כמה נסיונות שלא הצליחו. היה ידוע שהועד המבצע של „חירות העם" אינו מרפה במאמציו לחסל את הצאר, אע"פ שמיניסטר הפנים שלו, לוריס־מיליקוב, מכין מעין קונסטיטוציה. הרצח בוצע לאור היום ברחוב ראשי בבירה, והמשטרה הגלויה והחשאית לא עצרה כוח למנוע אותו. הרושם היה מדהים ומיאש, כאילו הוכח שאירגון מהפכני־מחתרתי שחבריו מוכנים לכל ביכולתו לדון למוות את הצאר ולבצע את פסק דינו בבירה שלו והשומרים על בטחון חייו למיניהם לא יצילוהו ממות. אימה ופחד נפלו על יורש העצר, שמיהר לעזוב את הבירה ולעבור לארמונו בגאטצ'ינה, הנמצא בקירבת פטרבורג אולם במרחק מספיק שאיפשר נקיטת אמצעים מונעים כל אפשרות של התנקשות מן החוץ.

נתערער האימון במשטרה החשאית, שלא הצליחה להבטיח את שלומו של הצאר. דאגתם של המקורבים לחצר, אנשי האצולה, רואי־פניו ומשפחתו,

גדלה והחליטו להקים אירגון מיוחד לשם הגנה על הצאר ומלחמה במהפכנים עד חרמה.

המבצע הראשון של הארגון היה — העברת אלכסנדר השלישי למקום בטוח לארמון בגאטצ׳ינה. חברי הארגון, שנקרא „הפלוגה הקדושה", תפסו את הדרך המובילה מפטרבורג לארמון, הכל עבר בשלום. הועד המבצע של „חירות־העם" לא ניצל את נצחונו, כאילו אפסו כוחותיו ושותק רצונו.

בינתיים הופיע פובידונוסצב, מי שהיה פרופיסור באוניברסיטה של מוסקבה ומרצה של אלכסנדר השלישי בענינים המדיניים. הוא התחיל משפיע על תלמידו נגד לוריס־מיליקוב, שהחליט להוציא אל הפועל את מה שקרא „צוואתו של אלכסנדר השני". תחת רושם מות אביו היה אלכסנדר השלישי כאילו מוכן להמשיך בדרכו. הוא הסכים לכנס ועד של מקורבים, בעלי ההשפעה, כדי לדון בענין הצעתו של לוריס־מיליקוב. פובידונוסצב הכין אותו במכתביו ובשיחתו נגד המשכת המדיניות הליבראלית. מטרתו הראשית של פובידונוסצב היתה להוכיח לצאר, שהצעת לוריס־מיליקוב מוליכה למשטר קונסטיטוציוני. כינוס מועצה מיעצת, שתעזור לצאר בידיעותיה את המצב ברחבי המדינה, לאשר את החוקים הדרושים והמתאימים לצרכי האוכלוסיה והמדינה, פעולתה תביא בסופו של דבר לידי הגבלת שלטונו של הצאר ולשלטון של פטפטנים המנצלים את המדינה לטובתם. צריך איפוא להגן על שלטון היחיד, שהוא היסוד לקיומה ואושרה של הקיסרות.

הצאר, שהיה אחוז פחד מפני התנקשות, הקשיב ברצון לעצותיו של פובידונוסצב ומילא אותן בזהירות. בישיבות הראשונות, שהיו מוקדשות לדיון בהצעתו של לוריס־מיליקוב, הסתפק בהערות, שהוכיחו שגדולים ספקותיו אם המדיניות, שאביו הסכים לה בעיקרה, תביא לידי השלום והבטחון הפנימי. הוא חודיע, שמגרמניה, בה שורר משטר קונסטיטוציוני, מזהירים אותו מפני מדיניות זו. ע״י ספקות אלה אילץ הקיסר את לוריס־מיליקוב וחבריו בממשלה להתגונן מפני החששות, שמטרתם האמיתית, או תוצאתם ההכרחית של עיקרי ההצעה אינה אלא הצעד הראשון למשטר קונסטיטוציוני, שהרי הוא פוגע בעיקר המקודש של שלטון יחיד של הצאר. הוא לא מיהר בהחלטתו ונתן ללוריס־מיליקוב להאמין שהוא נוטה בכל זאת להגשים את הצוואה, אלא בוחן אותה לפרטיה שלא תחליש את שלטונו. נגד חשש זה עיבד לוריס־מיליקוב הצעה חדשה בדבר חיזוקה של הממשלה, להגברת אחידותה ויעילותה. הקיסר קיבל הצעה זו ברצון, אולם בינתיים, בלי ידיעתם של הממשלה ולוריס־מיליקוב, הסכים לעצתו של פובידונוסצב שיפורסם מאניפסט שיסביר לעם את דרכו בהנהלת הקיסרות. אלכסנדר השלישי הציע למורו ויועצו הנאמן, שיכתוב את המאניפסט. פובידונוסצב הסכים, כמובן וניסח את המאניפסט, הצאר אישר אותו והראה לאחיו ולאדימיר ומסר למיניסטר המשפטים לפרסמו.

ללוריס־מיליקוב וחבריו נודע על המאניפסט בשעת ישיבה של הועד המצומצם של המיניסטרים שהוקם לפי הצעתו. המיניסטרים ראו במאניפסט ובתוכנו פגיעה קשה בכבודם ובאימונם להחלטות הצאר, ששם אותם ללעג. המאניפסט קובע בחגיגיות, שלאחר מות אביו הוטלה על יורשו חובה קדושה של שמירה על העקרון של שלטון היחיד. נתברר להם, שבמאניפסט נחתם המאבק

והובע להם אי־אימון בפומבי, שהרי בהצהרותיהם שאין בכוונתם לפגוע בעקרון שלטון היחיד רצו להוליך שולל את הצאר.

ביום פרסום המאניפסט הגיש לוריס־מיליקוב בקשת התפטרות. היא נתקבלה, והצאר הדגיש במכתבו, שהתפטרות זו ביום פרסום המאניפסט שלו מדהימה ומצערת אותו.

צוואתו של אלכסנדר השני לא קוימה על־ידי בנו.

ג.

המאניפסט, שקבע את גורלה של רוסיה, פורסם בכ״ט לאפריל 1881. בט״ו באותו חודש פרצו פרעות ביהודים בערי דרום־רוסיה. כבר במארס אותה שנה הופיעו בעיתונים המקומיים ידיעות בדבר מהומות אנטי־יהודיות העתידות לפרוץ. בקרונות הרכבת ובתחנותיה הופיעו „קאצאפים״ — סוחרים ובעלי־מלאכה מחבלי ויליקורוס״ה, שקראו לנוסעים מאמרים שנתפרסמו בעתונים נגד יהודים, סיפרו שפורסמה הוראתו של הצאר, שניתנה רשות להכות את היהודים בימי חג הפסח הבאים. בחוגי השלטון והמקורבים לצאר חששו שמא יתעוררו ההמונים ויתקוממו ולכן צריך להפנותם נגד היהודים. יש שראו בזה יד מארגנת של משרד המשטרה, יש — של „הפלוגה הקדושה״ ואף של המהפכנים, ורצח אלכסנדר השני אינו אלא אות למהפכה.

ברור היה לכל שהפרעות אורגנו לפי תוכנית אחת. מסיתים היו באים ברכבת לעיר. ערב הפרעות נדבקו על הקירות כרוזים, בהם האשימו את היהודים שהם ניהיליסטים שרצחו את הקיסר. היו באים לבתים וקוראים מאמרי הסתה של העתונים ומסבירים שנאמרו בהם דברי פקודתו של הצאר להכות ביהודים ולשדוד רכוש. לשאלה מדוע לא פורסמה הפקודה היו מסבירים שהיהודים קנו את השלטונות המקומיים, והם העלימו אותה. כוחות המשטרה והצבא הסתובבו ברחובות, הסתכלו למעשי ההמונים ולא התערבו, עובדה זו הוכיחה שיש אמת בסיפורים.

קוכארזבסקי מביא מדין־וחשבון רשמי של ועדת פאלן, שהוקמה בשנת 1883, את תאור מהלך הפרעות ביליסאביטאגראד, המתאים למציאות, כי דו״ח זה לא נועד לפירסום.

ערב הפסחא היו מדברים ברחובות ובחנויות שבימי החג יכו יהודים. משום השמועות האלה יצאו לעיר משמרות צבא. בט״ו לאפריל ביטלו המשמרות והפרעות התחילו.

„בליל מט״ו לט״ז באפריל התחילו לתקוף את בתי היהודים בקצות העיר — קוראים אנו בדין וחשבון — בשבע בבוקר בקירוב, בט״ז לחודש, נתחדשו הפרעות בכוח בלתי־רגיל ונתפשטו בכל העיר. עובדי חנויות מסעדות ומלונות, בעלי־מלאכה, עגלונים, משרתים, שמשים, חיילים שלא היו בשירות — כולם נצטרפו לתנועה. מראה העיר היה מיוחד במינו. הרחובות נתכסו בנוצות ובשברי רהיטים, בבתים נפרצו הדלתות והחלונות, ההמונים המשתוללים מתפזרים לכל הצדדים תוך צעקות ושריקות, הורסים ומחריבים בלי שאיש יעצור בהם, ולעומת כל זה מתבלטת אדישות מוחלטת לגבי הפרעות של תושבי העיר — הבלתי־יהודים. לצבא שנקרא להשליט את הסדר לא היו הוראות ברורות ומשמרותיו נבוכים בפני כל התקפה על בית חדש, וחיכו לפקודות של השלטונות או של המשטרה, יחס זה של הצבא לא יכול שלא לעורר בהמונים המשתוללים,

המחריבים בתים וחנויות לעיני הצבא בטחון שמעשי הרס שלו אינם נוגדים לחוק והותרו על־ידי הממשלה. בערוב היום נתחזקו הפרעות: הגיעו המוני איכרים מהכפרים הקרובים, כדי ליהנות משלל היהודים. בכוחם של הצבא והמשטרה לא היה לעצור את ההמונים, והשלטונות הגיעו לכלל דעה, שאי־אפשר לדכא את הפרעות ע"י הכוחות שעמדו לרשותם. בשמונה בערב ירד מטר ונשבו רוחות קרים שפיזרו את ההמונים. באחת־עשרה בלילה הגיעו יחידות צבא חדשות ובבוקר של י"ז באפריל עוד גדוד רגלי, ומאותה שעה שוב לא הופרע הסדר ביליסאַוטגראַד".

הידיעה על הפרעות ביליסאוטגראַד נפוצה בערי פלך חרסון ופרעות פרצו בגולטה, אנאנייב, בירוזובקה. בכפרים הרס ההמון בתי־מרזח של יהודים, מתוך תואנה שממלאים את פקודת הצאר. בעיירה אנאנייב נאם לפני ההמון העירוני לשצ'נקו: היהודים רצחו את הצאר, אמר, הממשלה הראשית פקדה להכות אותם אולם השלטונות המקומיים הסתירו את הפקודה. המסית נאסר, אולם ההמון הוציאו מידי השוטרים והתחיל במעשי הרס ושוד — כמאתיים בתים וחנויות נהרסו ונשדדו.

בקיוב נעשו ההכנות לפרעות בגלוי. המשטרה הזהירה את היהודים שישארו בבתיהם בכ"ו לאפריל ולא יפתחו את החנויות. בשתים עשרה בצהריים באותו יום — מביא קוכארזבסקי ע"פ עד ראיה — נשמעו פתאום צעקות שריקות, נביחות וצחוק. התקדם המון פרחחים, בעלי־מלאכה ופועלים, נשברו הדלתות והחלונות בבתים והתחילו נזרקים מהדירות והחנוייות כל מה שנמצא בחדרים. הרחובות נתמלאו נוצות ושברי רהיטים וכל מיני כלים. לאנשים שהשתתפו במלחמה עם תורכיה הזכירה התמונה את מעשי הבאשי־בוזוקים, ששדדו את כפרי הבולגארים. ההמון ניתקל בבית כנסת ובהרף עין נשארו ממנו חרבות. ברחובות התהלכו משמרות צבא קוזאקים ופרשים. הנה הפרשים דהרו למקום ממנו נשמעו צווחות ויללות, הקיפו את ההמון ודרשו שיתפזר. ההמון עבר למקום אחר וחדש את מעשי ההריסה. הצבא היה עושה את שלו, מפזר את ההמונים, אולם הם היו תוקפים ביתר עוז וזעם.

כפעם בפעם נראה הגנרל־גוברנטור דרנטלן ואתו הגוברנטור והפוליצ־יימיסטר. ההמון נסוג תוך שתיקה, וכשנסתלקו אנשי השלטון היה חוזר למלאכתו. כך נמשך הדבר עד שלוש לאחר חצות.

למחרת, בכ"ז לאפריל, קיבל הצבא הוראות לפזר את ההמונים ואף לירות בשעת הצורך. הפרעות נתחסלו, נראה הדבר שההמון עבר את הגבול ולא הסתפק בהרס ושוד. עשרות יהודים נרצחו ונפצעו קשה. נשים אונסו*) תוך כדי הריסת בתים, שדידת דירות וחנויות.

הפרעות בקיוב התפשטו בסביבה. בכל המקומות נעשתה המלאכה לפי התוכנית. הופיעו „קצפים", שבאו ברכבת, הסיתו את ההמונים והתחילו הפרעות. רק בברדיצ'ב לא ניתן ל„קצפים" לרדת מהקרונות. משמר יהודי מזוין במקלות עצר אותם. מובן, שהדבר נעשה על דעתו של ראש־המשטרה, שקיבל „מתן בסתר" מהיהודים. בדין־וחשבון של ועדת פאלן סופר שבאחד הכפרים בפלך צ'רניגוב קרא זקן־הכפר את האיכרים שהתכוננו לפרעות, להתפזר. הללו דרשו

---

* במקורות המצויים בידינו (קובץ התעודות של קראסני־אדמוני) אין זכר לעשרות נרצחים ולאנוסות בקיוב — המערכת.

ממנו תעודה, שלא יענשו בגלל אי־מילוי הפקודה להכות ביהודים. התעודה ניתנה וההמון נתפזר, הפרעות נמנעו.

לאחר הפרעות באודיסה שנמשכו שלושה ימים, משלישי עד החמישי במאי, ירד גל הפרעות. אותה שעה נתמנה לפי עצתו של פובידונוסצב הגראף איגנטיב לשר הפנים. לדעת הכוחות, שהשפיעו על אלכסנדר השלישי, שלא ימלא את צוואת אביו וירחיק את שריו, היה הצאר זקוק, כנראה, נוסף לעצותיו של פובידונוסצב, להפחדה בהמשכת מהומות ופעולות המהפכנים, כביכול, המסיתים את המוני העם נגד היהודים, כדי להביא בדרך זו לידי מהפכה. הנסיך הגדול וולאדימיר, אחיו של הצאר, אמר להוראץ גינצבורג, שלא מנע כספו מהפלוגה הקדושה, לשם שמירה כמובן, על יחסיו הטובים עם השלטון העליון: „הממשלה נוכחה לדעת, שהפרעות נגד היהודים מקורן בשאיפה לעורר את ההמונים למהומות כלליות שיסתיימו במהפכה". שר־הפנים איגנאטייב אמר בחוזרו הראשון, בו התווה את קווי פעולתו: „המהומות נגד היהודים בדרומה של רוסיה משמשות דוגמא מעציבה, איך פועלים אנשים הנאמנים לכסא המלכות ולמולדת לפי תוכניות המורדים, בלי שיתנו לעצמם דין וחשבון על־כך".

אותה הדעה הביע הצאר ב־א למאי, בקבלו משלחת יהודית עם הוראץ גינצבורג בראשה. „המאורעות הנפשעים בדרום רוסיה נגד היהודים אינם משמשים אלא הסוואה למטרות האנארכיסטים". דעתו זו פורסמה בעתונים, אולם הסברתו, שמקור השינאה ליהודים הוא שלטונם הכלכלי על האוכלוסיה העיקרית וניצולם, לא נתפרסמה כדעתו של הקיסר. איגנאטיב הוא שהשתמש בהסברה זו של מניעי הפרעות האנטי־יהודיות. הסברה זו צריכה היתה להרגיע את דעת הקהל בחוץ־לארץ. בפרלמנט הבריטי פנה הציר היהודי בארון וורמס בשאילתא אם אין בדעתה של המשלה לפנות לממשלת רוסיה בדבר רדיפות היהודים. התשובה היתה מתחמקת. למשלחת החברה „אנגלו־ג'ואיש אסוסיאשן", שנתקבלה ימים אחדים אחר קבלת משלחת יהודית ע"י הצאר, אמר המיניסטר גרנוול, שהתערבותה של ממשלת בריטניה היא לא בזמנה לאחר שהצאר קיבל בחסדו משלחת יהודית.

זו היתה הסוואה. למעשה לא העלימה הממשלה את דעתה שאין הפרעות ביהודים מצערות אותה כלל. הממשלה לא נתנה כל סיוע ליהודים שקיומם נהרס ע"י הפורעים ולא די בזה: היא סירבה להרשות ליהודים לאסוף תרומות לטובת נפגעי הפרעות. הגנראל־גוברנאטור באודיסה דחה את עשירי היהודים, שהביאו סכום ניכר לטובת היהודים קורבנות הפרעות. בתי־דין היו מעניישים את הפורעים בחדשים אחדים של מאסר. נענשו גם יהודים, ושוב באודיסה, שהתגוננו, הקטיגור בקיוב האשים בנאומו את היהודים יותר מאשר את הפורעים ובתשובה לדברי עד אחד, שהחרפת ההתחרות הכלכלית מקורה בצפיפות המלא־כותית של היהודים בתחום המושב קרא: „אם הגבול המזרחי סגור בפני יהודים הרי המערבי פתוח לפניהם ומדוע אין משתמשים בו". אמרה זו נתקבלה אחר כך ע"י הממשלה ושמשה תשובה רשמית ליהודים שביקשו מיפלט מפני הפרעות, הרדיפות וצימצום זכויותיהם.

ביולי אותה שנה פרצו שוב פרעות. המשך זה כנראה נחוץ היה לאיגנאטיב ופובידונוסצב, כדי להסביר את הצורך להגן על האיכרים ודלת העם מפני ניצול היהודים ואולי גם כדי לדרבן את אותם מחברי הועד המבצע של „חירות העם"

שהפרעות השפיעו עליהם עד כדי כך, שנתעוררו בלבותיהם רעיונות בדבר התערבות בהן, כדי לנצלן לטובת מטרות מהפכניות. פובידונוסצב עמד על המשמר וידע שהצאר לא הוכתר עדיין, ויש להבטיח את ההכתרה מפני סכנות אפשריות וכן יש לרסן את אותו החלק של „הפלוגה הקדושה", החולמת עוד על כינוס טובי העם בימי הכתרה. ביולי התפשטו הפרעות בצפונה של אוקראינה החל מפריאסלאב שבפלך פולטבה דרך ניזשין שבפלך צ'רניגוב. הכוונה היתה לחדור לרוסיה הלבנה, אולם הגנרל־גוברנטור של החבל הצפוני־מערבי טוטלבן הודיע שיהיה מה שיהיה, אולם הוא לא יתן שתפרוצנה פרעות ביהודים בחבל שהוא אחראי לו. הפרעות נפסקו בקיץ 1881 ולא עברו את גבול שלטונו של טוטלבן נתרבו רק מקרי דליקות של בתי יהודים בערים שונות.

אנו מוצאים גם כרוזים של גנרל־גוברנאטורים של מוסקבה, וחארקוב נגד הפרעות ביהודים. אפשר לשער, מה היתה דעתם של איגנאטיב ופובידונוסצב כשקראו את הכרוזים בשבועון יהודי־רוסי. ברם, בין הפקידים הבכירים ואף בין המקורבים למלכות וידועים בנאמנות לעיקרי השלטון היחיד היו מתנגדים לפרעות ביהודים מתוך הנימוק שהשלטון האבסולוטי אינו זקוק לאמצעים שפלים כאלה, המכניסים דימוראליזאציה לתוך המוני העם. דעתם השלילית בדבר פרעות, ביחוד פרעות דמים, לא מנעה מהם הסכמה להגבלת זכויותיהם של היהודים, כדי להגן על האיכרים ודלת העם מפני מזימות ניצול של יהודים.

בכ"א באוגוסט 1881 הגיש שר הפנים איגנאטיב לצאר דו"ח בדבר בעית היהודים. הוא ראה בנסיבות הכלכליות את המניעים העיקריים של הפרעות. „היהודים — כותב הוא — ריכזו בידיהם בעשרים השנים האחרונות לא רק את המסחר והתעשיה, אלא גם רכשו על־ידי קניה או חכירה אחוזות־אדמה ניכרות וכיוונו את מאמציהם, את הקשרים שביניהם ואחדותם, לא להגברת כוחות היצירה של המדינה, כי אם לניצולה של האוכלוסיה העיקרית, וביחוד של חלקיה העניים. מעשיהם אלה עוררו מחאה, שמצאה ביטויה, לצערנו, במעשי אלימות. הממשלה דיכאה במרץ את המהומות וההתפרצויות ורואה עכשיו כפעולה מוצדקת ואינה־סובלת דיחוי שיש לנקוט באמצעים נמרצים לביטול היחסים הבלתי־נורמליים השוררים בין האוכלוסיה העיקרית והיהודים ולהגנה על הראשונה מפני הפעולה המזיקה של היהודים, שהביאה לפי הידיעות מהמקומות לידי מהומות". הצאר אישר את הדו"ח. בכ"ב לחודש הוקמו מיד ועדות פלכיות בתחום המושב שיציעו הצעותיהן. הועדות ברובן הביעו דעותיהן לרעתם של היהודים. באוקטובר של אותה שנה בוטלה הועדה שהוקמה לפי פקודתו של אלכסנדר השני כדי להשוות לאט לאט את זכויותיהם של היהודים עם אלה של האוכלוסיה העיקרית. במקומה הוקמה ועדה חדשה בראשותו של סגן שר־הפנים גוטובצב. הנחתו היסודית של זה האחרון היתה שמאמצי הממשלה בכ"ה השנים האחרונות להביא לידי מיזוג היהודים עם שאר האוכלוסיה, עלו בתוהו ויש ללמוד מן העבר, כשלא חדרו עדיין לתחוקה הרוסית עיקרים הנוגדים את רוחה הלאומית.

הצעתה של ועדת גוטובצב נתקלה בהתנגדותם של המיניסטרים בונגה (האוצר) ונאבוקוב (משפטים). הדיונים נמשכו חודשים. בינתיים פרצו בכ"ט במארט 1882 פרעות בבלטא, שעברו בזעמם ואכזריותם של הפורעים על כל הקודמות להן. נהרסו 1250 בתים וחנויות, נרצחו ונפצעו קשה ארבעים יהודים, יותר מעשרים נשים נאנסו. באותו זמן פרצו פרעות גם בעיירות בסביבה. כל אלה באו, כנראה,

כדי לזרז את המתנגדים בועדה שתמתיק התנגדותה. ואמנם, בשלישי במאי 1882 אישר אלכסנדר השלישי את „הכללים הזמניים" המפורסמים, ששמשו יסוד להגבלות זכויותיהם של היהודים. הוגבלה זכות הישיבה של היהודים בתחום־המושב חוץ לערים ועיירות, הזכות לרכוש או לחכור נכסי־דלא־ניידי בכפרים. עוד לפני־כן הוגבל לחמישה אחוז מספר הרופאים והחובשים בצבא ע"י פקודת המיניסטר וַנובסקי, משום שאינם ממלאים חובתם והשפעתם מזיקה לשירות הסניטרי בצבא.

באותו החודש נתגלה לפובידונוסצב ששר־הפנים איגנאטיב עושה הכנות לקרוא לימי הכתרתו של הצאר אספה של טובי העם מכל המעמדות, כפי שהיה נהוג בימים הקדומים. פובידונוסצב נזדעזע והסביר לאלכסנדר השלישי מה מסוכנת היא ההצעה הזאת שתעורר מהומה בעם. לא יבינו טעמה ומטרתה ויראו בזה ניסיון לשוב לרעיון המועצה המיעצת. הצאר קרא לישיבה מיוחדת בנידון. שר הפנים ניסה לשכנע, שמטרתו היתה להגדיל את תפארת ההכתרה בלבד וה„סובור" (ועידה) שיכונס לא יהפך למוסד. פובידונוסצב הציע לקרוא את המסמכים. הצאר הסכים. כשנקראו נתברר שאיגנאטיב ניסה להוליך שולל את הצאר.

בשלושים במאי פיטר הצאר את איגנאטיב ובמקומו מינה את דימיטרי טולסטוי, שהתנגד לפרעות וחשש שההמונים המתפרעים יוכלו בסופו של דבר להתקיף את השלטונות. קרו מיקרים שהשוטרים והחיילים, שניסו להרגיע את הפורעים ניתקלו בהתנגדות והיו נאלצים לירות. בחוזר מיום 9 ביוני הודיע שר הפנים החדש, שבכל מקום, שתפרוצנה פרעות או מהומות, תוטל האחריות על השלטונות המקומיים, שהיו חייבים למנוע אותן ולא מנעו או לא הצליחו למנוע. הפרעות ההמוניות שהקיפו מקומות רבים נפסקו ורק פרצו פה ושם כדי להדגיש, כנראה, שהעין צופיה והיד מוכנה.

אלכסנדר לא הסתיר שנאתו ליהודים. הוא היה מזרז את החקיקה האנטי־יהודית. על הדין־וחשבון של הגנרל־גוברנטור של נובורוסיה שיש לבחון את החוקים הנוגעים ליהודים רשם: „בהחלט ובלי דיחוי". כשהעיר הגנרל־גוברנטור הוארשאי בדין־וחשבון שלו שבשעת הפרעות יש ונאלץ הצבא להגן על היהודים, רשם: זהו מה שמעציב בפרעות היהודים. באחת השיחות עם הקיסר העיר הגנרל־גוברנטור שהחיילים שמחים, כשמכים יהודים. הצאר העיר: „אודה גם אני, שהנני שמח כשהיהודים מוכים".

בדצמבר 1881, בימי חג המולד, אירעו פרעות גם בוארשה. הדבר אורגן לפי התוכנית הרגילה. באו שליחים מרוסיה, אולם הם נאלצו להשתמש בפרובוקציה בשעת תפילה באחת הכנסיות הגדולות בוארשה. בשעת התפילה נשמע פתאום קול קורא „בוער". המתפללים התחילו נדחקים במהומה ליציאה. יותר מעשרים איש נחנקו בתוך ההמון. רבים נפצעו. בחוץ נתברר כי פחד־שוא נפל על המתפללים, אולם בין ההמון סיפרו שגנבים יהודים או סתם יהודים עוררו את המהומה, כדי ליהנות ממנה באיזה אופן שהוא. הדברים האלה עוררו חמתם של אנשים שונים, שהחלו מכים יהודים העוברים ברחוב. בשתיים אחר־הצהרים התרבו ההתקפות על היהודים. ניסו לפרוץ בתחום היהודי בוארשה דרך רחוב נאלווקי אולם ניתקלו בעגלונים, בסבלים וסתם צעירים שהיו מזוינים בכל מיני

כלים ולא נתנו לפורעים לעבור. מספרים שהם גם איימו, שילכו לרחובות הפולניים ויעשו שמות בהם אל לא ייסוגו הפורעים.

התחום היהודי בצפונה של ווארשה לא נפגע מהפרעות, שנמשכו שלושה ימים. ברחובות מעורבים הלכו וגברו ההתקפות. התחילו מתפרצים גם לחנויות ודירות. כוחות הצבא והמשטרה עמדו והסתכלו, והיו ביניהם שעודדו את הפורעים. היו בין המוני התוקפים שהראו אותות ידידות לקצינים. בערב נפסקו הפרעות, והתחדשו למחרת בבוקר. במשך הלילה, כנראה, התארגנו כנופיות חדשות של פורעים ונעשו סימנים בחנויות ובדירות של יהודים, שלא לפגוע בבלתי־יהודים, וביניהם ברוסים. מי שדיבר רוסית ביקשו את סליחתו ועזבוהו או נסתלקו מדירתו. ברחובות שררה אחווה פולנית־רוסית, שווארשה לא ידעה אותה, אולם כשקצין רוסי הוציא את חרבו כדי להגן על יהודי, נחטפה חרבו מידיו על ידי כנופית הפורעים שהקיפה אותו.

את ראש המשטרה גנרל־מיור בוטורלין אי־אפשר היה למצוא. אחר־כך נתברר, שנקרא לפטרבורג. משלחת של עסקנים פולניים ביקשה מאת הגנרל־גוברנטור רשיון להקים מיליציה פולנית והתחייבה שתחזיר במשך יום אחד את הסדר בעיר. אולם בקשתם נדחתה והיא אף לא נתקבלה ע"י השליט. הפרעות הלכו ונתגברו, היו נכנסים לחנויות של יהודים ולדירותיהם, הרסו ושדדו ואף פעם לא טעו. רק ביום השלישי ניתנה פקודה ע"י הגנרל־גוברנטור אלבידינסקי לפעול נגד הפורעים במרץ והפרעות נפסקו.

קוכארזבסקי קובע על יסוד הידיעות האלה, שאת הפרעות אירגנו שליחים מיוחדים והסתת אספסוף של פירחחים ואנשים מפוקפקים. פועלים לא נראו כמעט. הוא מביא את דברי דובנוב, שאי אפשר, לפי דבריו, לחושדו ביחס ידידותי כל שהוא לפולנים, שגם הוא מדגיש את מאמצי הפולנים להשקיט את ההמונים. כשנפסקו הפרעות הוצא כרוז־מחאה נגד הפעולות המבישות שפגעו קשה בכבודה של בירת פולין. דובנוב הדגיש שמישהו היה זקוק, כנראה, להוכיח לאירופה שהפולנים „בעלי התרבות" לא פיגרו אחרי הרוסים הברברים, והפרעות אינן המצאה רוסית בלבד. גם הארכיבישוף הקטולי הביע מחאתו והדגיש שבימי המהומות התהלכו כמרים ברחובות וצלבים בידיהם והתאמצו להשקיט את ההמונים. אנטוני זאלסקי, שהיה עד לפרעות, קבע בספרו המתאר את הציבור הפולני באותה תקופה, שממלא מקומו של בוטורלין, מנהל משרדו מאטיושקין, נהג כך כאילו לא רצה לדכא את המהוות אלא להגבירן.

בעתונות הפולנית, בלי להוציא מהכלל את „איזראליטא" ואת „הצפירה" העברית, נקבע, שאין להאשים את הציבור הפולני פרט לערב־רב מפוקפק. כדי להדגיש את הדבר, הכריזו על אוסף כסף לטובת קרבנות הפרעות והועד היהודי שבראשו עמדו מתבוללים נמנע מלקבל תרומות של יהודי חו"ל.

רק אדם אחד, ודווקא המנהיג הרוחני של הפוזיטיבסטים הפרוגרסיביים, אלכסנדר שבינטוחובסקי, לא ניקה את הוני העם הפולני מכל אחריות בעד הפרעות. עוד במאי 1881 כשבדרום רוסיה השתוללו „הסופות בנגב" ובפולין היו קובעים תוך גאווה, גם הפולנים וגם היהודים, שבפולין אי־אפשר לפרעות ביהודים שיתחוללו, כתב שבינטוחובסקי בשבועונו „האמת", שיכול לבוא יום שגם בפולין יכו ביהודים, והנה הגיע היום, ושוב כתב שבינטוחובסקי שלא יזלזלו בדבר ויבינו שהאיש הפולני הפשוט אינו מבין את תורת האנטישמיות

הפולנית. ואנשי האינטליגנציה אומרים שאסון הוא כשהיהודים מתרבים בפולין. נשארים היהודים נאמנים לאורח חייהם ולהתבדלות הרי זה רע, כשהם מתקרבים לפולנים ונוהגים כמוהם, הרי זה שוב רע, משום שהם דוחפים את הפולנים מעמדותיהם. אם כך הדבר, הרי היהודי הפולני מזיק כשהוא מתבדל וגם כשהוא מסתגל להם. אם כן יש לשנוא אותו, ושינאה מתבטאת בהזדמנות טובה — ע"י האגרוף. *

ה.

בשנים באוגוסט 1881 הוצא במחתרת עלון של „נארודנאיא וואליא" (חירות העם). היה זה גליון־אבל על הוצאתם להורג ב־3 באפריל של חמשת המתנקשים באלכסנדר השני. בגליון זה פורסם מאמר ארוך, שנכתב בי"ז למאי אותה שנה. מחברו של המאמר היה חבר ותיק וולדימיר ז'גונוב, שנמנה עם אנשי הטרור והיה חבר של הועד המבצע. בשעה שפורסם מאמרו, בלי חתימת שם, הוא כבר היה בין האסירים שנדונו לעבודת־פרך בסיביר המזרחית. באותם הימים שלאחר רצח האחד במארס 1881 היתה דעתם של חברי הועד המבצע נתונה לרושם, שעשתה על המוני העם מלחמת הגבורה עם מדכאי העם. הוא יצא לדרום, כדי לחקור מה חדר להכרתו של האיכר מהרשמים הללו. בעיר, כתב, רואים את סופו של התהליך הנפשי, את הרס חנויותיהם ודירותיהם של היהודים, את המגלבים של הקוזאקים ואת בתי־הכלא. את הנעשה בלבו של האיכר אין רואים. ולא הפרעות ביהודים ותוצאותיהם חודרות לנפשותיהם של האיכרים. האינטליגנציה מתרשמת מהסיפורים על אכזריות הפורעים על הפקרותם ועל שיכרותם. כל אלה מעוררים באינטליגנציה זו רגש של איבה למחוללי הפרעות. אולם בכפר רואים את המעין ממנו נבעו הלכי הרוח, שהביאו לאותם המאורעות ואתה מבין אותם ואף חי אותם.

מחבר המאמר הגיע לכפר אחרי הפרעות ביליסאוטגראד. זה „מגיע להם" אמרו האיכרים. „נתחוור לי, כותב הוא, שהעם נמצא במצב של צפיה לשינויים בחייו". הוא מחכה למי שיתן ביטוי למאוויו הטמירים. באו ידיעות על הפרעות בקיוב „ובכן — אמר האיכר — טובחים ביהודים". נראה שבקיוב נתבררה כוונתם ופעולתם של פשוטי העם. כדי לעשות את החיים קלים יותר, צריך שהעם ישתתף במאורעות ויתן דעתו לגרש את היהודים. המחבר הקשיב לשיחות האיכרים והגיע לידי הכרה, שיחסם ליהודים עוין. בעלי־ההשפעה בין האיכרים הבינו שהתנועה התחילה רק בגירושם של היהודים, „וזה טוב, שהרי אין אחריות בעד פעולות אלה ואיך יתפתחו הדברים — נראה".

והיהודים? הם היו חוקרים את הבאים והעוברים, מתלחשים עם השלטונות והיו מפיצים ידיעות על מזימות הסוציאליסטים, שלא יסתפקו בהכאת יהודים אלא יפגעו בעשירי הרוסים, ב„קולאקים". הללו, תחת השפעת ידיעות אלה, התחילו מתקרבים ליהודים. האיכר ראה בזה סימן טוב. הנה עד עכשיו — האמין שהצאר הוא הרוצה בטובתו. והנה ע"י פעולות המהפכנים נהרסת והולכת האמונה הזאת והאיכר מרגיש, שנמצאים אנשים טובים השואפים קודם כל לגאול אותו מידי היהודים. באותם השליחים שהופיעו פתאום בכפר ראה האיכר את הגואלים.

* ר' מאמרי בספר Die Judenpogrome in Russland, קלן 1910, כרך א', ע' 149.

להלן מספר הוא, שביניהם ראו גם סטודנטים. גם השלטונות המקומיים הפיצו ידיעות ששליחי פטרבורג הם המעוררים לפרעות והנה הגיעה שמועה שפרצו פרעות בכפר הקרוב. היהודים נבהלו, התחילו אורזים רכושם ובורחים לתחנת־הרכבת הקרובה. צריך איפה לעשות שלא יחזרו. תמונת אימתם של היהודים השפיעה גם על מצב רוחו, מודה המחבר, לא נתעורר בו, כמובן, הרצון להשתתף במלחמה ביהודים, אולם גברה בו ההרגשה שמצב רוחם של האיכרים וזעמם גדל באיטיות מרגיזה. הגיעו ידיעות שלשדידת היהודים נלווה גם טבח. „גברה והלכה אי־סבלנותי — כותב המחבר — משעה לשעה חכיתי להתפרצות. אולם השקט לא הופרע גם בלילה. בבוקר הגיעה יחידה קטנה של צבא. שמונים רגלים וחמישים פרשים. שרידי היהודים הקיפו אותם וכיבדו אותם בכל טוב. רוב האיכרים הבינו שהחיילים הגיעו להגן על היהודים. החיילים מצדם הסבירו שבאו להגן על הנוצרים, שמותר להכות את היהודים. האיכרים לא האמינו. היחידה הצבאית עזבה את הכפר, כדי להפגין בכפר אחר. היהודים התעצבו, אבל האיכרים נשארו שקטים. הסער עבר — כותב המחבר — אין טעם לחכות יותר. בצער רב עזבתי את הכפר".

נתאכזב חבר הועד המבצע. האיכרים מוכנים להכות את היהודים אבל אינם מאמינים, שהצבא נשלח כדי להגן על המכים, השודדים והרוצחים. מוטב איפוא להיזהר. הפרעות לא הפכו להתקוממות נגד השלטונות, כפי שתיאר בדמיונו המתלהב.

עברו שבועות לאחר הופעת העלון ונתפרסם כרוז הועד המבצע לעם האוקריני, ובו נאמר: „קשה לחיות באוקרינה. אין צדק בה. מכים את האוקריינים קציני־המשטרה, מנצלים אותם הפריצים, שודדים אותם יהודים הדומים ליהודה איש קריות. מהיהודים סובלים אנשי אוקרינה ביותר. מי גזל שדות, יערות, בתי־מרזח? היהודים... בכל מקום שתביט, שתיגש — תתקל ביהודי. יהודי מגדף את האיש (כלומר: האיכר), שותה דמו!" חתום — הועד המבצע, 30 באוגוסט 1881.

מובן מאליו, שלשירות הביון של משרד־הפנים וגם של „הפלוגה הקדושה" היו ידועים המאמרים והכרוז ועל יסודם הפיצו את הידיעות בדבר חלקם של אנשי ה„נארודנאיא ווליא" בהסתת המוני העם לערוך פרעות ביהודים. „הפלוגה" מצידה שלחה את סוכניה לחוץ לארץ לא רק לשם ריגול אלא גם לשם פרובוקאציה. היא התחילה מוציאה כתבי־עת, שתעודתם היתה להכניס לשורות השואפים למשטר קונסטיטוציוני והמנהיגות של „נארודנאיא ווליא" סוכנים, שיעוררו ריב ומדון, חששות וחשדות בין חברי האירגונים הפועלים. בכתבי־העת האלה היו מתפרסמים מאמרים בשבח הטרור, שהיו רדיקאליים מאד.

דעות אלה ופעולה זו היתה מביאה לידי תסבוכת, היו מבלבלות את הדעות לא רק של פשוטי העם אלא גם של עסקנים בעלי־השפעה, שאבד להם כושר ההתמצאות בין האמצעים היעילים לבין המסוכנים. ראינו לעיל עד כמה לא הבינו את הלך הרוחות של האיכרים. התוכניות של המשטרה המדינית החשאית ושל „הפלוגה" הוכיחו שלא פעם נפלו קרבן לכל מיני רמאים, שמטרתם הראשית היתה טובת הנאה מפעולותיהם לטובתם הם. פעולות הפרובוקציה יצרו אפשרות לחזק את פחדו של הצאר ע"י סיפורי עובדות שלא היו ולא נבראו ויצרו אוירה של פחד בחצר הקיסר. המאמרים והכרוזים שיש לנצל את הפרעות,

כדי לעורר מהומות נגד המלכות, עוררו חשד שבחוגי הועד המבצע מכינים בסודי סודות משהו מסוכן מאד. החששות האלה הביאו לידי החלטה להתקשר עם אנשי הועד ולנהל משא ומתן, שיביא לידי הסכם, שיאפשר לערוך את ההכתרה שאי־אפשר היה לדחותה יותר.

על פנית הועד המבצע מיד אחר ההתנקשות בחיי אלכסנדר השני לא הגיבו אלכסנדר השלישי ויועציו. כשנתגלה יחסם האמיתי ליהודים של חברים שונים בעלי השפעה במפלגה „נארודנאיא וולייא" התחילו מאמינים, שיש תקוה למצוא לשון משותפת אתם וההכתרה תעבור בשלום. המדיניות האנטי יהודית וצימצום זכויותיהם האזרחיות של היהודים לא פסקו על אף ההפגנות נגד רדיפות היהודים, שנערכו בבריטניה ובארצות־הברית. גם הפרעות לא נפסקו לחלוטין. בעשירי במאי 1883, חמישה ימים לפני הכתרת הצאר, פרצו פרעות ברוסטוב שעל הדון, עיר מחוץ לתחום־המושב, ואחרי ההכתרה, ביולי 1883, פרעות דמים ביקאטרינוסלאב, שדוכאו ע"י הצבא שירה בפורעים. הועד המבצע פירסם אז הוספה לעלון של המפלגה ובה מחאה חריפה נגד יריות הצבא. המוני העם לא האמינו „שהחיילים יירו באנשים שלא הרגו, לא שדדו ורק השמידו רכוש, שמדכאיהם אספו בדרך נפשעת, נתגלה שהאמונה הזאת בחיילים היתה מוקדמת". גם אלכסנדר השלישי הצטער אך שעורכי הפרעות נאלצים לפעמים לתת פקודה לירות במבצעיהם. לפני ההכתרה ניזהרו מאד מלירות בהמונים ששדדו ורצחו יהודים, אולם אחרי ההכתרה נעלמה הסכנה לכך. הפרעות ביהודים הפכו לנשק המדיני היעיל ביותר בידי המגינים על שלטון היחיד. אלכסנדר השלישי נצח ניצחון שלם ואף זכה לפזר את „הפלוגה הקדושה", שיועצו הנאמן פובידונוסצב גילה את מעשי הפרובוקאציה שלה. גם ה„נארודנאיא וולייא" נתחסלה בימיו ומנהיגיה הבינו, שהתוכנית לנצל את הפרעות ביהודים לשם החשת התפרצות מהפכנית היתה לא רק נפשעת אלא גם טפשית.

חברת „אמנות" בע"מ

תל־אביב, רח' בצלאל יפה 9, ת.ד. 169 — טלפון 63786

הלל זלטופולסקי

ספר הפליטונים

ספר זה הוא פרשה עשירה של רחשי לב נסער במלחמה לתרבות ישראל, ללשון העברית ולתקופת עמנו בארצנו.

הספר מכיל 292 עמודים. מחירו — 4. ל"י

ספר אידלסון

בספר זה ניתן תאור רקע התקופה שבה חי ופעל אברהם אידלסון — תקופת תסיסה ושינוי ערכים, תקופת הנחת היסודות לבניין ויצירה — ובו כתביו של אידלסון ודברי הערכה וזכרונות של חבריו.

הספר מכיל 260 עמודים בתבנית גדולה. מחירו — 4. ל"י

מ. מישקינסקי

על עמדתה של התנועה המהפכנית הרוסית לגבי היהודים בשנות ה־70 של המאה ה־19*)

בפרשת הפרעות האַנטי־יהודיות בשנות 1881—1884 ברוסיה נודע מקום מיוחד — מבחינת תולדות ישראל — לבעיית עמדתה של התנועה המהפכנית כלפיהן. שני צדדים בולטים בבעיה: האחד נוגע למהות היחסים בין היהודים לבין העם העיקרי[1] של הארץ, בפרט על רקע התהליכים הכלכליים־חברתיים החדשים והדיפרנציאציה הרעיונית־מדינית שנתחוללו בממלכה הרוסית באותן השנים. השני כרוך במפנה הפנימי, הרעיוני־מדיני שחל בציבוריות היהודית ובראש וראשונה בקרב האינטליגנציה לזרמיה, מפנה אשר הפוגרומים ותגובת דעת־הקהל הלא־יהודית עליהם מילאו בו תפקיד מכריע. אין צריך לומר, כי שני הצדדים המנויים לעיל אינם בדלים זה מזה, אך הדברים הבאים עיקר עניינם הוא בירור שאלות אחדות הכרוכות בבחינה הראשונה. התמורות שחלו בעקב הרפורמות של אלכסנדר השני, ההתפתחות הקאפיטאליסטית, אשר יהודים נטלו בה חלק בולט, הזעזועים במקורות המחיה של היהודים ושינוי קשריהם הכלכליים עם ההמון הכפרי, ההנחות שהעניק השלטון לשכבות יהודיות מסוימות, צמיחת אינטליגנציה, התפשטות ההשכלה והרוסיפיקציה, והתקוות הגדולות, שנתעוררו על רקע זה להתקדמות מתמדת לקראת אמאנסיפציה — כל אלה טרפו את מערכת היחסים המסורתית בין הקיבוץ היהודי לסביבתו. יחסים אלה נעשו עתה מסועפים, מגוונים ודינאמיים יותר. אם לפני כן סימנם היתה ההתבדלות, הרי עתה ציינו אותם, לגבי חלקים ניכרים של הקיבוץ היהודי, מגמות ההתקרבות (сближение) וההתמזגות (слияние). מחיצות סוציאליות חצצו בין צמרת הבורגנות היהודית הנוטה־להתבוללות לבין האינטליגנציה הליבראלית המתונה המתרוססת, ותהומות רעיוניות הפרידו ביניהן לבין חוגי המהפכנים היהודים, אך המשותף להם היתה השאיפה להשתלבות עד כדי התבוללות (שלא לומר טמיעה) בסביבה הלא־יהודית, אמנם באפיקים חברתיים ורוחניים שונים. התנדפות האוירה של הליברליזציה במדינה — מסוף שנות ה־60 — והריאקציה הגוברת, שנתגלתה גם במתיחות ציבורית ובהסתה אנטי־יהודית פעילה, כבר המחישו את המכשולים הנערמים בדרך ההתמזגות; אך רק הפוגרומים ערערו את המערך הנפשי והרעיוני של הדור לגבי סברו וסיכויו של עצם תהליך ההתמזגות על כל אפיקיו.

---

*) הנני רואה חובה נעימה להודות למר ב. ניקולאיבסקי (Б. И. Николаевский) ההיסטוריון הותיק של התנועה המהפכנית הרוסית היושב בארצות הברית, על מידת העזנותו היפה לפנייתי, ועל האינפורמציה החשובה שהמציא לי לצורך חיבורי זה. מ. מ.

1) הכוונה כאן לעם הרוסי ולעם האוקראיני.

המחקר ההיסטוריוגרפי בדבר עמדתם של המהפכנים הרוסים לפרעות [2]) בשנות ה־80 פוסח בדרך כלל על השתקפות שאלת־היהודים במערכות התנועה המהפכנית מלפני כן. מובנת לכשעצמה ההתעניינות המרוכזת הזאת בתקופת הפוגרומים הדראמאטית, הן בגלל רישומם העצום בתולדות יהודי רוסיה („בשורת אסון לתקופה שלימה" — דינור; „אבטיפוס של פוגרומים" — מוצקין) והן בגלל התגובה החדה והמגובשת עליהם בסביבה המהפכנית ובפרט מצד הועד־הפועל (Исполнительный Комитет) של ה„נארודנאיה וולייה" („רצון העם") הארגון המהפכני העיקרי באותה תקופה. יש הנוטים לראות את כשלון הנהגת ה„נאר. וולייה" בחיוב הפוגרומים [3]) כספיח שצמח על קרקע של רעיונות כלליים אחדים אופיניים לתנועה הנארודנית ברוסיה, [4]) או כפונקציה של גישות טאקטיות

---

2) נמנה פה את עיקר העבודות המקדישות דיון מיוחד לבעיה: מ. ב. ראטור: Эволюция национально-политической мысли в русском еврействе, СЕРП, сб. 2 (1907) стр. 20—26

חיבורו של א. לינדן (ל. מוצקין): Prototyp des Pogroms in den achtziger Jahren בקובץ Die Judenpogrome in Russland, Köln 1909, S. 46—66.

החלק הדן במהפכנים הושמט מתרגום הפרק שהופיע ב„ספר מוצקין", ירושלים תרצ"ט. נדמה, כי עד היום נשאר ניתוחו המקורי של מוצקין ראשון לדקות ולעומק; ב. דינבורג (דינור) במאמרו „חמשים שנה לפרעות" (ירחון „אחדות־העבודה", כרך ב', חוברת ה', מרס—אפריל 1931, ע' 407—416) ייחד מקום מועט לבעיה הנדונה; במאמרו של א. צ'ריקובר „אידיאולוגיות מהפכניות ולאומיות בקרב האינטליגנציה היהודית ברוסיה בשנות השבעים והשמונים", בקובץ שלו „יהודים בעתות מהפכה", 1957, ע' 392—399 (להלן צ'ריקובר, קובץ); שורת מאמריו של י. מאור ב„גיב הקבוצה", כרכי תשי"ב, תשי"ג; י. ארז — „המהפכנים והפרעות ברוסיה בשנות ה־80", שנתון „דבר", תשי"ג. מאמר זה — שלא כרוב האחרים — מטפל לא רק בעמדת „הנארודנאיה וולייה", אלא אף בזו של אנשי „צ'ורני פרדייל"; ו. יא. בוגוצ'ארסקי:

Из истории политической борьбы 70-х и 80-х г.г. 19 в., Москва 1912, стр. 218—230.

ס. וואלק:

Г. Г. Романенко, «Каторга и Ссылка» кв. 48, стр. 48—52,

ד. קוזמין (יוו. יוו. קולוסוב):

Статьи об анти-еврейских беспорядках

בספרו ד. שוב:

«Народовольческая Журналистика», Москва 1930, стр. 149—156.

Евреи в русской революции, «Еврейский Мир», Нью-Йорк, 1944;

וכן חומר דוקומנטרי והערות שונות של המערכת בקובץ

Из архива П. Б. Аксельрода, Берлин, 1924.

(להלן: „איז ארכיבה אקסלרודה").

3) הביטוי הקיצוני לעמדה זו גלום בכרוז המפורסם של הועד־הפועל מה־30 באוגוסט 1881. ר' מקורו האוקראיני יתרגומו העברי (ע"י י. מאור) ברבעון „ציון", שנה ט"ו, תש"י, ע' 150—155. מחבר הכרוז הוא גראסים רומאננקו. ש. דובנוב מצרף אליו בטעות את לב טיכומירוב.

4) כמו, למשל, האידיאליזציה של המון העם עד כדי התבטלות בפניו מצד האינטלי־גנציה הנארודנית. נקודה זו מובלטת מאחר שהפוגרומים הוערכו ע"י בטאוני ה„נאר. וולייה" כהתפרצות עממית ספונטאנית נגד המשטר הקיים וחיובם נראה היה כהזדהות עם מחשבותיו ורגשותיו של העם, עם ה„שאיפות והדרישות העממיות" (לפי הביטוי המקובל בספרות הנארודנית). מצד שני, אצל שוללי הפוגרומים אפשר למצוא את השלילה של הזדהות בלתי־מסויגת כזאת.

ומוסריות מסוימות שנשתרשו בה.[5]) ודאי, אין לתלוש את עמדת המהפכנים ליהודים בכלל ולפוגרומים בפרט ממסכת השקפותיהם הכלליות — והדברים אמורים הן במחייבי הפרעות והן בשולליהן — אך בכך לא סגי.[6]) בדין הוא גם לנסות ולבדוק את עמדתם לשאלת היהודים לגופה. בדרך כלל מדגישים את התפקיד שנודע במקרה דנן לראיה החד־צדדית המסולפת של ההויה היהודית: אותה דביקות, אַקסיומאטית כמעט, בנוסחת „האַפּלואַטציה היהודית" וזיהויו של כלל היהודים עם הציביליזאציה הקאפיטאליסטית, שהוליכו לתפיסה, כי ההתפרצות האנטי־יהודית מגלמת התקוממות כנגד המשטר כולו או שהיא שלב טבעי לקראתה. אף צד זה הואר כמעט אך ורק על רקע הסיטואציה המשברית־הייחודית והמוגבלת מבחינת הזמן של שנות 1881—1884. אולם נדמה, כי לא תיתכן הארה היסטורית נכונה של גישת המהפכנים הרוסים, על ארגוניהם, כווניהם וחוגיהם, אל הפוגרומים ושל כל הנובע ממנה, בלי התחקות על הלך הרוחות והדעות בקירבם לגבי שאלת היהודים, לפחות בנוגע לאספקטים אחדים חשובים שלה, עוד בשנות ה־70.[7]) מקורות ספרותיים[8]) מן הזמן ההוא מגלים, כי שאלת היחס

---

5) למשל, ההנחה, שרווחה בעתונות ה„נארוד־וליה", כי הפוגרומים הם שלב מעבר למהפכה הגדולה המיוחלת, אפשר להסמיך אותה לתפיסה שחייבה תמיכה של המהפכנים בכל מרדנות ופרעות־עם כאמצעי המוליך למהפכה עממית. ואילו הרלאטיביזם המוסרי הקיצוני והזיקה של חוגים מהפכנים רבים ברוסיה לכלל ש„המטרה מקדשת את האמצעים" (שמקורה הריאלי הוא אולי בדספוטיזם האכזרי של המשטר, מצד אחד ובבדידות הנואשת של האינטליגנציה המהפכנית, מצד שני) יש בהם גם להסביר את ההתעלמות־ביודעים אצל אותם חוגים ממעשי האכזריות וההתעללות הקשים בהמוני יהודים בימי הפרעות, שלא לדבר על הקיפוח, האפליות, ההשפלה שנפלו בחלקם בימים כתקונם.

6) העניין ראוי לדיון בפני עצמו. כאן נסתפק רק בציון עובדה אחת, דהיינו: אותם מנהיגי ה„נאר־וליה", אשר התבלטו במיוחד, בגישתם המשותפת החיובית לגבי הפוגרומים, כמו ג. רומאנגקו, ו. ז'בוניב, ו. לבדייב, ייצגו גווּנים שונים של מחשבה פוליטית כללית בתוכה.

7) עד כמה שידוע לי, טרם נידונה השאלה כשלעצמה בהיסטוריוגרפיה אלא באקראי ובמקוטע. מחמת העדרם של מקורות רבים יש לראות גם בהעלאתה כאן מעין סיכום־ביניים ראשון וחלקי.

8) המדובר בספרות תעמולה וכתבי־עת פוליטיים. לא ידובר כאן בספרות יפה, אשר השפעתה הרוחנית על הנארודניקים היתה עצומה, ואשר, מצידה, גם שיקפה את הלכי הרוח של הנארודניקים. ר' למשל על השפעתו של ניקראסוב ואחרים בספרו של ל. דייטש:

Роль евреев в русском революционном движении, Берлин, стр. 37, 73

זכרונות נ. מורחוב (להלן: זכרונות מורוזוב):

Повести моей жизни, Москва 1961, стр. 352—3.

וכן ח. זשיטלובסקי: זכרונות פון מיין לעבן, ניו־יורק, 1935, ערשטער באנד, ע' 210—220.

אין ספק כי דמות היהודי השלילית, כפי שהיא מצטיירת בספרות הראדיקאלית הרוסית, מילאה תפקיד חשוב עד למאד בעיצוב דימוייהם והשקפותיהם של הנארודניקים על היהודים. ר' מאמרו של ד. זאסלאבסקי:

Евреи в русской литературе, «Еврейская Летопис», 1922. сб. 1.

אמנם לדעת זאסלאבסקי, הרי בשנות ה־70 עצמן נסתמנה דוקא רתיעה מתאורים שליליים של דמות היהודי ובמקום זה באה הנטיה לשתיקה.

כיוצא בזה לא נגע כאן בפובליציסטיקה של מה־שקרוי ה„נארודניצ'סטבו הלגאלית" בשנות ה־70, למשל הירחון „אוטצ'סטבייניה זאפיסקי", שהשפעתו היתה עצומה בחוגי הנארודניקים.

אל היהודים, ובכלל זה גם התופעה הספציפית של פרעות בהם, העסיקה את חוגי המהפכנים הרוסים ותפסה מקום בתהיותיהם ובמאבקים שבתוכם. יתר על כן, ניתן לגלות כאן גם התפתחות ושלבי־תמורות מסוימים, ומבחינה זו ייתכן לחלק את העשור לשניים (בערך): 1870—1876; 1877—1880.

*

במחצית הראשונה של שנות ה־70 בלטו בקרב האינטליגנציה הנארודנית ברוסיה שני זרמים עיקריים: תומכי מ. באקונין[9]) מזה ותומכי פ. לאברוב[10]) מזה. הבאקוניסטים האמינו במהפכנותו הטבעית של העם, כלומר האכרים. הללו נראו בעיניהם קומוניסטיים לפי האינסטינקט, אשר ההטפה לרעיונות סוציאליסטיים מיותרת לגביהם. לדעתם, נכון העם כל שעה למהפכה ומתפקידה ומחובתה של האינטליגנציה „ללכת אל העם", לעודד את ההתפרצויות והמרידות הספונטאניות המקומיות והחלקיות, ללכדן לזרם אחד רב־כח למען הריסת המשטר החברתי הקיים ומיגור מוסד המדינה — כל מדינה, בהתאם לאידיאל האנארכיסטי. הלאבריסטים, לעומת זאת, העלו על נס את היסוד התודעתי שבתנועה, וראו הכרח בהכשרה הדרגתית של עם־האכרים למהפכה סוציאלית. לפי זה, משימתה של האינטליגנציה, החייבת את חובה המוסרי לעם, היא לטפח קאדרים — אנשים „חוגים באורח ביקרתי" — אשר תוך חינוך עצמי ולימוד עצמי יקנו לעם את ידיעת צרכיו האמיתיים והדרכים הנכוחות לסיפוקם. פרופאגאנדה ממושכת ושיטתית בקרב העם תעלה את הרמה המוסרית והשכלית שלו ותדריכו לקראת מהפכה מודעת. לכן כינו הלאבריסטים לעתים תכופות גם פרופאגאנדיסטים, אם כי אותו שם לא יוחד רק להם.

אין לטעון, כי הקו הכללי החוצה בין הבאקוניסטים והלאבריסטים חופף ממש את הקו־המבדיל בתוך המחנה המהפכני הרוסי בענין היחס ליהודים. טענה זו לא תצדק כבר מסיבה פשוטה — מחמת אי הבהירות הרעיונית (בצד הרפיפות הארגונית) ששררה בקרב הנוער המהפכני בכלל, על אחת כמה וכמה בשאלת היהודים שלא זכתה לבירור מקיף ושיטתי בספרות המהפכנית. עם זאת נראה, כי יש יסוד לקחת את הפלוגתה בין הבאקוניסטים ללאבריסטים כנקודת־מוצא להבחנה בין העמדות השונות במחנה המהפכני הרוסי לגבי היהודים, בעיקר בשנים 1872—1876. הן באקונין והן לאברוב לא דנו דיון כלצדדי ומעמיק בשאלה היהודית, אך שניהם נזקקו לגילויים מגילוייה וגישותיהם נמצאו נבדלות זו מזו.

עוד בשנות ה־40 ובראשית ה־60 אפשר למצוא ביטויים והערות אנטישמיים בכתביו של באקונין[11]) ובפרט במכתביו. אך מסוף שנות הששים נעשו

---

9) מיכאיל א. באקונין (1814—1876) — מעצב־דמותו העיקרי של האנארכיזם האירופי, משתתף פעיל בנסיונות מרדניים למיניהם בארצות רבות, מהמשפיעים העיקריים בתנועה המהפכנית הרוסית ברבע השלישי של המאה ה־19, שהשאיר בה רישומו העמוק גם לאחר מכן.

10) פיוטר ל. לאברוב (1823—1900), מלומד רב־צדדי וסופר פובליציסט, מראשי האידיאולוגים של הזרם הנארודני ברוסיה.

11) ר׳ המונוגרפיה המצוינת של יו. סטיקלוב (להלן: סטיקלוב):
M. A. Бакунин, 1927 т. 3, стр. 346—350, 386—400.
וכן א. זילברנר: „הסוציאליזם המערבי ושאלת היהודים" 1955, פרק עשרים ואחד (להלן: זילברנר). שני המחברים אינם מטפלים בענין מבחינת זיקתו של באקונין לתנועה המהפכנית הרוסית. מצד הנושא שלנו מתעוררת כאן שאלה מתודולוגית. המקורות לחקר השקפותיו של באקונין על היהודים הם מ־3 סוגים: כתבים ברוסית; מכתבים אל מכרים, ידידים ותומכים שלא פורסמו בשעתם אלא לאחר זמן, וכתבים בצרפתית שהופיעו בדפוס סמוך לכתיבתם.

התפרצויותיו נגד היהודים תכופות מאד[12]), והן אף מאפשרות לקבל תמונה כוללת יותר של יחסו אליהם. עליית מתח האיבה והיצר התוקפני כלפי היהודים אצל באקונין קשורה היתה בעיקר במערכה שניהל באותה תקופה באינטרנאציונאל כנגד הסוציאליסטים הגרמנים, ובפרט נגד יריבו הרעיוני הראשי בו — קארל מארקס. הן כלפי מארקס והן בפולמוס עם משה הס ובביקורת שמתח על פרדינאנד לאסאל ניתן לו לבאקונין לכרוך יחד את יחסו השלילי הקיצוני לגרמניה ולגרמנים עם התנגדות חריפה ליהודים.[13]) התנגשות זו, אם כי התנהלה בזירה של התנועה הסוציאליסטית הבינלאומית, ובאקונין הופיע בה כמנהיג המוכר של האנארכיזם האירופי כולו, היה לה גם צד רוסי־יהודי. מרירות מיוחדת נתלוותה להתקפותיו של באקונין על יריבו ניקולאי אוטין, הדמות המרכזית „בסקציה הרוסית של האינטרנציונל" (1870). „יהודי מלידה... וגרוע מזה יהודי רוסי",[14]) כלשונו.

נדמה, כי מבחינת חקר השפעתו האבנטוּאַלית של יחס באקונין ליהודים על חוגי המהפכנים הרוסים יש עניין בכל סוגי המקורות האלה אם כי לא במידה שוה. לפי זה חשובים קודם כל הפירסומים ברוסית שנפוצו גם ברוסיה. הדבר נוגע קודם כל לספרו המפורסם „ממלכתיות ואנארכיה", אשר כבר ב־1874 זכה לפופולאריות בלתי רגילה בקרב הנוער המהפכני הרוסי, כפי שמעידים בני הדור. ר' ספרו של פ. לאברוב (להלן: „נאר.־פרופאג."):

Народники Пропогандисты, 2 издание, Ленинград 1925, стр. 165, 182/3.

ספרו של באקונין, אנטי־גרמני בעיקרו, כולל הערות אנטי־יהודיות לא מעטות. יש לציין, כי בבדיקת חיבור זה מן הדין להשוות מהדורות שונות מפני שבהוצאות אחדות מטעם האַנארכיסטים חלו השמטות. ראה

М. Бакунин, Избранные Сочинения т. 1. Государственность и анархия, Петроград 1922.

(להלן: „ממלכתיות ואנרכיה").

לאחר מכן יש להזכיר את מכתבי באקונין למהפכנים רוסים. ר' מכתביו לא. הרצן ונ. אוגאריוב בספר

Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву

במהדורת מ.פ. דראגומנוב, פטרבורג 1906 (להלן: „מכתבי באקונין"). לבסוף, מן הדין להביא בחשבון את ההשפעה האישית הגדולה שנודעה לבאקונין על אנשים ששהו במחיצתו וכן את העובדה שמהגרים מדיניים רוסים רבים באו במגע ומשא אתו, ומהם גם שחזרו לרוסיה לעבודה במחתרת. מותר להניח, כי היתה להם מלוא ההזדמנות לעמוד תוך כדי כך גם על טיב יחסו של באקונין אל היהודים, כפי שאפשר ללמוד עליו מן המקורות לכל סוגיהם, לרבות אלה שלא נתפרסמו בשעתו או שפורסמו לא ברוסית. והשוה את הסיפור על עמדתו של נ. ז'וקובסקי לגבי היהודים (ר' הערה 56). ז'וקובסקי היה מהגר פוליטי מ־1862, ידיד קרוב ותומך פעיל ביותר של באקונין. אגב, אם לסמוך על סיפור זה, הרי שבאקונין עצמו לא הרחיק כ"כ לכת.

12) „קיבלו ממדים הומריים", לפי ביטוי של הביאוגרף שלו: ר' סטיקלוב, כנ"ל, ע' 386.

13) ר' שם, ע' 335—346.

14) מצוטט לפי זילברנר, ע' 290; נ. אוטין היה יד ימינו של מארקס ומהמסייעים העיקריים להוצאת באקונין מן האינטרנאציונל ב־1872. ר' „מכתבי באקונין...", כנ"ל, ע' 347, הערת דראגומנוב; וכן סטיקלוב ע' 349/50; חומר חדש על אוטין כלול בקובץ צ'ריקובר (כנ"ל, ע' 152—161). והשוה גם

Экономическая платформа русской секции 1 Интернационала, Москва 1959, стр. 15

ועוד.

באקונין לא התחשב כלל במקרה זה (כמו גם לגבי מארקס) שאוטין היה מומר, כי

בפולמוס כנגד מארקס והאחרים, שטבוע בו חותם אישי אמוציונאלי מובהק, נתן באקונין ביטוי שלילי בוטה לפסיכולוגיה של היהודים כפי שהיא מצטיירת בעיניו.[15]) אך לגבי נושאנו חשובה במיוחד מערכת השקפותיו הסוציאליות־המדיניות על הכלל היהודי וזאת מתוך הדגשת נקודות היחס למציאות הרוסית. באקונין ראה בגרמני ובגרמנים את ההתגלמות ההיסטורית והאַקטואלית של „הממלכתיות, המדינה, הריאַקציה",[16]) השנואות עליו — כעל אַנארכיסט — כולן כאחד. לעומתם הסלאבים,[17]) זרה להם לחלוטין הדביקות ברעיונות הסדר והמשמעת של המדינה.[18]) בהתבצרותה של המדינה הגרמנית הריכוזית, הקאפיטאליסטית האפסאנסיבית רואה באקונין גם משום „נצחון המלכות הז'ידית, הבאנקוקראטיה".[19]) יתר על כן, בעיני באקונין היהודים הם בני ברית לפאנ־גרמניזם המכוון בראש וראשונה נגד העמים הסלאביים החלשים, האגראריים בעיקרם, כפי שהדבר בולט במיוחד באימפריה האוסטרו־הונגרית. שם, טוען באקונין, „כל הגרמנים והז'ידים... מחפשים מעכשיו את מרכזם בברלין".[20]) באנארכיזם הסלאבופילי של באקונין משתלב איפוא מומנט אנטי־יהודי ברור,

---

לדעתו „יהודי שהמיר דתו נשאר בכל זאת יהודי... יש ז'ידים... ראקציונרים, ליברלים ואפילו ז'ידים סוציאליסטים. אך קודם כל הם ז'ידים..." (ר' סטיקלוב, ע' 349). יתר על כן בריתחת הפולמוס, היה „מייהד" יריבים שונים, שלא היה להם שום קשר ליהדות (ר' במכתבו לאלבר רישאר מ־1 באפריל 1870 על ו. ליבקנכט ואחרים, שם, ע' 386). לא פעם ביקש באקונין לפרש את איבת „היהודים הזעירים" אליו במוצאו הרוסי (ר' שם, ע' 350, 392). ואילו במקור אחר כורך באקונין לגנאי „יהודים גרמניים ורוסיים" בעקב פעולתם נגד האנארכיסטים. ר' מדבריו בבולטין של „הפדראציה של היורה" האנארכיסטית מ־15 ביוני 1872, בתשובה לחוזר של המועצה הכללית של האינטרנאציונאל, המובאים במקורם הצרפתי כנספח ב„מבחר תעודות" אצל זילברנר, ע' 355. אגב, נדמה כי למען המשמעות המדויקת צריך לתרגם את הפיסקה des Juifs allemands et russes כנ"ל ולא „יהודים, גרמנים ורוסים" (ר' שם, ע' 290).

15) הנה דבריו על מארקס (ר' „ממלכתיות ואנארכיה", ע' 195): „לפי מוצאו מארקס יהודי. הוא מצרף בתוכו, מותר להגיד, את כל המעלות והמגרעות של גזע (порода) מוכשר זה. עצבני, כפי שאומרים אחרים, עד לפחדנות, שחצן ורודף כבוד, נרגן, חסר סובלנות ורודני (абсолютен) כיהוה, אלהי אבותיו וכמוהו נקמני עד לטירוף." אין זו כל רשימת הסרונות „היהודיים" שמונה באקונין במארקס, שם ובמקומות אחרים, ואילו לגבי מעלותיו הוא מסתפק במועט: „הוא נבון מאד ומלומד רב־צדדי עד לאין שעור". כיוצא בזה ר' באיפיונו את לאסאל, שם, ע' 232, 236.

16) שם, ע' 51, לדעתו הפכה הקמת הרייך הגרמני עם ביסמארק בראש את ברלין למשענת עיקרית של הריאקציה באירופה. יתר על כן, בכל יבשת אירופה נשארה מדינה עצמאית־באמת רק אחת — גרמניה (שם, 55, 154).

17) שם, ע' 190/2 ועוד. הדספוטיזם הצארי גם הוא גרמני במקורו. הגרמנים הם גם אדוני רוסיה בהוה (ר' שם, ע' 153/4).

18) ניתוח העמדה האַנטי־גרמנית של באקונין, ר' סטיקלוב ע' 335—346.

19) ר' „ממלכתיות ואנארכיה", ע' 55. השימוש בשם הגנאי ז'יד שכיח ביותר אצל באקונין. ר' להלן איך קושר ב. את „המלכות הז'ידית הבאנקוקרטיה" עם הסוציאליזם של מארקס.

20) שם, ע' 107; והשוה ע' 79—81 דבר צרפו תמיד את היהודים לגרמנים בחישובים סטאטיסטיים של הלאומים בקיסרות ההאבסבורגית. סטיקלוב מציין זאת כ„קוריוז", אך נראה דוקא, כי הדבר נשתלב יפה בהנחתו הכללית של באקונין.

שעשוי היה להיקלט יפה, בחלקו לפחות, גם בסוציאליזם הסלאבופילי[21]) של נארודניקים רוסים.

לבאקונין השקפות מוגדרות (אמנם לא כל כך מקוריות) על מהותם של היהודים כחטיבה אתנית. לפיו, הם „לאום קל תנועה, תככני, נצלני ובורגני לפי המסורת והאינסטינקט".[22]) אין כאן הבחנה סוציאלית אלא הגדרה מכלילה, המזהה את העם היהודי עם מעמד מסוים. כיוצא בזה, אין הדברים אמורים לגבי יהודי גרמניה בלבד, שכן אליבא דבאקונין: „הנה כי כן, כל אותו עולם יהודי המהווה כת נצלנית, עם־עלוקה, טפיל גרגרני אחד, הצמוד והדבוק בינו לבין עצמו לא רק מעבר לגבולות של ממלכות, אלא גם מעבר לכל ההבדלים שבהשקפות פוליטיות..."[23]) זהו תאור החל איפוא על היהודים בכל אתר ואתר ורוסיה בכלל זה.[24]) ועוד: „...אותו עולם יהודי ברובו הגדול עומד כיום מצד אחד לפקודתו של מארקס ומצד שני — לפקודתו של רוטשילד. מצד אחד אני בטוח, כי הרוטשילדים מעריכים את זכויותיו של מארקס ומצד שני, כי מארקס נמשך אינסטינקטיבית ורוחש כבוד רב לרוטשילדים".[25]) מראיה כזאת של ה„עולם היהודי" נובעת גם המסקנה, כי היהודים מטבעם אינם יכולים לנטות לסוציאליזם אמיתי בתור אומה נצלנית, מרקאנטילית ובורגנית.[26]) ואילו הסוציאליזם של מארקס באקונין פוסלו מאחר שסוציאליזם זה דוגל בריכוזיות ממלכתית, דבר הכרוך בקיום באנק ממלכתי מרכזי, כלומר במקור חיות ל„אומה היהודית הפאראזיטית".[27])

יהיו המניעים ליודופוביה של באקונין כאשר יהיו[28]) — מנקודת ראות התפתחות עמדתה של התנועה המהפכנית הרוסית לשאלת היהודים ניתן לומר, כי באקונין סטה כאן חדות מן הגישה ההומאנית שנקט בה נ.ג. צ'רנישבסקי

21) בתפיסה הסלאבופילית על יחוד מהלכה ההיסטורי של רוסיה היה כרוך היחס אל ה„אובשצ'ינה" (העדה השיתופית) כאל יסוד עתידה הסוציאליסטי וכן רעיון ההתגוננות בפני חדירת הקאפיטאליזם הבא ממערב שהיהודי הבורגני מייצגו. עם זאת אף באקונין בדברו „על הגרמנים שנעשו אדונים שלנו" (כלומר, של רוסיה) וזאת — בתמיכת הגרמנים הרוסים, אינו מזכיר את היהודים הרוסים כבני בריתם, כפי שעשה זאת ביחס ליהודי אוסטריה־הונגריה, למשל. ר' שם, ע' 153/4.

22) ממכתבו לאלבר רישאר 1/IV/70. מובא אצל סטיקלוב, ע' 386, מכתב־יד שנכתב לסוף 1871 ופורסם לראשונה בשנות העשרים בגרמנית.

23) ר' „מבחר תעודות" אצל זילברנר, ע' 354/5 ותרגומו לעברית שם, ע' 291/2.

24) ר' לעיל, הערה 14.

25) ר' זילברנר, שם. צירוף זה של רוטשילד ומארקס מופיע אצל באקונין לא אחת, לפעמים הוא מוסיף אפילו את המכבים. ר' כנ"ל, נספח ביבליוגרפי מס' 158, והשוה את הדמיון המעניין בארגומנטציה האנטיהודית של א. דירינג נגד הס"ד הגרמנית בשנת 1882 (שם ע' 173).

26) ר' הקטעים מתוך „האטיוד על היהודים הגרמנים" — הפרק הראשון ב„אני מאמין של דמוקראט סוציאליסט רוסי", אשר באקונין כתב כתשובה למאמר שפירסם נגדו ס. הס בעתון „לה רווי" ב־2 באוקטובר 1869: סטיקלוב, ע' 388—390; השוה זילברנר, ע' 288/9. ודוק בנוסח הכותרת של החיבור במקורו הצרפתי, שם, נספח ביבליוגראפי, ע' 390, מס. 156.

27) ר' הערה 22. רעיון דומה לכך הביע באקונין גם בפומבי בעתון הבלגי „ליברטה". ר' סטיקלוב, ע' 348.

28) סטיקלוב (ר' ספרו, ע' 346/7) מדגיש, מלבד ענין התנגשותו עם יריבים יהודים, שרידי השפעות מוצאו האצילי של באקונין ואולי הדים גם משרותו בצבא בחבל המערבי (והשוה זילברנר, ע' 293). בנוסף לכך הוא מעלה, כסיבה אידיאית, ראייתו את הגרמנים והיהודים כגזעים ממלכתיים במהותם, אויבי האנארכיה. אולם, לאמיתו של דבר, מבחינה

בשנות ה־50.[29]) כן ראוי לציון, כי א. הרצן,[30]) ידידו וחברו רב־השנים של באקונין, דחה חד־משמעית את התקפותיו האנטי־יהודיות של עמיתו.[31]) על רקע זה אפשר גם לראות בעמדתו של באקונין מעין אות מבשר גישה שלילית לגבי היהודים בחוגים מהפכניים נארודניים ברוסיה במחצית שנות ה־70. ההקבלה עם דעותיו של באקונין, כפי שניווכח בעליל, תתבטא בעיקר בשלושה: בראיית הכלל היהודי כשכבה סוציאלית המגלמת את הקאפיטאליזם והבורגנות; בדימוי של העם היהודי בתור גוף נצלני טפיל וממילא אויב העם העובד; בהנחה על הזרות־מטבע של היהודים לסוציאליזם. הנחות אלה היו להן סימוכין בעובדה, שהסוציאליזם הנארודני היה אגראריי, איכרי מיסודו, ואילו עיקר ייחודו של המבנה הסוציאלי היהודי היה העדר שכבה חקלאית. להקבלות אלה אפשר להוסיף גם רציפות (אצל באקונין וחוגים נארודניים מסויימים) בשימוש במטבעות־לשון ידועים לגבי היהודים, כמו „זי'ד", „מוצצי־דם" או „עלוקות", „פאראזיטים", אשר ככל שהתמידו להשתמש בהם בתעמולה שבעל־פה ובכתב, השפעתם השלילית, לפחות בפריפריה המהפכנית, היתה תכופות גדולה יותר מזו של ניסוחים עיוניים כלליים. מהדברים הנ"ל נובע גם, כי אין למצוא באותם חוגים את הדעה הבאקוניניסטית המייחסת ליהודים זיקה טבעית[32]) לממלכ־

רעיונית לא זה נראה עיקר אצל באקונין לגבי היהודים, שכן בראש וראשונה הוא מדגיש את היותם, לדעתו, עם נצלני, פאראזיטי וכו'. דוקא בנקודה זו יש משום סעד להנחה, כי השפעתו האנטיהודית של באקונין ניכרת לא רק אצל אנארכיסטים אירופיים מסויימים כגון גיום (כדברי סטיקלוב), אלא גם אצל באקוניסטים ברוסיה. ר' הערות 21, 33.

29) ר' ש. דובנוב, „דברי ימי עם עולם" (מהדורת תשי"ח), כ. ט', ע' 225. ניקולאי ג. צ'רנישבסקי (1828—1889) הוגה־דעות וסופר, המעצב הראשי של התנועה הדמוקראטית המהפכנית ברוסיה בשנות ה־50 וה־60 של המ' ה־19. בשנים 1862—1883 היה במאסר ובגירוש בסיביר.

30) אלכסנדר א. הרצן (1812—1870) — מגדולי המחשבה הצבורית ברוסיה במאה ה־19. סופר ידוע־שם. אבי כמה רעיונות יסוד נארודניים. משנת 1847 — מהגר פוליטי. מוצאו היה ממשפחת אצילים מובהקת. אף יחסיו עם הס"ד הגרמנים ומארקס לא היו שפירים. כל זה לא הביא אותו, אעפי"כ, ליידופוביה (השוה הערה 28). אדרבא, הרצן נתן גם ביטוי אנושי חם לגילויי מרטירולוגיה יהודית בימי ניקולאי ה־I. ר' ספרו „זכרונות והגיונות", תש"ו, ע' 221/3.

31) המדובר בפרשת חיבורו „אני־מאמין של דמוקראט סוציאליסט רוסי" ובפרט פרק ההקדמה שלו „אטיוד על היהודים הגרמנים" (ר' הערה 25), אשר בו למעשה נפתחה מערכתו האנטיהודית של באקונין (ר' סטיקלוב, ע' 346). באקונין ביקש עזרתו של הרצן לפירסום החוברת (ר' מכתביו להרצן מ־18 באוקטובר 1869 ב„מכתבי באקונין..."', ע' 334/5 ומ־28 באוקטובר 1869, שם, ע' 340/1). הרצן מתח ביקורת על הנוסח האנטיהודי של באקונין וכשנתבקש על ידו בשניה התנה את עזרתו בעיבוד מחדש של פרק ההקדמה הנזכר (ר' קטעי מכתביו של הרצן לבאקונין, סטיקלוב, ע' 394/5, 400). ה„אני מאמין..." לא הופיע. הדעה כאילו הרצן הגיש את החיבור, אמנם „שלא מתוך רצון טוב", לדלסקלוז, עורך ה„לה רווי", על מנת להדפיסו (ר' זילברנר, ע' 288) מקורה מן הסתם באי־הבנה. אם לשפוט לפי מכתבי הרצן (כנ"ל), מסתבר שהוא נמנע ביודעים מלעשות זאת ומה שהציע לפרסום לדלסקליז היה כתב אחר של באקונין (ר' סטיקלוב, שם).

32) כאמור, לפי באקונין מתגשמת אותה זיקה באופן מוחשי בדביקות בממלכתיות הגרמנית וזאת בשתי דרכים: ענינה של ה„באנקוקרטיה" (הזהה, לדידו, עם האומה היהודית) במדינת ההוה הריכוזית הבורגנית ובאותה מידה גם — במדינת העתיד הריכוזית מיסודו של הסוציאליזם הפוליטי המארקסאי.

תיות — האַנטיתזה של האַנארכיה. נדמה, כי ביסוסו[33] של באקונין את דעתו זו לא היתה לו אחיזה מספקת בנסיבות המציאות הרוסית. לעומת זאת מתבלט ביחסם של חלק מהנארודניקים־ה„בונטארים"[34] (הבאקוניסטים) במחצית שנות ה־70 קו מיוחד והוא חיוב פרעות ביהודים עד כדי העלאת סיסמה: הכו בפאנים ובז'ידים. מעין זה אין למצוא אצל באקונין כל עיקר.[35] יסוד חשוב לאגיטציה הבונטארית, שבאקונין היה נביאה, היתה הסלידה למסורת המרדנות העממית הסטיכית, שאותה סימלו עלילות ההתקוממויות של סטנקה ראזין במאה השבע עשרה וימליאן פוגאצ'וב במאה השמונה עשרה. מסורת התנועות של ראזין ופוגאצ'וב — אשר לא היו כרוכות דוקא בהתפרצויות אַנטי־יהודיות — היתה מושרשת יותר באזורים הפנימיים של רוסיה. אולם האגיטציה הבונטארית קיבלה תנופה מיוחדת דוקא בדרום ובדרום־מערב רוסיה, שם שררה אוירה של תסיסה, התלהטות יצרים ונכונות לאלימות[36] ובה היתה חיה מסורת הסטיכיה של ה„הייד‌מאצ'ינה", של גזרות ת"ח ות"ט בימי חמלניצקי במ' ה־17 ומעללי ז'לזניאק וגונטה במ' ה־18, מסורת של פרעות דמים ביהודים. זכרון ה„הייד־מאצ'ינה" הזין במיוחד את התנועה האוקראינופילית, שהתפתחה באותה תקופה והשפעתה גם חדרה עמוק לשורות הסוציאַליסטים האוקראינים, אף בטרם נפרדו למעשה מהתנועה המהפכנית הרוסית הכללית. כל זה שימש רקע להפיכת החבל האוקראיני וסביבתו הקרובה למרכז של הלכי רוח אנטי־יהודיים קיצוניים בקרב חוגים מהפכניים של אותו זמן.[37]

---

33) ר' הערה קודמת; האנטיגרמניות הקיצונית של באקונין כנראה לא תפסה מקום בעולמם של הבאקוניסטים הרוסים; סוציאלדמוקרטיה בכלל טרם היתה ברוסיה ואמנם היתה מידה גדושה של אַברסיה לס"ד הגרמנית, אך לא נתקשר הדבר ביהודים (על היחס השלילי של הבאקוניסטים לס"ד הגרמנים ר' מאמרו של פ. אקסלרוד "Die Neue Zeit", 1892/3, 1 B. S. 493); ואילו ייחוד מצבם החוקי והמדיני של היהודים הרוסים וכן האופי של המדינה הצארית — אם לציין רק את המרחק בין השלטון המדיני האוטוקראטי לבין החברה ואת הרפיון המדיני הגמור של המעמד הקאפיטאליסטי — לא היו מן הסתם קרקע נוח לרעיון המזהה את היהודים עם הממלכתיות, למרות הפאטריוטיזם והלויאליות של צמרת הבורגנות היהודית. ר' הערה 21. רק בכרוז של רומאנגקו (ר' הערה 3) נמצא אח"כ את הביטוי Панский да жидивский царь (צאר הפאנים והיהודים).

34. „מרדנים", כפי שנקראו „ההולכים אל העם" לאחר כשלון הנארודניקים הפרופאגאנדיסטים־השלוים ב־1874. הבונטארים קיבלו את תורתו של באקונין על ניהול אגיטציה בעם ל„מרידות". במאבקם עם הלאבריסטים היתה ידם של הבאקוניסטים על העליונה סופית ב־1876. ר' „איז ארכיבה אקסלרודה...", ע' 23.

35) יצוין אגב, כי בין חוקרי אישיותו של באקונין יש הטוענים, כי היה חסר רחמים ומאוים בדיבור בלבד וכי השתייך לאנשים הנוטים להטיף במלוא הכנות למעשים שהם עצמם אינם מסוגלים לבצעם. ר' E. H. Carr, M. Bakunin, London 1937, P. 392/3 וראה דברים זהים כמעט על ידידו הקרוב של באקונין, נ. ז'וקובסקי, בזכרונות מורוזוב כנ"ל, כ. 1, ע' 341 (והשוה סוף הערה 11, ולהלן הערה 56).

36) ר' א. טון (להלן: טון):
История революционного движения в России, Петроград 1920, стр. 128/9

37) אותו אזור עתיד היה, כידוע, ליהפך בראשית שנות השמונים לגיא־החזיון של הפוגרומים, וכן לא היה זה משום מקרה שהכרוז הפוגרומי של הועה"פ של ה„נאר. וליה" (ר' הערה 3) הופיע באוקראינית ולאו דוקא משום מוצאו האוקראיני של מחברו אלא בגלל אלה שאליהם בעיקר היה מכוון. ר' מאמרו של י. סלוצקי בחוברת זו, לעיל.

בבטאון האנרכיסטים והקרובים להם — „ראבוטניק"[38] שנועד לאַגיטציה בקרב המוני העם, מתואר מקרה של הסגרת פועל אחד, בעל הלך־רוח מהפכני, בבית חרושת מסויים על ידי פקיד יהודי שעבד שם והמקבל בעתון את האיפיון הבא: „היה זה ז"יד על פי גזעו ובבית־החרושת היה מלוה לחבריו במשכון". רב־משמעות הוא הסיום המכליל: „אכן יודעים, זאת היא נפשו של ז"יד".[39] הנה כי כן, גינוי של מלשין, של מלוה ברבית מתגלגל מניה וביה באישום היהודים בכללם. נוגעות לנושא הדיון שלנו גם השקפותיהם של הנארודניקים היהודים בנדון. אין ספק, כי זהו מצד אחד פרק בתולדות ההתפתחות האידיאולוגית של האינטליגנציה היהודית ברוסיה בתקופה האמורה. אך, לאמתו של דבר, המערך הרעיוני של אותם מהפכנים — אם כי לא יחסם הרגשי, כמובן — היה בתחום זה קודם כל משום בבואה לדעות השולטות בסביבה המהפכנית הכללית, שאליה הם השתיכו ועימה ביקשו להזדהות עד־תום. נמצא, כי עמדתם משתלבת אורגנית בפרשה המתוארת כאן. המהפכנים היהודים הנארודניקים דבקו בדעה שלפיה הכלל היהודי הוא מעמד נצלני.[40] לב דייטש, מהמובהקים שבפרופגאנדיסטים בדרום רוסיה בכללם, מספר בזכרונותיו כי „ההליכה אל העם" לגביו כמו לגבי מהפכנים יהודים אחרים, פירושה היתה פרופגאנדה בקרב עמלים (בעיקר איכרים) לא־יהודים, אולם בשום אופן לא בקרב יהודים. סבורים היו, כי נוכח כל עברם וההווה שלהם, בתור עם לא־חקלאי, היהודים אינם אלמנט מתאים לקליטת אידיאות סוציאליסטיות; יתר על כן, גם „יהודים בעלי מלאכה בעיני רבים מאתנו נבדלו אך מעט מחרשתנים וסוחרים זעירים, ז.א., סבורים

---

38) הופיע בז'נבה מינואר 1875 עד מארס 1876. העורכים היו נ. ז'וקובסקי, נ. מורוזוב, ז. ראלי וו. גולדשטיין; במידה מסוימת גם לזר גולדנברג. השתתף בו גם פ. אקסלרוד ואף באקונין עצמו.

39) „ראבוטניק" גליון מס' 5, מאי 1875 — מצוטט על פי חיבורו של ב. ספיר: "Liberman et le socialisme russe" בכתב העת International Review for Social History, V. III, 1939, p. 36 (להלן: סאפיר).

אמנם במאמר הפרוגראמטי בגל' 1 של „ראבוטניק", שבו מפורטות צורות הניצול והמנצלים למיניהן אין נזכר הז'יד. ר' שהועתק בקובץ: Почему мы печатаем газету

Народническая Экономическая литература, 1958, стр. 294—297.

אך מבחינת נושאנו יש משקל גם לכתבות ולו בלבד מסיבה זאת שהן, קרוב לודאי, נתחברו במערכת מחוסר קשרים מסועפים עם רוסיה (ר' בפרוטרוט זכרונות נ. מורוזוב, כנ"ל, כ. 1, ע' 335—341). מורוזוב מספר, כי הוא עצמו היה מומחה לכתיבת כתבות בדויות, למעשה, „על פי נקראסוב", שכן, האינטליגנטים הנארודניים הכירו מעט מאד את העם ממש.

40) ענין זה נדון למדי בספרות. ר' מאמרו של ב. פרומקין:

Из Истории революционного движения среди евреев в 30-х годов, Еврейская Старина 1911, стр. 220—248 513—540.

וכן צ'ריקובר, קובץ, ע' 366—420.

כאן המקום להעיר, כי הנארודניקים היהודים העלו בזכרונותיהם את השקפתם הם משנות ה־70 על שאלת היהודים, אך כמעט שלא מסרו על השקפות חבריהם הלא־יהודים בענין זה. הללו שוב כנראה דחקו את הענין מזכרונם, ביודעים או בלא יודעים, אולי בגלל זאת שכתבו זכרונותיהם עשרות שנים לאחר מכן, בתנאים, כאשר שאלת היהודים כבר עמדה בצורה אחרת בחיים הצבוריים של רוסיה בכלל ובתנועה המהפכנית שלה בפרט.

היינו, כי אם הם עדיין אינם אכספלואטטורים, הרי בשעת כושר ברצון ייעש. כאלה."[41]) גישה זו הביאה למסקנות מרחיקות לכת לגבי היהודים בהוה ואך גזרה על עתידם.[42]) אמנם לפעמים — בנסיבות דראסטיות כמו פרעות, למשל — יכלו להגיע אותם מהפכנים יהודים להרהור שני במשמעות הנוסחה של „האַכספלואַטציה היהודית". בכל זאת נוסחה זו נשארה בדרך כלל בתוקפה[43]) בסביבה המהפכנית. ואם את האדישות לענין שויון הזכויות של היהודם אפשר להבין על רקע היחס האנארכיסטי השלילי לחרויות ה„בורגניות" בכללן, הרי זיהוים של היהודים עם מנצלים הביא את הנארודניקים האלה למעשה גם להתעלמות ממצוקה ודלות איומים בקרב רוב האוכלוסים היהודים — תופעות, אשר בדרך כלל הם היו רגישים ביותר כלפיהן.

מהלכים לרעיון „האכספלואטציה היהודית" במחנה הראדיקאלי נתן בשנת 1875 האוקראינופיל פרופ' מ. דראגומאַנוב.[44]) גישתו אינה זהה בכל עם גישתם של הנארודניקים הנזכרים. במאמר מיוחד המוקדש למעמדם של היהודים והפולנים בחבל הדרומי־מערבי, האוקראיני של רוסיה[45]) מגדיר דראגומאַנוב את הוויית היהודים באוקראינה[46]) כתופעה סוציאלית פאתולוגית. היהודים, לפיו, הם אלמנט מזיק, שאינו מייצר ערכים ואשר ברובו הגדול יש לכללו בסוג הסוחרים

---

41) ר' ספרו Роль евреев в русском революционном движении. ע' 109 והשוה שם, ע' 91. דייטש לא שינה דעתו אף לאחר הפוגרומים, ר' מאמרו ב„צוקונפט", 1916, ע' 771/81. ספרו הנ"ל של דייטש, כפי שציינו כבר, רבים בו השיבושים, אך בענין דנן יש מקורות נוספים המאשרים דבריו לא רק לגבי עצמו, אלא גם ביחס לנארודניקים יהודים אחרים.

42) הנה כותב דייטש בהמשך דבריו: „...על כן צריך היה לשאוף להריסת המשטר הקיים, המבוסס על ניצול המוני העמלים ע"י מעטים, ויחד עם זה בהכרח ייעלמו כל מיני מתווכים, בתוך זה גם היהודים" (שם, 109).

43) מספר ל. דייטש (שם) על המהפכן היהודי סולומון צ'ודנובסקי שהיה מלא התמרמרות על הפוגרום ביהודי אודיסה בשנת 1871 וכן על ההסבר שניתן לפוגרום „ע"י אי־אלה אנשים", כאילו הוא תוצאה מן ה„אכספלואטציה היהודית". עם זאת מצביע ל. ד. על שניוּת, כי לאחר מכן, כאשר אותו צ'ודנובסקי „הלך אל העם" לא פנה לבעלי המלאכה ופועלי המלאכה היהודיים, שהיו כבר אז באודיסה, אלא אל לא־יהודים.

44) מיכאיל פ. דראגומנוב (1841—1895), מלומד וסופר פוליטי. משנת 1876 מהגר פוליטי בשויץ. אוקראינופיל. בעל ההשפעה הגדולה בחוגים הסוציאליסטים האוקראינים. בשנות ה־70 קיים קשרים קרובים ביותר עם החוגים הנארודניים הרוסים והיה מקובל עליהם ביותר. בעצמו נטה יותר ויותר לקונסטיטוציונאליזם ליברלי, דגל בפדראליזם לאומי ודצנטראליזם.

45) המאמר נקרא: Евреи и поляки в югозападном крае. ודראגומאנוב כתבו על יסוד המחקר של פ. פ. צ'ובינסקי: Труды этнографической-статистической экспедиции в западно-русский край.

סיכום דעותיו של דראגומנוב להלן מבוסס על הקטעים הרבים מדבריו המובאים במאמרו של מ.ב. ראטנר: Старые мысли по старому вопросу, «Еврейский Мир» 1909, май, стр. 96—105.

46) דראגומאנוב מעמיד את האוקראינים, כעם דמוקרטי מעיקרו, בניגוד לפולנים מיצגי האַריסטוקרטיה וליהודים מגלמי הבורגנות; ר' שם, ע' 99.

המנצלים את המוני האכרים שלשחרורם דואג הכותב.[47]) ייחודם של היהודים — טוען דראגומאנוב — בכך שהם מהוים בעת ובעונה אחת קבוצה לאומית, שכבה חברתית וציבור בן דת מסוימת. דבר מיוחד לדראגומאנוב, הראוי להדגשה ואשר הנארודניקים כאמור, עברו עליו בשתיקה, היא התיצבותו החדמשמעית למען אמאנסיפציה מלאה ליהודים לאלתר,[48]) ושלא כאותם ליברלים שגרסו במקרה הטוב ‚הדרגתיות' לגביה. את התרופה למצב היהודים לא ראה במעשי דיכוי ואפליה נגדם אף לא באמאנסיפציה אזרחית מלאה שלהם, אלא בתמורות מעמיקות בחיים הכלכליים והסוציאליים.

דראגומאנוב בודאי שלא חייב פוגרומים,[49]) אך התורה על הזי'ד המנצל, ששותפים לה היו גם באקוניסטים רוסים, סייעה לכך שמהפכנים לא מעטים, בתוך זה אנשים קרובים לו ביותר, יעברו מהכללות סוציו־לוגיות וחישובים סטאטיסטיים לאַגיטציה ווּלגארית למען פרעות ביהודים בסיסמות סוציאלות. עדות מובהקת לכך מוצאים אנו בתעודה, יחידה במינה לפי שעה, שנשארה מאותה תקופה. המדובר בכתב־יד ששלח נארודניק־בונטאר אחד בחורף 1876 לפ. לאברוב שערך את כתב־העת „ווּפריוד"[50]) בלונדון. המאמר לא נדפס בשעתו ונמצא בארכיונו של לאברוב, שנשתמר בחלקו אצל ב. ניקולאיבסקי. מידיו קיבל את כתב־היד[51]) פראנץ קורסקי[52]) שתירגמו ליידיש

47) עם זאת מודה דראגומאנוב עצמו בקיום יסודות מנוצלים בקרב היהודים עצמם ואפילו מדגיש במיוחד את המצוקה של ההמון היהודי המשמש רק מכשיר להתעשרות אילי ההון היהודים; ר' שם, ע' 103/4. עובדה זו לא השפיעה על מסקנותיו העיקריות של ד' בשנת 1875, אך יש בה להוסיף להבנת האבולוציה של עמדתו בשאלת היהודים בשנים הבאות.

48) רעיון זה אפילו עומד במרכז מאמרו. דראגומאנוב, בניגוד לנארודניקים, לא התייחס בשלילה אל המדיניות ואל הצורות הממלכתיות של הקיום החברתי.

49) ראטנר מבקש למצוא אצל דראגומאנוב (ר' שם, ע' 100) הסתיגות מהעֵרה אחת של צ'וביגסקי שהיה בה מידה של אפותיאוזה למסורת הפרעות האנטיהודיות באוקראינה. אולם מצד שני מתבטא דראגומאנוב, „כי קיום ז'ידים בדרום מערב, הנבדלים מן ההמון בשפה ובאמונה יש לו הצד המועיל, שכן אין הוא נותן להירדם למחשבה הציבורית ודוחף אותה לחקר החיים הכלכליים ולמציאת אמצעים לריפוי המחלה". ראטנר רואה בזה את נבט הרעיון, שעתיד היה להופיע בעתונות הנארודובולית בימי הפוגרומים ולבשר, כי „בתנועה האנטיהודית חבויה מחאה נגד המשטר כולו" ובה „מתחילה תנועה יותר עמוקה". ר' Литература партии Народной Воли, Выпуск 2, 1907, стр. 110.

אפס נעלם מראטנר, כי ס. פודולינסקי, חברו וידידו של דראגומאנוב (ר' הערה 61), מיהר להוציא מסקנות דראסטיות מן התיאוריה שלו עוד באותה שנה — 1875.

50) „ווּפריוד" — כתב־עת בלתי־פריודי שהופיע בשנת 1873—1877, 5 קבצים בציריך יאח"כ בלונדון. בשנים 6—1875 הופיע גם בתור דו־שבועון.

51) בינתים, כפי שמודיע ב. ניקולאיבסקי, הלך כתב־היד של המקור לאיבוד.

לא ידוע בבירור מדוע לא נדפס כתב־היד. השערתו של קורסקי, כי אולי ביקש לאברוב לפרסמו ובינתים נסגר הדו־שבועון אינה נראית. ממארס עד בערך סוף 1876 הספיק הזמן. השערה שניה של ק., כי הצורה לא סיפקה את לאברוב מסתברת יותר. אכן הנוסח החריף והרגשני לא היה מן הסתם לטעמו של לאברוב, שהקפיד מאד על ה„טון הטוב". אך המחבר התיר תיקוני סגנון במאמר ולו ביקש ל. להדפיסו מפאת עניינו מותר להניח, כי היה מוצא דרך להתקינו לדפוס; ייתכן מאד, כי לא רצה לפגוע בס. פודולינסקי (ר' להלן, הערה 61) שקונטרסו הותקף קשה במאמר והרי פודולינסקי היה מן המסייעים הראשיים ל„ווּפריוד" בתחילתו (ר' על כך סיפורו של לאברוב עצמו בספרו „נאר.־פרופאג.", ע' 51/2). מצד שני, כפי שנראה להלן, עמדה מערכת „ווּפריוד" בסוף 1875 ועד מחצית 1876 במחלוקת

ופירסמו בשנת 1929[53]) תחת הכותרת „הדעות הקדומות של הסוציאל־רבולוציונרים[54]) הרוסים שלנו נגד היהודים"[55]) חתום על ידי „סוציאל־רבולוציונר 1".[56])

קשה (לא־פומבית) עם פודולינסקי וחבריו האוקראינים — אף זאת בגלל השאלה היהודית — וייתכן שלאברוב לא רצה להוסיף ולהחריף את היחסים. אך לא מן הנמנע כי לאי־הפרסום יש משמעות ענינית מיוחדת וראוי להלן בסיכום עמדתו של לאברוב בגוף המאמר וכן הערה 114.

52) פראנץ קורסקי (פסבדונים של שמואל כהן, 1874—1950), מראשוני ה„בונד", שנים רבות מנהל ארכיון ה„בונד".

53) ר' „די פאראורטיילן פון אונזערע רוסישע סאציאל־רעוואלוציאנערן קעגן דֶי אידן" בירחון „אונזער צייט", ווארשע, 1929, גל' 1/2, 3. כל הציטאטות להלן לקוחות משם. כותב קורסקי: „המאמר קוצר כלשהו. אך השמטנו רק מקומות שאין להם שייכות לענין."

54) אז — השם הכולל לכל הסוציאליסטים ברוסיה.

55) ב. ניקולאיבסקי העתיק ושלח את הסעיף הבא מן המדור „תיבת הדואר" בגל. 30 של „וופריוד" מן ה־1 באפריל 1876 (לפי חלוח היוליאני):

«Социальному революционеру 1»; «предраассудки наших социальных революционеров на счет евреев»; «Еще одна жертва спасена» и от автора «Волнении в Староespecте» получены».

русских לעומת הכותרת ב„אונזער צייט" יש כאן שינוי, שעיקרו השמטת המלה („הרוסים") ב„תיבת־הדואר". לא מן הנמנע, כי זוהי השמטה מרככת מצד מערכת „וופריוד". לא נראה שום נימוק סביר להנחה אפשרית, כי קורסקי שינה מן המקור. במילה „רוסים" — אם לדון לפי גוף המאמר — כולל המחבר את האוקראינים. על כל פנים בשתי הנוסחאות של הכותרת נשתמרה המשמעות הרחבה המיחסת כאילו את הדעות הקדומות ל„סוציאל־רבולוציונרים שלנו", ככלל. לא כך עולה מן התוכן.

התרגום של כתב־היד מחולק ל־3 חלקים, כל אחד מהם חתום „סוציאל רבולוציונר 1". החלק הראשון — „הדעות הקדומות וגו'"; השני — רשימה קצרה על בריחתו של המהפכן סמיון לוריא מבית הסוהר בקיוב ב־6 בינואר 1876 (לפי זה יש להכניס תיקון קל בתאריך, 1.1.1876 שמוסר ל. דייטש — ובעקבותיו אחרים — על אותה בריחה שהוא עצמו אירגנה, ר' ספרו כנ"ל, ע' 228); השלישי — דברי לווי של המחבר ללאברוב לא־לפרסום (בכך מתפרשות המלים הסתומות במקצת דלעיל от автора и ב„תיבת הדואר", שחסרה בהן כנראה המלה письмо או בדומה לה). חלוקה זו מתאימה איפוא לגמר בהודעה שב„תיבת הדואר". לפי הנתונים שבהודעה ובכתב עצמו אפשר לקבוע את תחומי הזמן שבו נכתב המאמר: בערך בין ה־15 בינואר לבין ה־15 במרס 1876 (לפי חלוח היוליאני). עם זאת יש נקודות אחיזה לבדיקה נוספת למען קביעה מדויקת יותר של התאריך. אין הדבר חשוב כל כך לעצמו, אך הוא עשוי לסייע לפתרון השאלה הנכבדה מאד בדבר זהותו של בעל הפסבדונים „סוציאל־רבולוציונר 1"; על כך ר' ההערה הבאה.

56) קורסקי מביע השערה מסויגת, כי המחבר הוא דוד גורביטש (אחיו של גריגורי גורביטש, איש מוהילב, מתלמידיו וידידיו של פ. אקסלרוד וממסייעי א. ש. ליברמן). אולם דוד גורביטש לא היה מהפכן. מתגלה, כי טעותו של קורסקי נבעה מכך, שב. ניקולאיבסקי רשם לפני שנים רבות מתחת לשם „סוציאל־רבולוציונר 1" את המלים Д. Е. Гуревич על סמך זה ועל סמך נתונים נוספים הסיק עתה ב. נ. (במכתבו מ־20 במארס 1962) כי „סוציאל־רבולוציונר 1" הוא המהפכן הנודע אהרן זונדלביטש (איש וילנה וחברו של ליברמן), שכן ידוע, כי זונדלביטש השתמש תקופה ממושכת בפאספורט על שם ד. גורביטש. אולם זונדלביטש לא היה אותו זמן ברוסיה כי אם בגרמניה.

מה שניתן ללמוד בוודאות מן המאמר עצמו ובראש וראשונה מתוך המכתב ללאברוב הוא, שהמחבר מכיר יפה את הפעילות המהפכנית הכללית הן בפטרבורג, משם שלח את כתביו, והן בדרום; הוא מתמצא טוב גם בייחוד התנאים לפעילותם של המהפכנים היהודיים. ולא עוד אלא שהוא עצמו מהפכן פעיל, שמהלכים לו אף בסביבה

במאמר זה מעלה מחברו ללא כחל ושרק קיטרוג כפול „על יחס פראי ותכופות גם עוין מצד כמה סוציאל־רבולוציונרים שלנו ליהדות בכלל (בתור אומה[57]) וליהודים שהם אחיהם־לרגשות, חברים־לפעולה, בפרט". מצב דברים זה מזיק, לדעת הכותב, לא רק לעם היהודי אלא גם להצלחת הפרופאגאנדה הסוציאלרבולוציונית („המשימה היחידה של חיינו עתה"), מטעה את העם הרוסי גופו וטורף מושגיו. בתארו את המציאות היהודית והשתקפותה בעיני היזדופובים, כותב המחבר בין השאר:

„יהודי זעיר החי על 500 רובל הוא מנוול המוצץ דם העם משום שהוא חנווני... חייטים יהודים, סנדלרים יהודים וכל מעמד בעלי המלאכה היהודים, חנוונים וסוחרים זעירים, מתווכים יהודים זעירים ופקידים בקיצור הרוב הגדול של היהודים[58])... הנה כל הפרולטאריון הזה לצורותיו וביטוייו השונים, הנה מעמד עני זה, המרוד תמיד, הסובל תמיד, המפרפר כדג על הקרח כדי להשיג את החיוני ביותר ומעולם אינו מגיע לכך; הנה המון אומלל זה המעורר דמע, המושפל ונעלב, מדוכא ונבער... בלי אמונה איתנה בהווה וללא תקוה בהירה לעתיד... הוא לדעת הקראייבסקים, השולגינים[59]) אך ורק אֶכספלוֹאַטאַטורים, מוצצי דם מנוולים

העממית, מילא ב־1875 תפקיד של אַגיטטור ומארגן בכפרים של מחוז צ'יגירין בפלך קיוב, בתקופה שארעו בו מהומות אכרים רציניות וממושכות, ועל כך שלח לפני כן ל„וופריוד" את הכתבה המיוחדת הנזכרת: Волнения в Старостве

במכתב מסופר על אפיזודה מהכפר שאבלניקי שבה היה מעורב גם מחברנו. כפר זה היה אז מרכז למהומות איכרים ולמעשי־עונשין של השלטון (ר' בפרוטרוט על כך אצל טן, כנ"ל, ע' 135). השוואת נתונים ותאריכים שונים (ר' גם בספרו של ל. דייטש: За полвека, Берлин 1923, стр. 306)

נותנת יסוד חזק להשערה כי המחבר הוא מסביבתו הקרובה של המהפכן הנודע ממוצא אוקראיני יעקב סטפאנוביטש, גדול המארגנים בין הבונטארים בשנות ה־70. ביחס לזהותו הלאומית של המחבר, הרי הרושם הסביר הוא, שהינו יהודי. בין הסימנים: ביטויי לשון ספציפיים, כמו „בני אברהם יצחק ויעקב", או „עבודת פרך של מצרים"; דבריו רוויים רגש חם של זעם, כאב ובושה; השקפות היסוד שלו (שיש בהן אפילו שמץ מאפולוגטיקה), מזכירות דעות של א. ליברמן וחבורתו, אך גם אצלם לא מצאנו התרסה כזאת כנגד חברים במחנה פנימה, ויהא אפילו במכתבים שנשתמרו. אך אולי דוקא הנוסח הבוטה והחריף של קטגוריה גלויה ללא משוא פנים רומז, כי לא יהודי הוא המחבר. צ'ריקובר (ר' קובץ, ע' 395) מדבר בודאות גמורה על המחבר כעל יהודי, ואינו מוכיח זאת.

57) בתרגום ליידיש מופיעים חליפות הביטויים „פאלק" (שם) ו„נאציע" (אומה). הדעה הרווחת בין הנארודניקים היהודים היתה, כי היהודים הם קבוצה דתית גרידא. ר' פרומקין, כנ"ל, ע' 220/1.

58) במקום זה מעיר המחבר בסוגריים: „מבחינה מדעית, עבודת המעמד הזה היא פרודוקטיבית". ר' ג'. סטיוארט מיל, יסודות הכלכלה הפוליטית." דעה כזו, ככל שידוע, אין למצוא לה דוגמה אפילו אצל ליברמן.

59) קראייבסקי, א. א. (1810—1889), ליברל מתון, עורך ומו"ל העתון „גולוס". ו. יא. שולגין — הסטוריון ופובליציסט ראקציוני, עורך העתון „קייבליאנין" (1864—1878). „גולוס" ו„קייבליאנין" תפסו עמדה יזדופובית כבר בסוף שנות הששים. ר' מאמרו של סוסיס ב„ייבר־ייסקאיה סטארינא" 1915, עמ' 132, על ההסתה האנטיהודית בעתונות בשנות ה־70 (בתוך זה „קייבליאנין" ו„גלוס"; ר' גם הקדמתו של קראסני־אדמוני לקובץ: Материалы для истории анти-еврейских погромов в России т. 2., стр. 26

ולא האדונים גינזבורגים, פוליאקובים, וארשאבסקים, ברודסקים".[60])

טענתו של בעל המאמר היא כי אותם סוציאלרבולוציונרים מזדהים במפתיע עם הריאקציונרים המובהקים בראייתם המכלילה את כל היהודים כנצלנים ורמאים, בהתעלמותם מן הדיפרנציאציה הסוציאלית בקירבם, בהתנכרותם לעוני, למצוקה ולדיכוי — מנת גורלם של רובם המכריע. לאמתו של דבר, האיבה שמעוררים נגד היהודים אופיה אינה סוציאלי אלא דתי, לאומי.

אפס, מהמשך ביקרתו של המחבר מתברר, כי המדובר הוא לא רק בדעות בלבד אלא גם בפעולה תעמולתית־ציבורית, בקריאה למעשים מצד אותם מהפכנים, הפונים

„אל העם הרוסי בנאומים וכתבים שבהם מודיעים: את כל הז'ידים יש להשמיד".

להוכחת דבריו („כדי להבליט יותר לפניכם את פשעיכם אתם") הוא מביא אחדות מהעובדות („כל העובדות רבות מדי"):

„הנה אתם כותבים ספרון ‚פארובאיה מאשינה', [61]) שבו נאמר, כי הפאנים והז'ידים (ודוק, כל הז'ידים כמו כל הפאנים ובכן גם כל החלק האומלל המנוצל של העם היהודי) תפסו בידם כל אוצרות תבל ודנו את האיכרים לרעב, מצוקה ומחלות ועל כן צריך לקום ולהשמיד כל היהודים והפאנים".[62])

האופיני הוא, כי ענין היחס להכאת יהודים אינו מופיע כאן כהשלמה עם התפרצות סטיכית של המון, לא כתפיסה טאקטית הרואה בפרעות סטיכיות, יהיו אשר יהיו, שלב למהפכה אלא כחלק אינטגראלי של אותו מאבק אשר ממשימתם ומתפקידם של המהפכנים לעוררו ולהדריכו. נדמה, כי לא תהיה זו

יצוין, כי אותו עתון „קייבליאנין", שייצג את האינטרסים של בעלי האחוזות הרוסים באוקראינה, שימש גם אח"כ ב־1881 (אז כבר בעריכת חתנו של וו. שולגין — ד. אי. פיכנו) מקור מהימן ביותר למאמרו הפרו־פוגרומי של ג. רומאנגקו בגל. 6 של „נארודנאיה ווליה" — „סקירה פנימית". המסורת הפוגרומית של „קייבליאנין" נמשכה ע"י שולגין־הבן, איש „המאה־השחורה", בפוגרומים של 1905/6. על עמדת „גולוס" בימי הפוגרומים של שנות ה־80 ר' מאמרו של י. מאור, „העבר", תשט"ו, הסוקר תגובות בעתונות היהודית־רוסית עליה.

60) משפחות עשירי היהודים המפורסמים ברוסיה.

61) קונטרס תעמולה פופולארי באוקראינית שמחברו היה סרגיי פודולינסקי (1850—1891), רופא, כלכלן והסטוריון, מראשוני הסוציאליסטים האוקראינים. לשעבר לאבריסט ובתקופה המדוברת מראשי תומכיו ושותפיו לפעולה של פרופ. מ. דראגומאנוב. עדות מסייעת לכך שהמחבר מוסר בנאמנות את השקפות פודולינסקי ר' להלן במחלוקת של זה עם מערכת ה„חפריוד".

62) המחבר מוסיף ומביא שיחה בין שני מהפכנים ובה גם הורוסקופים על היהודים לעתיד לבוא — לתקופה שלאחר המהפכה: „אחד אומר: מבהיל הדבר כמה מוצצי־דם יהודים (שתי מלים אלה משמשות תמיד יחד!) פרו ורבו בעולם! מה נעשה בהם אחרי המהפכה?... הרהר נא, הרי הם רמאים. עתידים הם להנהיג מחדש בתי מרזח, מחדש ינהיגו ניצול. השני מחרה מחזיק אחריו: יצטרכו לשלחם לאיזה מקום שהוא בסיביר, לפלכים הנדחים, יזללו נא שם איש את רעהו..."

סטיה מן האמת ההיסטורית אם נמתח קו מסרגיי פודולינסקי של 1875/6 — והוא לא היה בודד[63]) — אל גראסיס רומאנקו בשנת 1881.

המחבר נוגע גם בשאלת מקומם של היהודים במערכות המהפכה וביחסם של סוציאלרבולוציונרים אל חבריהם המהפכנים היהודים. טענתו היא, כי מאותו דיבור „להשמיד כל היהודים בדיוק כמו כל הפאנים" נובע, כי יש[64]) להשמיד אף אותם יהודים (והם, הרוב הגדול, לדעתו) „הצריכים בעצמם לקום ולהשמיד את הפאנים שלהם והפאנים הזרים".[65]) ולא זו אף זו. הוא מוקיע יחס של זלזול ואי־אמון שנוהגים סוציאלרבולוציונרים בפרופאגאנדיסטים יהודים, שאינם נרתעים מלהאשים את חבריהם כ„יהודים", מתחמקים ממגע עמם ומונעים עזרתם מהם בפעולתם בקרב העם למרות הקשיים המיוחדים העומדים להם למכשול בדרכם.[66])

לסיכום מן הראוי לעמוד על נקודה נוספת והוא ההסבר שמבקש לתת המחבר לכל היחס הזה ליהודים כפי שתואר במאמרו. לדעתו, אין אותו יחס עולה בקנה אחד עם תפיסת היסוד הסוציאליסטית המהפכנית[67]) אף סותר אותה.[68])

---

63) ודוק לעיל: „נאומים וכתבים" — בלשון רבים; „כל העובדות רבות מדי". והשוה סיפורו של הסוציאליסט האוקראיני „קוזמה" לאכוצקי על הויכוחים בחוגי המהגרים בז'נבה בשאלת היהודים ב־1880. לפיו, הזכיר אז מ. דראגומאנוב לבאקוניסט הותיק ניקולאי ז'וקובסקי (ר' לעיל הע' 35), כי לפני שנים היו עדיין הוא (ז'וקובסקי) וחבריו (דראגומאנוב, או לאכוצקי, לא הזכיר את חברם הם — את ס. פודולינסקי) מביאים את התיאוריה שלו למסקנתה ההגיונית — „הייתם אומרים לאיכר: הכו את היהודי!" (ר' פ. קורסקי: „בע־זאמעלטע שריפטן", 1952, ע' 60).

64) בתרגום קורסקי מופיעה כאן ובמקומות אחרים המלה „פאריכטן". בירור מונח זה מבחינת הטרמינולוגיה התעמולתית בספרות המהפכנית אינו ענינו לכאן. ר' סוף הערה 103.

65) והמחבר מוסיף: „ואנו מאמינים כי הם יתקוממו וישמידו". „פאנים" — כאן שם נרדף למנצלים בכלל.

66) ככל שידוע, אין מקור אחד המצביע על קושי מסוג זה שעמד בפני „ההולכים אל העם" היהודים (ר' למשל, צ'ריקובר, קובץ, ע' 212). במאמר קוראים אנו בין השאר: „למרבה הצער צריך לשמוע דיבורים". „אתם היהודים הנכם עם של בטלנים", או „המהפכנים היהודים מן הסתם יעשו מהאידיאה הסוציאלרבולוציונרית חנות ספסרית". אם מצרפים יחס כזה — אומר המחבר — לקשיים שנובעים מפרצוף הפנים, נגינת הדבור ומבטא השפה הרי שהיהודי צריך להיות „בעל רצון ברזל וכשרונות בלתי מצויים" כדי לשמש פרופאגאנדיסט עממי.

יוער אגב, כי המחבר נוקט במונח „פרופאגאנדיסט", שם אופיני ל„הולכים מן העם" בשנים 1873/4, שעסקו בפרופאגאנדה שלווה ברוח לאבריסטית. לעומת זאת ב־1875 פעלו כבר האגיטטורים הבאקוניסטים, אשר המחבר עצמו כנראה נמנה עמהם; נראה שהמונח פרו־פאגאנדיסטים עדיין רווח, גם בתנאים החדשים.

כן יצויין, כי בדרך כלל מעלה הממואריסטיקה — ואף חומר תעודתי מסוים (מכתבים) — יחסי חבירות נעלים בין המהפכנים היהודים ועמיתיהם הלא־יהודים. יתר על כן, אוירה זו היתה תכופות בין הגורמים הסוביקטיביים החשובים שקשרו אינטליגנטים יהודים מסויימים לתנועה המהפכנית הרוסית, גם במקרים כשלרוסיה עצמה לא היתה להם זיקה פנימית (זונדלביטש, למשל). מהתעודה שלפנינו אפשר ללמוד גם על גילויים הפוכים בתחום זה בשנות ה־70, ואילו על תופעות דומות בימי הפוגרומים מעיד פ. אקסלרוד: ר' „איז ארכיבה אקסלרודה...", ע' 222.

67) „אנו פונים אליכם — כותב הוא — משום זה שאנו יודעים, כי בכל השאלות מחוץ לזו הרי אתם אחינו, אחים לרעיון ולמעשה, אחים סוציאלרבולוציונרים".

68) כיצד — שואל הוא — הגיעו אותם מהפכנים מהכרה בהכרח „לשנות רדיקאלית את התנאים הכלכליים", שהם שורש הרע, למושג „לאומים מזיקים", למושג של „אנשים ולא תנאים". „שכחתם כל חוקי הכלכלה הפוליטית והמדע הסוציאלי ונצטעקתם: הנה הוא, הנה הוא, יוצא־הדופן המנוון של המין האנושי, תפסוהו הרגוהו והכל ילך למישרין".

את המקור לסטיה זו הוא רואה אך ורק בדעות קדומות,[69]) שנספגו בנפשם של אותם סוציאלרבולציונרים בילדותם, והללו אינם מסוגלים להשתחרר מהן. הסבר זה,[70]) ככל שהוא מצומצם אפילו מבחינת החומר הריאלי הכלול במאמר דנן בלבד, מעלה בכל זאת נקודה מענינת, דהיינו את המשקל הנודע ליסוד האמוציונאלי האלמנטארי בתופעת שנאת ישראל גם מעבר לדעות ושיטות רציונאליות. תוך שמירה על פרופורציה נכונה, נדמה, כי אין לשכוח גם גורם זה בין הגורמים לעמדתם של אותם חוגים מהפכניים, אשר חייבו את הפוגרומים בשנות ה־80.

קיימת גם עדות על עמדה אחרת מצד המהפכנים לגבי פוגרומים ביהודים. כאשר ציפו באודיסה במחצית שנות השבעים לפרעות ביהודים התאסף החוג המשותף לתומכי זרמים שונים (יעקובינים, פרופגאנדיסטים ובאקוניסטים, בתוך זה יהודים) והחליטו לפעול כך: „אכן פרעות לא לעורר, אך אם יתרחשו, הרי לפעול יחד כדי לכוון את התנועה העממית לבנין המשטרה ולבית הכלא, שבו ישבו אסירים פוליטיים".[71]) לשם זה הועמדו גם משמרות מזוינים. סיפור קטן זה מאלף למדי. החוג פעל כדי לכוון את הפרעות כנגד המשטרה, הוא לא ראה איפוא בפוגרום כשלעצמו דבר חיובי ורצוי. מנוסח הסיפור נובע, כי צריך היה להחליט „פרעות לא לעורר", מסתבר כי לא היה זה ענין מובן מאליו, אלא שהזקיק שיקול או ויכוח. לא נאמר, כי בכלל דנו על אפשרות מניעת הפרעות מלכתחילה. ייתכן כי היו גם חילוקי דעות, שפרטיהם נעלמו והסיכום המשותף נגע למעשה שצריך לעשות. עם זאת חשובה הטאקטיקה שנקטו בה. בשנים הבאות נמצא לא פעם שמהפכנים שוללי פוגרומים ימליצו עליה כעל דרך המאפשרת גם לקבוצות קטנות של אנשים בעלי הכרה להטות תנועות סטיכיות מהתפרצויות נגד היהודים להתקפה על המנצלים והשלטונות[72]).

*

עמדתו של פ. לאברוב [72א]) לגבי היהודים משתקפת בספריו וכן בכתב־העת

---

69) בין השאר: „הם עדיין דבקים בפזמון של סבתא שלהם: ‚הז'יד הוא צרעת, הז'יד הוא רמאי, הז'יד אינו מאמין בישו'..." השיר נחרת עמוק בזכרונם ושום דבר אינו יכול להחריש את הצלצול הפראי... השליכו את הדעות הקדומות והושיטו באחות יד לאחיכם היהודים!"

70) בסטותו מנושאו המרכזי מותח המחבר ביקורת על תופעות שליליות אחדות באורחם ורבעם של המהפכנים הנוטים, לדעתו, להסתגל להמון, להידמות לו ולהחניף לו ע"י חיקוי מעשים שליליים כדי לרכוש ליבו (למשל, השתכרות בצותא). אך אין הוא מסמיך לכך את ענין השנאה ליהודי בקרבם. במקום אחר מדגיר הוא דוקא בהתלהבות על הצלחת התעמולה בקרב המון העם בכפר ובעיר ואינו קובל על גילויים אנטיהודיים בתוכו.

71) ר' לאברוב, „נאר.־פרופאג.", ע' 166/7. סיפור זה מסופר שם מפי מהפכנית משנות ה־70 ג. פ. בוכאנובסקאיה, שדבריה בכללם מתיחסים לשנות 1875/6. מבין שני השמות הנקובים במפורש אחד הוא זלטופולסקי, אחד האחים סאבלי ולב, חברי ה„נאר. וולייה" לעתיד, המתואר כבאקוניסט.

72) לשיטה זו טען אקסלרוד בימי הפוגרומים של שנות השמונים. חזר על כך פלכאנוב ב־1903. ר' מאמרו:

Времена меняются, «Искра» № 39 1. 5. 1903.

72א) פ. לאברוב עבר אבולוציה ביחסו לשאלת היהודים וזאת זיגזגית קמעה. עוד תוזכר להלן בקצרה גישתו בזמן הפוגרומים של שנות ה־80. על עמדתו ממחצית שנות ה־80 וראשית ה־90 ר' בפרוטרוט „היסטאריש שריפטן" של ייוו"א, כ. III, ע' 762—767, 773—779. כאן נדון בדעותיו בשנות ה־70 בלבד.

„וופריוד" שהוציא יחד עם עוזרו ו.ב. סמירנוב[73]) בתמיכת חוגי תומכים ברוסיה. בשנת 1875/6 היה ה„וופריוד" הביטאון הרוסי המהפכני היחיד שהופיע באורח סדיר, והיה נפוץ למדי בחוגי המחתרת של האינטליגנציה הרוסית בשנות ה־70.[74]) ואילו „המכתבים ההיסטוריים" שלו, שפורסמו לראשונה עוד בסוף ה־60[75]) נהפכו זמן מה אחרי כן לכתבי יסוד ולמקור השראה בשביל האינטליגנציה הראדיקאלית ברוסיה למשך תקופה ארוכה. באחד ה„מכתבים" — „לאומים בהיסטוריה" — מביע לאברוב את דעתו, כי הלאומיות היא מבחינה היסטורית קטגוריה חיובית בהויה האנושית. „התביעה לקיים את הלאום שלך — כותב הוא[76]) — בתור יחידה עצמאית ונפרדת היא חוקית בהחלט, שכן היא הולמת את השאיפה, כי האידיאות שבהן מאמין האדם, השפה שבה הוא מדבר יעברו כיסוד חי לעתיד, ויתחדשו בהתאם לתביעות הפרוגרס באנושות, אך לבל ייתמו"; לעומת הפאטריוטיזם הראציונאלי הזה — „השאיפה לזלזל לאומים זרים, להכחיד את הייחוד שבהם היא אנטיפרוגרסיבית". לאברוב מגנה בפרוש את השוביניזם שטופח ברוסיה, במיוחד בשנות ה־60. היהדות, לפי לאברוב היא „לאום היסטורי",[77]) אשר שמר על ייחודו גם בזמן המודרני. „היהודים — קוראים אנו[78]) — למרות מיעוט מספרם מילאו תפקיד היסטורי בזמן העתיק, הם מילאו גם תפקיד היסטורי באירופה של ימי הביניים; גם בזמננו אין הם נטולים חשיבות היסטורית...". ראינו כיצד באקונין זיהה את היהדות הגרמנית כולה — הסוציאליסטים היהודים (האמתיים או המדומים) בכלל זה — עם מהותה הרעֲקציונית של גרמניה, כפי שהיא הצטיירה בעיניו. לאברוב מקבל דוקא לחיוב את הדעה הקושרת את המאורעות המהפכניים מסוף שנות הארבעים של המאה התשע עשרה בגרמניה עם השפעת היהודים על החברה הגרמנית. לגבי הזמן שלאחר מכן, מדגיש לאברוב כי יהודים סוציאליסטים השאירו רושם בל יימחה הן בתולדות המדע והן בתולדות הריגושים הסוציאליים. יתר על כן, השפעתם זו אין לנתקה מלאומיותם. עצם התנועה האנטישמית[79]) מייצגת,

---

73) וולריאן ג. סמירנוב (1848—1900). רופא. מהפכן. מ־1871 מהגר פוליטי. עוזרו הראשי של לאברוב ומזכיר ה„וופריוד". לאחר התפטרות לאברוב בסוף 1876 מעריכת ה„וופריוד" הוציא ס. קובץ נוסף ב־1877.

74) ר' לאברוב, „נאר־פרופאג.", ע' 74/75. ה„וופריוד" תפס עמדה מכובדת בעתונות הסוציאליסטית באירופה. העתונות הריאקציונית ברוסיה (כמו „מוסקובסקויה ווידומוסטי") התפלמסה אתו תכופות. ר' גם
И. З. Полевой, Зарождение Марксизма в России, 1959 стр. 44.

75) המכתבים פורסמו בסוף הששים בכתב־העת „ניידייליה" ובצורת ספר — בשנת 1870. המהדורה המצוטטת פה היא מ־1891
(Исторические письма, П. Л. Миртов (П. Лавров) Женева).
המהדורה דנן, לדברי לאברוב עצמו (ר' שם, הקדמה 17—29), עם שינויים ותיקונים לעומת זו של שנת 1870, הוכנה עוד ב־1872, אך לא הודפסה בשעתו. כל התוספות המאוחרות יותר סומנו במיוחד ע"י ציון התאריך 1891, ואמנם במקומות אחדים שם, יש דוקא הערות כאלה הנוגעות ליהודים (ר' ע' 215), אך אין ציון זה למובאות כאן.

76) ר' שם, ע' 179. 77) ר' שם, ע' 174.

78) ר' שם, ע' 175.

79) לא מובן השימוש במונח „אנטישמיות" ע"י לאברוב ב־1872 (ר' לעיל, הערה 75), לאחר שמקובל לראות את שנת הופעתו — ב־1879 אצל מאר.

לדבריו, בצורה פאתולוגית, את ההכרה של אויבי היהודים בקיום היהדות ככוח ציבורי לעצמו, המשפיע על התיפקודים החיוניים ביותר של החברה בת־הזמן. ובניגוד לבאקונין, הכורך את רוטשילד ומארקס, מציג את היהדות כדבקה ברעיון הממלכתיות השלילי וטוען, כי היא עוצבה לפי האינסטינקט והמסורת כאומה בורגנית פאראזיטית — מדגיש לאברוב (בלי להזכיר דוקא את באקונין), שאין לזהות באופן מוחלט לאום כלשהו עם אידיאה מסוימת וכי על יסוד הייחוד הלאומי הבלתי מפוקפק של היהודים אין להניח כלל כאילו הנביאים, קנאי ירושלים, מתרגמי איבן־רשד והמקובלים, ואילו באחרונה — רוטשילד, היינה, מארקס, לאסאל ואחרים, מייצגים אותה אידיאה עצמה בהיסטוריה.[80] על היחס בין השאלה הלאומית לבין המאבק הסוציאלי דן לאברוב במאמר בכרך ה־ו של „וופריוד" (1873). הוא רואה במאבק הסוציאלי את המניע הראשי בחיי החברה. אך דוקא משימותיו החשובות של מאבק זה מחייבות הכרה בעובדה „שהלאומים מהוים את הקרקע הממשי בהחלט וההכרחי בשביל כל תהליך חברתי".[81] אחרת תקבל מטרת הפעילות החברתית אופי מופשט לגמרי ולא תתגשם כלל. השוני בתנאי הקיום הלאומיים מביא גם לשוני במשימות, אולם „כל אומה צריכה לעשות את המעשה ש ל ה, תוך הזדהות עם השאיפה המשותפת למטרות כלל־אנושיות".[82] כך, לפי לאברוב, עולים בקנה אחד העקרונות של לאומיות ואינטרנאציונליזם. מכאן גם מתחייב „מאבק נמרץ ביותר נגד אותו פירוד לאומי, ניגוד ואיבה [לאומיים], אשר לעתים תכופות מדי עדיין נותנים רישומם אפילו בהרגליהם של אנשים הוגים".[83]

במאמרו הפרוגראמאטי[84] באותו קובץ ראשון של „וופריוד" מותח לאברוב ביקורת על הנוסחה המשולשת הידועה[85] של האידיאולוגיה הצאריסטית השלטת, בהתעכבו במיוחד על סילוף המושג „לאומיות" (Народность) על ידי יציקת תוכן שוביניסטי לתוכו. הוא שולל את טיפוח האיבה לעמים וליהודים בכללם. השנאה ל„ז'יד" מופיעה איפוא אצלו כקטגוריה של יחסי עמים ולא כקטגוריה סוציאלית, כפי שראוה בדרך כלל הנארודניקים מבית מדרשו של באקונין. יתר על כן, לאברוב עתיד לפתח את הרעיון הזה כעבור זמן מה ולכתוב: „אנשים המרשים לעצמם לחרף בלא הבחנה „גרמנים" ו„ז'ידים" ולשלול אפילו את האפשרות של תנועת פועלים בלאום זה או אחר, בגזע זה או אחר — מראים בכך שהם לא עמלו כל צורכם כדי לרכוש הבנה אלמנטארית ביותר של שאלת הפועלים".[86] אף דברים אלה מצלצלים כאילו כוונו במפורש נגד דעותיו

80) ר' שם; לאור דברים אלה נדמה, אגב, כי אין יסוד מספיק לייחס ללאברוב השקפה על היהודים כעל „אומה סוציאליסטית" (ר' י. מאור, „ניב הקבוצה", ספטמבר 1952, ע' 171).

81) מובא כאן לפי המובאות בספרו „נאר.־פרופאג.", ע' 115.

82) ר' שם. במהלך רעיונותיו של לאברוב לא קשה להבחין מקור השפעה חשוב על האבולוציה של המחשבה הלאומית היהודית ברוסיה לאחר מכן.

83) ר' שם. 84) ר' המאמר Счеты русского народа שהועתק בקובץ הדוקומנטארי Народническая экономическая литература 1958, стр. 271

85) שילוש זה, שניסחו אובארוב, שר ההשכלה בימי ניקולאי ה־1, הוא: פראבו־סלאביה, שלטון־יחיד ולאומיות („נארודנוסט").

86) מתוך: Государственный элемент в будущем обществе, 1876, стр. 168.

(נכתב כנראה בשנת 1875), זהו למעשה הקובץ ה־4 של ה„וופריוד" הבלתי־פריודי. מצוטט כאן לפי מאמרו של א. אילישביטש (הוא רובאנוביטש) בכתב־העת «Вестник Народни воли», Женева 1886. № 5, стр. 125/6.

הנזכרות של באקונין[87]) בדבר זרותם־מטבע של היהודים לסוציאליזם, שהיו להן מהלכים גם בתוך רוסיה גופא. אתראה ואזהרה כלולות בהמשך דבריו של לאברוב שם: „אנשים הממעטים כל כך להבין את הנחות־היסוד של הסוציאליזם הפופלרי, המגלים... את הכשרתם הבלתי מספקת לענין המהפכה הסוציאלית, בשעה שאינם מצליחים לכבוש את הסימפטיות והאַנטיפטיות הפנימיות שלהם, שעברו אליהם בירושה מן התחרות הממלכתית בין אומות לגזעים; ...אנשים אלה... עשויים להתגלות כחברים מסוכנים ביותר ברגע של מהפכה, כאשר בלימת ההרגלים והנטיות שסיגלו לעצמם תהיה קשה מכל". אכן, חזות זו נתגשמה, לאו דווקא בימי מהפכה, אלא בימי הפוגרומים של שנות ה־80, שנארודובולצים ראום במסולף כאתחלתא של מהפכה.

יריעה רחבה של חיי היהודים ב„תחום" נפרשה ב„וופריוד" הלאברובי בשנים 1875/6 בשורה של כתבות ומאמרים מיוחדים. מחברם היה א.ש. ליברמן.[88]) תוארו בהם החיים החברתיים והכלכליים של הישוב היהודי בעיקר בחבל הצפוני־המערבי — ליטא ובילורוסיה. ליברמן הבליט במאמריו את תופעת הפיצול הסוציאלי בקרב היהודים, את הניגודים הפנימיים בין גבירים לעניים בכלל ובין מעבידים לעובדים, בין שכבה דקה של קאפיטאליסטים גדולים לבין המון העם היהודי הנמק במצוקתו, ואשר עליו מגלגלים את אשמת הניצול של עם הארץ ע"י אילי ההון. הוא הדגיש גם את חוסר הזכויות של היהודים. כמוצא למצב ההמונים ראה במהפכה סוציאלית ועל רקע זה הבליט את הרעיון בדבר הצורך בתעמולה סוציאליסטית בקרב היהודים ובהקמת ארגון סוציאליסטי מהפכני של יהודים, כשהוא משתדל לבסס רעיונותיו אלה גם על יסודות לקוחים מהמסורת היהודית.[89]) מיד לאחר בריחתו לחו"ל (בקיץ 1875) פעל ליברמן בלונדון, ברלין, ווינה להגשמת רעיונותיו הנזכרים. דיינו אם נזכיר כאן את פעולותיו העיקריות, כמו חיבור „תקנון ההסתדרות הסוציאלרבולציונית בקרב יהודי רוסיה" (ינואר 1876),[90]) „אגודת הסציאליסתים העברים בלונדון" (מאי 1876),[91]) הכרוז אל „שלומי בחורי ישראל"[92]) (יולי 1876), והוצאת העתון הסוציאליסטי היהודי הראשון „האמת" (1877). אם נתעכבנו כאן על ליברמן ופעלו הרי לא כדי לציין את תפקידו החלוצי בתולדות הרעיון בדבר פעילות סוציאליסטית יהודית והגשמתו — ענין המשמש בדרך כלל מרכז ההתענינות במחקר ההיסטורי מסביב לליברמן

---

87) אגב, בהקבלה לבאקונין מופיע גם אצל לאברוב הצירוף של הגרמנים והיהודים, במשמעות הפוכה, כמובן.

88) עיין בהבדל בין רשימת הכתבות המיוחסות לליברמן אצל צ'ריקובר (ר' קובץ, ע' 258 [הערה] וכן 289/90) המסתמך בעיקר על ממואריסטים, לבין הרשימה של ספיר (ר' חבורו כנ"ל, ע' 33/4), המסתמך גם על ארכיון סמירנוב. בעיקרה, זו האחרונה מבוססת יותר.

89) ר' ד. וינריב, „בראשית הסוציאליזם היהודי", 1940, ע' 91—94; פרומקין, כנ"ל, ע' 237/8; וכן ספיר, ע' 36/7. השוה גם זילברנר, ע' 161/2.

90) ר' נוסחו אצל נ. בוכבינדר „געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג", ע' 30—41. והשוה גם „אהרן ליבערמאנס בריוו" בעריכת ק. מרמר, 1951, ע' 54, הערה 4 (להלן: מרמר) בענין השם של המיסמך.

91) ר' אצל צביון (ב. האפמאן) „פאר פופציק יאר", 1948, „דער ערשטער יידישער סאציאליסטישער פאראיין", ע' 103—117. והשוה צ'ריקובר, ע' 260 והע' 15.

92) ר' צ'ריקובר, ע' 289, 294. הנוסח הרוסי פורסם ב„וופריוד", מס. 38, 1 באוגוסט 1876.

והבורתו.[93]) מבחינת נושאנו, חשוב לעמוד על יחסם של המהפכנים הרוסים אל פעולת ליברמן, השפעתם עליה וחלקם בה. הדעה שרווחה אצל החוקרים אמרה, כי לא רק הרוב המכריע של הסוציאליסטים היהודים[94]) שללו את רעיונותיו ותוכניותיו של ליברמן, אלא גם הסוציאליסטים הרוסים התיחסו אליהן בהומור טוב לב וכאל ענין של רעות רוח גרידא.[95]) אולם דעה זו על הסוציאליסטים הרוסיים בצורתה המכלילה מתמיהה קודם כל נוכח העובדה החותכת של עצם פירסום רשימותיו של ליברמן ב„וופריוד". דבר הופעתן בעלום־שם הדגיש באופן אובייקטיבי עוד יותר את האחריות הכללית של המערכת,[96]) הוה אומר של פ. לאברוב וו. סמירנוב, לעיקר תוכנן וכיוונן.[97]) ואמנם, רעיונותיו והצעותיו של ליברמן הולמים בקויהם הכלליים את השקפות היסוד של לאברוב כפי שסקרנום לעיל.[98]) יתר על כן, חליפת המכתבים שנמצאה בארכיונו של סמירנוב גילתה, כי סמירנוב ולאברוב החלו לסייע בידי ליברמן בצורה פעילה זמן קצר לאחר בואו של ליברמן ללונדון (אוגוסט 1875), וחלקם ביזמותיו היה לאין ערוך יותר גדול משחשבו לפני כן.[99]) שותפות זו מבליטה את הקו החוצה במחנה המהפכני הרוסי־אוקראיני ביחסו ליהודים באותה תקופה ואף היא עצמה נהפכה לנושא של מחלוקת בתוכו. בסוף 1875 הציעו הסוציאליסטים האוקראינים — אשר דוברם היה סרגיי פודולינסקי — למערכת „וופריוד" לפרסם את הקונטרס המהפכני

---

93) כיוצא מהכלל אפשר לציין כאן את חיבורו של ב. ספיר הנ"ל העוסק בסעיף מיוחד ביחסם של לאברוב וסמירנוב אל ליברמן.

94) ר' למשל „איז ארכיבה אקסלרודה...", ע' 218; ל. דייטש, בירחון „צוקונפט", 1916, ע' 677 ובמיוחד — מאמרו הנזכר של פרומקין.

95) נדמה כי נקודת המוצא להערכה זו היו זכרונותיו של וו. צ'רקזוב (1846—1926), נסיך גרוזיני, מהפכן ותיק ומהגר משנת 1876, שעבד ב„וופריוד" והכיר את ליברמן; אח"כ דמות חשובה באנארכיזם הרוסי. ר' מכתבו אל פרומקין במאמרו של זה, כנ"ל, ע' 235/6; וכן ר' אצל צ'דיקובר, ע' 293 והשוה שם, ע' 272, הע' 38 אי־דיוקים עובדתיים במכתבו של צ'רקזוב.

96) על אחריותו של לאברוב לפירסום או לאי־פירסום דברים ב„וופריוד", ר' דברי עצמו ב„נאר. פרופאג.", ע' 55, והשוה שם, 88, 107.

97) צ'דיקובר כותב (ר' קובץ, ע' 293): „ליברמן לא נפל ברוחו בגלל זה שהסוציא־ליסטים הרוסים ואפילו רובם הגדול של הסוציאליסטים היהודים לגלגו לתכניותיו וגו'." אך בהכללתו זו לגבי הסוציאליסטים הרוסים נמצא סותר דברי עצמו, עמודים אחדים לפני כן, כשכתב נכוחה על „וופריוד": „בשום בטאון מהפכני רוסי אחר אי־אפשר היה לפרסם בשנים ההן, ואפילו לאחר מכן, מאמרים כאלה בעניני היהודים. בספרות זו היה מקובל להשתיק לחלוטין את הבעיות היהודיות, ורק ליברמן מצא עוז בלבו וגו'" (שם, ע' 290). אולם הרי אין ספק, כי הקוראים לא ידעו מיהו הכותב האלמוני וראו את העורכים אחראים למאמרים, כפי שמוכיח גם מכתבו של ס. פודולינסקי לסמירנוב מ־19/VI/76 המצוטט להלן בטקסט. בהזדמנויות מיוחדות אף ליוותה המערכת את הדברים בהערות הזדהות מודגשות (ר' למשל צ'דיקובר, ע' 294 על הכרוז לנוער היהודי בגל. 38 של „וופריוד").

98) אין עניננו כאן בחילוקים שאפשר למצוא בין ליברמן לבין לאברוב או בסתירות ובשגיאות אצל עצמו. לא מוטלת בספק השפעתו של „המכתבים ההיסטוריים" של לאברוב על שורה של כתביו של ליברמאן שראה בו את רבו. ר' מרמר, ע' 14—15; בוכבינדר כנ"ל; וויינריב, ע' 92—94.

99) ר' בפרוטרוט ספיר, כנ"ל, ע' 41—42 וראוי לשים לב במיוחד מבחינה זו למאמצים להוציא עתון סוציאליסטי בעברית או ביידיש (השוה וויינריב, ע' 54).

„חיטראיה מכאניקה" באוקראינית,[100]) לאחר שהוציאה אותה לפני כן ברוסית. במכתבו אל רוזליה אידלסון [101]) מגנה וו. סמירנוב חריפות את התרגום האוקראיני שנשלח מז'נבה, בגלל השינויים המגמתיים האנטי־יהודיים שהוכנסו בו לעומת המקור.[102]) לדבריו הוסיף המתרגם בכל מקום „ז'ידים" בצורה המשתמעת כאילו הללו מהווים מעמד לעצמו. אף התיבה צאר המופיעה בטקסט הוחלפה (!) בתרגום — בז'ידים.[103]) ה„וופריוד" סרב לפרסם את הקונטרס אם לא ייחקו השינויים.

בענין זה קשורה גם התגובה החריפה מצד אותם חוגים אוקראינים על הכתבות של ליברמן ב„וופריוד", כפי שנתבטאה בשורת מכתבים אל וו. סמירנוב. הטענות במכתב מ־28 II 76 הן, כי היהודים אינם אומה אלא מעמד מנצל ומזיק, לא ייתכן ללמד זכות עליהם, אין להאמין באהדתם למהפכה והוא הדבר המשפיע על קיום ה„ז'ידופוביה" אף בחוגי הכותב. בסיום נאמר[104]) „אל תתפלאו איפוא (אם אומר לכם), שכל חוברת ענינית שלנו מן ההכרח הוא שתהיה רוויה שנאה לז'יד, בדיוק כמו שהיא רוויה שנאה לפאן ואפילו יותר".[105]) מכתב זה הגיע לסמירנוב — ומן הסתם לא במקרה — דוקא בתקופה כאשר הוא ולאברוב טיפלו יחד עם ליברמן במרץ רב בענין הוצאת עתון סוציאליסטי באידיש או בעברית ואף קיימו מו"מ עם חוגים סוציאליסטיים ברוסיה באותו ענין.[106]) במכתב מאוחר יותר של ס. פודולינסקי מ־19 VI 1875 קוראים אנו שוב[107]): „על הז'ידופיליה של מאמרי המערכת אגיד... כי עצם העדרה של ז'ידופוביה היא ז'ידופיליה, שכן לדעתי, הז'ידופוביה היא הכרחית לגבי כל סוציאליסט רוסי

---

100) „חיטראיה מכאניקה" — „מכאניזם ערמומי" עם כותרת משנה „תאור אמיתי מאין ולאן הולך כסף האכר" — חוברת בלתי־לגאלית, שנשארה פופולארית ברוסיה, כמעט עד לימי המהפכה. מחברה היה הלאבריסט וו. ווארזאר שנתפרסם אח"כ כאבי הסטאטיסטיקה התעשיתית הרוסית.

101) ר' המכתב מ־12.XII.75 בתרגום צרפתי אצל סאפיר, ע' 40—41. רוזליה אידלסון (מביתה — יקרשברג), יוצאת וילנה, למדה רפואה בשויצריה, היתה אשתו הראשונה של וו. סמירנוב ופעילה בחוג הלאבריסטי שהוצ'א את ה„וופריוד".

102) עצם הכנסת שינויים והתאמות בחוברות תעמולה והסברה מהפכניות היתה אז וגם אחרי כן מן הדברים המקובלים. ר' לאברוב, „נאר.־פרופאג.", ע' 2—120, המציין בניגוד זה במיוחד את קורות ה„חיטראיה מכאניקה". נוסיף, כי בשנת 1877 ביקש א. ליברמן להוציא את עיבודה החפשי בתרגום ליידיש. ר' מכתבו לסמירנוב, 1877.III.6. מרמר, ע' 125.

103) בצירופים השונים של אויבי־העם ומנציגו, כפי שמגדירם הקונטרס במקורו, אין זכר ליהודים או ל„ז'ידים". שם מופיעים „הצאר והאצילים", „הצאר, הבויארים, החרשתנים והקולאקים", „הצאר, עלוקות פקידים, קולאקים כפריים", וכן קוראים אנו: „הצאר, מיניס־טרים, בויארים, חרשתנים ובעלי אחוזות, נזירים צבועים, כל מעני העם יקבלו גמול בעד חטאותיהם. את כולם ימחה העם מעל פני האדמה ואז יזכה לו לחיי רווחה ונחת". ר' לאברוב, „נאר.־פרופאג.", ע' 122/4.

104) מובא כאן לפי נוסחו אצל צ'ריקובר, ע' 290. ספיר מציין (ר' חיבורו, ע' 41) לפי הנתונים מארכיון סמירנוב, כי את ההתכתבות עם „וופריוד" ניהל סרגיי פודולינסקי.

105) נציין כאן, כי ב„פארובאיה מאשינה" עדיין העמיד פודולינסקי את היהודים על דרגה אחת עם הפאנים (ר' לעיל על המאמר „הדעות הקדומות" וגו').

106) ר' את המכתב הקולקטיבי החתום ע"י זונדלביטש, ליברמן, סמירנוב ועוד מ־1876.II.22 אל הארגון המהפכני בפטרבורג (לעתיד „זימליה אי וליה") בבקשת הלואה להוצאת עתון סוציאליסטי יהודי; המכתב מובא אצל ספיר, ע' 62. ר' גם ויינריב, ע' 54.

107) ר' המכתב בתרגום צרפתי אצל ספיר, ע' 41.

כמו שנאת הבורגני, מחוץ למקרים אחדים יוצאים מהכלל נטולי חשיבות... אני חולק על דבר קיומם ואפילו אפשרות קיומם של סוציאליסטים־ז׳ידים ברוסיה (ולא רק באוקראינה) כנים לגמרי בכל אורחם ורבעם, שהינם כמו שצריך וחייב להיות סוציאליסט. בכתבות מוצאים לפעמים ז׳דופוליה בצורה פוזיטיבית; כמו באלה על וילנה, ביאליסטוק ומקומות אחרים״. השלילה המודגשת של אפשרות פעילות סוציאליסטית בקרב היהודים המופיעה כחלק אינטגרלי של הז׳דופוביה אצל פודולינסקי וחבריו מבליטה שוב את ההנחה, כי יש לראות בשאלה זו אחת מאבני הבוחן העיקריים ליחסה של התנועה הסוציאליסטית הרוסית לשאלת היהודים בכללה. אשר ל„וופריוד״ הרי הוא לא שינה כיוונו. בגליון 37 (15 ביולי 1876) הופיעה כתבה נוספת של ליברמן „מוילנה״, וכן פירסם בו סמירנוב באותו גליון, מתוך התעלמות ביודעין מטענות האוקראינופילים, את מאמרו,[108] על יסוד „אגודת הסוציאליסטים העברים״ בלונדון, שהוא, אגב, השתתף בה באופן פעיל. כעבור שבועיים, בגליון 38 של העתון מה־1 באוגוסט 1876, פורסם הכרוז לנוער היהודי עם הערת העידוד המיוחדת של המערכת.[109] ה„וופריוד״ הדו־שבועי נסגר בסוף 1876, ואילו הויכוחים בחוגי המהגרים המהפכנים הרוסיים והאוקראיניים בשאלת היהודים נמשכו בפגישות ובאסיפות, ולפי מקור מסוים אף ליברמן נטל בהם חלק.[110]

ככל שביקשנו לתאר את עמדת לאברוב וסמירנוב כמהלך מיוחד בתנועה מהגרתנית בשנות ה־70 לגבי השאלה היהודית בדין לציין, לסיכום, נקודה נוספת שחשיבותה מבחינה אוביקטיבית אינה לשעתה בלבד. לאברוב נתן ביטוי פוזיטיבי לעמדתו כלפי אספקטים שונים של המציאות היהודית ובזה היה די כדי לעורר את רוגזם של היודופובים במחנה המהפכני, בו בזמן הוא נמנע מויכוח יסודי, שיטתי וגלוי עם היודופוביה שלהם, אם כי זכר לויכוח מעין זה אפשר למצא אצלו כפי שראינו לעיל. המאמר „על הדעות הקדומות...״ לא נדפס. הפולמוס עם פודולינסקי וחבריו נשאר בארכיון. אחרת נהג, לא אחת, לדברי עצמו, לגבי „שאלות עקרוניות מסוימות או מהותיות־מעשיות״[111] למרות כל סלידתו מפולמוס עתונאי.[112] אפשר אולי למצוא הסברים שונים להתנהגותו במקרה

---

108) צ׳ריקובר מייחס את המאמר לליברמן (ר׳ קובץ, ע׳ 264). אולם ספיר מביא (ר׳ חיבורו, ע׳ 41) את מכתבו של סמירנוב לרוזליה אידלסון (בתירגום צרפתי): „אך זה כתבתי מאמר על ייסודה של אגודת הסוצ׳ היהודים בלונדון. האוקראינופילים יקפצו ממקומם. אני מצפצף על כך. האמת צריכה ליאמר תמיד.״

109) ר׳ לעיל, סוף הערה 97.

110) יהל״ל (המשורר יהודה ליב לוין, 1844—1925), מקבוצת הסוציאליסטים העברים, תומכי ליברמן, מספר בזכרונותיו („זכרון בספר״, ז׳יטומיר, 1910, ע׳ 34) על מכתב שקיבל מליברמן (מסתבר, כי בשנת 1877, כנראה — מוינה), שכתב לו על ויכוחים כאלה שבהם רבים, בעיקר האוקראינופילים, החזיקו בטענה, כי היהודים נצלנים, מוצצי דם האיכרים וכו׳ ואין להם תקנה. כנגדם טענו רבים שהתגרנות של היהודים היא פרי הרדיפות ושלילת הזכויות וכו׳. הוחלט לשלח אליו — ליהל״ל — איש לבירור (האוקראיני פוצ׳ינין). יהל״ל, לדבריו, שכנעו בויכוח ממושך, כי אין ממש בטענות נגד היהודים.

111) ר׳ לאברוב, „נאר. פרופאג.״, ע׳ 88. והשוה שם, 107, 108.

112) ר׳ שם, ע׳ 68.

דנן, כנראה טאקטיים־מעשיים ולאו דוקא עקרוניים־מהותיים[113]) אך ודאי לא סייעה רתיעתו זו לשירוש הדעות הקדומות האנטי־יהודיות בין המהפכנים, כפי שהעידה אח"כ עמדת הועה"פ של ה„נארודנאיה ווליה" לפוגרומים. ולא עוד, לאברוב עצמו עתיד היה לשתוק גם אז, ושתיקה זו משמעותה כמובן היתה כבר חמורה הרבה יותר.[114])

*

לגבי השנים 1877—1880 אין להבחין בין עמדות שונות, מגובשות פחות או יותר, בתנועה המהפכנית כלפי היהודים, כפי שניתן לעשות זאת לגבי השנים 1870—1876. בכלל נדמה, כי שאלת היהודים כמעט שאינה משתקפת בספרות המהפכנית של התקופה האמורה. תופעה זו בולטת מצד אחד נוכח קיומם של ארגונים מרכזיים בעלי סמכות בתנועה — תחילה „זמליה אי וולייה" („אדמה וחרות)" ומשנת 1879 „נארודנאיה וולייה" וקבוצת „צ'ורני פרדייל" („החלוקה השחורה", במובן חלוקה־מחדש של האדמה); מצד שני — נוכח ההסתה האנטי־יהודית שגברה בפרט לאחר מלחמת הבלקנים, קיבלה צורה פרועה והכשירה בסיסמת „ז'יד אידיוט" („היהודי הולך") את הקרקע לפוגרומים.[115]) מצב זה, כידוע, היה גורם לראשית המפנה הרעיוני (עוד לפני 1881) בקרב חלק קטן מהאינטליגנציה היהודית והסוציאליסטית (למעשה הסוציאליסטים העברים) בכלל זה. אופייני הדבר, כי בין אלה האחרונים אין למצוא דוקא אכזבה ספציפית מיחס התנועה המהפכנית אל היהודים[116]) כפי שנמצא זאת אח"כ אצל סוציאליסטים יהודים לאחר הפוגרומים.[117]) הדבר מסתבר בכך שהתנועה המהפכנית אמנם לא העלתה בפירוש את התביעה לשוויון אזרחי בשביל היהודים, היא גם לא התיצבה כנגד הגל האנטישמי הריאקציוני, אך לא היו בה שוב אותם גילויים של יודופוביה כפי שראינוה לפני כן, ואשר דוקא בתקופה הנדונה פשתה כל כך בחיים הציבוריים הכלליים של רוסיה. ככל הידוע, אין למצוא אז בספרות המהפכנית נסיון רציני ויסודי לבדיקת שאלת היהודים על האספקטים שלה ולבחינת המושגים הרווחים על „הנצלנות היהודית" וכו'. על רקע זה של ניטראליות אפשר בכל זאת להצביע על שורת עובדות ותופעות המבטאות יחס מסוים של הבנה למצב היהודים.

---

113) כאמור, בשנת 1876 התערער כמעט לגמרי מעמדו של הלאבריזם ויד הבאקוניסטים היתה על העליונה. לבסוף חל אפילו קרע בין לאברוב לתומכיו המתונים מאד ברוסיה; ר' „איז ארכיבה אקסלרודה...", ע' 23. בדרך כלל נזהר ביחסיו עם חוגי המהפכנים, כי ביקש — ואמנם הצליח — לשמש להבא מרכז להתקרבות של חוגים סוציאליסטיים שונים. ור' גם לעיל, הערה 51.

114) ר' מכתבו הידוע אל פ. ב. אקסלרוד ב־14 באפריל 1882, שם, ע' 30. עם זאת נדמה, כי אין למצוא בו יסוד לדעה הרואה בתהיותיו של לאברוב השקפה דומה לזו של ה„נארודנאיה וולייה" (ר' זילברנר, ע' 472, הע' 47) על הפוגרומים.

115) ר' יהל"ל, „סערות תימן", המליץ 1881, גל. 22.

116) ר' ש. ל. ציטרון, תולדות חיבת ציון, חלק א', תרע"ד, ע' 81—83, 100; מרדכי בן הלל הכהן, „תולדות אליעזר בן יהודה", תרפ"ג, ע' 6—8. וכן השוה י. א. טריוואש, „דור תהפוכות" וואַרשה, 1881.

117) אך גם אז לא קבלו על עמדת הסוציאליסטים שמלפני הפוגרומים. ר' למשל יהל"ל, זכרון בספר, 1910, ע' 36.

בגליון הראשון של כתב העת „זמליה אי ווליה" [118]) ב־1878X25 נתפרסמה הפואמה У гроба („על יד הקבר" [119]), מוקדשת להריגתו של ראש הז'נדרמים מזנצוב ע"י המהפכן המפורסם סרגיי קראווצ'ינסקי (סטפניאק). שיר זה ביטא קודם כל את האוירה החדשה בקרב המהפכנים עם ראשית המעבר למאבק פוליטי טרוריסטי למען חרויות אזרחיות, כ„שהפעולה בעם" והמומנטים הכלכליים־סוציאליים החלו נדחקים למקום שני. המחבר מתאר, בין השאר, את הדיכוי והניצול ברוסיה ואת קרבנותיהם, וכולל בהם את „היהודי המרוד" בצד „האיכר רב־הסבל". דמות היהודי מצטיירת איפוא כאן לא כז'יד המנצל, המעורר שנאה, אלא דוקא כאובייקט הדיכוי, אשר גורלו משתלב ביסודות המציאות הרוסית, המצמיחים רגשות מרי ומרד ומעשה מהפכני. הן נסיבות קבלת הפואימה לעתון [120]) והן הפופולאריות הבלתי רגילה שזכתה לה, כשהדפיסו אותה אפילו כעלון תעמולה פוליטי, מרשים להסיק, כי אין התיאור הזה מקרי לגמרי אלא הוא משקף הלך רוח אחר לגבי היהודים אם כי לאו דוקא משותף לכל ואף אין בו עדות למפנה בהשקפות של התנועה. ראוי לציון עוד מקרה. מראשי פעיליה של „זמליה אי ווליה", קרוב לסוף קיומה, במארס 1879, ביקשו להניא את הטרוריסט גריגורי גולדנברג היהודי מלהגשים תכניתו להתנקש באלכסנדר השני בנימוק, כי הממשלה תנצל את המעשה, כרגיל, כדי להטיל את האחריות על הסביבה שממנה יצא המבצע: „מיהודי ומפולני עשויים להעביר את האשמה לאיבה לאומית וחומרות חדשות עלולות ליפול על ראשם של מיליונים". [121]) עמדה כזאת, אין ספק, קובעת מקום לעצמה, והרי שיקול מדיני כזה הרואה את האינטרס של הממשלה בהפחת איבה כנגד היהודים, עצם ההערכה של שנאת היהודים כשנאה לאומית ואף החשש ההומאני להגבירה לא השפיעו על החלטת הועד־הפועל של ה„נאר. וליה" לאחר שנתיים. [122])

---

118) הארגון עצמו קם עוד ב־1876, אך את שמו קיבל מ־1878.

119) חיברו א. אולכין, שהיה גם מחבר הנוסח הספרותי של השיר העממי־מהפכני „דובינושקה", וסייע למהפכנים אם כי לא נמנה עימם. ר'
Вольная руская поэзия 2 половины 19 века, Ленинград 1959 стр. 440—445.
זכרונות נ. מורוזוב, כ. 2, ע' 348—358; ז'יטלובסקי, „זכרונות פון מיין לעבן", ניו־יורק, 1935, ע' 3—222; וכן נ. וו. אוסמאקובה.
Поэзия революционного народничества, 1961, стр. 129, 135—8, 171.

120) ר' מורוזוב, שם. נ. מורוזוב, שהיה אחד משלושת העורכים ואשר דרכו הגיע השיר לעתון, מספר על הטיפול המיוחד בו במערכת, והשוה גם אוסמאקובה, כנ"ל.
В. Бурцев. «Былое» 1 вып, стр. 120—3, Ростов, 1906.
ר' לעיל, הע' 38. וכן ר' על עריכת השיר וחשיבותו בהוצאת חו"ל של כתה"ע „בילויה".

121) ר' הודעת א. מיכאילוב, הנציג הראשי של הראדיקאליזם הפוליטי ב„זמליה אי ווליה", אח"כ מראשי ה„נארודנאיה ווליה", לפני בית המשפט:
Обяснение А. Михайлова, приложение к № 8—9 «Народной Воли», Литература партии Народной Воли, выпуск 2, 1907, стр. 81.
נימוק זה הושמע בפגישה של מיכאילוב, זונדלביטש וקוויאטקובסקי עם א. סולוביוב וגולדנברג, שכל אחד מהם הציע את עצמו לביצוע הפעולה. מיכאילוב סיפר, כי הנימוק הנזכר עשה רושם מיוחד על אלכסנדר סולוביוב, אשר שוב לא ויתר וגולדנברג השלים עם זה שלא הוא יהיה המבצע (דבר, אגב, שהשלושה רצו להשיגו מתוך שלא סמכו עליו).

122) א. מיכאילוב וזונדלביטש היו כבר אסורים אז, וקוויאטקובסקי הוצא להורג.

משנת 1878 ואילך התרכזה הפעולה המהפכנית בערים. עם המעבר למאבק פוליטי טרוריסטי נשתנתה התודעה העצמית של האינטליגנציה המהפכנית, אשר למעשה החלה לראות את עצמה כנושא עיקרי של התנועה. מבחינה פסיכולוגית נודע עתה משקל רב יותר לעובדת השתתפותם של אינטליגנטים יהודים בפעילות המהפכנית לעומת התקופה כשהנארודניקים השליכו את כל יהבם על עם־האכרים וסגדו למה שהם ראו כאידיאלים שלו. כיוצא בזה קיבלה שאלת היחס ליהודים אספקט חדש עם הקמת ארגונים שונים בין פועלי העיר, כאשר בין המצטרפים אליהם היו גם יהודים. שני אינטליגנטים, א. קובלסקאיה ונ. שצ'דרין, אשר השתיכו תחילה ל„צ'ורני פרדיילי", הקימו בקיוב בשנת 1880 את „איגוד הפועלים הדרום־רוסי". האיגוד היה רב־לאומי אך בעיקרו אוקראיני. משביקשו היהודים הראשונים להצטרף אליו, היו מהאוקראינים שמחו וטענתם היתה, כי „היהודים צלבו את ישו". ראשי האיגוד לא נכנעו למשפטים קדומים ופעולתם נשאה כנראה פרי. באפריל 1881 בימי הפוגרומים, כאשר שצ'דרין וקובאלסקאיה היו כבר במאסר, הכין איגוד הפועלים לפירסום כרוז נגד הפוגרומים.[124])

אופיני הדבר, כי שצ'דרין וקובאלסקאיה יצאו משורות ארגונם ה„צ'ורני פרדיילי". שהוסיף לדגול באַגיטציה הבונטארית בקרב העם „על יסוד דרישותיו" ברוח הבאקוניזם, טען לטרור אַגראַרי וחרושתי, אך שוב לא סגד באופן עיוור למרדנות הסטיכית.[125]) מציאות של פועלים יהודים בצד פועלים לא־יהודים (תופעה שלא נודעה בכפר) עשויה היתה לסייע להתגברות על הדעות הקדומות האַנטי־יהודיות. כן מוצאים אנו, כי שאלת האפשרות של הפוגרומים והעמדה האבנטוּאַלית של האירגון המהפכני כלפיהם התעוררה בעקיפין בויכוח בתוך חוגי הצ'ורני „פרדיילי" בפטרבורג, בסוף 1879 או בראשית 1880. עתון ה„צ'ורני פרדיילי" ביטא את הערצתו ל„אידאַלים העממיים" כיסוד לכל „פרוגרמה מהפכנית באמת".[126]) פ. אקסלרוד, אשר הצטרף לארגון רק זמן מה לאחר הקמתו ואשר היה מושפע בהרבה מתנועת הפועלים במערב אירופה, טען כנגד גישה זו: „אנו עם העם, ככל ששאיפותיו מתקדמות ובשום אופן איננו יכולים לתמוך בשאיפות הרַאקציוניות של העם"[127]) ולהדגמה שאל: „מה אם העם יחשק להכות את הז'ידים? מה אם העם ירצה למנוע בכוח הפרדת פולין מרוסיה?". אף פלכאנוב תמך בו בנקודה זו. אפס ראייה כזאת את „האידיאלים של העם" לא היתה משותפת לכל אנשי ה„צ'ורני פרדיילי". עקבות מצב זה ניכרים היו אח"כ בתנודות ובהבדלים שביחס אל הפוגרומים מצד חוגים שונים של קבוצה זו.

אבולוציה ניכרת מסתמנת בתקופה האמורה דוקא אצל חוגי הסוציאליסטים

---

123) ר' וו. א. נייבסקי:
От «Земли и Воли» к группе «Освобождение Труда», 1930 стр. 93—4.
Из архива П. Б. Аксельрода, 1924, стр. 216.
F. Venturi, Roots of Revolution, 1960, p. 51/52.

124) ר' הכרוז בתרגום עברי אצל ארז, כנ"ל, ע' 4—263.

125) ר' הפרוגראמה של האיגוד, אצל נייבסקי כנ"ל, ע' 9—356.

126) ר' זכרונות פ. ב. אקסלרוד:
Пережитое и Передуманное 1923, стр. 341.

127) ר' שם, ע' 343; עוד ב־1878 הביע אקסלרוד פיקפוק ביחס לתפיסה הנארודנית שראתה את „העם" כנכון כל שעה למהפכה ותבע פרופאגאנדה שיטתית של הרעיונות הסוציאליסטיים.

האוקראינים, אשר, כזכור, נציגם ס. פודולינסקי ביטא במחצית שנות ה־70 עמדה יודופובית קיצונית. לקראת סוף העשור התגבשו חוגים אלה כקבוצה לעצמה בעלת אופי ראדיקאלי לאומי בעיקרה עם גוון סוציאליסטי, והיא שמרה עד ראשית ה־80 על קשרים טובים עם התנועה המהפכנית הרוסית הכללית. מנהיגה הרוחני דראגו־מאנוב הטיף למבנה מדיני פדראלי של רוסיה ולהענקת אוטונומיה לאומית לעמים השונים בתוכה. דרכו המדינית הביאה אותו לנסיון ללכד כוחות של עמים שונים כדי להשיג את המטרות המשותפות במאבק עם השלטון הצנטראליסטי הרוסי. על רקע זה נתחולל גם שינוי ביחסו לשאלת היהודים. נקודה מרכזית בנידון הוא חיובו את הרעיון של ניהול תעמולה סוציאליסטית בקרב היהודים,[128]) רעיון אשר זמן קצר לפני כן, כמוזכר, פעל למענו ליברמן[129]) בתמיכתם הפעילה של לאברוב וסמירנוב ואילו פודולינסקי[130]) בשם החוג האוקראיני נלחם בו בשצף קצף. עתה יזם דראגומאנוב, שישב בז'נבה, הקמת „קבוצת יהודים־סוציאליסטים" ומטעמה הופיע קול־קורא מצוין בתאריך 25 ביוני 1880 אשר, כנראה, בעצם חיבורו היה חלק לדראגומאנוב. קול־הקורא, המכיל ניתוח של ההויה הסוציאלית והתרבותית היהודית הוא ביסודו פניה ליהודים סוציאליסטים מן האינטליגנציה לפעול בקרב המוני בני עמם. על סוף־דבר המלווה את קה"ק, חתומים בפירוש דראגומאנוב ושניים מחבריו.[131]) מוצאים אנו בו שלילת הטענה הכוללנית לגבי היהודים בדבר אכספלואטציה, הדגשה[132]) של הדיפרנציאציה הסוציאלית בתוכם, של עוני הפרו־לטאריון היהודי. האופיני כאן היא ההתרעה על הסכנה, כי בוכח היחסים הקיימים בין העם האוקראיני ליהודי, כל תסיסה פעילה בקרב האוקראינים נגד המשטר עלולה לגרום לפרעות דמים „הרבה יותר בלתי צודקות מאשר חזיונות־הדמים במ' ה־17 והמ' ה־18".[133]) מועלה הצורך לשנות את היחסים הקיימים בין היהודים

---

128) לב דייטש מספר (ר' ירחון „צוקונפט" 1916, ע' 680), כי עוד ב־1878, בבואו לז'נבה, ניהל דראגומנוב אתו ויכוח על נושא זה ואילו הוא השתדל להוכיח לו, כי תעמולה באידיש תפריע את ההתבוללות.

129) יש הוכחות כי דראגומאנוב התכתב עם ליברמן (ר' מרמר, ע' 167, הערה 20). בזמן שחי בווינה התיידד מאד ליברמן עם הסוציאליסטים האוקראינים מקרב הסטודנטים, בפרט עם אוסטאפ טרלצקי ממזרח גאליציה, האישיות המרכזית בתוכם. הוא שהוציא בשעתו יחד עם ס. פודולינסקי את הקונטרסים הסוציאליסטים הראשונים באוקראינית (ר' שם, ע' 126; וכן „היסטאריישע שריפטן" של „ייווא" III, ע' 247, הע' 28). מה היתה השפעתו של ליברמן על עמדת הסוציאליסטים האוקראינים בשאלת היהודים לא ידוע כל צרכו (ר' לעיל הערה 110).

Л. Тихомиров, Воспоминания, стр. 161.

130) פודולינסקי, כזכור, רצה להוציא במחצית שנות ה־70 את הקונטרס „חיטראיה מכאניקה" באוקראינית עם תוספות ושינויים אנטיהודיים. עתה ביקש דראגומאנוב להוציאה ביידיש (לאחר שליברמן לא הצליח לפרסם את עיבודו, ר' הערה 102) ונתקל בהתנגדות דוקא מצד מהפכנים יהודיים ר' „היסטאריישע שריפטן", שם, ע' 563).

131) ר' את הכרוז שם, ע' 567—573 וסוף־דבר ע' 573—574; מלבד דראגומאנוב חתמו א. ליאכוצקי („קוזמה") ומ. פאבליק, עורך העתון האוקראיני בלבוב „הגרומאדסקי דרוג". הכרוז מזכיר בקיצור את נסיונו של ליברמן בתעמולה סוציאליסטית בקרב היהודים.

132) ב„סוף־דבר" מתוארת החלוקה הסוציאלית של האוכלוסיה היהודית כלהלן: ⅓ נמנה על המעמד המנצל, ⅓ שני — על המעמד העובד ואילו החלק הנותר חי על שירותים למעמד המנצל. השכבה העובדת וחלק ניכר מהשליש האחרון חיים ב„דלות שהיא, תכופות, גדולה יותר מדלותו של ה„פרולטאריון הנוצרי".

133) קוה"ק מדגיש בענין זה את „המאבק הסוציאלי־הלאומי הישן בין אוקראינים ויהודים" שהשאיר עקבות חיים בזכרון בני בניהם של שני הצדדים. על כל פנים, הכרוז

לאוקראינים, וכן מודגש כי עיקר המטרה בניהול פרופאגנדה סוציאליסטית ביידיש הוא להפריד בין המון הפועלים היהודים לבעלי ההון היהודים ולאחד את הפועלים בני העמים השונים. יש יסוד להניח, כי בהשקפותיו של דראגומאנוב על מהות המבנה הסוציאלי של היהודים חלו שינויים קטנים יותר מכפי שהם נראים בקול־הקורא ובסוף־דבר. כיוצא בזה פרובלמאטית היא השקפתם של הסוציאליסטים האוקראינים על מהות ייחודה של האוכלוסיה היהודית כחטיבה לעצמה.[134] אולם אין ספק כי הגישה הבאה לביטוי במיסמכים אלה — הצטיינה בנקודת מוצא חדשה. דראגומאנוב העמיד במקום ראשון את הבעיה הפוליטית הלאומית של הפדראציה והאוטונומיה ותוך כדי כך ידע להעריך את הפוטנציה הפוליטית באוכלוסיה היהודית, העירונית ברובה המכריע, העשויה לשמש גורם רוסיפיקאטורי תרבותי וכן מכשיר בידי השלטון הרוסי כנגד עמי המעוטים. שאיפתו היתה איפוא לזכות בתוך השכבות העממיות היהודיות בבן־ברית למאבק נגד הצנטראליזם הרוסי.

לסיכום נושאנו נודעת חשיבות מיוחדת לעמדת ה„נארודנאיה ווליה". ככל שידוע, אין סימנים להופעות אַנטיהודיות בתוכה עד הפוגרומים. אדרבא, אפשר למצוא גם בתוכה כמה גילויים ספוראדיים העשויים להעיד על סטיה מהתפיסה האַקוניסטית על האכספלוטאציה היהודית. אפשר אולי לראות אות לכך בהופעת גליון הקטוגראפי של „אַרבייטער צייטונג ביידיש בראשית 1881.[135] על רקע זה דוקא מזדקרת כמפנה חד ומתמיה העמדה של הועה"פ של „נאר. וולי" לפוגרומים בשנות השמונים. בירור מקיף של שאלה זו חורג ממסגרת הנושא הנדון כאן, עם זאת נראה במקומו ציון נקודה אחת שיש בה אולי כדי לסייע להבהרתה. בפראקטיקה של ה„נאר. וולי" בשנים 1879—1881 נדחקו הפוסטולאטים הסוציאליים הישנים של ה„נארודניצ'סטבו" בפני המאבק הפוליטי למיגור שלטון היחיד, אך זאת תוך הימנעות מרביזה עקרונית של יסודות באקוניסטיים של התנועה. ההסתלקות הגמורה מרעיון הפעילות הבונטארית בעם עד כדי שלילה עקרונית של המרדנות הסטיכית היתה אופינית רק לנציגים מסוימים של הראדיקא־ליזם הפוליטי הקיצוני בתוכה, ששאפו קודם כל למשטר דמוקרטי חוקתי, כמו אנדרי

מוכיח, כי ב־1880, עם גבור התסיסה בכפר, נראתה בחוגים מהפכניים אפשרות של פוגרומים כענין ריאלי. ר' גם סיפורו של א. ליאכוצקי („קוזמה") על ויכוח של דראגומאנוב עם נ. זוקובסקי ב־1880. (היסטאריש שריפטן, III, שם). זוקובסקי לא הצדיק קריאה לפרעות ביהודים. עם זאת, לדברי ליאכוצקי, אמר: „עתה בשלב ההתחילי של מחאתו, אסור לנו להגיד לאיכר: אַל תכה את היהודי! הוא יבין זאת, כי עליו בכלל לא להכות. אך נחיצות דחופה היא שילמד להכות..." (ר' לעיל, הערה 63). אח"כ עתיד היה זוקובסקי לשלול את עמדת העתונות הנרודובולית. ר' על תגובתו בשנת 1883:

134) בענין תפקידם הסוציאלי של היהודים השוה הפרוגראמה של כתב העת „הרומאדה" (ספטמבר 1880), ההתומה ע"י מ. דראגומאנוב, ס. פודולינסקי ופאבליק, בתרגומה האנגלי The Annuals of the Ukrainian Academy of Arts & Science in the U.S., V. II, 1952, p. 206. הוצאים אנו שם (ר' ע' 207) גם את היהודים „בין הכתות הדתיות" השונות הצריכות ליהנות מזכויות שוות (והשוה ע' 4—223). ואילו אצל דראגומאנוב עצמו אפשר למצוא נבט של הרעיון על אוטונומיה לאומית ליהודים. ייתכן, כי גם בענין זה באים לביטוי חלוקי הדעות אשר, כידוע, שררו בין דראגומאנוב לחבריו בכמה שאלות אחרות. כנראה אין זה מקרה, למשל, כי חתימת פודולינסקי אינה מופיעה בסוף דבר לקול־הקורא הנזכר. ייתכן, אגב, כי היה כאן גם הבדל מסוים בין הסוציאליסטים האוקראינים מגליציה המזרחית לבין אלה של אוקראינה הרוסית. עם זאת יצויין, כי התיאור השכיח של דראגומאנוב כאנטישמי קיצוני וכמחייב פוגרומים אינו מדויק כל צרכו.

135) ר' בוכבינדר, ע' 49. היה זה תרגום מ„ראבוצ'איה גאזיטה" של „נאר. וולי".

ז׳לאבוב, בעצמו בן אכרים, ומהדמויות הדגולות בין הנארודובולצים.[136]) ב„נאר. וויליה״ בכללה נשארה שניות ביחס למסורת הבאקוניסטית. בתנאי המבוכה הרעיונית הגדולה ותחושת אין־אונים שהופיעו ב„נאר. וויליה״ עם הריגת אלכסנדר השני ב־1 במארס 1881, ברגע שהטרור הגיע לשיאו ובעת ובעונה אחת גם מיצה את עצמו, דחפה אותה שניות לרצידיב באקוניסטי בהערכת התפרצויות סטיכיות וסיכוייהן המהפכניים. הפוגרומים ביהודים נראו לרוב בועה״פ של הנ.וו. כביטוי מוחשי לסיכויים אלה. הרצידיב בענין הסטיכיה נשתלב ברצידיב של ההשקפה הבאקוניסטית על היהודים. בודאי פעלה כאן העובדה שלפרעות קדמה תסיסה סוציאלית כללית חריפה למדי בדרום ואף בפוגרומים עצמם נשתלבו לעתים פעולות שהיו מכוונות נגד בעלי רכוש לא יהודיים. מצד שני, צפו בודאי גם הלכי רוח אנטיהודיים אלמנטאריים, משפטים קדומים, אשר היו רדומים בקרב חלק מהמהפכנים. אך להדגשה מיוחדת ראויה העובדה, שצוינה לעיל. והיא ש„נארודנאיה וליה״ בהתעלמותה משאלת היהודים לא ערכה רביזיה של העמדה שהיתה אופיינית לרוב הנארודניקים בשנות ה־70 ואשר את ראשיתה אפשר לראות אצל באקונין. אין ספק, כי לא כל הנארודניקים שקיבלו את הנוסחה בדבר „אכספלואטציה יהודית״ חייבו בשעתו פוגרומים. אך הנסיבה שהאירגון נאלץ היה לנקוט עמדה לגבי שאלת היהודים בתנאי פרעות שנשתלבו במשבר כללי חריף בארץ גרמה לכך, כי הרוב בהנהגתו הסיק מתורת האכספלואטציה את „מסקנתה ההגיונית״ עד קצה הגבול.[137]) התפיסה הנארודנית־הבאקוניסטית לגבי היהודים עוצבה על רקע הערכת זיקתם הסוציאלית אל „העם״. דוקא הפוגרומים וגזרות איגנאטייב בעקבותיהם הבליטו את השאלה היהודית בראש וראשונה כשאלה מדינית לאומית. דבר זה הבינה הריאקציה מהר וניצלה אותו לצרכיה ואילו ה„נאר. וויליה״ לא הבחינה במשמעות האוביקטיבית של הפוגרומים, לא השגיחה ביד מארגניהם מקרב החוגים המונארכיסטיים הקיצוניים ובהתנגשות של הפורעים בכוחות השלטון, כשאלה היו נחלצים סוף סוף „להחזיר את הסדר״, אף ראתה גילוי של מאבק מדיני מתקדם במשטר. לראיה המעוותת החד־צדדית של המציאות הסוציאלית היהודית נתלוותה עתה קוצר השגה פוליטי לגבי המשקל הסגולי והאופי המיוחד שנודע לשאלה היהודית במערכת היחסים המדיניים של רוסיה. נדמה, כי מידת השגה זו נהפכה מאז גם לבחינה ראשית בחקר יחס התנועה המהפכנית ברוסיה כלפי היהודים לאחר שנות ה־80 ועד המהפכה בשנת 1917.

---

136) ר׳ זכרונות פ. ב. אקסלרוד, כנ״ל, ע׳ 361. ז׳לאבוב היה עורכו של „עתון הפועלים״ שממנו, כאמור, נעשה הנסיון לתרגם ליידיש. בימי הפוגרומים כבר הוצא להורג.

137) ר׳ לעיל, הערה 63.

ד"ר נ. מ. גלבר

פליטי פרעות שנות השמונים בברודי (1881-1882)

בשנים 1779—1879 היתה ברודי „עיר מסחר חפשית", על יסוד הפריבילגיה שהוענקה לה ע"י הממשלה האוסטרית בשנת 1778.

עם חיסול מעמדה המיוחד ב־1 בינואר 1880 פרץ בעיר משבר כלכלי קשה. העיר ותושביה, וביחוד היהודים, נתדלדלו. כן גרמו לירידה הכלכלית הדליקות שפרצו והרסו חלקים מן העיר. למרות מצבם הכלכלי הקשה התאמצו יהודי ברודי לעזור לפליטים, שהגיעו בהמונים חודש אחד אחרי שפרצו הפרעות ברוסיה באפריל 1881.

בשבוע הראשון לבריחה הצליחו מאות פליטים להבריח את הגבול הרוסי באזור ראדזיבילוב—ברסטצ'קו, שהיה נוח יותר להבריחה מאשר יתר קוי הגבול, כגון פודבולוציסקה.

בישובים היהודים ברוסיה נפוצו שמועות, כי בברודי התארגן ועד, שמטרתו להעביר על חשבונו את פליטי־רוסיה לאמריקה.

העיתון העברי בברודי „עברי אנכי" פרסם ב־9 בספטמבר 1881 (גל' 26) הודעה, שבברודי לא נוסד „ועד כזה" ורק שליח האליאנס בא לברודי ורושם את שמות הפליטים, שהגיעו כבר אל העיר, והם ציאו לאנטוורפן ושם יקבלו כרטיסי־אניה לניו־יורק.

שמועות אלו עוררו המונים לצאת בבהלה את רוסיה ולהגיע בכל מחיר לגבול ע"י ברודי. הם נוצלו באופן אכזרי ע"י פקידים רוסיים, שעבדו בשותפות עם מבריחים יהודים. בסכומי־כסף גדולים קיבלו הפליטים את האפשרות להבריח את הגבול הרוסי. בגבול האוסטרי לא נתקלו בקשיים, כי הז'נדרמים האוסטריים קבלו הוראות מהשלטונות לתת לפליטים מעבר חפשי לברודי.

לאחר זמן הובר שהשמועות על הועד הברודאי להעברת פליטים על חשבונו לאמריקה מקורן במכתבים שמבריחים מברודי וראדזיבילוב שלחו בכוונה, כי היו מעונינים במספר רב של פליטים, כדי לעשות רווחים גדולים.

יש לציין שעוד לפני הבריחה ההמונית נמלט מרוסיה מספר די־ניכר של פליטים, שנסעו על הוצאותיהם, בלי להזקק לאיזו עזרה שהיא [1].

לפי בקשת הועד המרכזי נסע נתן ריטער פון־קאליר, מנכבדי הקהילה בברודי, ציר בפרלמנט האוסטרי, לוילסאבטגראד לבדוק את הנתונים של המשלחת. הוא בחר מבין המועמדים להגירה 105 אנשים, שמצאם מוכשרים להגר לאמריקה דרך הגבול הרוסי־הגרמני וגם דרך הגבול הרוסי־אוסטרי להאמבורג ומשם הפליגו לאמריקה, ביניהם היו רבים שהיו להם קרובים באמריקה.

כך ידוע מתוך כתבות בעתונות העברית והרוסית־היהודית, שבילי עברה דרך ברלין קבוצת פליטים בת 500 נפש להאמבורג. באותה עונה הגיעו לאמריקה בכל שבוע

---

1) ביוני 1881 הופיעה בווינה בפני חברת האַליאנץ בווינה (Israelitische Allianz zu Wien) משלחת אישים נכבדים מוויסאבטגראד והודיעה שנוכח המצב המסוכן בוויסאבטגראד מוכנות שלושים משפחות להגר לאמריקה בעזרת חברות האליאנס, אולם לא נאמר שזקוקים הם לעזרה כספית. (M. Friedländer, Fünf Wochen in Brody unter Jüdisch-Russischen Emigranten, Wien 1882, p. 5).

החל מאפריל 1881, 175 אימיגרנטים בממוצע. בין פליטים אלה היו רבים מאוהדי אגודת „עם־עולם", ששאפו להקים באמריקה בשטח מוסגר מושבות יהודיות.

אופי אחר היה לקבוצות הפליטים שהגיעו לברודי. ברובם היו בעלי־מלאכה, שכירים, מחוסרי־מקצוע, בקיצור עניים, מספר קטן סטודנטים וסוחרים קמעונים שלא היתה בידם שום אפשרות להגר על חשבונם לאמריקה או לאיזו ארץ אחרת. פליטים אלה היו — כולם, בלי יוצא מן הכלל — זקוקים לעזרה ציבורית החל מהגיעם לברודי — באישפוז, במזון, ואף בהלבשה ובהנעלה, כי מה שהיה עוד ברכושם נשדד מהם ע"י הפקידים, הז'נדרמים הרוסיים והמבריחים היהודיים, בטענה שיש לשלם להם דמי ההברחה (שמוגעל געלד).

מיד עם בוא הפליטים הראשונים לברודי, יותר מ־200 איש, נגשו ראשי הקהילה, יחד עם הסניף הברודאי של האליאנץ הוינאי, להקים ועד־עזרה מיוחד מורכב מ־6 חברים מנכבדי הקהלה, שתפקידו היה לגייס כספים לכלכלת הפליטים ואף להוצאות הדרך לעיר הגמל ולקנית כרטיסי־אניה.

עם התגברות זרימת פליטים לא היה כבר בכוח הועד לכסות את כל ההוצאות הדרושות לצרכיהם. סכומים ניכרים תרמו המשפחות קאליר, נירנשטיין, סגל, לנדא, חיות, אולם הם לא הספיקו.

בברודי היה קיים סניף האליאנץ הוינאי ובראשו נתן ריטער פון־קאליר הנ"ל, ומנהל בית־הספר היהודי ד"ר ליאופולד הערצעל. נוכח הקשיים שהלכו וגברו מיום ליום, הזעיק ד"ר הערצעל באוגוסט 1881 את הועד המרכזי בווינה, שישלח את נציגו לברודי ואת האמצעים הדרושים, היות ואין בכוחם של יהודי ברודי לגייס את הסכומים הדרושים. וינה העבירה מיד לברודי 5000 פרנקים והתקשרה עם חברת „כל ישראל חברים" בפאריז, שקיבלה מידי הבארון מוריץ הירש מיליון פרנקים. בפריס החליטו לשגר לרוסיה שליח מיוחד — את ד"ר שפיר, יליד רוסיה, שגמר בפריס את למודי הרפואה והשתקע שם כרופא במטרה לבדוק את מצב היהודים ומספר הרוצים להגר לאמריקה. ד"ר שפיר קיבל הוראה לנסוע דרך ברודי, להתמהמה שם יומיים ולבחור מבין 200 פליטים הנמצאים כבר שם את המוכשרים בשביל אמריקה. בבואו לברודי מצא כבר 580 משפחות ומספר הבאים לברודי גדל מיום ליום. נוכח מצב זה נשאר ד"ר שפיר בברודי.

עוד לפני בואו של ד"ר שפיר התקשר הועד הברודאי עם הועד לעזרת יהודי רוסיה שהתארגן בלבוב וניסה יחד אתו לעזור לפי האפשר לפליטים בברודי.

בפריס התחילה האליאנס, לאחר שקיבלה את תרומתו של הברון הירש, לעבד תכניות וחיכתה לדו"ח של ד"ר שפיר. כשנתקבל מברקו מברודי על המצב המיואש של הפליטים הורו לו לבדוק עד כמה הפליטים מסוגלים מבחינה פיזית להגר לאמריקה. בתכנית האליאנס והאליאנץ הוינאי היה לשלוח עד סוף 1881 10.000 פליטים לאמריקה.

הידיעה שהאליאנס מעבדת תכניות הגירה עוררה כל מיני סוכנים לפרסם בעתונות ברוסיה מכתבים מזוייפים החתומים בידי מונטיפיורי והרב הראשי בפריס, שהפליטים באם יגיעו לברודי, ישלחו מיד לאמריקה על הוצאות האליאנס ובאמריקה ידאגו לפרנסתם. הועד המקומי בברודי הוצף אלפי פליטים ובקושי הספיק לקיים תמחוי, שסיפק לפליטים ארוחות, ולמצוא מקומות לאישפוזם. ד"ר שפיר ניסה לארגן את פעולות העזרה ובחירת המועמדים להגירה לאמריקה.

הדו"חות של ד"ר שפיר על הקשיים בברודי עוררו את הועד המרכזי בפריס לבקש את קארל נטר לנסוע לברודי. הוא הגיע לשם באוקטובר 1881. שבוע אחרי בואו לברודי כתב נטר לפריס: „אני כאן שבוע ולמדתי את המצב האמיתי. הענין כאן: ארגון הגירה של פליטים מכל גיל ומעמד. למרות שעובדים אנחנו 16—18 שעות ליום, חושש אני שעבודתנו אינה מתקדמת כהוגן. על 60 פליטים שנחקרים במשך היום נוספים עוד 100 חדשים.

רצוי כיום לשלוח או להחזיר לרוסיה יותר אנשים מאשר באים. לשם כך ארגנתי ג' משרדים: א) משרד רישום, בהנהלתו של מר מאגנוס[2]; ב) משרד ההכרעה, בהנהלתי; ג) משרד הביצוע בהנהלתו של ד"ר שפיר".

במכתבו מציין נטר שהפליטים הם ברובם המכריע אנשים יפי־תואר, חסונים וגם אינטליגנטים, ביחוד מצביע הוא על טיב הילדים והנוער. במקביל לפעולתם של נטר וד"ר שפיר עסק הועד המקומי בסידור מקומות־לינה לפליטים, באספקת מזון ומלבושים.

באוקטובר 1881 דרש ד"ר הערצעל שהאליאנץ הוינאי ישגר מיד את נציגו, שינהל את הפעולה יחד עם נציגי האליאנס והועד המקומי.

בינתים מסר מאגנוס, שבא לוינה לישיבת הנשיאות של האליאנץ, דו"ח עגום על המצב בברודי ואז הוחלט שמזכיר האליאנץ מ. פרידלנדר יסע לברודי. בסוף אוקטובר 1881 הגיע פרידלנדר לברודי.

הודות לפעולתם המשותפת של נציגי האליאנס, האליאנץ והועד הברודאי נשלחו עד מחצית דצמבר 1881 8 רכבות עם 1800 פליטים, שהמשיכו מגרמניה בדרכם לאמריקה. 28 ילדים נשלחו לוינה ומשם לטריאסט לבית־הספר החקלאי „מקוה־ישראל" בא"י. בטריאסט דאגה להם הקהילה היהודית וסדרה את הפלגתם. ב־9 בפברואר 1882 הגיעו ליפו[3].

בינתים עבדו המשרדים שנטר הקים בברודי במרס, רשמו ובדקו את הפליטים על הכשרתם להגירה. הועד המקומי הקים, נוכח החורף הקשה, בתי־תה בבית מרווח, שנשכר בעזרתו הכספית של נציג האליאנץ פרידלנדר, שהיו פעילים כל היום ומאוחר בלילות ונתנו לכל פליט תה חינם ולחם.

בראשית נובמבר 1881 הגיע מפריס מברק של מזכיר האליאנס בפריס לאָב, ובו נאמר:

"Arretez completement expédition Amerique Comité New York proteste. Favorisez seulement repatriement."

נטר השיב מיד לפריס שהפסקה פתאומית של המשלוחים לאמריקה היא בלתי־אפשרית נוכח המצב בו נמצאים אלפי הפליטים ושתגרום התפרצות מרד. בינתים התברר שהועד בניו־יורק מחה ששולחים מהגרים במספר כה גדול ודרש להפסיק את המשלוחים.

ראשי האליאנס בפריס הועמדו לפני העובדה שהגירה המונית היא אוטופיה. לא הועילו טענותיהם שנטר בחר מבין הפליטים אנשים חסונים ומוכשרים לכל עבודה. הם הוכרחו להשלים עם עמדתו של הועד בניו־יורק. מפאת הקור והחורף הקשה לא היתה ממילא אפשרות להמשיך במשלוחים, ע"כ חשבו שהזעם באמריקה יעבור ובאביב יוכלו להמשיך.

ב־26.11.81 עזבו נטר, פרידלנדר ופקידי האליאנץ הוינאי את ברודי.

אחרי צאתם המשיך הועד המקומי והמשרדים של האליאנס את עבודתם, הכינו את רשימות הפליטים בשביל המשלוחים הבאים באביב.

באביב 1882 — אחרי חג הפסח — זרמו המוני פליטים מחדש לברודי. הועד המקומי הועמד לפני עובדות, שעליהן לא היה יכול בשום אופן להתגבר. עסקניו — צבי נירנשטיין, נתן קאליר ופאָבוס קאפלוש השתדלו קודם כל לאכסן את הפליטים החדשים במחסנים, באורוות (של קאפלוש), בבתי החרושת שנתרוקנו עקב המצב הכלכלי הירוד אחרי חיסול העיר החפשית — אולם כל זה לא הועיל.

מלבד 1200 פליטים, שנשארו אחרי צאתו של נטר, הגיע מספר החדשים עד סוף

---

2) חבר ועד הסיוע בלייפציג, שבא לברודי.

3) את הילדים ליווה בדרכם לארץ־ישראל יהושע אוסוביצקי מקיוב, שהיה לאחר מכן אחד מראשי הפקידות במושבות הבארון רוטשילד.

רצמבר ל־4000 ובמשך מרס—אפריל 1882 הגיעו שוב פליטים מקיוב, באלטה, סמיאלה ומערים אחרות באוקראינה ובנובורוסיה.

נוכח „מבול" זה כינסו האליאנס וחברות סיוע אחרות ועידה מיוחדת בברלין ב־23 באפריל 1882, בה השתתפו נציגי החברות באוסטריה, בגרמניה, בלונדון ובפריס (אליאנס) וגם באי־כוח הועד בניו־יורק מוריס אֶלינגר. בכינוס זה הוטל על הועדים בגרמניה לדאוג לעזרה לפליטים באירופה, על לונדון — להעביר את הפליטים לאמריקה, על פריס — כיסוי הוצאות המשלוחים. על הועד האמריקאי הוטל לקבל ולסדר את הפליטים המגיעים לאמריקה. בועידה זו הציע הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר להביא בחשבון גם את ארץ־ישראל ולשלוח פליטים אליה, אולם הצעתו נדחתה ורק שניים הצביעו בעדה.

לפני כינוס זה — כאשר מספר הפליטים שזרמו לברודי הלך וגדל קרוב ל־10.000 — בקשו חברי הסניף של האליאנץ בברודי את הועד המרכזי בוינה לכנס התיעצות על האמצעים הדרושים לשם סידור ומשלוח הפליטים מברודי.

ב־29 במרס 1882 התקיימה בוינה ישיבה בהשתתפות הנהלת האליאנץ ונציגי Mansion House Committee בלונדון, שהגיעו לגליציה להגיש את עזרתם הכספית, נציג הועד האמריקאי בניו־יורק אלינגר ונציג הועד בברודי נתן קאליר. כתוצאה מההתיעצות הזו נשלחו מברודי במרס 1882 1200 פליטים. מוינה באו לברודי שליחי האליאנץ ד"ר אלפרד שטרן וברנרד זינגר, ובאפריל נציגי הועד הלונדוני מונטגיו, ד"ר אשר וסיר לאורנס אוליפנט.

עם בואו של סיר אוליפנט, שנקט עמדה כי יש לשלוח חלק מן הפליטים לא"י, התחולל הויכוח ב„העברי" („עברי אנכי") של יעקב וורבר בברודי.

וורבר היה מתנגד חריף לרעיון שיבת־ציון ויצא בתקיפות נגד דוד גורדון עורך ה„מגיד", עד כדי כך שגורדון החרים אותו והפסיק בשנת 1881 לשלוח לו את „המגיד" תמורת „העברי".

במאמרים חריפים יצא וורבר נגד עלית פליטי רוסיה לא"י [4]). עוד לו במאמרים ברוח זו יואל עלק מפרנקפורט ע"נ מיין. לדעתו מעשירה העליה לא"י רק את בעלי־האניות וסוכניהם, את בעלי האכסניות ומשרתיהם. לכן עצתו „שבו בביתכם עד יעבור זעם (קרי פוגרומים) ואל הטוב יאמר די לצרותינו ולצרות עמו ישראל בכללו!"

וורבר קבע ששאלת א"י היא „שיחת בטלנים, איש ישר חושב לא יוכל להתעסק בה". הוא טען שישוב א"י נתמך ע"י המיסיון הבריטי והעיז גם לטעון, כי דוד גורדון ופרץ סמולנסקין עוזרים למיסיונרים להטעות את היהודים הנרדפים מרוסיה. הוא המליץ על הגירתם של פליטי רוסיה לאמריקה, אוסטרליה ואפילו לספרד ורק לא לא"י [5]).

נגד תכניתו של אוליפנט, שנתמך ע"י „המגיד" וחוגי „חובבי־ציון" ברוסיה, גליציה ואף בגרמניה, יצא גם קארל נטר [6]), שפרסם במארס 1882 בעתונות היהודית מכתב גלוי

---

4) „עברי אנכי", תרמ"ב, גל' 15.

5) „העברי", תרמ"א, גל' 23, המאמר הראשי „עמי מאשריך מתעים".

6) בסוף אוגוסט 1882 יצאה מאנגליה, בעזרת האגודה האנגלית בראשותו של שפטסבורי, קבוצת פליטים לסוריה. בזמן ההפלגה נודע להם שבאניה נוסע גם קארל נטר. הוא התאמץ, לפי דברי כתבה ב„המגיד" (1882, גל' 43, ע' 348) „בכל לבו להסיר לבבם מדרכם זו". ב„דברים שגונים השגורים בפיו בשנאתו לארץ הקדושה, מכביד את לבם (של הפליטים) ויזהירם לשוב מדרכם. הוא אמר להם שנודע לו על נכון שמטרת החברה הוא אף אם לא להעביר אותנו מן הדת יעבירו את בנינו אחרינו. גם אוליפנט הנהו חבר למסיתים". נטר הציע לפליטים להחזירם לרוסיה על הוצאותיו. כמובן, שהפליטים דחו את הצעתו.

נגד משלוח פליטים לארץ ישראל, כי אין שם תקוה כל שהיא לבסס התישבות יהודית [7].

בהשתדלותם של אוליפנט, מונטגיו ואשר קיבל הועד המקומי בברודי אשראי ע"ס 500 לי"ש, סכום שאיפשר לועד לשלוח עד 27 במאי 1882 11 רכבות פליטים לאמריקה [8].

עד סוף מאי הגיע מספר הפליטים בברודי ל־16000, בעיר לא היו כבר מקומות פנויים לאיכסונם. על חיי הפליטים בחדשים אלה מספר הסופר היהודי אב. קאהאן [9].

„בברודי — מספר קאהאן — היו אלפים אחדים של מהגרים יהודים מרוסיה, בכל מקום נתקלו בהם, כי היה קל להכירם לפי המראה הכללי שלהם ועוד יותר לפי שפתם. פה הצטופפו פליטים מכל פינות רוסיה הדרומית, כמעט בכל יום באו רכבות מלאות פליטים. ברודי היתה נקודת הריכוז של ההגירה היהודית. מי שיכתוב פעם את תולדות הפרעות וההגירה העצומה שבאה כתוצאה מהן, יצטרך להקדיש לעיר ברודי מקום כנקודה היסטורית. מברודי נסעו הלאה דרך לבוב וקראקא לברסלוי בגרמניה, ומשם דרך ברלין להאמבורג. בהאמבורג עלו לאניה קטנה שהביאה אותם לאנגליה. משם נסעו ברכבת לליברפול ומשם באניה גדולה — לאמריקה".

לפי דברי קאהאן התיחסו הועד בברודי והועדים בתחנות־המעבר להאמבורג אל הפליטים באדיבות וכבדו אותם יפה.

גם השלטונות האוסטריים — מספר קאהאן — התיחסו יפה ולא הראו סימני אנטי־שמיות, ולכן אין פלא שיהודי ברודי דברו על הקיסר פרנץ־יוסף בחיבה, ולא פחדו — כמו ברוסיה — מפני חיילים או קצינים. כל זה עשה על הפליטים רושם כביר.

בין הפליטים — מספר קאהאן — היו חוגים של אינטליגנטים, וויכוחים התנהלו בין אוהדי „עם־עולם" ואוהדי ארץ־ישראל. בין אוהדי „עם־עולם" שנמלטו לברודי היה ניקולאי אלייניקוב, מנהיג „עם־עולם" בקיוב.

מהפליטים, שהיו מוכרחים להמתין חדשים עד שקיבלו את האפשרות לצאת לדרכם, התחתן מספר ניכר עם בחורות מברודי ונסעו עמהן לאמריקה [10].

כאשר גדלה זרימת פליטים מרוסיה ובידי הועד הברודאי והלבובי לא היתה אפשרות להרבות משלוחים לאמריקה והיתה סכנה שישארו בגליציה, התחילו השלטונות — לפי דו"ח הנציבות בלבוב — לחשוש שדבר זה יוכל לגרום להתפרצויות אנטי־יהודיות גם בגליציה. בחוגי הממשלה בוינה דנו אפילו על השתדלות דיפלומטית ברוסיה לשם מניעת יציאה המונית מרוסיה של יהודים מחוסרי־אמצעים.

חששות השלטונות התגברו עוד יותר לאחר שקומיסר המשטרה בברודי מסר שסרן הז'אנדרמריה הרוסית בראדזיבילוב הודיע לו, ששלטונות הגבול הרוסיים קיבלו הוראה לא לעכב יציאת הפליטים לאוסטריה ברכבות או בכבישים [11].

המצב הקשה בברודי גופא דחף את הועד המקומי, הלבובי והאליאנץ לנקוט פעולה משותפת ומרוכזת. ב־2 ביוני 1882 התכנסו בברודי להתיעצות נציגי הממשלה (מזכיר הנציבות בלאר מיכל, שר־המחוז גרף רוסוצקי, מפקד הז'נדרמריה סגן־אלוף אפל); הועד הברודאי (ציר הפרלמנט נתן ריטר פון־קאליר, היינריך נירנשטיין, היינריך האלברשטאם,

---

7) נגד נטר וטענותיו פרסם ד"ר ווילהלם הרצברג מירושלים בחודש סיון מכתב גלוי וסיימו במלים: „ואתה, וזה יהיה גמולך כי תשיא עליך קללת בני עמך תחת הברכה אשר האצילו לך בגלל מעשיך הראשונים".

8) Leo Goldenstein, Brody und die russisch-jüdische Emigration, Frankfurt a/m 1882, p. 20.

9) אב. קאהאן: בלעטער פון מיין לעבן, ניו־יורק 1926, כרך ב', ע' 30—31.

10) אב. קאהאן ב', עמ' 45—47 הפרק: חתונות.

11) ארכיון ממלכתי Staatarchiv בוינה, התיק Judenexzesse in Russland, מכתב שר־הפנים גרף טאאפה אל שר־החוץ קאלנוקי, מיום 28.5.1882.

אליעזר בלוך, שלמה חיות); הועד הלבובי (הבנקאי לאזארוס) והאליאנץ הויגאי (ד"ר אלפרד שטרן, ברנהרד זינגר) כדי לעבד תכנית משותפת.

בהתיעצות זו הוסכם שסניף האליאנץ בברודי מקבל עליו רישום הפליטים, עניני אכסון, הלבשה ורפוי, הזנה, החזרת הפליטים לרוסיה, ובשותפות עם לבוב — עניני הגירה. פעולות אלו היו בראשותו של נירנשטיין שקיבל את הכספים מויגה.

העבודה תתנהל בארבע מחלקות: א) מחלקת רישום, בהנהלתו של שלמה חיות; ב) מחלקת אכסון, ריפוי והלבשה, בהנהלתו של הייניריך נירנשטיין; ג) מחלקת הזנה, בהנהלתו של הייניריך האלברשטאם; ד) מחלקת הגירה והחזרה (רפטריאציה), בהנהלת אליעזר בלוך.

בישיבה נידונה גם בעית העריקים היהודים מרוסיה, ונציגי הממשלה הודיעו שאלת לא יוסגרו לשלטונות רוסיה היות והחוזה עם רוסיה על הסגרה כבר אינו בר־תוקף, נציגי השלטונות ביקשו לעכב הברחת פליטים מחוסרי־אמצעים.

ב־9 ביוני בא לברודי, בשליחותו של הברון הירש, מזכירו ונציגו עם שני מלוים והעמיד לרשות הועד המקומי סכום כסף לכלכלת הפליטים, ובסך 12500 גולדן קנה בניני בית־חרושת לאריגים, שעמד ריק, והורה לסדר שם הדרים ומיטות לאיכסון הפליטים, היות ומקומות אלה לא הספיקו — העמיד כספים להקמת אוהלים וצריפים מחוץ־לעיר. בעזרתו הכספית סידר ועד־נשים, בראשותה של עמליה נירנשטיין, בית־יולדות, בהנהלתו של הרופא ד"ר ליבליגנר. בזמן שהותו של ונציאני בא לברודי חבר הועד בברלין ד"ר מאקובר, ילקח 40 ילדים, שסודרו שם במוסד חנוכי.

בחודש יוני—יולי נשלחו עוד שלוש רכבות־פליטים שהגרו לאמריקה. החזקתם וכלכלתם של 12000 פליטים עלתה ל־25000 פרנק ליום.

בינתים נעשו קשיים מצד הועד בניו־יורק, שדרש להפסיק לחלוטין את משלוח המהגרים לאמריקה.

הדברים הגיעו לסכסוך עם הועד בלונדון, שלא רצה להכנע לדרישות ניו־יורק וחשב לכוף על הועד משלוחי מהגרים. אולם האליאנס בפריס היתה נכונה לותר לניו־יורק. ונציאני, שהיה בעד הגירה לאמריקה, ביקש במברק את הועד האמריקאי לא להפסיק את ההגירה, כי אין להפקיר את 12000 הפליטים בברודי. אולם פניתו היתה לשוא. הועד האמריקאי לא רצה לוותר על דרישתו [12]).

נוכח המצב הזה התכנסה בוינה, ב־2—4 באוגוסט 1882, התיעצות נציגי החברות שטפלו בסיוע לפליטים ובה הציע ונציאני, כנציג האליאנס והברון הירש: א) לחסל את הפעולות בברודי ולהפסיק כל משלוח פליטים לאמריקה; ב) היות ובברודי נשארו עוד 12000 פליטים יש להחזיר לרוסיה 3000 פליטים ולציידם בסכומים מסויימים, פרט לעריקים וחשודים מסיבות פוליטיות; ג) 1000 פליטים נשארים עוד בברודי עד שקרוביהם באמריקה יתחילו להרוויח; ד) 8000 פליטים יש לפזר בין מספר קהילות באירופה. כדי לבצע תכנית זו על הועדים בפריס, לונדון, ברלין, וינה לגייס קרן של מיליון פרנק.

---

12) ר' ספרו של ליאו גולדנשטין הנ"ל, עמ' 28—30. במכתבו לפריס מציין ונציאני שעוד ב־17 ביוני כתב לנשיא הכי"ח שיש לחסל את הפעולות בברודי, אולם מוטב לשלוח את הפליטים לאמריקה ולא להחזירם לרוסיה. ב־23 ביוני שלח חוזר לכל הועדים בו הסביר שלמרות הקשיים באמריקה אין אפשרות להפסיק את המשלוחים ויש למצוא ארצות הגירה אחרות. לפי דעתו נגמרה לע"ע היציאה מרוסיה לכן מחוייבים לדאוג ל־12000 פליטים הנמצאים עוד בברודי, והועדים אחראים לגורלם ואסור להשאירם בעוניים. „אנחנו קבלנו עלינו לדאוג להם, לא לעזבם ולאפשר להם קיום חדש".

ההצעות נתקבלו וכלפי חוץ ניתן ההסבר, שברוסיה בא, עם פיטוריו של מיניסטר־פנים איגנאטוב ומינויו של הגרף טולסטוי ליורשו, שנוי לטובת היהודים.

לברודי באו עוד שליחי האליאנס איזידור בראון וברנרד כהן, ששלחו 500 פליטים לפריס ו־60 לאמריקה.

בשובו מוינה השתדל ונציאני למצוא דרכים לפזר את הפליטים באירופה, כי רצה בכל נפשו למנוע את החזרתם לרוסיה. לצורך זה התקשר עם הועדים בגרמניה, צרפת ואנגליה. בינתים קיבל הקונסול הרוסי בברודי הוראות מאת הממשלה הרוסית לתת דרכונים לפליטים הרוצים לחזור למקומותיהם. החוזרים קיבלו מהועד סכום־כסף, שלא ישובו לבתיהם בלא דבר.

ונציאני קיבל ממספר קהילות באירופה הודעות, שהן מוכנות לעזור לפליטים שיבואו ולהשתדל לסדרם בעבודה, ביחוד בעלי־מלאכה.

באוגוסט נשלחו לאמריקה עוד בני־משפחה של פליטים שהיו כבר באמריקה ובקשו שמשפחותיהם תצטרפנה אליהם. עד סוף אוקטובר הצליח ונציאני לחסל את בעית הפליטים בברודי. מספר ניכר מהם חזר לרוסיה.

בסוף אוקטובר נשארו בברודי 360 פליטים[13]). גם הם עזבו את העיר עד סוף 1882. בינואר 1883 לא נמצא אף פליט בברודי. הועד הברודאי סיים את פעולתו.

13) Allgemeine Zeitung des Judenthums, 1882, p. 756.

נ ס פ ח

פ ר ו ט ו ק ו ל

של ישיבת הועד בברודי ב־2 ביוני 1882 בשעה 12 בצהרים

הענין: מפעל־העזרה לפליטים יהודים מרוסיה. נוכחים: האדונים: מזכיר הנציבות פיכל, מפקד הדאנדרמריה: סגן אלוף אֶפּפל, ציר הפרלמנט ריטער פּאָן קאליר. שליחי ברודי: נירנשטיין, האַלברשטם, בלאָך וחיות. השליח מלבוב: מנהל הבנק לאזארוס. שליחי ה„איזראאַליטישע אַליאַנץ צו ווין": יועץ הלשכה ברנהארד זינגר וד״ר אַלפרד שטרן.

בסוף הישיבה הגיע עוד שר־המחוז: הרוזן ולאדיסלאוו רוסוצקי.

יו״ר: ד״ר אלפרד שטרן.

השליח זינגר מביע את שמחתו, שבדיונים הפרטיים שנוהלו לפני הישיבה הגיעו להסכם, הודות לנכונותם של כל הצדדים, בענין חלוקת העבודה במפעל העזרה. הסכם זה יש לאשר פורמלית בישיבה זו. לפי ההסכם נוטל הסניף של האַליאַנץ בברודי את התפקידים הבאים: א. הנהלת הרשימות (מאטריקעל פיהרונג); ב. אשפוז, עניני הבריאות והלבשה; ג. כלכלה בכסף ובמזונות; ד. רפטריאַציה; ה. עניני ההגירה, אולם בשיתוף עם הועד בלבוב.

המפעל בברודי יתנהל בהנהלתו הראשית של יו״ר הסניף ה׳ הייניך נירנשטיין, שיקבל את הכספים הדרושים לכך מוינה ועליו למסור בתאריכים מסוימים את החשבונות. תחת הנהלתו — ארבע מחלקות. מנהליהן מקבלים ממנו את הכספים ומעבירים לידיו את החשבונות.

שלוש מחלקות מתנהלות ע״י עסקני הסניף:

א) מחלקת הרישום בהנהלתו של ה׳ שלמה חיות כיו״ר בשיתוף עם נאמנים אחדים במשרד מיוחד שישכר למטרה זו ובעזרת עוזרים־שכירים מוכשרים שיתקבלו ע״י הנשיא לזמן מסויים עד להודעת פיטורין לאחר 14 יום.

על המחלקה לנהל, על יסוד המפקד של הועדים בברודי ולבוב, רשימות הפליטים לפי שמותיהם, מעמדם, מוצאם, מספר בני־המשפחה, גברים לחוד, נשים לחוד וילדים מעל ומתחת לגיל של 10 שנים. יש להשגיח על גידול הפליטים הזורמים מרוסיה ע״י לידות וכן הפרשים הנוצרים ע״י רפטריאציה, הגירה ומקרי מות.

המחלקה תמציא לפליטים לגיטימציות המאשרות שהם רשומים ברשימות הועד וכן בפתקאות הכלכלה.

כל 10 ימים מוסר היו״ר ד״וח להנהלת הנשיאות על גידול והפרש וכן על מצבם המספרי הסופי של הפליטים וכן חשבון על ההכנסות וההוצאות לפי הטופס שיוכן ע״י שליחי וינה.

ב) המחלקה לאשפוז, עניני הבריאות והלבשה. מתפקידה להשגיח על תנאי המגורים של הפליטים, ביחוד על המעונות ההמוניים, מבחינת ההיגיינה. לסדר את המצאת המעונות, לקבל בעזרת חברי המחלקה ידיעות על מצב הבריאות ובמקרה שיהיה צורך להעביר את החולים לבית החולים היהודי אף לסדר עבורם רפוי אמבולאטורי, לסדר את החיטוי הנחוץ ולדאוג לחלוקת לבנים, נעלים ומלבושים לפי הצורך.

בענין המצאת מעונות, לידות ומקרי־פטירות עומדת המחלקה בקשרים תמידיים עם מחלקת הרישום.

יש לציין שליו״ר ה׳ גירנשטיין ניתן יפוי־כח להכין צריף או מספר צריפים עבור 1000 איש. לפי השיחות שהתנהלו לפני הישיבה יש להניח שהשלטונות יהיו מוכנים להעמיד זמנית לרשות הועד בברודי מספר של אוהלים צבאיים.

מנהל בנק (דירקטור) לאזארוס הביע את נכונותו להעמיד לרשות הועד חנם באחוזתו את הקרקעות הדרושים לצריפים ואוהלים בתנאי שהם יוחזרו לו. הקרקעות הם שטח־חולות ובסביבה בריאה לחלוטין.

יו״ר המחלקה הג״ל מוסר בכל 10 ימים להנהלת הנשיאות דו״ח על פעולות המחלקה, מספר חולים ומקרי פטירות. עליו להעביר לידיה חשבונות על ההכנסות וההוצאות לפי הטופס שיערך ע״י שליחי וינה.

ג) המחלקה לכלכלה תסודר בהנהלתו של מר הייניריך האַלברשטם כיו״ר בשיתוף עם חברים מהימנים של הקהילה הברודאית ואולי בעזרת ועדת־נשים לפי עקרונות שיש לקבוע ע״י הנשיאות יחד עם יו״ר של יתר המחלקות.

לחלק להם תה ומרק לפי הדרוש ובדרך כלל, לפי השטות שבוצעו עד עכשיו ע״י הועד הברודאי. פעם אחת בשבוע יחולק גם בשר או שיש להמציא לפליטים מזונות או כסף על יסוד כרטיסי־זהות ופתקאות־מזון של מחלקת הרישום.

יו״ר המחלקה מוסר לנשיאות בכל 10 ימים דו״ח על השמוש בכספים המתקבלים מידי הקופה המרכזית וכן על אופן הכלכלה בכסף או חמרי־מזונות לפי דוגמת הטפסים של האַליאנץ. ימסר דו״ח על מצב הכלכלה עם מספר הגברים, הנשים והילדים.

ד) מחלקת הרפאטריאציה וההגירה תפעל בדירה שכורה בהנהלתו של מר אלעזר בלאַך ולימינו יעזרו חברים מהימנים של הקהילה הברודאית. את עבודות המשרד יבצעו עובדים שכירים, שיתקבלו ע״י הנשיאות. יש להודיע להם על פיטוריהם 14 יום לפני זה.

הריפאטריציה תבוצע לפי העקרונות שיקבעו ע״י הנשיאות יחד עם יו״ר המחלקות, בדרך כלל לפי שיטות הועד הברודאי עד עכשיו. מתן דמי־קדימה, תשלום כרטיסי רכבת וכו׳, אולם אין להגזים במתן דמי־קדימה, שלא ישמשו פיתוי לחזרה או למשיכת פליטים חדשים.

הנשיא ה׳ גירנשטיין וציר הפרלמנט פון קאליר הצהירו בשם הבנק נתנזהן וקאליר בברודי על נכונותם לערוך את ההמחאות בלי תשלום־תיווך.

מחלקה זו בהנהלתו של ה' בלאך תעסוק גם בעניני־הגירה.

ועד־העזרה הלבובי בהנהלתו של ה' לאזארוס ומחלקת הריפאטריאציה וההגירה בברודי משגרים מספר שוה של שליחים לישיבות משותפות המתכנסות בברודי, בהן יקבעו ברוב של ⅔ מן הנוכחים את רשימות המהגרים לפי ההוראות של הועדים האירופאים בוינה, ברלין, פריס ולונדון — לעת עתה, עד קבלת הוראות חדשות, רק של לונדון.

ביצוע ההגירה, חליפת מכתבים, ניהול החשבונות הם ענין של הועד הלבובי בלבד. ביצוע הריפאטריאציה מברודי וחליפת מכתבים וחשבונות בשטח זה הוא עניגו של הועד הברודאי בלבד.

רצוי שבמקביל למספר היוצא במשלוח רכבת־מהגרים, יוחזר מספר שוה של רפאט־ריאנטים לרוסיה.

יו"ל המחלקה ימסור בכל 10 ימים להנהלת הנשיאות דו"ח על מספר המוחזרים והמהגרים — גברים, נשים, ילדים — וכן דו"ח כספי על שמוש בכספים שנתקבלו מידי הקופה המרכזית לתשלום דמי־קדימה, כרטיסי־רכבת, תשלומי המלוים, הוצאות משרדיות, שכר דירה וכו' לפי הטופס של האַליאנץ הוינאי.

לרשות הנהלת הנשיאות עומד מזכיר שכיר ועליה להגיש מפקידה לפקידה דו"ח כספי למרכז בוינה לפי הטופס של המרכז בצירוף דו"חות של המחלקות.

מר זינגר מסיים את דברו בהערה שמה שמסר לעיל הוא תכנו של ההסכם, ובישיבה יש רק לדון על כמה פרטים.

תקותו שהארגון הנוצר יבצע את תפקידו ככל האפשר בתנאים הנתונים, להגיש לפליטים עזרה מלאה ולפנותם מהשטח האוסטרי.

מזכיר הנציבות ה' מיכל מבטיח בשם הממשלה לעזור לועד עזרה מלאה.

מפקד הז'אנדרמריה סגן־אלוף אפפל מודיע ששקדו למנוע בדרכי סתר זרימת פליטים מחוסרי אמצעים ולהחזירם. מטעם משרדו תוגש לועד כל העזרה.

הצהרותיהם נתקבלו בהבעת תודה.

לשאלתו של מר זינגר מה ייעשה עם העריקים שיבואו במדיהם, שבמקרה החזרתם צפוי להם (ברוסיה) עונש־מות, מודיע סגן־אלוף אַפפל, שאוסטריה איננה מסגירה עריקים רוסיים, וכן נוהגת גם רוסיה לגבי אוסטריה. עריקים רוסיים הבאים לשטח האוסטרי מחוייבים למסור את הנשק וכל זמן שהם דואגים לכלכלתם בדרך חוקית, לא יקרה להם דבר. במקרה שהם בוחלים בעבודה ומסוכנים מבחינה בטחונית — יגורשו.

החוזה המדיני בין אוסטריה ורוסיה בענין הסגרה הדדית של עריקים — פג תקפו. יו"ר מר דב שטרן ממליץ שהנוהג ההומאני של אי־ההסגרה יישמר גם להבא. תובעים מאנשים, שיביטו איך סובלים בני דתם וקרוביהם עינויים. הוא מסיים בבקשה להתיחס בהומאניות ובפרט שהעריקים הם ברובם צעירים, חסונים ובעלי כושר עבודה — חומר מתאים להגירה.

מזכיר הנציבות ה' מיכל סובר, כי מבחינה זו על הועדים לקבוע שהעריקים יהגרו ואז אין שום צורך להסגירם ואם גם לא יהגרו, אין מתכוונים להסגירם.

בויכוח בענין זה משתתפים עוד ה' זינגר, בלאך, ד"ר שטרן והציר קאליר.

האחרון (קאליר) מודיע שידוע כי החוזה המדיני שוב איננו בתוקף ובכל זאת ידוע שברוסיה מתהלכים עריקים אוסטריים בפומבי במדים אוסטריים ומשרתים כפקידי מכס. לפי דעתו יש בזה משום הדדיות שלא לפעול נגד העריקים הרוסיים.

סגן־אלוף אפפל מצהיר שלפי ההוראות הנתונות נמנעים מלהסגיר, לא רק עריקים.

ה' חיות שואל את באי־כח השלטונות אם אין לבצע את הריפאטריאציה באופן קל יותר — ליפות כח המשטרה לתת לפליטים תעודות מעבר על יסוד אישורים של הועד.

מזכיר הנציבות מיכל משיב שאסור לתת לאזרח זר דרכון.

בויכוח הובעה הדעה שמסכנים את הפליטים אם יחזרו לרוסיה מצויידים בדרכונים אוסטריים.

סגן־אלוף אפפל מעיר שפליטים שמצאו את הדרך הנה (לאוסטריה) ימצאו גם את הדרך חזרה (לרוסיה).

לאחר ויכוח זה ניגשו לדיון על פרטים מספר הנוגעים לארגון החדש.

יו"ר ד"ר שטרן מציין שהושג גם הסכם בענינים הבאים:

א) בזמן משלוח רכבת־מהגרים מברודי, יהיו נוכחים נציג הועד הברודאי ונציג הועד הלבובי, והם רשאים להוציא מהמשלוח אף מהגרים רשומים ברשימה במקרה של זיוף, מחלה או דבר דומה ואף לבטל את הגירתם.

במקרה של חילוקי־דעות בין שני הנציגים יש למסור את הענין לבדיקה והכרעה לועד־ההגירה המשותף. במקרה של סכסוך שיעכב את ביצוע ההסכם, יהיה האליאנץ הוינאי המתווך ובית דין בוררים.

כולם מאשרים את נכונות הודעתו.

דירקטור לאזארוס מציין שמתפקידה של ההרשמה מטעם הועד הלבובי היה לקבוע את מספר הפליטים הנמצאים כאן ולסווגם לפי האפשרות המהירה.

נערך מרשם כדי למצוא כמה מהם עובדי־אדמה, בעלי־מלאכה ואיזו מלאכה — לפי הסוגים —, כמה משתייכים למעמד הסוחרים וכמה אינם בעלי־תעסוקה מסויימת או אינם נמנים על אחד מבין המקצועות הנ"ל.

בינתים הוא משוכנע שמספר האנשים הנרשם גדול יותר מהמספר המציאותי. עובדה ידועה היא שממשפחה בת נפשות רבות רשום כאן רק אחד — האב או הבן, האח או הבעל דרש וקבל את אשור־הקבלה לכל בני־המשפחה שנשארו עדיין ברוסיה וקורה שהמהגר מבריק לבני משפחתו לרוסיה רק לאחר קבלת כרטיס־קבלה או אפילו כשקבל כבר המחאה לרכבת: „קבלתי כרטיס־אניה, תמכרו הכל, תסעו הנה".

הוכחה אחרת שמספר הנפשות גדול יותר מאשר במציאות מוצא הנואם בעובדה שנודע לאנשים כי הפליטים שקבלו כרטיסים לבנים נקבעו לחזור לרוסיה ולא מן הנמנע שבעל כרטיס לבן הטיל על אחד מבני משפחתו להשיג כרטיס צבעוני אחר. כל זה יוברר לאחר שתערך רשימה אלפביתית.

לפי בקשתו של ה' זינגר ימציא הועד הלבובאי במהירות האפשרית לועד הברודאי את הרשימות החדשות ובדרך זו אפשר יהיה, יחד עם רשימותיו, לערוך מרשם מלא.

מזכיר הנציבות ה' מיכל מודיע שבנוגע לפליטים חדשים נשלחה הוראה שכל אחד מחוייב במשך 24 שעות להתיצב ביעד, ואם לא יתיצב יגורש. האישור שהפליט נרשם ברשימת הועד תקפו כתעודה. ביתר הדברים לא תעשה הממשלה לועדים קשיים בלתי־דרושים.

לפי הצעת ה' זינגר הוסכם פה אחד: את הרכבות XII, XIII, XIV שאורגנו ע"י הועד הלבובאי יש לראות כסופיות לחלוטין ובלתי זקוקות לבדיקה ע"י המחלקה המשותפת.

ה' לאזארוס מבקש את הועד הברודאי, בשים לב לבוא הועדה מלונדון, שתבוא לברור מהגרים בליברפול, לעבור על ג' הרכבות ולהוציא בלי רחמים מהגרים בלתי־מתאימים.

ה' זינגר מציע שבמקרה של כושר שווה של מהגרים יש להתחשב באורך זמן שהותם בברודי ולהעדיף את מי שנמצא כבר זמן רב. (הוסכם.)

יו"ר ד"ר שטרן מעמיד לדיון את השאלה של הרכב הועדה המשותפת לעניני ההגירה. בשים לב לעקרון נציגות שווה במספר הוחלט שלבוב וברודי משגרות 3, לכל היותר 5 נציגים. במקרה שבמשלחת אחת יהיו יותר נציגים, יש לה זכות הצבעה לפי מספר הנציגים

של המשלחת השניה.

הצעתו של מר לאזארוס לגבות ממהגרים בעלי־אמצעים כספים דמי־הוצאות ואופן ההעברה של יתר המזומנים שלהם למקומות מעבר לים נמסרה לפי הצעתו של מר זינגר למחלקה המשותפת.

את סידור שאלת יו"ר במחלקה המשותפת משאירים באמון מלא להחלטה ולהסדר בין שני הצדדים.

יו"ר ד"ר שטרן: מציע להתיחס בתשומת לב מיוחדת אל הקרבנות הנמצאים עדיין ברוסיה — לתושבי סמיאלא, קיוב ועריי־הסביבה ומבקש את שתי המחלקות לפעול בענין זה לפי האפשר.

הוחלט לצרפם בהדרגה לרכבות־המהגרים הבאות ובמבצע לתת יתרון־קדימה לאנשי סמיאלא.

נגד ההצעה להודיע במודעות שנסתיימה ההגירה לאמריקה ולא לשלוח פליטים לאמריקה דיבר יו"ר ד"ר שטרן מתוך הנימוק שבדרך זו יחסמו כל דרך לסיוע כספי מצד יחידים.

ריטער פון קאליר סובר שבהודעות כאלו לא יחסמו את ההגירה, אלא את מקורות הסיוע.

בענין אספקת האמצעים הכספיים מודיעים שליחי וינה, שברודי תקבל מוינה ולבוב — לפי שעה מלונדון.

לפני סיום הישיבה הופיע שר־מחוז ברודי הרוזן רוסוצקי, שנתקבל ע"י כל הנוכחים בברכה.

היות וכל הפרטים העיקריים של ארגון העזרה המבוסס על חלוקת הפעולות נתקבלו בהסכמה מלאה, העיר יו"ר ד"ר שטרן, שהמשלחת הוינאית מתנה את קבלת ההחלטות ע"י הנהלת האיזראַאַליטישע אַליאַנץ בוינה. כמובן שתנאי זה הוא רק פורמלי, הואיל וההנהלה הוינאית קיבלה במברקים מפורטים דו"ח על מצב המו"מ. גם ממנה נתקבל מברק שהיא מחשיבה במיוחד את העובדה כי הגיעו להסכם הדדי מלא. זהו מפעל הומניטרי לו אנו מקדישים את פעולתנו בכחות מאוחדים. משתתפים בזה — כפי שאנחנו רגילים באוסטריה — השלטונות, ואנו מביעים את תודתנו החמה ביותר לנציגיהם הנוכחים פה. אסירי תודה אנו לא פחות לריטר פון קאליר, להנהלת הסניף של האַליאַנץ בברודי, לאדונים גירנשטיין, בלאַך, חיות, האַלברשטם, לועד העזרה בלבוב וליו"ר שלו דירקטור לאזארוס על פעילותם והשתדלותם, בדרך ויתורים הדדיים להקים אחדות שתאפשר ליצור את הבסיס לפעולה מבורכת בעתיד.

הישיבה ננעלה בשעה 3½ אחה"צ. ניסוח הפרוטוקול ואישורו נמסרו לשליחי וינה.

מהפרוטוקול, המשמש מעתה כתקנון, יש למסור העתקים:

א) לנציבות הקיסרית־המלכותית בגליציה; ב) למשרד שר־המחוז בברודי; ג) לועד העזרה בלבוב; ד) לסניף האַליאַנץ בברודי; ה) לאיזראַאַליטישע אַליאַנץ בוינה.

התאריך כנ"ל.

שליחי האַליאַנץ בוינה: ברנהרד זינגר, ד"ר אלפרד שטרן;

קרא: מיכל, מזכיר הנציבות;

קרא: לאזארוס;

קרא: הייניריך גירנשטיין;

העתק המברק שנתקבל מנשיאות האַליאַנץ בזינה מספר 2130 מיום [2/V 1882; נמסר בוינה 6.60 אחה"צ; הגיע לברודי 2/VI 1882 9.50 אחה"צ: „זינגר, שטרן, מלון ראינר, ברודי. מאשרים את ההסכם על יסוד הנקודות בדו"ח. ורטהיימר, קוראנדא."

עמנואל לוין

מתוך תזכיר על הפרעות בשנות 1881—1882

בכרך הראשון של הרבעון ההיסטורי „ייבריסקאיה סטארינא" (1909) פרסם עורך הרבעון ש. דובנוב פרק מתזכיר על התנועה האנטי־יהודית ברוסיה בשנות 1881—1882. בהקדמה לפרק סיפר דובנוב, כי בראשית 1884 הגיע לידיו „כרך (Фолиант) גדול של 250 עמודים מודפסים בהקטוגרף בכתב־יד מהודר". בראש החיבור בא שמו Еврейский вопрос и анти-еврейское движение в России в 1881 и 1882 г.

דובנוב מעיר: „שמו של המחבר לא ידוע לי עד עתה"[1], וסבור הוא כי לפי תכנה של החוברת יש לשער שנכתבה למען החוגים הממשלתיים הגבוהים. יש להניח כי החוברת נכתבה בקיץ 1882[2]. המחבר היה בקי בנעשה בין חוגי השלטון הגבוהים וברשותו היה חומר עובדתי רב לתולדות הפרעות וגורמיהם. „על כל אלה מדבר הוא בטון נועז לגבי התקופה ההיא, טון מלא התמרמרות עצומה, ויחד עם זאת כתיבתו היא כה אוביקטיבית, עד ששמה לנחש את לאומיותו של הכותב"[3].

לרגל עבודתי נתקלתי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים בתזכיר דומה לזה שעליו מספר דובנוב, ולאחר שהשוויתי את הפרק השלישי שלו לפרק שפורסם ב„ייבריסקאיה סטארינא" נוכחתי לדעת, כי לפני התזכיר שהיה לעיני ש. דובנוב. עם זאת התברר לי על נקלה שם מחברו של התזכיר, שכן הטופס שהיה בידי נשלח ע"י המחבר אל הספריה הלאומית ובהקדשה בראש הטופס כתוב לאמור:

Национальной еврейской библиотеке в Иерусалиме от автора Е. Б. Левина. С. Петербург 8/21 Декабря 1902 г.

„לספריה היהודית הלאומית בירושלים מאת המחבר ע. ב. לוין, פטרבורג 21 בדצמבר 1902".

עמנואל, או בשמו המקורי מנחם מנדל לוין[4], היה מזכירו של הברון ה. גינצבורג לעניינים הקשורים בפעולותיו למען היהודים. הוא נולד ב־1820 במינסק והיה מראשוני המשכילים ברוסיה, התמסר להוראת השפות הגרמנית והרוסית וחיבר „דקדוק לשון רוסיא" (וילנה 1846). הוא שימש מורה בבית הספר לדוגמא של דויד לוריא במינסק ולאחר מכן בבית הספר הממשלתי ליהודים ופתח בעיר זו בית־ספר לנערות. לאחר מכן הורה גרמנית בבית־המדרש לרבנים בז'יטומיר, וב־1857 נלקח לשרת בבית גינצבורג, ומאז השתתף בכל

---

1) „ייבריסקאיה סטארינא" כרך א' (1909), עמ' 89.

2) בראש הפרק השלישי של התזכיר נאמר כי זה 15 חדשים (החל מאפריל 1881) נמשכות פרעות ביהודים. הדברים נכתבו, איפוא, ביולי—אוגוסט 1882 (ר' „ייבריסקאיה סטארינא, כרך א', עמ' 91).

3) שם, עמ' 91, אולם כבר ב„ייבריסקאיה סטארינא" 1916 (עמ' 270) מסופר כי „מחבר תזכיר זה היה ע. לוין".

4) כך כתוב שמו בשער ספרו „דיקדוק לשון רוסיא".

פעולותיהם של הברונים לטובת יהודי רוסיה. הוא חיבר את התקנון של „חברת מרבי ההשכלה בין היהודים ברוסיה" והיה מזכירה הראשון (1863—1872), כתב קבצים ומדריכים לחוקים המיוחדים ליהודים ברוסיה (האחרון בהם יצא לאור בשנת 1902), וחיבר את התזכירים וההרצאות שהברון נזקק להם לרגל שתדלנותו בפני השלטונות הגבוהים. לוין השתתף בעתונות ובספרות הרוסית־יהודית. היה חבר „הועדה ההיסטורית־אתנוגרפית" בחברת מרבי ההשכלה, שבה הונח יסוד למחקר שיטתי של קורות יהודי רוסיה ומת בשיבה טובה (בן 93), בפטרבורג, בשנת 1913 [5].

התזכיר על פרעות 1881—1882 נכתב לפי הזמנתם של הבנקאי א. זק והגרף בראנוב, על מנת להגישו לחברי מועצת הממלכה ולשרי המדינה [6]. בתזכיר — חמישה פרקים. בפרק הראשון (עמ' 3—54 בכתב־היד) בא תאור החוקים המגבילים המכוונים כלפי היהודים; בפרק השני (עמ' 54—122) הזמתן של „האשמות שונות המכוונת נגד היהודים" (האשמות בהסתגרותם, בקיום „קהל" סודי, בקיום מנהגי „חזקה" ו„מערפיה", ביחס שלילי לעבודת האדמה ולעבודה יצרנית בכלל, בניצול הנוצרים, הפצת השכרות בין ההמונים, דימוליזציה של העם, השתמטות מחובת הצבא ומקיום החוקים, חוסר אהבה למולדתם). בפרק השלישי (עמ' 123—210), הוא הפרק שהובא בשלמותו ב„ייבריסקאיה סטארינא", כרך א', בא תאור הפרעות ופעולת „הועדות הפלכיות", שהקים שר הפנים איגנאטייב על מנת לברר את „אשמת" היהודים בהתחוללותן, וכן את פעולת „הועדה המרכזית" שהכינה את „החוקים הזמניים" של מאי 1882. הפרק הרביעי (עמ' 211—227) פותח בסיכום הגורמים שהביאו לפרוץ הפרעות ומבקר את פעולותיו של הגרף טולסטוי, שהחליף את הגרף איגנאטייב בסוף מאי 1882. הפרק החמישי (עמ' 228—248) מציין דרכים לפתרון הבעיה היהודית ברוח הצדק וההומניות.

הננו להביא בזאת את תרגום פתיחתו של הפרק הרביעי (עמ' 211—219 בכתב היד). חשיבותם של דברים אלה היא בכך שהם מגלים את השקפתם של החוגים שעמדו בראש יהדות רוסיה בימים ההם על הגורמים האמיתיים לפרעות שהתחוללו בשנות 1881—1882.

המלבה"ד: יהודה סלוצקי

הסיבות האמיתיות של הפרעות ושל התנועה האנטי־יהודית ברוסיה

צרופן של כל העובדות והנסיבות, שנבדקו בסעיפים הקודמים בהרצאה זו, מביאנו לכלל הכרה, כי סיבות התנועה האנטי־יהודית בין כמה מעמדות בחברה הרוסית והשינוי לחומרה של היחס ליהודים מצד נציגי שלטון רבים, מקורם לא בעם הפשוט, ולא במעמד האכרים. מאחר שלמעשה אין עניינו של העם לכאן (народ тут ни при чем) הוא היה, כפי שהוכח לעיל, רק מכשיר בידי המנהלים והמעוררים. אין מקורם גם ביהודים, מאחר שהיהודים לא יכלו להעשות, בזמן הקצר של 15 שנים, לגרועים יותר משהיו במחצית הראשונה לשנות הששים. מכאן שיש לחפש את הסיבות האלה מחוץ ליהודים ומחוץ לעם. למעשה מורכבות הן סיבות אלה ואינן אלא תולדה של נסיבות מעציבות מאד, שערכן רב לא רק לגבי היהודים, אלא לגבי רוסיה כולה.

במחצית השניה של המלכות שעברה השתלט במדיניות הפנימית שלנו הכיוון הידוע

---

5) ב„ייבריסקאיה סטארינא" לשנת 1916 (כרך ח', עמ' 253—275) באה ביוגרפיה נרחבת של ע. לוין, כתובה ע"י ש. גולדשטיין לפי רשימותיו האוטוביוגרפיות של ע. לוין. אגב, בנו של ע. לוין, כבניהם של משכילים רבים אחרים, המיר דתו על מנת לזכות בקתדרה באוניברסיטה, הלא הוא הפרופסור אלכסנדר מיכאיילוביץ לוין, מרצה לרפואה בבית־הספר הרפואי לנשים בפטרבורג (ר' „ייבריסקאיה אנציקלופדיה", כרך י', עמ' 109).

6) ר' „ייבריסקאיה סטארינא" כרך ח' (1916), עמ' 269—270.

בשם „לאומי". כתוצאה מכך קיבלה השפעה גדולה על עניני הנהלת השלטון המפלגה הסלאביאונופילית, שהתייחסה באיבה לא רק לכל שאר הלאומים, אלא אף לסלאבים שלא היו בני הדת הפראבוסלבית. כיוון זה לא זו בלבד שלא יכול היה לשמש גורם נוח להרחבת זכויות היהודים, אלא הכשיר את הקרקע ליחס האיבה אליהם מצד מעמדות שונים של החברה הרוסית.

יחד עם זאת פעלה סיבה נוספת, והיא — החשש מהתהרות היהודים. לפני 40 שנה, בעת שהיהודים יצאו רק לעתים רחוקות מתחום מושבם הקבוע, שהפך, כביכול, לחסר־מוצא *), ולא טעמו מפרות התרבות וההשכלה, אם גם אז התגלתה קנאה כלפי אחדים מהם, היא היתה מקומית גרידא והצטמצמה בסוחרים נוצרים בודדים, שגילו איבה לגבי שכניהם המתהרים מבין היהודים. הרבה השתנה מאז ובמהירות רבה. היהודים תפסו שטח גדול יותר בשדה הפעולה המסחרית והתעשיתית; אחדים מהם רכשו או חכרו אחוזות גדולות, קרקעות, בתי־חרושת; הופיעו יהודים בעלי זכיונות למסילות־ברזל ובנקאים, ולא זו בלבד: הנוער היהודי מילא את הגימנזיות ואת האוניברסיטאות; הופיעו יהודים רופאים, טכנאים, מהנדסים, ציירים, שחקנים, עורכי־דין, פקידים ואפילו שנים־שלושה קצינים־צבא. בכל שדות הפעולה גילו היהודים לרוב הצלחה. כמה יהודים נעשו לא רק ליועצי־מסחר אלא אף ליועצי מדינה. והנה התלקחה הקנאה, לא רק בין חלק מסוים מן הסוחרים הרוסים, אלא אף בין האינטליגנציה הרוסית. הצלחותיהם של יהודים מועטים ביחס, שהושגו על־ידם הודות לשכלם, ידיעותיהם, פכחותם וחיי החסכנות שלהם, חוש העסקים, היזמה והמרץ שלהם, הטילו פחד על עניניהם האישיים של כמה אישים מבין המעמדות המשכילים הרוסים. אישים אלה החלו לראות ביהודים מתחרים מסוכנים בכל דרכי החיים הציבוריים ופעולתם. אהבתם העצמית של המקנאים לא נתנה להם להכיר ביתרון תכונותיהם האישיות של המתחרים בהם; באורח הטבע נעים היה להם יותר ליחס כל זאת לרוח ההשתלטות, לסולידריות ולמאמצים המשותפים של היהודים בכללם, המנוהלים על־ידי מוסד סודי דמיוני — ה„קהל". כך הכינו הקנאה והחשש לעניינים הפרטיים את הקרקע לאיבה ולרוח הרדיפות.

מאידך התפשטה בחברה הרוסית בשנים האחרונות של הצאר המנוח אי שביעת־רצון מן הסדרים הקיימים, מן השימוש לרעה בהם וממעשי הגזל הכלליים. את אופים של סדרים אלה הגדיר הסינוד הקדוש באגרתו מ־5 באפריל 1881, שבה הוקיע את „המעשים הבלתי־חוקיים" של „מושלים ושופטים", אשר „העלו חרפה על תפקידם, החלישו את כח השלטון, לא שמרו על החוק, לא הגנו על עשוקים, לא ענשו את האשמים, נשאו פנים לחטא ולפשע, לא עקרו הסתה לחטא, אמרו לרע טוב, ולטוב — רע, לא היו נאמנים לאמת ולחוק. מניפסט הרוממות מ־29 באפריל 1881 הוכיח את אישי השלטון יהחברה ב„שקר ושוד", ושר החוץ האשים אותם, במכתבו החוזר מ־6 במאי בשנה ההיא (מס׳ 2735) ב„אי־הפעלת השלטון, במילוי רשלני של חובותיהם, באדישות לטובת הכלל, מצד פקידי שלטון ועסקנים חברתיים, ביחס של אהבת־בצע לרכוש המדינה והציבור, המהווה אצלנו תופעה רגילה ביותר", שהביאו „לרעה הגדולה ממנה סובלת המולדת".

כאשר הסתיימה רעה זו במות־המעונים של מלכנו העניו והרחום, הצאר משחרר־האכרים, תקפה כידוע התעוררות עזה את החברה הרוסית ואת העם, שהפילה אימה על אלה שהיה להם יסוד לחשוש מחמת העם. הופיעה על כן המחשבה להסב את תשומת הלב הכללית מהאשמים האמיתיים במצב הדברים המעציב, אליו הגיעה המדינה. צריך היה להטות את הרוגז הכללי לצד אחר, למצוא דרך להסחת הדעת, לגלות שעיר לעזאזל,

---

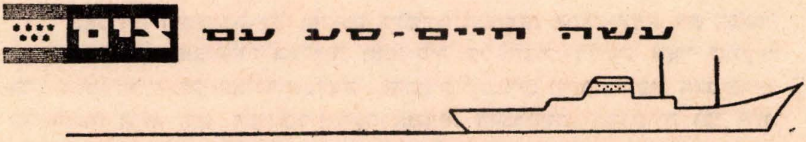
*) במקור: מכושף Заколдованный

שעליו יוכל העם לשפוך את זעמו, ולשכוח, ולו רק לזמן קצר את אסונו. בקצרה, העם היה זקוק לקרבן, וקרבן זה היה חייב להימצא בכל מחיר ובכל המהירות. האוכלוסיה היהודית איחדה בקרבה את כל התכונות הדרושות לנאשם מדומה (подставной виноватый) ראשית, היהודים הם „לא משלנו"; עדיין חושבים אותם ל„נכרים". נוסף לכך הם חסרי־מגן וחלשים עקב חוסר זכויותיהם ומצבם השפל במדינה. על כן קל לקומם את העם נגד האוכלוסיה היהודית, מאשר נגד כל ציבור אחר. עליו הראו אם כן לחברה ולעם הרוסים כעל האשם בכל הרעה. דוגמאות לכך כבר היו בתולדות עם ישראל.

הדיברסיה (ההסייה) הצליחה, לדאבון לב, עד להפליא. אולם על כך שחובתה הראשונה במעלה של הממשלה — לשמור על בטחון האוכלוסיה מכל אלמות ועשית־דין של המונים פרעים, ושבהתכחשה לחובתה זו, היא מסייעת בידיהם של קושרי קשר (крамольники) ואנרחיסטים, לא חשבו היוזמים ומתירי־הרצועה (попустители) הם גם לא לקחו בחשבון, כי בהעירם פעם אחת באספסוף את האינסטינקטים החייתיים קשה יהיה להם לרסנם לאחר מכן.

כאשר היה צורך אחר כך, אם לא לתרץ על כל פנים לבאר בפני השלטונות הגבוהים, בפני החברה הרוסית ובפני העולם התרבותי את הענין המביש, הרי מתחילה עמדו על קשיית־קשר (крамола) אולם היא לא נמצאה מועילה לכך, שהרי אם ליחס את התעוררות הפרעות למזימותיהם של קושרים, אי־אפשר יהיה להסביר כלל וכלל את אי־פעילותם של השלטונות ואת האמצעים החמורים שנקטו כלפי היהודים לאחר הפרעות. על־כן ניתן אות לפובליציסטים הקרובים להם בדעה — להטיל את כל האשמה על היהודים עצמם, על אילו שהם „תגאים כלכלים", והעיקר — על התמרמרותו של העם, כביכול, נגד „הניצול היהודי".

וכך, הכיוון הפסיבדו־לאומי של המדיניות הפנימית, שעיוות את הריפורמות של המלכות שחלפה ושעצר את התפתחותן להבא, החשש מצד חלק מן האינטליגנציה הרוסית מהתחרותם של היהודים, אי־שיוון הזכויות האזרחיות של היהודים, הרצון להטות את תשומת הלב הכללית מאותה הרעה, אותה ציין הסינוד הקדוש באיגרתו, ואשר הסתיימה בקטסטרופה של ה־1 במרס 1881, ולאחר מכן ענינים מפלגתיים והשיסוי בעתונות — הן הן הסיבות האמיתיות, אשר פעולתן המצורפת עוררה רדיפות מימי הבינים על היהודים במולדתנו.

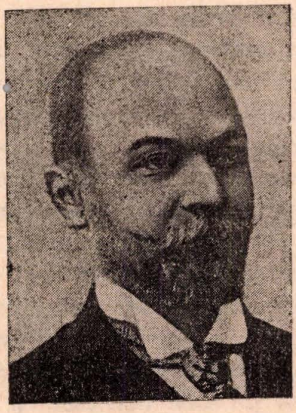

א.ק. „ציון" ● א.ק. „ישראל" ● א.ק. „ירושלים" ● א.ק. „תאודור הרצל" ● א.מ. „מולדת"

יוחנן טברסקי

נאדסון ופרוג

בימים ההם נמשך לבי מאד אחרי שירת הצער העולמי של המשורר נאדסון, שמת בלא עת, וגם אחרי שירת הצער הלאומי של פרוג ומצאתי לנכון מבחינה פסיכולוגית את צרוף שני המשוררים, שהאחד מהם היה יהודי לפי תוכן יצירתו והשני נשא בקרבו ירושת אבות יהודיים. (ש. דובנוב: ספר החיים, א. 187)

שונים היו זה מזה. שונים במוצאם, ביגונם, ששונם ודמיונם. ואף־על־פי־כן יש ביניהם משהו משותף. שניהם קול התקופה.

א. נאדסון (1862 — 1887)

כבר בשירו הראשון „בשחר" (1878), והוא בן 16, הוא מזכיר „חזה דואב, גדוש־צער", „המון תוחלות־שווא", „ספקות רעים שהרעילו את האמונה באושר ובאדם". ועם זאת עודנו מאמין ב„תור המחשבה הבהירה, האמת והעמל" ברוח ה„נאַרודנאַיה ווליה" ובהשפעתו של ניקראַסוב.

באנגליה ובמערבה של אירופה העמידה המהפכה התעשייתית את הפועל במרכז המאבק הסוציאלי: התחרות ואנארכיה של ייצור. רדיפה אחרי שווקים חדשים והזנחת השוק הפנימי. שביתות והשבתות. משברים ורעב. ברוסיה האגראַרית של המאה ה־19 היה האיכר עיקר הבעיות החברתיות והמדיניות ובו תלו את התקוות למחר. „מיר" פירושו ברוסית עולם, שלום, קהילה. „מיר" זהו שיתוף השדות שבכפר הרוסי. אלכסנדר הרצן היה אבי העמוניות, אבל הוא מת ב־1870 לפני שהתנועה הגיעה לשיאה. את שרשיה יש לבקש ברוסו ובהאֶרדאַר. והעיקר, בסופרים הסלאבופיליים, אשר העריצו את החיים הרוסיים ואת המסורת הרוסית

בניגוד לשכלתנות של המערב; העריצו את האדמה ואת עובד־האדמה. העמוניזם היתה מעין סלאבופיליות של צד שמאל. הקריאה „לשרת את העם" ופולחן העם היו בראשונה יותר בגדר דת מ„אני מאמין" מדיני ברור. בַּאקוּנין, לַאברוב, צ'רנישֶׁבסקי ואחרים לימדו שעתידה רוסיה לדלוג על מדריגת־הביניים של הרכושנות והמהפכה נגד הצאר תביא ישר אל הסוציאליזם.

אולם שנות ה־1880 היו תקופה של ירידת הכפר ועליית העיר. זוהי תקופה של משבר באידיאולוגיה של העמוניות, שנמשכה בספרות הרוסית משנות ה־40 (הָאַרצן, גריגורוביץ'). מתחיל שינוי ערכים.

לתקופה זו של דימדומים נתנו ביטוי וסיבולוד גארשין בסיפוריו ונאַדסון בשיריו. שירים אלו, שרובם נכתבו בבתי־מרפא לחולי־הריאה בשווייץ, איטליה וקרים, צער יש בהם; צער המשורר על נאטאשה שלו —

שוב אני עירירי...,
אין עוד את מי לאהוב,
אין עוד למי להתפלל (על הקבר החדש).

צער המשורר על השחפת האוכלתהו ומכלתהו, על אבדן תקוות. אולם גם „פאתוס אזרחי" יש בהם — דרישה להקרבה עצמית על הטוב ועל הנעלה. אמונה בעתיד, כאשר „יאבד בעל והאהבה שוב תעל".

ואם גם חולל אלנו — האידיאל,
— — — — — — — — — —
האמן, יבוא יום ויאבד בעל (ריעי ואחי. 1881)

נאדסון נתפס לא אחת לפובליציסטיקה מחורזת. אולם אף־כי שיריו רחוקים משלימות, השפיעו בכנותם, באמת הצער שבהם על רבים. גם על פרוג. גם על ביאליק. „דורנו לא ידע נעורים, / הם נעשו אגדת־קדומים". השווה אצל ביאליק: „אומרים, יש בעולם נ ע ו ר י ם — / היכן נעורי?"... את שירו של נאדסון „ריעי שלי, אחי שלי" היה הנוער לומד בעל־פה ובשנות ה־90 אפשר היה לראותו תכופות מסורט על גבי הכתלים של תאי־הסוהר. גם בעיירות יהודיות היו שיריו מושרים בגעגועים רבים.

ב־1885 הביע נאדסון בשיר „גדלתי זר לך, העם הנרדף" את השתתפותו בצער היהודים. והרינו עלינו לזכור: ה„נארודנאיה וולייה" ראתה את הפוגרומים משנת 1881 עד 1884 כראשית המרד הסוציאלי ברוסיה. ב„ליסטוק נַארודנוי וולי" מס' 1 כתוב במאמר הראשי: „התנועה שכנגד היהודים, לא אנו חוללנוה..., ועם זאת הד היא לפעולתנו". לא כן המשורר.

גדלתי זר לך, עם נרדף,
— — — — — — — — — —
מה זרים לי תורתך והאל.
— — — — — — — — — —
אולם היום... כשלקלון נהפך השם ישראל,
— — — — — — — — — —
עמך אני לקרוא לקרב־גיבורים.

ובזכרונותיו תיאר נאדסון כמה העציבוהו במשפחתו בשל מוצאו — אביו היה מהקאנטוניסטים.

ים של דם זועם ומשוע,
ים של דמעות ללא נקמת אום.
ותחלחל בך ותפעפע
שאלה הנוקבת עד התהום:
מה טעם לייסורים?

ב. פרוג (1860 — 1916)

זכירה ראשונה יש בה פעמים מסמל הבא והצפוי. רשמיו הראשונים של פרוג — שריפה: „שאון המון, ציפצוף וצחוק... / עשן שריפה, צעקת ילדים. / אנחת נערות, קללות / ויללות של נשים ואמהות... / תמונה זו טרם גזה". פרוג למד ב„חדר" עד שנתו התשיעית. במושבה היהודית בּוּבְּרוּבי קוּט שבפלך חרסון היו שולטים השמיים וה„סטים". הנער הושפע הרבה מהטבע — „הרוחק עמוק־התכלת בו השתרעה ערבת־הפז". הוא הושפע הרבה גם מהתנ"ך — ומהאם. בסוף ימיו כתב: „כל השמות החביבים / שכחתי. אחד עמי / חי בלבבי, צח ובהיר / השם הטהור ‚אמי'". בשנת ה־16 לחייו עבר פרוג לחרסון. אחרי שפירסם את שיריו הראשונים ברוסית הוזמן לפטרבורג.

זו היתה תקופה של „חוסר־מעוף", של „מעשים קטנים". השבועון „נִיאֲדִיאֶלִיא" קרא בפירוש „להסתפק במועט". בשירה עוד נשמע קולו של נאדסון, „הפאתוס האזרחי" שלו. אבל זה היה קול שוקע, גוע של חולה מסוכן. בפרוג הצעיר הורגש משהו רענן, חדש ורבים שמחו לו. אולם בכמה השפלות וייסורים היה קשור בואו לפטרבורג! כדי לקבל „זכות־הישיבה" היה עליו לרשום עצמו בתור מ ש ר ת אצל עורך־הדין מַארק וַארשַבסקי. לשווא! בוקר אחד נגזר עליו לעזוב את עיר הבירה במשך 24 שעות. השתדלותו של הסופר מוֹרדוֹבצֶאֶב עמדה לו. וסוף סוף הניחו לו. אולם סופר יהודי שהותרה לו הישיבה בפטרבורג היו מהרהרים אחריו בסתר, שמא „החליף דינרו" — קונסטאנטין אבא שפירא המיר דתו. גם מינסקי, שראוהו כיורשו של נאדסון. לא פרוג. ב־1885 הופיע קובץ שיריו הראשון. יל"ג הזקן פנה ב„האסיף", תרמ"ה, למשורר הצעיר:

עלה נובל אנוכי — אתה ציץ פורח,
יבש כחרש כוחי — אתה מלא ליח;
— — — — — — — — — —
שירה שיריך למשנאינו בלשונם,
ספר להם עניינו, ספר את זדונם;
מה נטיף לעברים? הם עניים יידעו!
נטיף לעמים — יחרדו, ישמעו!

ואף שפרוג כתב ברוסית — ואולי דווקא משום כך — קרוב היה ללבם גם של קוראיו הרבים והנאמנים שבעיירות התחום. „תנים" היה „לבכות ענותנו" בימי פוגרומים, רדיפות ונגישות, ואף כינור לחלום שיבת שבותנו. פרוג השפיע על הספרות העברית לא רק בשירי הנהי והקינה שלו, אלא גם בשירי־העלילה ההיסטוריים ובאגדותיו הפיוטיות מחיי הקדושים והמקדשים את השם בדברי ימינו.

שמעון דובנוב מספר ב„ספר החיים" שלו (א, עמ' 157): „זה היה זמן

פריחת כשרונו של פרוג. אנו היינו שכנים לא רק בדירה..., אלא גם במדור הספרותי בשל ה„ווסחוד". בעת ההיא הלכה ונדפסה שם הפואימה שלו „רבי אמנון", והוא היה מתייעץ עמי לעתים קרובות בעניין נושא זה... הוא היה קורא לפני קטעים של הפואימה בזמן כתיבתה, ולפעמים פרקים שלמים בעל־פה בשעת טיולינו. את השירים הליריים היה קורא לפני מיד לאחר כתיבתם... בשבילי היה הדבר לחידה, כיצד עלו הרהורים פיוטיים כאלה בלבו של פרוג, שחי חיים פרוזאיים מאד בעיר הבירה... בין הצוענים הספרותיים... תעמולת ידידיו, ובכללם גם אני, למשכו לעולם של עניינים רוחניים עליונים, לתת לו ספרים מדעיים לקריאה... לא הצליחה הרבה. פרוג למד יותר מן החיים מאשר מן הספרים. כבוד משורר לא הציל אותו מעוני ומחסור".

אולם השפעתו הולכת ורבה. הוא הטביע את חותמו גם על יל"ג וגם על ק. א. שפיירא. וביאליק הצעיר כתב ב־1892: „זאת הפעם הראשונה בימי חיי לטעום טעם שירים" (אגרות, א, עמ' מב). ושוב: „קראתי בימים ההם את שירי פרוג ונתפעלתי מאד" (שם, עמ' קסח). פרוג התחיל לפרסם גם שירים, פלייטונים וסיפורים ביידיש והיה אחד מחלוצי האינידיבידואליזם בשירה העממית.

ב־1905, ימי אביב החירות, הזהיר פרוג: „אל תאמינו, אל תאמינו. רק אחד / אפשרי בשבילנו האביב — / בניב שלנו החביב". בחיי המשורר מתחלת ירידה. גם קודם לכן לא היה דומה בחיצוניותו למשורר טיפוסי — לא רעמה, לא אפודת־קטיפה, לא מבטים חולמים ודיבור נמלץ. גיבח היה וקרח. מתנהג בפשטות. מרבה להתלוצץ. עכשיו הוא קודר. ב־21 במאי 1905 הוא כותב לידידו יעקב קפלן: „הכרתני, כשהייתי צעיר ועני. עכשיו אני זקן ועני. שמחבר יהודי יהא חסר־לחם לאחר 25 שנות יצירה, — דבר שכיח הוא. אולם זו נחמה מועטת. אמנם, היה זמן... כשהיו בדירה רהיטים פחות או יותר הגונים, לעת צרה היו מצויים גם שלושה כרטיסי־פיס, אבל בסוף השנה שעברה נשתנה המצב עד כדי כך, שאני ובני ביתי נשארנו ללא כל אמצעים... מדוכא אני כל־כך, ששום עבודה ספרותית אינה אפשרית" (ש. גינזבורג: היסטאריש ווערק, II, עמ' 61. נ"י, 1957).

לאחר זמן נאחז פרוג ב„התלהבות קדושה" בתרגום ספר האגדה של ביאליק ורבניצקי לרוסית. בימיו האחרונים כתב שבעה שירים עבריים — זו היתה תשובה מאהבה. שיבה משפת־נכר ומאהבות זרות. את שירו האחרון, שכולו יגון־פרידה, הקדיש לזכר אמו. „רוצה הייתי, שילדי ישראל לא יכירוני רק בתרגומים", אמר ליוסף קלוזנר.

לא רק בעיני ביאליק הצעיר היה פרוג „אהוב המוזה", „ילד אלוהים". גם ש.ל. גרדון, יעקב לרנר כתבו „בעקבות פרוג". וגם בדויד פרישמן וש. טשרניחובסקי ניכרת השפעתו בשירי־העלילה שלהם. „בלדות ורמייזה" ו„ברוך ממגנצה" קרובים לפואימות של פרוג „רבי אמנון", „בת השמש".

הוא „שר את שיר ה' בלשון נכריה", אמר עליו ביאליק. „לשון נכריה זו של פרוג... באה ממקור עברי" (דברים שבעל־פה, ספר שני, עמ' קפג). ויפה כתב פרוג על עצמו:

בנכר גדלתי ללא אור.
— — — — — — — — —
שניים היו לי למנה:
גורל עבד וצמאון לדרור.

ולאדימיר גרוסמן

על הגראף איגנאטייב ו„התקנות הבראיות"

ה„תקנות הבראיות" על איסור מגורי היהודים בכפרים נחתמו בשנת 1881 על ידי מיניסטר הפנים גראף ניקולאי פאוולוביץ איגנאטייב, שהיה במשך כמה שנים שגריר רוסי בקושטא. למדיניות רוסית פנימית לא היתה לו בכלל שום שייכות. הוא ראה עצמו כליבראל, ובנו, הגראף פאבל ניקולאייביץ', שהיה גנראל־גוברנאטור בקיוב ואחרי כן מיניסטר ההשכלה האחרון בממשלה האחרונה של ניקולאי השני, סיפר לי, כי בחדר העבודה של אביו בקושטא היתה תלויה תמונה גדולה של מנהיג הליבראלים האנגלים גלאדסטון. אותו בן, שנולד בקושטא, חיבר לפני מותו בקנאדה כרך זכרונות, ובו הוא נוגע בשאלה אם אביו היה באמת מחבר „התקנות הבראיות".

בשנות 1907—1908, כשעבדתי בפטרבורג במערכת „נובי ווסחוד", היה מקובל שהיוזם האמתי ואפילו המחבר של „התקנות הבראיות" בשעתו היה הנסיך משצ'רסקי, העורך והמו"ל של השבועון הריאקציוני רב ההשפעה „גראז'דאנין". היו מספרים, כי מתוך שבועון זה היה שואב את כל חכמתו הקיסר אלכסנדר השלישי, בור וגס רוח. משצ'רסקי היה ידידו המקורב ביותר של הקיסר. לתמהוני נודע לי, כי אחד מקרובי, ד"ר קרבס, אורולוג ידוע, שהיו לו מהלכים בין רבי המלוכה, הוא רופאו של משצ'רסקי זה שנים. כשחגרתי עוז ושאלתי את קרבס אם יכול הוא לסדר בשבילי פגישה עם משצ'רסקי לא התרעם ורק צחק לרעיון הטפשי: הרי זהו אבסורד. אולם כעבור שבועיים צלצל אלי ד"ר קרבס והודיעני, שהנסיך משצ'רסקי יקבל אותי בביתו ביום פלוני אבל עלי להבטיח בהן צדק, שלא אפרסם דבר משיחתי אתו.

אינני זוכר בדיוק את היום והשנה של ביקורי בבית משצ'רסקי, בבית הקטן בעל שלש קומות בסימטה סמוכה לארמון החורף. הדבר היה לפני 55 שנה לערך.

עמדתי בפני זקן בעל קומה, שהסתכל בי בעינים זועפות וביקש אותי לשבת.

— מה חפצך בעצם? — שאל אותי.

— אם הנסיך ירשה לי אשאל אותו דבר הנוגע ליהודים. מובן ממילא ששום דבר משיחתנו לא יפורסם.

— שאל נא.

— האם זה נכון שהייתי יוזם ומחבר „התקנות הבראיות" מחודש מאי, הממלאים תפקיד רב בחיי היהודים? האם מותר לי לשאול זאת?

הנסיך קם, ישב שוב והתחיל לדבר ברגש. זוכרני את החלק החשוב ביותר שבתשובתו.

— לא, אין זה אמת וכבר אמרתי זאת כמה פעמים. לא היתה לי שום שייכות לענין זה. אילו שאלוני הייתי בלי ספק אומר שאני מתנגד לכך. „התקנות הפראיות" גרמו לנו נזק.

הוא דיבר עוד כמה דקות ואני זוכר שלא העזתי להוסיף שאלות אחרות והעיקרית שבהן: אם לא אתה — מי הוא זה? קיימתי את הבטחתי ולא פרסמתי את תשובתו.

כעבור שנתיים, כשעבדתי בעתון הליבראלי המוסקבאי הגדול „אוטרו רוסיאי" בעריכת ריאבושינסקי וקונובאלוב, ראיתי בדומה הממלכתית לא פעם את מיניסטר ההשכלה המהודר הגראף איגנאטייב. הוא נחשב לאציל רוסי מעודן ומשכיל. נפגשתי והתידדתי אתו רק כעבור שלשים שנה, כשהשתקע לא רחוק ממונטריאל בקנאדה כפליט מידי הבולשביקים. כתבתי בימים ההם בעתון האנגלי „מונטריאל גאזט", ידידים רוסים הודיעוני, שהוא קורא את מאמרי והיה רוצה להפגש אתי. נפגשנו לעתים קרובות. כעבור שנה מת.

הוא היה אירופי במובן הטוב ביותר של המלה. היה מדבר לעתים קרובות על אביו. הוא הכחיש בכל תוקף, שאביו היה מחבר „התקנות הפראיות", כמיניסטר הפנים הוכרח לחתום כל מה שבא מלמעלה.

זכרונות בן אחיו של איגנאטייב

(מתוך ספרו של אלכסיי איגנאטייב „חמשים שנה בצבא", מוסקבה 1948)

בשעתו היה ניקולאי פאבלוביץ איגנאטייב גאוות המשפחה, אבל הוא סיים את חייו קבצן למחצה ונתדלדל על ידי הרפתקאותיו הכספיות הדמיוניות. הוא היה בעל 40 אחוזות, המפוזרות על פני כל אדמת רוסיה, ממושכנות במשכנתאות ראשונות ונוספות ובעת ובעונה אחת היה, כפי שסיפר לי אבא, החבר היחיד של המועצה הממלכתית, שעל משכורתו הושם עיקול.

אגב, הכל באדם זה היה מנוגד. לאחר שסיים באופן מזהיר את הקורפוס של הצוערים וקיבל עם סיום האקדמיה של המטכ"ל מטבע־כסף הצטיינות גדול, דבר שהיה יקר המציאות, לא עבד אפילו יום אחד בשורה ונשלח מיד ללונדון כנספח צבאי. כאן, כשסייר במוזיאון הצבאי, שם „בלי משים" לכיסו קליע של רובה שהיה בימים ההם חידוש צבאי. אחרי כן הוכרח כמובן לעזוב את לונדון. עד מהרה בשנת 1858 נחפז לנסוע בסוסים לבוכרה הרחוקה. הוא עזב את המשמר הקוזאקי הקטן שלו והלך ללא חשוב הרבה כציר „המלך הלבן" לקבלת פנים בחצר האמיר של בוכרה והוציא מידיו תמורת הבטחות שוא חוזה של כפיפות. אולם גם רומאן הרפתקאות מזרחי זה לא היה מספיק בשבילו.

בשנת 1860, והוא בן 28, בדרגת שר גדוד, הופיע כנציג רוסיה במשלחת משותפת עם הצרפתים והאנגלים לסין. בפני חומת פקינג השפיע על בעלי בריתו להסכים למו"מ של שלום עם הסינים. כשקיבל את יפוי הכוח נכנס לפקינג בראש פלוגת קוזאקים עם דגל שלום, קיבל מידי שליטי סין אישור לזכויות רוסיה

על שטח בשפת האוקינוס השקט, ובלילה נחפז לבוא עם קוזאקים דרך מונגוליה לצ'יטה. מכאן הבריק לפטרבורג על השטחים הנוספים לרוסיה. למחרת היה הגנרל־אדיוטנט הצעיר ביותר בקיסרות הרוסית ועוזר לקאנצלר גורצ'אקוב כמנהל המחלקה האסיאתית של מיניסטריון החוץ.

בשנות ה־70 היה ניקולאי פאבלוביץ — ציר רוסיה בטורקיה — אישיות ראשונה במעלה בקונסטנטינופול. הוא היה מגן האחים הסלאבים המדוכאים. הוא, שלא שם לב אפילו לרעננות של מדי הצבא שלו, מצא לנכון לבנות לצירות ארמון כדי להרים את היוקרה של רוסיה. בנין מפואר זה נשתמר עד היום. לרוסיה יש צורך לדברין במיצרי ים, יש צורך כמו לאולג בשעתו ל„מגן בשערי סטאמבול". הוא פעל בדרישות, באיומים, התקשר בחשאי עם המורדים הבולגרים והסרבים והסית את הזרמים הסלאבופילים ברוסיה. היה זה אדם בעל מרץ רותח, שכל דיפלומטי גדול, שכנוע חם במטרותיו. בעקשנות עזה ובמזג רב ניסה למרות התנגדות מעצמות המערב מצד אחד ומיניסטריון החוץ של הנסיך גורצ'אקוב מן הצד השני, שנתמך על ידי הקיסר בעצמו, להשיג עצמאות גמורה למדיניות הרוסית בבוספור, בהרצגובינה ובבולגריה ולחזק תפקידה של רוסיה כמעצמה אירופית רבתי. הוא חיבר תזכירים מענינים ביותר, שהכילו כמה רעיונות מאלפים ועצות דיפלומטיות. לו שייכת האימרה: „המוצא מן הים הפנימי (כפי שבשבילנו מהווה הים השחור) אין להשוותו לזכות הכניסה אליו של ספינות המדינות שאינן יושבות על שפתו". למרות יחס האיבה אליו מכמה גדולים נמסרה לו הכנת ברית השלום של סאן סטפאנו. חוזה זה נכרת בתנאים מאד מכובדים לרוסיה.

אבל כעבור שנה מסרו את ניקולאי פאבלוביץ בעצם פעולתו בכל זאת לארכיון. בבת אחת נשבר המסלול הדיפלומטי שלו. לא הוא אלא שונאו האישי הרוזן פיוטר שובאלוב נתמנה נציג רוסיה בקונגרס של ברלין. כל התנאים הנותים לרוסיה בחוזה סאן סטפאנו בוטלו.

לאחר שסולק מן הדיפלומטיה מצא זמן קצר מקום למרץ הרב שלו בימי מגוריו בניז'ני־נובגורוד. את השוק המזוהם, כפי שהיווה בימים ההם יריד ניז'ני־נובגורוד, תיכנן בקיץ אחד ובנה אותם הבנינים, שבהם התקיים יריד זה עד סופו. כאן על גדות הוולגה הקים אהל וחי כפי שהתרגל לחיות בערבות אסיה הקטנה ומונגוליה.

כשהחליף זמן מה אחרי זה את לוריס־מליקוב במשרת מיניסטר הפנים נמצא בעבודה, שלגמרי לא היה מוכן לה. צריך היה ללמוד דרך אגב את רוסיה המדינית הפנימית המורכבת ולהתאים את חילוקי הדעות הקיצונים בין החוגים המתקדמים והריאקציה השחורה.

מוצא לסתירות שנוצרו על ידי הרפורמות של שנות הששים ראה בצורית הקדומות של „הפרלמנטריות הרוסית", של „הכינוסים הזמסקיים", ובשנת 1882 מסר תכנית דומה לראות עיניו של אלכסנדר השלישי והציע לציין את ימי הכתרת הצאר החדש בחגיגת פתיחת הכינוס הרוסי. הצאר שמע וכאילו הסכים, אבל כעבור שעות אחדות, כשחזר ניקולאי פאבלוביץ מארמון גאטצ'ינה לפטרבורג קיבל פיתקה כתובה בעצם ידיו של אלכסנדר השלישי:

„לאחר ששקלתי את שיחתנו הבוקר באתי לכלל דעה שאין אנחנו יכולים לשרת את רוסיה בצוותא. אלכסנדר".

אריה רפאלי (צנציפר)

האגודה „חרות ישראל"

(פרק בלתי־ידוע בתולדות „חיבת־ציון")

לפנינו גליון מס. 1 של כתב־עת בן 24 עמודים גדולים, כתוב רוסית (בהקטוגראף) ושמו: חרות ישראל Хроника кружка (כרוניקה של האגודה „חרות ישראל"). מתחת לכותרת הפסוק השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין וציור שני עצי תמר, ועל הסרט שביניהם רשום: חרות ישראל.

בראש הגליון ניתן תוכן העניינים:

I. כרוז אל הנוער היהודי.
II. הארקוב, 25.11.83.
III. האגודות והחברות הפלשתינאיות: החארקובית, הוילנאית, הוארשאית, הפטרבורגית ואחרות.
IV. ההתישבות בפלשתינה.
V. ידיעות חוץ־לארץ.
VI. ידיעות שונות.

כתב־העת הופיע בחארקוב בשנת 1883. בספרות היסוד של „חיבת־ציון" לא נתקלנו בשום זכר לבטאון זה או לפרטים על מהותה ופעולתה של האגודה שהוציאה אותו לאור. רק אצל א. דרויאנוב ב„כתבים לתולדות חיבת־ציון וישוב ארץ־ישראל" (כרך א' עמ' 251) מוצאים אנו את מכתבו של ד"ר מ. שליאפושניקוב לד"ר פינסקר (חארקוב, 18 בספטמבר 1884) בשם חברי שתי אגודות פלשתינאיות מקומיות מאוחדות: „חירות ישראל" ו„עזרא".

לפנינו אם־כן נדבך בלתי־ידוע בבנין תנועת התחיה, שנתגלה לנו באיחור של 79 שנים. הזמן השאיר את עקבותיו, או יותר נכון: טישטש את עקבות האותיות בעמודים שלמים, ובקבלי מתנה יקרה זו מאחד הידידים שלי, חרדתי, פן אי־אפשר יהיה לפענח כמה עמודים ושלימות התעודה תיפגם. אך מומחיותו של הצלם ומסירותו למשימה הצילו את כתב העת שלפנינו, המהווה נסיון רציני ליצור במה מרכזית לאינפורמציה על המתרחש בתנועת התחיה בראשית צעדיה, מראשיתו ועד סופו.

חארקוב היתה אחת מערי רוסיה בהן החלה להתנ תנועת „חיבת־ציון". בעיר זו, בחדרו של הסטודנט ישראל בלקינד, נוסדה בשנת 1882 אגודת „ביל"ו". וכבר למעלה משנה עבדו חבריה, שעלו מערים שונות והיו מרכז התעניינותו של הנוער הלאומי בגולת רוסיה, בארץ־ישראל. יוזמי כתב־העת היו אוהדי־פעלם וראו את עצמם כממשיכים את מפעלם. במאמר המערכת הם מסבירים ברורות את מטרתם זו:

„בזמן האחרון, כידוע, בהשפעת המאורעות, המזכירים את ימי־הבינים, התעוררה בין היהודים שאיפה חזקה להגשמת האידיאה הנצחית מורשת הדורות

של עם־ישראל, — האידיאה של תחיתו ושחרורו על אדמת המכורה בארץ־ישראל. מן הידיעות, הניתנות על־ידינו, יראו הקוראים, כי האידיאה הנקראת פלשתינאית מתחילה לאט־לאט לעבור משטח החלומות למציאות, כי אידיאה זו הכתה שרשים עמוקים גם בעם וגם בין נציגיו הטובים ביותר. מתוך יחס של אהדה לאידיאה זו ומתוך בטחון מוחלט בהגשמתה, מוצאים אנו לחובה לנו, להקנות, במידת יכלתנו, באמצעות ה„כרוניקה", לאחינו ולחברינו ידיעות על מהלך התנועה הזאת ועל התפתחותה וכן על התוצאה וההצלחה בפעולותיהם של הלוחמים בעד האידיאה הפלשתינאית".

דברי המערכת באים לאחר הכרוז אל הנוער, הפותח את הזורנל במלים אלה:

„אחים־חברים!

אלף ושמונה מאות שנים עברו מאז החלו היהודים, שנעקרו מאדמתם לפוזרו על פני כל כדור הארץ, לחיות חיים עלובים ביותר ומרים ביותר".

הכרוז עומד על הפרשה הארוכה של הסבל האל־אנושי, שעבר ועובר על עם ישראל בימי גלותו, מדגיש את האכזבה מתקוות־השוא להיוושע מן הפרוגרס הכללי של העולם, אשר הביא לנו למעשה רק פרעות ועלבונות, שאינם מאפשרים ליהודי לחיות עלי אדמות, — ומסיק את מסקנתו הברורה:

„שוחררו עבדים־כושים, הושם קץ לשיעבוד־האכרים, בולגאריה — עצמאית, הגיע הזמן לדאוג גם לשחרור ישראל. רבים מאנשי־סגולה בעמנו משוכנעים בהכרח החיוני והדחוף של שחרור זה. לחיות שוב חיי חופש (ההדגשה באוריגינל — א.ר.), שווים לכל העמים, — זהו האידיאל שלהם, זאת היא שאיפתם".

לאחר הבעת בטחון, כי הנוער לא ישאר אדיש לחובתו וימצא בשורותיו את האנשים המוכנים להגן על זכויות עמנו וכבודו, מסיים הכרוז:

„בל נחשה, נאחד את כוחותינו ונפעל ונעמול יחד לטובת אחינו, נשתדל לתת גם להם אפשרות לנשום במלוא החזה, לחיות חיי חופש. במלה אחת, נשתדל לשים קץ לעבדות, המדכאה אותנו זה דורות רבים. אם־כן לעבודה, אחים־חברים!"

זהו עיקרו של הכרוז, האופייני להלך רוחם של בחירי האינטליגנציה הלאומית שלנו, שהתאכזבו מההתבוללות, שבו לעמם וחיפשו דרך לתחיתו. הכרוז מזכיר את „קול בני הנעורים", החתום על־ידי 40 צעירים, רובם תלמידי המחלקות העליונות של בתי־ספר תיכוניים והאוניברסיטה באודיסה, שנדפס במקורו העברי ב„המליץ" (גל. 17 שנת 1882) והמתחיל אף הוא באותו הנוסח כמעט:

„זה יותר מאלף ושמונה מאות שנה מעת אשר טיטוס הרשע החריב את ערי קדשנו ואותנו הגלה מעל אדמתנו; זה יותר מאלף ושמונה מאות שנה מעת אשר בגולה הלכנו ואנו נודדים מגוי אל גוי לבקש מנוחה לנפשנו, אך לשוא כל עמלנו — — על צואריגו אנחנו מורדפים ולא יונח לנו — — קוה קוינו כי המאה הי"ט המתאמרת לנאורה תביא לנו מרפא בכנפיה — — באה העת ובנסיונה המר טפחה על פנינו ותראינו עוד הפעם לדעת, כי כל עוד נהיה נודדים בגויים, אין מזור לשברנו ועדי אובדים אנחנו — — דרך אחת יש לך ורק בה תושע לנצח וכבודך ישוב לפרוח, הדרך הזאת היא — ציונה!"

ראויה לציון הזהות בהלך המחשבות בשני הכרוזים. אך כיון שבודדות מאד היו הצהרות קבוציות מסוג זה, הרי חשובה לנו שבעתיים התעודה שלפנינו, המדברת בלשון ברורה בשם אגודה שלמה.

על טיבה של האגודה „חרות ישראל" למדים אנו במדור „האגודות והחברות

הפלשתינאיות", המספר על האגודות בחארקוב, וילנה, וארשה, פטרבורג, אודיסה וביאליסטוק (עמ' 5—16). שם נמסר, כי „בזמן הפרעות הראשונות בחארקוב נוסדו בין תושביה והנוער האוניברסיטאי הלומד שלוש אגודות: „ביל"ו", „חרות ישראל" ו„עזרא", שמטרתן היתה לסייע להתישבות בפלשתינה על־ידי: 1) עזרה חומרית לקולוניסטים העולים; 2) קנית חלקות אדמה בפלשתינה והכשרתן; 3) העליה לפלשתינה; 4) הפצת הרעיון הזה".

ולהלן מסופר: „חברי האגודה „ביל"ו" עלו לפלשתינה באפריל 1882 והתישבו במושבות שנוסדו שם. יתר שתי האגודות, שהתאחדו, ממשיכות להתקיים ולפעול עד היום הזה, עם זה כל אחת מהן סימנה לעצמה תכנית פעולה משלה".

על אגודת „עזרא", המורכבת בעיקרה מאנשי המקום והמונה למעלה ממאה חברים, מספר, כי היא מקבצת בין חבריה ואוהדיה תרומות חד־פעמיות וחדשיות, ומערכת ה„כרוניקה" מבטיחה לפרסם בגליון הבא את רשימת התורמים. ביולי 1883 שלחה האגודה לארץ־ישראל על שם יחיאל־מיכל פינס (שצויין כ„סוכנו של מ. מונטיפיורי") 2800 רובל לשם קנית שטחי אדמה ליד יפו, ואמנם מודיעים הם, כי בימים אלה נתקבלה טלגרמה מפינס, המודיעה כי הצליח „לקנות בשביל כמה אגודות ,אחוזה' גדולה בת 560 דיסיאטינות, ממנה יגיע חלקם של אנשי חארקוב ל־95 דיסיאטינות. טרם נעשה החשבון הסופי וטרם הוחלט, באיזה אופן ולמי ימסרו אנשי המקום את האדמה לשימוש".

על מטרתה ואופיה של האגודה „חרות ישראל", המורכבת בעיקרה מנוער אינטליגנטי, מספרים קטעים מתוך התקנון שלה:

„המטרה

§1. האגודה מורכבת מאנשים, המאוחדים על־ידי: א) אידיאה של שחרור העם היהודי מהעוול, הרדיפות והדיכוי, ו־ב) רצון לסייע להתעוררות ההכרה הלאומית שלו ותקומת עצמאותו בארץ־אבותיו.

§2. האגודה: א) מפיצה את רעיון תחית העם היהודי ושחרורו, ב) מגדילה את מספר אוהדי הרעיון הזה ומאגדת אותם, ג) מסייעת ליצירת ברית גדולה, שתעמוד בהמשך הזמן בראש מפעל ההתישבות של ארץ־ישראל. למטרה זו:

§3. האגודה מקיימת ספריה ואולם־קריאה, מוציאה ומפיצה ספרים, חוברות ותרגומים וכד', בהם מקנה דעת בדברי־ימי־ישראל, ספרותו, ההווי הסוציאלי, מאורעות שוטפים בעולם היהודי ומצב ההתישבות בארץ־ישראל, אוספת כספים להגשמת המטרות המסומנות ב־§2, קושרת קשרים עם כל האגודות והחברות הדומות, הקיימות הן ברוסיה והן מחוץ לגבולותיה".

לאחר הסברת התפקידים המוטלים על כל אחד משני הסוגים של חבריה (חברים מן המנין וחברים אוהדים) צויין כי לאגודה נציגים משלה בהנהלת „עזרא". וכן מודיעים, כי ספרית האגודה פתוחה לכל דורש ובה ספרים לא רק בשאלת פלשתינה אלא גם במקצועות אחרים, הנוגעים ליהדות. מסופר גם, כי אגודת „חרות ישראל" החלה בהוצאת החוברת „אבטואמאנסיפציה" בתרגום לז'ארגון, אך הענין טרם הגיע לסיומו מסיבות בלתי־תלויות באגודה.

אלה הם בקצרה הפרטים על האגודה „חרות ישראל" החארקובית. על יתר האגודות, עליהן קיימת אינפורמציה גם ממקורות אחרים, נזכיר רק דברים מיוחדים. על האגודה ב ו י ל נ ה מסופר (בהתאם להודעת הקורספונדנט מר ג.), כי בה 430 חברים, מהם 250 משלמים בדייקנות את תשלומיהם. ההכנסה החדשית מגיעה ל־120 רובל, קרן שמורה — אלף רובל. לא מזמן העבירה האגודה הוילנאית לועד המרכזי בגאלאץ תמיכה לחברי אגודת „ביל"ו" — 100 רובל, לטובת המושבה פתח־תקוה הוקצבו 200 רובל. צויין גם, כי „וילנה היא היוזמת את הקמת מושבה על אדמת הקודש לציון יובל המאה המתקרב

להולדתו של הנדבן נשוא הפנים מ. מונטיפיורי. מיד לאחר קבלת הסכמתו, יגשו לאיסוף תרומות ויתני פרסום למפעל בכל העתונות היהודית".

פחות ענין יש לקטעים מן התקנון של אגודת „שארית ישראל" בוארשה, כיון שהתקנון ידוע לנו במלואו (ר' א. דרויאנוב, „כתבים לתולדות חיבת־ציון וישוב ארץ־ישראל", כרך א', עמ' 99). מן הראוי לציין, כי ב„כרוניקה" שלפנינו נקראת האגודה בשם: „שארית ישראל" — Общенародный Колонизационный Союз בזמן שאצל דרויאנוב נאמר: „שארית ישראל", „חובבי ציון" יושבי וואַרשה.

על האגודה „אחות ציון" בפטרבורג נאמר (לפי כתבה של „החבר־הקורספונדנט" שלנו מר ג.), כי זאת היא למעשה ברית אגודות נפרדות, אשר שאיפתן, מלבד הענין הכללי, גם למטרות מיוחדות, כהשכלה עצמית וכד'. מספר חברי הברית — 80, רובם — סטודנטים.

לאחר מתן אינפורמציה על יסודות הקופה הכללית, המתיסדת על־ידי הברית לשם יצירת קרן שתהיה קודש להתישבות בפלשתינה (ורק 10% יורשו להוצאות שוטפות), מתפרסם כרוז ארוך של „אחות ציון" מ־25 באוקטובר 1883. לא ברור לנו, אם המכתב־הכרוז הזה כתוב במיוחד בשביל ה„כרוניקה" וקוראיה, ואין גם באפשרותנו לעמוד פה על פרטי הכרוז, הסוקר את התפתחות רעיון התחיה בשנתיים האחרונות, אך די אם נציין, כי מגמתו העיקרית היא לעורר את אוהדי הרעיון הלאומי להתארגן באגודות מקומיות, להעמיק את הכרתם הלאומית ולהרחיבה, להעמיד משורותיהם קבוצות אנשים, המוכנים והמסוגלים לעלות לארץ־ישראל לעבוד שם במושבות הקיימות או לייסד חדשות, ובכלל לדאוג לאיחוד הכוחות המפוצלים על־ידי קביעת קשר בין האגודות ובין האגודה הפטרבורגית.

אינפורמציה על אודיסה ניתנת על סמך כתבה של „החבר־הקורספונדנט האודיסאי שלנו מר ל." אולי — מ. ל. לילינבלום, כי לא רבים יכלו אז לספק אינפורמציה על ההתייעצות בבית פרטי בהשתתפותם של פרופ' צבי (הרמן) שפירא מהיידלברג וד"ר עמנואל (מאכס) מנדלשטאם מקיוב, שבאו אז לאודיסה לועידת מדעני הטבע והרפואה, ד"ר יהודה־ליב (ליאו) פינסקר, משה־ליב לילינבלום ועוד שנים. ורק יחידי סגולה יכלו להמציא אז העתק הנוסח של „מגילת־הזכרון", שנחתמה על־ידם רק בסוף אלול תרמ"ג (1883). ברוחו של לילינבלום היא גם ההערה בכתבה, כי ב„מגילת־הזכרון" „יש לקרוא גם בין השורות". הוא גם מפרש את הרמז: „יש להבין, אם־כן, שהמרכז להתישבות צריך להיות לא „אם אפשר" בארץ־ישראל, אלא בהכרח שם. אם בתקנון אין לעת עתה שום דבר על ההתעוררות העממית ובכלל בדבר התחיה הלאומית, הרי ברור, שזה גם לא צריך להיות שם"...

נעיר אגב, כי בספרו „דרך לעבור גולים" (וארשה, תרנ"ט, עמ' 15) כותב מ.ל. לילינבלום: ...„ערכתי איזה העתקות מן האמנה הנ"ל... שלחתי אותן בצירוף מכתבים למקומות שונים... לא הסכמתי... שאפשר לכונן מפלט לעמנו גם בארץ אחרת חוץ מארץ־ישראל..."

מתקבל גם על הדעת, שרק לילינבלום יכול היה לדעת ולהודיע למערכת ה„כרוניקה", כי „הפרופיסור־הפאטריוט שלנו מהיידלברג" (הכוונה לפרופ' צבי שפירא) „התעכב בדרכו מאודיסה להיידלברג בערים שונות ברוסיה... ובמשך יומים הראשונים רכש בחרסון וניקולאיוב 250 חברים..."

על ביאליסטוק מסופר, כי רעיון התחיה באמצעות ההתישבות בארץ־ישראל חדר בכל חוגי החברה, ו„בימים אלה שלחו אנשי ביאליסטוק 1000 רובל למושבתם פתח־תקוה".

ה„כרוניקה" מציינת, כי על אהדה לענין ארץ־ישראל ועל אגודות שנתארגנו הגיעו אליה ידיעות ממינסק, לודז', דינאבורג, מוסקבה וערים רבות אחרות.

4 עמודים של ה„כרוניקה" (17—20) מוקדשים למדור „התישבות בפלשתינה" ומוסרים ידיעות שונות הקשורות במצבן של 5 המושבות הראשונות, גם מתוך העתונות וגם לפי אינפורמציה בלתי־אמצעית. בין יתר הדברים ניתן קטע מתוך מכתבה של „קולוניסטית אחת לאחותה הבכירה". כפי שניתן לקבוע על־ידי השוואת נוסח המכתב, הרי הכותבת היא הביל"ויית פניה בלקינד. מכתב כזה נתפרסם גם ב„המגיד" כחודש ימים לפני הופעת ה„כרוניקה", ונוסח המכתב ורוחו אופייניים הם להרגשת הביל"ויים: „...אם לא תדעי לך אחותי תמתי, מה נעמו החיים בנאות שדה ומשכנות איכרים, קומי ועלי אלינו על אדמת הקודש, שאפי את רוח קדשה ותפארתה במרום הריה ובשפל עמקיה. הדעת הזאת כי על אדמת אבותינו עומדות רגליך תפח בך רוח חדש... ולי מה יקרו השדות אשר דשאו והפריאו בזעת בני עמי העובדים החרוצים... לו ראית הוד פניהם של האכרים שלנו, ששופתם השמש... לו ראית אותי... כי אז אמרת כמוני: ...טוב יום אחד בעבודת הגוף על אדמת ארצנו האהובה מכל חיי הבטלה וענוייי הנפש על אדמת נכר".

הבאנו כאן רק קטעים אחדים, המשותפים בניסוחם גם ב„כרוניקה" וגם ב„המגיד". מן הראוי לציין, שיש הבדלים בשתי הנוסחאות.

ב־3 העמודים של „כרוניקה" (21—23) — מדור „ידיעות חוץ" — מסופר על ועידת־ההכנה בקאטוביץ בספטמבר 1883, על הגדלת הישוב היהודי בקפריסין, פרטים על הישוב היהודי בדמשק, על ייסוד חברה חדשה בירושלים בשם „תחית השפה" על־ידי אליעזר בן־יהודה, סטטיסטיקה של הישוב היהודי בערי ארץ־ישראל וכו'.

המדור האחרון — „ידיעות שונות" — מספר, ש„ממינסק כותבים לנו, כי משם עולה לארץ־ישראל קבוצת צעירים, המסוגלים לעבודת־האדמה. הם נוסעים לפי הזמנת הביל"ויים." אחר־כך באה ידיעה, המבשרת, כי הקיץ עלו לארץ־ישראל מפלך קובנה תשע משפחות אמידות. מפטרבורג מודיעים, כי בדעתם של ברמן הצעיר, פלכסר ופרוג להוציא לאור קובץ פלשתינאי. אנו יודעים, כי תכנית זו נתגשמה עם הוצאת קובץ המאמרים „פלשתינה" (פטרבורג 1884) בעריכת א. פלכסר (וולינסקי) והאב ברמן. נמסר במדור זה כי עורך „השחר" פרץ סמולנסקין מודיע, שמראשית השנה החדשה יתחיל להוציא שבועון בז'ארגון, המוקדש לעניני ארץ־ישראל. מודיעים, כי בברלין הופיע ספר של הרב רילף ממגל „ארוכת בת עמי".

את הגליון מסיימת המודעה על הספריה של אגודת „חרות ישראל".

*
**

זהו בקצרה תוכן ה„כרוניקה" של אגודת חרות ישראל" החארקובית משנת 1883, גליון מס. 1. מי יודע, אם היה המשך לנסיון חשוב זה? מי יודע, אם הופץ כראוי הגליון הראשון או נגנז מסיבות שונות? מי יודע, מדוע לא נשתמר בספרות „חיבת־ציון" זכר למפעל נועז זה? אך גם הגליון שלפנינו מספיק, כדי להעיד על כך, שבזמנו נעשה נסיון רציני ליצור במה מרכזית לתנועת „חיבת־ציון", המגלה לנו פרק נוסף בדברי ימי תנועת התחיה בתקופתה הראשונה.

בנק דיסקונט לישראל בע"מ

שרות בנקאי יעיל

סניפים בכל רחבי הארץ

★

סך האקטיב המאוחד עולה על 500 מליון ל"י

ששים שנה לועידת מינסק

(אלול תרס"ב)

ד. זכאי

ימי מינסק

נער הייתי, כבן שש־עשרה, עתה מותר לגלות — לישיבת הפתיחה נכנסתי דרך אחד החלונות, בגניבה, אולם לישיבות האחרות היה לי כרטיס־כניסה. כתב־היד שלי הוא שהקנה לי את הזכות הגדולה הזאת. גרתי בבית אברהם־אבא רובאַנצ'יק, מראשי „פועלי־ציון" נוסח מינסק (סיים חייו כחקלאי בארצות־הברית). שם היה מרכז כל ההכנות של המפלגה לועידה והואיל וכתב־ידי היה נאה, פניניי, נתכבדתי להעתיק את ה„פלאַטפורמה" בשביל ההאַקטוגראַף. ידַדתי או לא ירדתי לעמקם של הסעיפים, סעיף גדול וסעיף קטן, אך בעד עבודתי יגיעת לילה שלם, באתי על שכרי — כניסה לועידה. שכר טוב מזה לא קיבלתי עוד מאז. ואתי חברי שמואל (הוא ד"ר שמואל פרלמן ז"ל) ויהודה (הוא יהודה הוּבּאַרמן ז"ל, עסקן ידוע של „פועלי ציון") ואתנו — לבנו המתרונן לקראת החג.

והתכונה לועידה! לא היה עוד סימן ל„אביב" — עוד לפני מלחמת יאַפן — ופתאום הקיץ עלינו סוף קיץ מבורך כזה: ועידה ציונית כל־רוסית, בגלוי, לעיני כל. נערי ה„בונד" מתגרים בנו: בחסד פלאַבה, בזכות ראש הז'אַנדרמים זובאַטוב. יתפקעו להם! ומינסק רואה קרן ישראל צומחת ועולה מיום ליום, מכל רכבת המביאה צירים ואורחים ומאצל פתח כל בית־מלון. איך הכיל לב הנער את כל אלה והוא רואה עין בעין את כל קדושיו־אליליו יורדים אליו ברכב־שמים — הנה ליליבלום ושפ"ר, הוא גראַץ, והנה והנה — זה אלי ואנוהו — אחד־העם. כולם כולם. ובבית־מסחר הספרים של ר' מאיר הלפרין שם אפשר לראות „פנים אל־פנים" ממש את כולם, הסופרים האהובים והמורשים ואנשי הקונגרסים. הנה אוסישקין ופמליתו — שמעון דובין ויהודה נובאַקובסקי (הוא־הוא הייבסקאי הנודע) והנה יעקב לשצינסקי שיחיה, שאמרו עליו כי הוא מדבר עברית, ואין צריך לאמר אנשי מינסק „אשר על הועדה", „המחותנים" צד חתן — המורשה שלנו שמעון רוזנבוים, יהודה נופך, יצחק ברגר, בינינסון (עלו לארץ ונפטרו בה) הזקן סירקין איש „אגודת האלף" ועוד ועוד. ושם חתנו של ר' מאיר, האברך ר' מיכל רבינוביץ', בזכותו אפשר לשמוע מהנעשה מאחורי הפרגוד, „קצת" רכילות, אמרות כנף והלצות. שם סופר מעשה בפריץ פולני שנכנס לחנות לממכר יין, קנה מה שקנה ועקץ את בעל החנות היהודי ואמר: השמעת? השבוע, אומרים נתייקרו בעיר בצל ושום.

— וכי מה — שקל לו היהודי מניה־וביה — הנה לא מכבר בימי התערוכה החקלאית כשנתאספו במינסק בעלי אחוזה רבים ואצילים פולנים, נתייקרו — יין וזונות. מפה, מחנותו של ר' מאיר, נפוץ הסיפור בכל העיר, עשה לו כנפיים ומינסק לבשה גאות.

צילינדרים (בימי חול!) ופראַקים, בעלי־זקן הדורים (זאב יעבץ וליליבלום,

הוא־הוא ששמענו אותו מברך „שהחיינו“) וגם סטודנטים במדיהם — האם אולם פאריז ולא הקאזינו בבאזל?

חוט לבנו המשולש — חברי ואני — כמעט וניתק כששמענו גם אותו, את אחד־העם, פותח ונואם רוסית. „אמנם אורח אנכי, אך אורח קרוא“. אנו שדיברנו ביניינו עברית (ודניאל פרסקי נתלווה אלינו אחר כך) לא הבינונו: איך זה וכיצד — בעל „הקולטורה“ בעצמו, אשר בשלו כל מלחמת ה„קולטור“ הזאת, גם הוא עצמו אינו מדבר עברית. „הושלך הס והועידה הקשיבה רב קשב“, ואין צריך לאמר, כי ראינו אז את שיא הועידה בנאומו שלו.

ודאי היה זה נאום גדול שהפרה את המחשבה הציונית, אך לא עברו שנים רבות ונפקחו העינים לראות, כי לא נאומו של אחד־העם, אלא זה של אוסישקין על ה„אורגאניזאציה“ היה פתח לתקופה חדשה בציונות. היתה בו מעין הקריאה להיחלץ ולעלות לארץ — „בני עקיבא“, נוער, סטודנטים ופועלים ייחלצו ויעלו לארץ לעבוד בה שנתיים. והדרישה מפי המורשה שלנו העורך־דין שמשון רוזנבוים כי הקרן־הקיימת (ואנו מכרנו בהיחבא את הבולים הכחולים, הראשונים שלה) תיגש מיד לקנות קרקע — כל אלה בישרו חדשות... היינו צמאי מעשים. קנאנו ב„בונד“ הקורא את אנשיו לקרבן וממנו לא נדרש כל מאומה. לא יעברו שנתיים ומארץ־ישראל יישמע קול הקורא של יוסף ויתקין ויופיעו ראשוני העליה השניה.

היא באה, התקופה החדשה בציונות, וכתמיד זרזו אותה וחיזקו — גורמים מבחוץ. בעוד חצי שנה, בפסח תרס“ג, באו הפרעות בקישינוב ואחר כך מהפכת 1905 והדם הרב שנשפך — — —

היו כאשר היו הרצאות הועידה, אולם חשיבותה הן בעצם היותה, בעצם העובדה „המשונה“ של הכינוס הציוני הגדול הזה, בימים שהציונות היתה אסורה במדינה, מעמד אשר לא לפניו ולא לאחריו לא ידעה יהדות רוסיה כמותו.

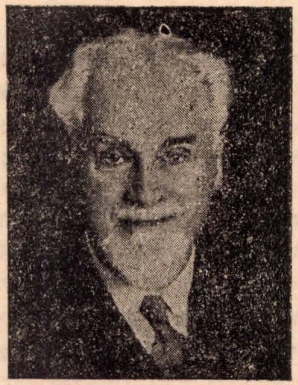
ודאי לא באזל וגם לא קאטוביץ ו„בילטמור“, אך מינסק אף היא תיפקד תמיד בתולדות הציונות.

תנובה

מאגדת על בסיס שתופי
500 ישובים חקלאיים ומאות
משקים בודדים בכל אזורי
הארץ לשווק תוצרתם
החקלאית.

הרב ד"ר מרדכי נורוק

פרשת ועידת מינסק*)

הימים היו לפני המניפסט של אוקטובר 1905. כל פעילות חברתית, חוץ מפעילותם של ארגונים תרבותיים, כלכליים ואגודות־צדקה וחסד, היתה אסורה, והנה דוקא בימים קשים אלה, באלול תרס"ב (1902), התקיימה במינסק ועידה ארצית פומבית של ציוני רוסיה.

אפשרות קיומה של ועידה זו, הקשורה בגורמים זרים בחוץ־לארץ, הנוגעים בריבונותה של תורכיה ובמצב הבינלאומי, ואחרון אחרון — בתפוצות ישראל בכל רחבי תבל — היתה לאפתעה גדולה ולמאורע חשוב בעיני הציבור הרוסי וגם בחוץ־לארץ.

בועידת מינסק ניתנה האפשרות לגולל לפני הציבור הרוסי את הרעיון הציוני, את מהותו ואת פעולותיו, להודיע על הארגון הציוני ברוסיה ועוד. היא הרימה את קרנה של הציונות בעיני היהודים ברוסיה עצמה. רבים מהמתנגדים הקיצוניים מימין ומשמאל, ובמיוחד המתבוללים, הושפעו מעצם העובדה של קיום ועידה זו ומהאינפורמציה וההסברה הרבה מהבמה הזאת.

כצעיר לימים זכיתי להיות ציר בועידת מינסק. בעיר מגורי מיטאוה, עיר־הפלך של קורלנד, בה שימש אבי זצ"ל רב ראשי, יסדתי את אגודת הציונים הראשונה בקורלנד. במיטאוה נמכר אז מספר השקלים הגדול בכל הבלטיקום — 300, יותר מריגה ומקובנה.

העו"ד שמשון רוזנבוים במינסק עמד בראש הועד המארגן את ועידת מינסק ולידו האחים יצחק־יוסף ויהודה־לייב ברגר, לרוזנבוים היו זכויות מיוחדות להשגת הרשיון ממשרד הפנים, אשר הצורר פון־פליבה עמד אז בראשו. כן היו לו קשרים טובים עם ראש הבולשת המדינית במינסק המפקד ואסילייב, וזה האחרון המליץ לפני שליטי פטרבורג להרשות את הועידה.

היו כאלה שחשבו שיחס זה של הממשלה היה במתכוון, מעשה במחשבה תחילה, כדי לברר מה טיבו של עובר זה ששמו ציונות ואם יש מקום לקיומו במשטר הצארי. גם אני הייתי בין אלה והבעתי את דעתי בישיבה סגורה לפני צ'לינוב ואוסישקין ואמנם מיד אחרי הועידה התחילו הרדיפות נגד אגודות הציונים ודנו אותן לרדת למחתרת.

הפתיחה נערכה ברוב פאר והדר, ממש כבקונגרס ציוני. השתתפו למעלה מ־500 ציר. כל מאה שוקלים היו יכולים לשלוח ציר אחד. היו אורחים רבים גם מערים הקרובות. אולם „פאריז", בו התקיימו הישיבות, הכיל למעלה מ־1000 מקומות.

---

*) את הסקירה על ועידת מינסק מסרתי על סמך חוברת שלי בגרמנית, שהוצאתי מיד לאחר הועידה. הרצל כתב לי אז שזוהי „תרומה חשובה בשבילו בשפה השגורה בפיו". מחלקת הארגון של הסוכנות כבר הבטיחה ביום הולדתו המאה של הרצל להוציא תרגום עברי. אולי תמלא את הבטחתה למלאות 60 שנה לועידה ההיסטורית.

בפתיחה ישבו על הבמה המורשים (חברי הועד הפועל הציוני) של אזורים שונים. הפרופ׳ צבי בלקובסקי מפטרבורג, ד״ר צבי ברוק — ויטבסק, י. ל. גולדברג — וילנה, עו״ד יסינובסקי — וורשא, הרב רבינוביץ — סופוצקין, המהנדס טיומקין — יליסאבטגראד, ד״ר צ׳לינוב — מוסקבה ומ. אוסישקין — יקטרינוסלאב. נעדרו בגלל מחלתם ד״ר יעקבסון — סימפרופול וד״ר ברנשטיין־כהן — קישינוב.

את הועידה פתח ד״ר ברוק, המורשה לפלכי מינסק, וויטבסק ומוהליב. כשהזכיר את פעו־ לותיו המדיניות של הרצל קמה כל הועידה על רגליה בתשואות גלהבות וארוכות. אח״כ עלה על הבמה הותיק בחובבי־ציון מ. ל. לילינבלום (אודיסה) לברך בשם הועד האודסאי ובשמו. הוא בירך ברכת „שהחיינו״ והדגיש כי חבריו לדעה משנות השמונים כבר הלכו לעולמם והוא מודה לשם שזכה לראות את פרי תעמולתם. ד״ר ברוק קרא מברק ברכה מד״ר הרצל והועידה חזרה שוב על ההפגנה הנלהבה לכבוד המנהיג האהוב והמקובל על כולנו.

ואז נבחרה הנשיאות. לנשיא הועידה נבחר ד״ר יחיאל צ׳לנוב, לסגניו — אוסישקין ורוזנבוים, לחברי הנשיאות נבחרו יתר המורשים (ד״ר ברוק סירב להשתתף בנשיאות), כן נבחרו 8 מזכירים. צ׳לנוב הצהיר: „שום איש אין מסופק בלויאליות שלנו, אנו יכולים להשאר נאמנים לפרינציפים שלנו״. בישיבה השניה הקריא המהנדס משה ברוק מיקטרינו־ סלאב את הדו״ח של לשכת ההסברה. בכל רחבי רוסיה היו כ־1400 אגודות ציוניות. באיזור יקטרינוסלאב נמכר המספר הגדול ביותר של מגיות „אוצר היהודים״ ובולי הק״ק. בעבודה תרבותית היו הישיגים בספריות, בתי־מקרא, בתי־ספר, שעורי־ערב, הרצאות ועוד.

משה לוזינסקי מקיוב מסר בשם המורשה ד״ר מאנדלשטם דו״ח של המרכז הכספי. אחר כך מסרו דו״חים כל המורשים לאיזוריהם. אחרי הויכוח נגמרה הישיבה בשתיים וחצי בלילה.

בשבת היו בתי־כנסיות ובתי־מדרשות רבים במינסק מלאים אורחים ציוניים. ברובם נאמו מנהיגים ציוניים מעניני דיומא. הרב ריינס נאם פעמיים: לפני מוסף בבית־הכנסת הגדול ואחרי־הצהרים בבית המדרש הגדול. מוצקין דיבר באספה גדולה על תפקידה של הסיעה הדמוקרטית, שנוסדה בזמן הקונגרס החמישי על ידי ויצמן, מוצקין, ליליין, בובר, פיבל ואחרים. בויכוח נגד הסיעה, שהרחיקה עצמה מהעם, יצא הרב למושבות בפלך חרסון ד״ר קרפס, ולקריאות ביניים „מה הוא מבין בתור עם״ ענה שלעם הוא קורא 90 אחוז מהאומה, אשר הדת היא ציפור נפשה, ואי־אפשר ללכת עם אלה המתנגדים לדת.

אוסישקין יצא בועידה בהרצאה על שינוי רדיקלי בעניני הארגון. רוזנבוים — בהרצאה על קק״ל, פרופ׳ בלקובסקי — על „אוצר היהודים״.

לאחר מכן יצא אחד־העם בהרצאה על החנוך הלאומי. השומעים התייחסו בהתעניינות יתירה לא רק לאישיותו אלא גם לעצם הבעיה שבה טיפלו הקונגרסים הציוניים ולא מצאו לה פתרון מתאים. במחנה הציונים היו חילוקי דעות אם יש מקום לעבודת הקולטורה בתחומי הציונות המדינית. רבים, ביניהם חלק גדול של החרדים, רצו, כדי למנוע התנגשות בין הזרם החדש חנוך לאומי לבין המסורת, להכיר בקולטורה רק כענין פרטי מבלי להעניק לה סמכות רשמית־חיובית. כלוחמים נלהבים למען הקולטורה הופיעו נציגי הסיעה הדמוקרטית, רובם מהנוער האוניברסיטאי. לעומתם תמך „המזרחי״ בעבודה חינוכית פרטית שאינה קשורה עם הציונות הרשמית. שתי הסיעות הללו היו הימין והשמאל בועידה. ביניהם היה מרכז מתון ובלתי־תלוי, בראשותו של ד״ר שטיין, מיליסאבטגראד, עורך „סיאניסטסקאיע אבאזרעניע״. אחד־העם צריך היה להטיל את כל משקלו, כדי להשיג סמכות תרבותית ממשית. באולם שררה מתיחות עצומה. את פניו קדמו בתשואות סוערות. לא נביא פה את תוכנה של הרצאה חשובה זו, שאחד־העם עיבדה בשפה העברית, ובאה בחוברת חשון־כסלו תרס״ג של „השילוח״, וכן ב„על פרשת דרכים״, חלק שני. במלים: „לא בחיל ולא בכוח

כי אם ברוח" סיים אחה"ע את הרצאתו שארכה למעלה משעתיים. הועידה הביעה את רגשותיה הנלהבים בתשואות ארוכות וסוערות.

אחריו דיבר נחום סוקולוב שהתחיל את נאומו בעברית. ציר אחד, גרנובסקי מאודיסה, מוחה נגד זה ומבקש לדבר רוסית למען יבינו כולם את הדברים. הועידה קובעת כי באספה יהודית יש להעניק לשפה העברית לכל הפחות אותה הזכות כמו לשפות אחרות. והנה פתאום נפסק החשמל (אוסישקין קרא: מחאו נגד שפתנו הלאומית והיה חושך) ונעלו את הישיבה גם בגלל השעה המאוחרת. למחרת מוסר היו"ר את הודעת מר גרנובסקי: הוא לא התכוון למחות נגד השפה העברית, אלא חשב כי בבעיה כה חשובה כבעית התרבות יש לדון בשפה המובנת לכולם. הוא מתנצל ומבקש לתרום 100 רובלים לקק"ל ככפרה. סלחו לו בתשואות. סוקולוב דיבר בעברית קלה ושוטפת, הוא בא בתכנית להרמת מצבם התרבותי של יהודי רוסיה ובהצעות שונות. הוא מציע כי הועידה תחליט על שינוי רשת החינוך הקיימת, כי על האגודות הציוניות ליסד חדרים־מתוקנים ולהמציא להם מורים וליצור משרדי־הסברה. הועידה צריכה לקבוע את השפה העברית לשפה הרשמית של התנועה הציונית ולהטיל על האגודות הציוניות את החובה לדאוג להפצת השפה העברית כשפה מדוברת ע"י יסוד איגודים מיוחדים למטרה זו. הועידה צריכה לקבוע סכום מסויים כפרס לשירים ולחגיגות לאומיות. הרבנים הציוניים צריכים ליסד ישיבה חדשה בתמיכת הועידה. הועידה מביעה את אהדתה ליוזמי בית ספר גבוה בא"י, ומקדמת בברכה הצטרפות חברים לאגודת הסופרים שנוסדה בועידה.

הרצאתו של סוקולוב נמשכה שעתיים וחצי ונתקבלה בתשואות סוערות. מיסד „המזרחי" הרב ריינס, נתקבל בתשואות רמות, התחיל בעברית ועבר לאידיש. הוא מתנגד לסמכות העבודה התרבותית, הלא אפשר לפעול כמו עד עכשיו, באופן פרטי, אבל בלי סמכות רשמית, העלולה לגרום נזק רב לציונות. „המזרחי" עוסק בתעמולה בין החרדים וייסד 30 אגודות חדשות. הנואם דורש לרכוש אדמה בא"י. לתרבות דואגים גם בלי סמכות רשמית. הרבנים הציוניים יעסקו אחרי הועידה בראורגניזציה של בתי־ספר וגם בחינוך הבנות.

ד"ר ח. ד. הורביץ, עורכה של ה„אידישע פאלקס־צייטונג" (וורשה), הירצה על הרמת המצב החומרי של יהודי רוסיה. בעזרת מסמכים סטטיסטיים ביטא את המסקנה כי העם היהודי מתקרב למצב של מבקשי נדבות. בכל מפעלי המסחר והתעשיה דוחים הלאומים האחרים את היהודים, והם מוכרחים נגד רצונם לעסוק בעניינים המביאים שכר נמוך ולפעמים בעסקים בלתי־הגונים בכלל.

המספר הגדול של בעלי־מלאכה היהודים חי בעניות נוראה. ישנם ביניהם ראשי משפחות המרויחים 30 רובל לשנה ואינם חושבים עצמם כפושטי־יד. אנשים כאלה נהפכו לפסיבים לגורלם, לחולמים, לאוטופיסטים. השקפת עולם כזו מתנגדת לרעיון הציוני, הדורש מאוהדיו עבודה אקטיבית. הנואם חושב כי הציונות דורשת לא רק הרמת הרוח שלנו אלא גם את הטבת מצבנו הכלכלי. בזה נפתח לפני הציונים כר נרחב. העבודה הכלכלית תהיה לגורם ראשי לתחיה לאומית־רוחנית של היהודים.

בהפסקה נערך בנקט מטעם הנשיאות לכבודם של העתונאים. אגב, באולם הישיבות ישבו שבת אחים גם יחד נציגי „פעטערבורגסקייע וויעדאמאסטי" על יד „דינא־צייטונג" מריגה, עתון ליברלי מובהק, הגדול בבלטיקום. (כותב השורות האלו היה נציגו בועידה וגם כיהן כנציג „גובוסטי", העתון הליברלי הגדול בפטרבורג), על יד „הצפירה" — „טיפליסקי ליסטוק". בין „מוגילובסקייא וויעדאמאסטי" לבין „סיבירזוסדנייא סלובו" (וילנה) — „נאוואייע וורעמיא", העתון האנטי־יהודי הארסי בפטרבורג. לא רחוק מ„המליץ" — ה„השקפה" (ירושלים). בס"ה למעלה משבעים עיתונים.

הועידה עוברת לויכוח על בעית־הקולטורה. נרשמו 120 דוברים, גם אני עבדכם בתוכם. נבחרו 8 נואמים כלליים (2 מזרחי, 2 מה„סיעה" ו־4 מקבוצות ניטרליות). ד"ר צבי ברוק מתנגד לסמכות, המזיקה לציונות וגם ל„קולטורה" עצמה. אין צורך לדבר בועידה על תרבות אלא לפעול בה בבית. הנואם בעצמו יצר רבות באיזורו בכיוון זה. ד"ר אווינר ביצקי — אודסה (מזרחי) — מתנגד לסמכות. על החינוך הלאומי כבר הוחלט בקונגרס ה־5 בבזל. ארגון כללי לתרבות יביא לתופעות בלתי־רצויות. ד"ר ויצמן, אחד מראשי הסיעה הדימוקרטית, דורש בתוקף סמכות. אומרים, כי העיקר בשביל הציונות אמצעי־כסף, המניות, הקק"ל, שקלים, על זה הוא עונה בדברי הרצל: „בראשית היה הרעיון ולא הכסף".

ישראל בלקינד, מאנשי ביל"ו בארץ־ישראל ומחלוצי ההוראה העברית, מטפל בשאלת ה„קולטורה" מנקודת מבטו. הוא מדגיש כי ל־70 אלף יהודים היושבים בציון אין תרבות כללית. ישנם יהודים, המדברים מלבד בשפות ארופיות, גם בפרסית, טורקית ואפילו טאטארית. ישנם בתי־ספר לבנים ולבנות שנוסדו ע"י חברות פילנטרופיות המייצגות ארצות שונות: מבקרים בבית־ספר אחד חושבים שנמצאים בצרפת, הולכים לבית־ספר אחר נדמה לנו כי אנו בגרמניה, עוברים לשלישי חושבים שאנו על אדמת אנגליה. נציונליזציה יסודית עם השפה העברית כשלטת נחוצה בהחלט, כי רק אז כשכל יהודי א"י, ולא רק חלק כעד עכשיו, ידברו בשפה אחת הם יעשו גדולות מבחינה לאומית, הודות לתרבותם המאוחדת.

ל. מוצקין, אף הוא מראשי ה„סיעה הדמוקרטית", דורש בתוקף סמכות רשמית. הציונות היא בלתי־נפרדת מהתרבות, במיוחד אין הנוער יכול להסתפק בשקלים ומניות. הוא זקוק לעבודה אידיאלית.

הרב רבינוביץ („מזרחי") מתנגד לסמכות. גם המזרחים משתפים פעולה בחינוך לאומי אבל הם אינם רוצים בהחלטה העלולה רק להכניס מריבות בין ההמונים ולגרום נזק לציונות. אין למהר ברזולוציות מחייבות. גם בהקמת הבית השני התחיל זרובבל מן הצד ההומרי, ורק אחר כך דאג עזרא לעבודה תרבותית.

אחד־העם משיב במילים קצרות — אם יוותרו הציונים על עבודה תרבותית אז, כשהצ'רטר יהיה פעם בכיסם, לא יהיו מוכנים להגשמת מטרתם הסופית. סוקולוב השיב בנאום גרמני ארוך. דווקא בימינו אנו זקוקים לתרבות, זאת דורשים האינטרסים של החרדים לא פחות משל הפרוגרסיסטים. המלה האחרונה למנהיג „המזרחי" הרב ריינס. הוא מכחיש כי היהודים כאילו אינם מוכנים להגשמת הציונות בלי סמכות לתרבות. כשהנואם מזכיר את א"י הוא מדבר בקול חנוק מדמעות. בכל הופעותיו מלווים אותו בתשואות גם מתנגדיו. היו"ר ד"ר צ'לינוב מודיע, כי הנשיאות קוראת להתיעצות את הרב ריינס ואחה"ע כדי למצוא פשרה.

בישיבה האחרונה מרצה ד"ר צ'לינוב על יחסה של ההסתדרות הציונית לא"י ולמוסדות הפועלים בארץ. המרצה, שדיבר על הנושא הזה באספת ציוני רוסיה בשנת 1898, הדגיש, כי יש לציין שיפור ניכר, אז היתה קיימת רק התישבות קטנה והנה עכשו קיימת ציונות מדינית חשובה. חובבי־ציון והציונים המדיניים עוסקים בפעולות הדדיות. לברון אדמונד רוטשילד מפאריז ישנן זכויות מיוחדות בהתישבות הממשית אבל הוא נמצא מחוץ להסתדרות הציונית. ה„יק"א", עובדת לעת עתה ברוח אנטי־ציונית. יש להשפיע עליהם שיעברו לצידנו. הועד האודיסאי ממלא בלי שום ספק את הנקודה העיקרית של „תכנית באזל". ראויים לציון בית־הספר ביפו, „כרמל מזרחי", ובית־ספר חקלאי לאומי ע"פ תכנית ישראל בלקינד. הספריה הלאומית היהודית שנוסדה ע"י ד"ר י. חזנוביץ בירושלים ראויה לתמיכה חשובה.

לילינבלום מרצה על ביקורת המושבות של האגרונום עקיבא אטינגר מאודיסה ותוצאותיה הטובות. הגברת יפה, מנהלת בית־הספר לבנות ביפו, עם שפת הלמוד בעברית,

מבקשת להשפיע על החברה האודיסאית לתמוך בבית־הספר. יהושע איזנשטדט, חבר הועד האודסאי והמכיר היטב את הארץ, קורא לרכישת אדמה מיד.

אוסישקין מודיע על הצעת הנשיאות ביחד עם הרב ריינס ואחה"ע: „הועידה מכירה בהגשמת החלטת הקונגרס ע"ד התפתחותו של החנוך היהודי הלאומי כמהותה הבלתי נפרדת של ההסתדרות הציונית, ואחרי שהיא מכירה בשני הזרמים הקיימים בחינוך העם, הלאומי־המסורתי והלאומי־הפרוגרסיבי כשווי זכויות, הדורשים במדה שווה דאגת ההסתדרות הציונית, בוחרת הועידה בשתי ועדות הנבחרות על ידי כל אחד משני הצדדים והן עובדות עצמאיות ובלתי־תלויות". שררה מתיחות גדולה. „מי בעד החלטה זו ירים את ידו" מבקש היו"ר אוסישקין. כולם מרימים. מי נגד? אף איש. נתקבלה, מודיע אוסישקין. „רבותי, אתם יכולים לשמוח!", אחדות הציונים בעלי ההשקפות השונות שהיתה בסכנה באה לתיקון על ידי הסכם הדדי. „מזרחי" אחד עלה על הדוכן ומברך הגיגית: „השם עוז לעמו יתן — השם יברך את עמו בשלום". הצעת אחה"ע ע"ד הסתדרות תרבותית פרטית נדחתה. אח"כ נבחרו הועדות המתאימות (בגות 5 חברים ושני סגנים), מה„מזרחי": הרב ריינס, הרב רבינוביץ — סופוצקין, הרב רוזובסקי — סבנציאני וה"ה יעבץ וגורלאנד — וילנה. לסגנים: הרב מרקלס — וילנה והרב גרינהויז — טרוקי. לועדה השניה: ביאליק, אחה"ע, ד"ר י. קלוזנר — אודסה, ד"ר כהן־ברנשטיין — קישינוב, אב. אידלסון — מוסקבה. לסגנים: פסח מארק — מוסקבה, נ. סוקולוב — וורשא.

ד"ר צ'לנוב קורא נוסח של מברק הרצל המתקבל ע"י תשואות סוערות. אז עלה לדוכן העו"ד רוזנבוים כדי למסור דברי פרידה מציוני מינסק.

הוא מתנצל בשם ועד הארגון — אולי לא היה הכל כמו שצריך היה להיות. הוא מקוה כי מינסק תהיה בשביל ציוני רוסיה מה שבאזל היתה לציונים ברחבי תבל.

בנאום הנעילה אמר ד"ר צ'לינוב: „אולי לא נעשה כל הצריך בועידה, אבל היה זה הנסיון הראשון. המספר הגדול של הצירים והאורחים היה בלתי צפוי. הוא הרים את קרנה של הועידה, אבל הכביד על עבודתה. אפשר לקבוע כי התנועה הציונית הולכת וגדלה וכי אוהדיה, למרות הזרמים השונים, מאוחדים ברעיון להחזיר לעם היהודי את מולדתו ההיסטורית הותיקה. אגב, כשהרצל שאל את עצמו אחרי הקונגרס הראשון בבאזל איזה תוצאות חשובות הוא השיג, תשובתו היתה עצם קיומו של הקונגרס. גם כאן אפשר לאמר זאת — די בעצם העובדה כי הועידה במינסק יכולה היתה להתאסף. הוא קבע בספוק כי הצירים התייחסו בדרך־ארץ לדעות מנוגדות. צ'לינוב מסיים בתקוה כי יבוא זמן שכל העם היהודי יתמוך בציונות ואז הרעיון הציוני יוכתר בנצחון (תשואות נלהבות וארוכות).

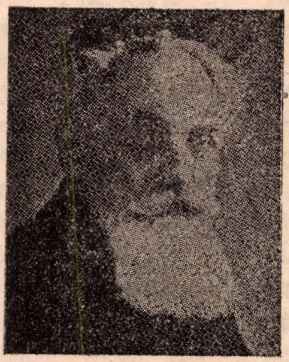
לבסוף קורא צ'לינוב: „אני מבריז כי הועידה של ציוני רוסיה במינסק נגעלה!" (תשואות סוערות לאין קץ).

העבודה הרשמית של הועידה הפומבית הראשונה של ציוני רוסיה נסתיימה. חברי הועידה, שעבדו במשך 8 ימים — ואפשר להגיד גם לילות, עשו פעולה פוריה — לא נפרדו עוד זמן רב. ההתלהבות של הנוכחים, כאלף איש, לא ידעה גבולות — שרו שירים ציוניים, את המורשים, מנהיגים ציוניים פופולריים אחרים וסופרים עבריים, הביאו אל הבמה בתשואות רמות. התרגשות עזה עברה באולם בעת שד"ר ויצמן, מנהיג הסיעה הדמוקרטית, ניגש אל הרב ריינס, ראש „המזרחי", וחיבק ונישק אותו לעיני כל. רבים פנו בנאומים קצרים נלהבים. להתלהבות רבה גרמה הערתו של ישראל בלקינד מא"י, כי את הכנסת האורחים שזכה לה ברוסיה הוא יגמול רק בביתו.

כשעזבתי את אולם „פאריז", שהיה ליהודי רוסיה למקום היסטורי, האזין המון רב ברחובות לשירים עבריים לאומיים. הם העידו על כך, שנציגי ציוני רוסיה בסיימם עבודה קשה ופוריה, מביטים בבטחון לעתיד מזהיר לעמם.

הרב יעקב ברמן

הפלא של ועידת מינסק

מעשה רב התרחש בשנת חמשת אלפים תי"ו רי"ש סמ"ך בי"ת, בכינוסה של הועידה הציונית הכל־רוסית באולם „פאריז" אשר במינסק — בלב ארץ ליטא.

מאות בשנים לא הורשתה אספה פוליטית תחת ידו החזקה של אותו שליט יחיד, הקיסר הגדול והעריץ, המושל במלכות רוסיא הענקית, „בארבעים ושתים מדינות וכו' וכו'" — לא לרוסים ולא לאוקריינים, לא לפולנים ולא לליטאים ולא לשום אומה ולשון. ובבת־ראש ניתן דבר המלך לעם מקופח ובזוי, משולל זכויות ועשוק נחלה, שתחום מגוריו הוגבל ב־25 מתוך שמונים פלכים וחבלים, בעיירות ולא בכפרים, לאומה רצוצה זו, שאסור היה לאחד מבניה הטובים והגדולים לתפוס משרה קלה של שוטר ופקיד, של מורה ומנהל — לאומה זו ניתנה הזכות להיקהל בבחירות דמוקרטיות — שעה שלא ניתן בית נבחרים לעם הרוסי השולט, בזמן שלא היתה הזכות ליהודים בני העיר לבחור נציג משלהם במועצה המקומית... ונרמז בין השיטין, שמטרת הועידה היא — לדון ולהחליט על תקומת מלכות ישראל בארץ אבותיו, מלכות עצמאית בין מדינות עולם לעם הקם לתחיה.

ומי לא בא לחזות בפלא, ומי לא הופיע לכנס, שנצוצי גאולה קסמו מעליו. באו צירים, נושאי „שקל", מן הערים ומן העיירות. הופיעו כמשקיפים גם השוללים והמפקפקים: התאספו גאוני תורה, גדולי משכילים מהמתבוללים — הוגי דעות, אנשי רוח, סופרים, משוררים ומלומדים, הנה הגאון ר' יצחק יעקב רייניס, הנה הוגה הדעות „החדש" — אחד העם, הנערץ על חסידיו ועל מתנגדיו גם יחד. כאן בוקי בן יגלי (ד"ר קצנלסון, עורך האנציקלופדיה הרוסית־יהודית), כאן שאול פנחס רבינוביץ ההיסטוריון, ליליינבלום „האפיקורס" — חובב ציון; ואת נחום סוקולוב העורך אתה רואה פה, וזה אחרי חיתום ח"י מאמריו „למרנן ורבנן" ועוד, ועוד. מי ימנה ויספור את הדגולים והמפורסמים עסקנים ושתדלנים, סנגורי עם, ומצנטים, ועושים במלאכת הספרות — אישים אשר שמם הלך לפניהם ופניהם לא יראו, וקולם לא נשמע, באין רשות מטעם השלטונות לאספות ולהרצאות...

ואין צורך לומר, שנהרו לועידה באי־כח העתונות היהודית, ולא נעדרו גם כן נציגי העתונים הרוסים־גויים. ובמפתיע „ויבא המן" — גם השטן בתוכם, בא והגיש כתב אמנותו ב"כ העתון הצורר, הרשמי למחצה „נובויה וורמיה" (העת

החדשה), הידוע לשמצה בעלילות דמים ותעמולת הרס נגד עם ישראל... ולרגע התפרץ המון המתקהלים הרב, שהסתובב עדיין במסדרונות הארוכים של מלון „פאריז" הגדול — כאילו לעשות שפטים ב„גוי נבל" זה, מקושט בצילינדר מבהיק ובפראק מגוחך... ורק בידי שומר פרצים, המנהיג התקיף מנחם אוסישקין, שהזדמן במקום, עלה, אם גם בקושי, להרגיע את הרוחות ולשכך את זעם הקנאים־פוגעים, ולהציל את „הקוזק הנגזל" מידי מתקוממים, בהוציאו אותו „בכבוד", דרך אגב, בפתח הדלת האחורית...

אין ידי משגת לתאר את גדלות המעמד בפתיחת הכנס, בפני גדולי עם וקטניו, כולם לבושי חג, חשים הרבנים באיצטלותיהם וארבע מאות הצירים במחלצותיהם, ועל דשי כולם — „כוכבים" מבשרים ואומרים...

ונרשם בזכרוני דבר „קטן" אחד, שהפתיע גם את הצירים, גם את נציגי השלטונות הממלכתיים. הועידה התחלקה ראשיתה לשלושה אגפים: המזרחי על 120 צירים; הפרקציה הדמוקראטית על 70 צירים, והצעיר ד"ר ויצמן בראשם, בשפתו הרוסית הנפלאה; והציונים הכלליים ברוב רובם, רוב בנין ורוב מנין. ויהי בהגיע להצבעות — ולא יכלו צירי מפלגות להידבר ביניהם, כי ישבו במעורב, ולא מצאו איש אחיו. את זאת ראו „נערי" הועידה, צעירי הצירים, אשר קבלו עליהם מדעת עצמם גם את הסדרנות... ומה לעשות? הרי מסוכן היה לשוות לכנס צורה פרלמנטארית מובהקת — למה יאמרו הגויים, המורדים בלבבם: „לנו אין פרלמנט, וליהודים ניתן בית נבחרים!" ושמא יסגרו לנו את ועידתנו, בטרם התקיימה... אולם — ללב נוער אין חקר. ושלושה צעירי צירים, אחד מהפראקציה ומוצקין שמו, ואחד מהכלליים ושמו פינס, ומהמזרחי אחד ששמו יעקב ברמן (הח"מ), — נדברנו ביננו והלכנו כעין משלחת לנשיאות, שהתאכסנה במלון „קיוב", והעזנו לבקש הוראה למפלגות, לתפוס את מקומותיהם, כנהוג בפרלמנטים של האומות: ימין, שמאל ומרכז. החוירו פניהם של יחיאל צ'לנוב היו"ר ושל אוסישקין גם יחד. וע"ד רוזנבאום געו בנו בנזיפה: הלסגור את הועידה אתם באים לגרום עלינו, ולהושיב אותנו בכלא! ואנחנו בשלנו: אין לצפות לתוצאות, מועידה של ערבוביא, ואין להמשיך באפס ארגון... סוף סוף התאושש צ'לנוב האדיב ומצא מלים להרגיענו: הנשיאות תדון ותחליט. אלא מה לעשות לנוער הנועז?

וכך קם ונהיה הדבר לעיני כל הגויים ולקנאתם העזה: כפרלמנט הצרפתי נעשינו ולאזרחים חפשים נדמינו... אנו היהודים! ולמחרת ישבנו כדרישתנו: המזרחי מימין, הפרקציה משמאל, והכלליים במרכז. ויהי לחוק בכל הקונגרסים ובכל הועידות, מן היום ההוא והלאה...

שתי שאלות עמדו במרכז הדיונים, מסביב לשאלות הפוליטיות אשר בראש הדאגות. בעית העבודה התרבותית (הקולטורית) ובעית העבודה המעשית של ישוב ארץ ישראל בהווה.

בהכנסת חובה של עבודה תרבותית באגודות הציוניות במקומות ראה המזרחי סכנה לדת ולתורה, כשפעולות תרבות תיעשינה על ידי ציונים חילוניים, ביניהם משכילים־מתבוללים לשעבר. ואותה שעה ראתה הפרקציה הדמוקרטית בעבודה זו מטרה ושיא. נתפלגו הדעות אצל הכלליים. היו שהסכימו עם הפרקציה, והיו שחששו מפני פלגות בצבור ובהסתדרות הציונית עצמה בין דתיים וחילוניים, דבר שעלול היה להרחיק המונים, שומרי תורה מן הציונות, אשר בלאו הכי כבר

היתה כדחליל בעיני החרדים „והבעלי־בתים". לא די שההסתדרות הציונית הביאה דמוקראטיזציא בקהלות, וקולו של השמש נעשה בהצבעה כקולו של הרב, ושומר הפתח היה שקול כנגד הגביר... אלא שעוד יוסיפו סרה להשפיע על ידי ספרות של רומנים ועל ידי מרצים של בקורת המקרא ועל ידי מחללי שבת ומועד באספות של „הקולטורא", בכתיבה ובעישון ובכל מלאכות חול...

והשאלה השניה, הפנימית לגמרי, היתה בעית העבודה המעשית של ישוב ובנין בפועל בארץ־ישראל. דעה זו לא נתקבלה על דעת „המדינאים" שבתנועה. הם שאמרו: קטנות של מעש יש בעבודה זו, הדוחה את החזון של תחיה ומלכות...

ועוד דבר שהיה לנס, — דוקא מהמזרחי יצאה ראשית ארגון בני נוער. כי שומה היה עלינו לשמור על הסדר הפרלמנטארי בתוך המפלגה, לדאוג לפרוטוכולים מסודרים מישיבות פנימיות, להכניס אחידות בהצבעה, מה שהיה קשה ביותר. הגע בעצמך: היתכן שגדולי תורה, „מארי דאתרי" יכנעו לדעת מצביעים בידים ברוב דעות?!... מה עשינו, — הסתדרנו צעיר־צעיר בצד כל ספסל באולם הישיבות, וכה הוינו טלפון חי להעביר החלטות והוראות מטעם המפלגה לגדולים ומכובדים...

אולם לנוער המזרחי היתה גם שאיפה מיוחדת, ודוקא בעבודה רוחנית. ב„ישיבות" שלמדנו בהם או שלמדו חברינו — הציונות והמזרחי, שנוסד רק לפני חצי שנה — היו כמפלצת בעיני המנהלים וראשי הישיבות: רדפו את הבחורים הציונים עד חרמה, העליבו אותם, השפילום וגם גרשו אותם לפעמים מהסתפח בלמוד התורה. ואף אמנם גם אנו מצדנו לא היינו בדעה אחת עם המנהלים בשיטת הלמוד, בחוסר למוד השפה העברית ובשלילת למוד מחשבת ישראל, או כמו שקראנו לזה: „המאור שבתורה". וכה התארגנו ובאנו לפני הגאון ריינס זצ"ל ושפכנו בפניו את מרי שיחנו. גם הדגשנו, שאין להניח לישיבות לגדל בני תורה ורבנים אך ורק מבין מתנגדי הציונות. וארגוננו עשה פרי, והשאלה הועמדה על ידינו בפני הועידה הארצית של המזרחי בלידא, שהתקיימה חצי שנה אחרי ועידת מינסק. והתוצאה היתה — שנוסדה הישיבה החדשה „ישיבת לידא", שבה הציונות לא רק הותרה בצבור, אלא שגם טופחה יחד עם השפה העברית ובקצת השכלה ושפה רוסית בצדה.

לא כן במפלגת הפרקציא, שהנוער שרר בה מלכתחילה, ושם צעיר העט הד"ר יוסף קלוזנר, ועל ידו מוצקין, שיינקין וליב יפה המשורר. ומתוך הפרקציא נפרדו וקמו ברבות הימים כל התנועות השמאליות כולן, אשר במחננו: מי למפא"י, מי למפ"ם וכו'.

זהו שדרש נחום סוקולוב באחד הקונגרסים כנגד ד"ר ויצמן: „על דאפרקציונת אפרקציונך, וסוף מפרקציך יפרקצופון" (על משקל: „על דאטפת אטפוך וסוף מטיפיך יטופון", שבפרקי אבות), כלומר, מידה כנגד מידה. אם אתה התחלת ביסוד מפלגה בתוך מפלגת הציונות, סוף שיעשו לך תת־מפלגות בתוך מפלגתך שלך...

רגעים גדולים היו במעמדי ועידה זו. התבלטה הופעתו האמיצה של מנחם אוסישקין ולעומתה אדיבות נועם דיבורו של צ'לנוב. על הראשון אמרו „הרודה במקלו אשר בידו" ועל השני אמרו: לוקח לבבות בדבש לשונו. ולבסוף, אין

לעבור בשתיקה על הנשיקה ההיסטורית, בה נפרד הרב ריינס מד"ר ויצמן על במת הועידה לעיני כל ישראל...

הגזים קצת אוסישקין בהצעתו, להנהיג גיוס כל צעיר לשלש שנים, מעין גיוס צבאי לעבודה הציונית. לגדוד המגוייסים הללו אמר לקרוא „בני־עקיבא" דבר זה הגדיש את הסאה אצל שונאי ישראל, ויהי לסבה, שנאסרה התנועה מטעם הממשלה הרוסית, והיא נאלצה לרדת למחתרת. אולם, למרות האיסור ולמרות המחתרת — התנועה יצאה בנצחון רוחני מן הועידה. ומן היום ההוא והלאה אתה מוצא נציגים של הציונים למפלגותיהם בכל קהילה וקהילה, ואפילו בפרלמנט הרוסי („הדומה") שנפתח אחרי מהפכת 1905. ולא היו כציונים, שכבשו דעת הקהל היהודי והבלתי יהודי. ואת תוצאותיהן של ועידות אלו ושל קונגרסים שלאחריהן ושלפניהן — אנו חיים...

ד"ר שמואל אייזנשטאט

יובל הועידה הציונית במינסק

בראשית המאה העשרים, מייד לאחר בר־מצוה, ייסדתי בעירנו בוריסוב פלך מינסק אגודת נוער בשם „פרחי־ציון". ד"ר צבי ברוק, ששימש בימים ההם ראש הגליל הציוני הוויטבסקאי, שעליו נמנה גם פלך מינסק, שיבח בחוזריו את אגודתנו וציין אותה בתור אגודת־נוער למופת.

לא היתה לאגודתנו זכות רשמית לשלוח ציר לוועידה הציונית במינסק, אולם מילאנו את ידי אבא, יוסף מאיר אייזנשטאדט, שנבחר בתור ציר „פועלי־ציון" מעירנו, שייצג בוועידה גם את אגודתנו. מלבד אבא נבחר כציר לוועידה מטעם „פועלי ציון" בעירנו גם המורה העברי זלמן מטוסביץ. האגודה „אוהבי־ציון", בעלת־האופי הכלל־ציוני היתה מיוצגת בוועידה על ידי מר ווייסברג.

כינוס הוועידה שימש חוויה מרכזית בחיינו. שמחנו בגלוי לכך, שהממשלה הצארית התירה לאחר כל המאמצים וההשתדלויות את כינוסה הפומבי וידינו היו מלאות עבודה להסברת ייעודה לנוער ולפועלים, ולאחר סיום הוועידה, שהשאירה בלבבות משקע עשיר של חוויות ועוררה לפעולה ציבורית, כינסנו אסיפות רבות־עם לשם מסירת דין וחשבון וארגון העבודה להבא.

וכשהגיע מועד האסיפה נסעתי בלוויית אבא למינסק להיות עד ראייה למאורע החברתי בחיי העם והתנועה הציונית, אשר שבה את נפשי, ולקלוט את רשמי הימים הגדולים.

ב"ב באלול תרס"ב כתבתי ביומני בכותרת „מינסק בעת הכנסיה ואחרי נעילתה" רשמים ראשוניים ותמימים במקצת:

„כל יושבי העיר מינסק ידעו, כי יום ה־22 באבגוסט יהיה יום שונה מכל הימים. באותו יום ייראו בעיר פנים חדשות וכולם יהיו ציונים, אשר יבואו להשתתף בכנסיה הגדולה באולם „פאריז".

„לבות אנשי מינסק התמלאו רגש תודה וכבוד, אהבה ויקר לאנשים הטובים, אשר כמלאכים טובים הם נאספים יחד להמתיק סוד על חורבן האומה.

כרופאים מומחים על יד מיטת חולה מסוכן הם באים לבקש עצה לרפאתו ולהחלימהו".

„מי לא ראה בהתפעלות את ההמון הרב, אשר מילא את כל הרחוב הסמוך לאולם ‚פאריז' במשך כל הלילה ואשר הביע כבוד לכנסיה, והיה בצאת אחד הצירים את אולם־הבית היתה נבקעת לפניו דרך בין השורות הצפופות, וכמו בימי יציאת־מצרים עמד העם כחומה מימין ומשמאל".

ואלה הם רישומי הביקורתיים על „המזרחי" והפראקציה הדימוקראטית, שכתבתי מיד אחרי הוועידה בכותרת „ציון במינסק":

„א) „המזרחי" במינסק: המזרחים נקבצו באו לאסיפת מינסק במספר הגון. רבנים במספר שבעים איש כמספר זקני ישראל בימי־קדם ועליהם עוד נוספו צירים אחרים, אשר על פי הגות רוחם והשקפותיהם על הרעיון הציוני דעה אחת לחם עם הרבנים. הציונות הפיחה רוח חיים באורטודוכסיה הישנה. הם הופיעו באסיפה בתור מנהלים נאמנים של העדות הדתיות, בתור משתתפים בצערו של כלל ישראל".

„למולם יצאה כת המשכילים, חניכי בתי־הספר הגבוהים ואחזה בשיטה הפוכה לשיטת „המזרחי". אך כל המחלוקת לשם שמים מסביב לתורת־הציונות נגמרה בשלום. שתי המערכות השלימו זו עם זו וכל אחת הכירה בשיטתה של רעותה בתור שיטה חשובה והגונה, ומה נעימים היו לכל ציוני רוסיה אותם הרגעים, כשעמדו לפניהם הד"ר ווייצמן והרב ריינס חבוקי־זרוע ונשקו איש את רעהו".

„רוב הצירים, בהגלות לעיניהם התהום הגדולה המפרידה בין שתי המפלגות ובפחדם מפני פירוד דעות קשה, אשר ירע לכל מהלך העבודה הציונית, התאגדו יחד וקבעו מרכז אחד ויבחרו בשביל תיכון בין שתי המפלגות".

„ב) הפראקציה הדימוקראטית: „ממש כשני תרנגולים עת ינוצו, כן היה מראה שתי המפלגות „המזרחי" והפראקציה הדימוקראטית באסיפה. „המזרחי" ראה את אנשי־הפראקציה כאילו קמו לבלע ולחלל את כל קדשי היהדות והדת, ואנשי־הפראקציה חשבו, כי רבני „המזרחי" אינם יודעים ואינם חפצים לדעת מאומה מלבד ארבע אמות של הלכה".

„לא כן היתה אחרית הדבר. פחד שוא פחדו שתי המפלגות, ולאחרונה כאילו יצאו שתיהן כמנצחות. „המזרחי" ראה את עצמו כמנצח, לאמור: הנה נפקחו עיני האנשים לכבד את הדת, ואנשי הפראקציה עטרו עטרת נצחון לראשם באמרם: הנה הרבנים „המזרחיים" הראו נאמנות לשאיפותינו הציוניות ופועמת בהם כבר רוח של דימוקראטיה".

חברת נכר הרצל בע"מ

מברכת לקראת השנה החדשה
את מדינת ישראל וממשלתה
והעם היושב בציון ובתפוצות
בשנה טובה ומוצלחת
ובהגשמת כל תכניות הפתוח והיזמה
לטובת הארץ והמדינה

כרוזם של בני-הישיבות

במלאת 60 שנה לוועידת ציוני־רוסיה במינסק אנו מפרסמים כרוז שהופץ בזמן הוועידה ע"י אגודה ציונית חשאית של תלמידי ישיבת סלובודקה. המפיץ היה י.א. ליזרוביץ (אז תלמיד ישיבת סלובודקה), סופר עברי שפירסם לאחר זמן מאמרים ורשימות בכינויים „לפידות", „אזידור לזר" ועוד ושבא במיוחד לאותה ועידה לשם הפצת הכרוז בין הצירים.

הורינו ואחינו!

הנכם נאספים עתה לשפוט על מצב עמנו בחומר וברוח. בין יתר השאלות הבוערות נוטלת שאלת החנוך מקום בראש!

בלי דור מחונך עפ"י רוח לאומנו ומוסרו לשוא כל עמלכם. הבסיס היותר נאמן לעבודתכם הלאומית היא עבודת החנוך; אבל עד שאתם הולכים לבנות מחדש בתים לאומיים: בתי ספר, חדרים, ת"ת ועוד הנכם מעלימים עין מאלה בתי החנוך שהם כבר קימים ועומדים — הבתים האלה הנן — הישיבות!

„אין בעמנו דבר יותר ידוע ומפורסם מן הישיבות: למי מישראל אין בהם חלק בזרעו ובכספו? מי מכם איננו נפגש עם עשרות „משולחים" שנה שנה? אבל כל הנעשה פנימה הוא טמיר ונעלם... הישיבות מתנהלות על ידי אנשים אחדים העושים בהן כבתוך שלהן ומושלים ממשלה בלי מצרים.

„נפשות צעירות מתענות תחת ידי „התקיפים היחידים", החפצים לעשות מהם עבדים גמורים.

„לישיבות אבד השם הכללי „מרכז לבעלי רוח עברים" ותהיינה לבתי מסחר פשוטים לאנשים כ„המנהלים", הדורשים בכל דבר רק את טובתם ופניותיהם. איש איננו שם לב אל התפתחות הצעירים ולדרישותיהם. תביעות הלומדים לא תמצאנה להן אזנים קשובות. „מנהלי הישיבות" ו„בני הישיבה" הנם שני עולמות נפרדים.

בה בשעה ש„בני הישיבה" מתפרצים לצאת ולהסיר מעליהם „כבלי־הרוח" וצועקים לאויר ולאור, בה בשעה משתדלים המנהלים לחנט את נפשות חניכיהם, להמית בקרבם כל רגש ער, כל עורק חי... להקהות את שאיפותיהם ולטעת בלבותם רגשי עבדות, לעשותם לצבועים, למלחכי פינכא.

אבל הנה בא היום! שעת הכושר מאין כמוה. אליכם, טובי עמנו נקרא! שימו לב אל המוסדות האלה! זכרו, כי בכל הבתים הנזכרים נמצאים כאלפים צעירים בעלי כשרונות, החפצים להקריב את נפשם כליל על מזבח עמם ותורתם. הטו אוזן לקול דמי אחיכם הצועקים אליכם, הממיתים את עצמם באהלי־תורה עד דכדוכה של נפש. דרשו משפט! קדמו את פני הרעה בעוד מועד, פן יצאו גם יתר בניכם הנשארים את הבתים האלה. ובחשבכם עתה על דבר עמנו וידעתם, כי עיני מאות בניכם תלויות אליכם ולבבות מלאי יאוש ויגון מיחלים, כי תצאו לעזרתם. הבו עצה! הושיעו נא!

רפאל מאהלר

השתדלותו של אברהם שטרן לשיחרור חז"ס מן ה„טאגצעטל"

1.

אחת הגזירות הקשות, שרבצו על שכם היהודים בפולין בימי הממלכה הקונגרסאית היתה גזירת ה„בילט" או ה„טאגצעטל", היינו מכס־הנפש, שנגבה מן היהודים בכניסה לעיר וארשה. קורות ההיטל הזה משקפות באספקלריה את חילופי המשטר בפולין ואת יחסו ליהודים בכל תקופה ותקופה.

תשלום ה„בילט" הוטל בפעם הראשונה על כל היהודים הנכנסים לווארשה בימי מלך פולין האחרון, סטאניסלב אויגוסט פוניאטובסקי[1]). ההיטל הזה היה ממלא את אוצרות המארשלק הגדול של הכתר (שר הפנים) ופקידיו, אבל עיקר מטרתו, והיא השגחה על היהודים, שלא יתישבו בעיר הבירה, לא הושגה כלל וכלל. כבר בשנת 1792 התפקדו בווארשה (כולל הפרבר פראגה) במפקד מטעם מועצת העיר 6750 נפשות יהודים[2]). בימי המרד של קושצ'ושקו בשנת 1794 השתדלו יהודי עיר־הבירה אצל השלטונות לבטל את ההיטל הכבד, אך המועצה הראשית של המרד נענתה למאגיסטראט של וארשה, ואף השתדלותו של קושצ'ושקו עצמו לטובת היהודים לא הועילה, כפי הנראה ולא כלום[3]).

אחרי חלוקת פולין האחרונה, בימי הכיבוש הפרוסי בווארשה, ניתנה בפעם הראשונה למן שנת הגירוש 1527 רשות חוקית ליהודים לגור בעיר זו ישיבת־קבע. לפי הצו של השלטונות הפרוסיים מ־21 בדצמבר 1799, הוכרו כתושבים קבועים של העיר וארשה כל היהודים שהתישבו בה מיום 9 בינואר 1796 עד סוף 1799; בעלי זכות יתירה אלה נקראו עוד במאה ה־19 בשם „זעקס און נייניציגער". לעומתם, חויבו כל היהודים הבאים לוארשה אחרי שנת 1799 לסלק תשלום „בילט" של זהוב אחד לכל יום שהייה בעיר[4]). זו היתה פשרה בין מגמת השלטונות הפרוסיים בפולין לפתוח ליהודים את שערי הערים החסומות לפניהם לשעבר — גם משום תועלת אוצר המלוכה וקידום התפתחות הכלכלה בארץ, גם

---

1) על תולדות התשלום הזה בפולין הישנה השוה: ע. רינגעלבלום, דאס יידישע „טאגצעטל" אין ווארשע, „לאנדקענטניש" 1936, נר' 2,1937, נר' 1.

2) ר. מאהלער, צאל און צעשפרייטונג פון די יידן אין ווארשע אין 18 טן י"ה, „לאנדקענטניש" 1934, נר' 2.

3) ע. רינגעלבלום, די פוילישע יידן אין אויפשטאנד פון קאשטשיושקא 1794, וארשה, 1937, עמ' 172—176.

4) H. Nussbaum, Szkice historyczne z życiu Żydów w Warszawie, Warszawa, 1881, p. 41—42; A.G.A.D. Rada Stanu 146 f. 13 (בארכיון הכללי של החברה ההיסטורית הישראלית H.M. 6624).

מטעמי מדיניות לאומית — ובין התביעות ההוזרות ונשנות של הנהלת העיר העוינת את היהודים לגרש אותם מוארשה.

בימי דוכסות וארשה נצטרפו האיבה ליהודים של שלטונות העיר והיחס השלילי אליהם מצד הממשלה כדי לגזור את גזירת הגיטו בוארשה. לפי צו המלך־הדוכס מ־16 במארס 1809 גורשו היהודים מן הרחובות הראשיים של עיר הבירה ונאלצו להצטופף ברחובות מספר הרחוקים מטבור העיר. אולם, מעשה פרדוכס, בוטל דוקא בדוכסות וארשה ההיטל של ה„טאגצעטל" על היהודים הנכנסים לעיר הבירה. אחר שהסיים החליט, ב־18 במארס 1809, להטיל על יהודי הדוכסות מס חדש מיוחד להם, מס הבשר הכשר, בהנמקה, שזהו מס יהודי כולל ,הפוטר אותם מכל מסים מיוחדים אחרים [5]), לא יכול עוד לקיים את היטל ההפליה של ה„טאגצעטל". אכן ב־24 במארס 1809 החליט הסיים לבטל את תשלום ה„בילט", אלא שבגלל ההתנגדות הנמרצת של הנהלת העיר וארשה, שנתמכה גם על ידי שר הפנים והפרפקט של הדפרטמנט הווארשאי, לא יצא החוק אלא ב־1811, אחר התערבותו האישית של המלך [6]).

את זממה על היהודים השיגה העיר וארשה בימי ממלכת פולין הקונגרסאית, אשר עלתה על הדוכסות וארשה במדיניותה הריאקציונית והמדכאה את היהודים. לא די בזה, שבשנת 1821 יצא צו מאת נציב המלך בדבר צימצום ה„ראויר", הרובע המיוחד ליהודים בוארשה, על ידי איסור מגורים בעשרה רחובות העיר, נוסף על הרחובות שנאסרו להם בשנת 1809. הריבוי המתמיד של היהודים בעיר היה לצנינים בעיני הנהלת עיר הבירה ובעיני הממשלה גם יחד. כבר ב־4 ביוני 1822 פנתה ועדת הממשלה לעניני פנים ומשטרה לנציב המלך בהצעה לחזור ולחדש את גזירת ה„בילט" בוארשה, בהתריעה על הסכנה הנשקפת לעיר ולממלכה כולה מנהירת היהודים לוארשה המתגברת והולכת: מקץ השלטון הפרוסי היה מספרם בוארשה כ־8—9 אלפים, והנה עכשיו גדל עד למעלה מעשרים אלף ולשיעור של חמישית ומעלה מכלל אוכלוסית העיר. אם יימשך התהליך הזה ללא מעצור, צפויה לדעת ועדת הממשלה סכנה, שלא תעבורנה שנים מועטות, ווארשה תהפוך לעיר יהודית [7]).

הדיונים במוסדות הממשלה בשאלה זו נמשכו למעלה משנתיים, ולבסוף יצאה הגזירה, והיא צו נציב המלך מ־7 בספטמבר 1824: החל מ־1 בינואר 1825 אסור היה ליהודים להתיישב בעיר וארשה, ורק אלה, שהיו תושביה הקבועים משנים הקודמות הותרו לגור בה. גם כניסה ארעית לעיר הותרה ליהודים רק בתנאי תשלום של „בילט" („טאגצעטל") בעד כל יום שהייה בעיר בסכום של 20 גרוש, מלבד בול ב־10 גרוש בעד כל „בילט" ליום אחד או יותר. גם יהודי שבא העירה ליום אחד היה בכן חייב לסלק 30 גרוש, היינו זהוב אחד. לא הוצאו מן הגזירה אלא יהודים בעלי הון גדול, היינו בעל הון של 60 אלף זהובים, הקונה מגרש בעיר כדי לבנות עליו בית במשך שנה (לפי תכנית מאושרת על ידי השלטונות); סוחר בעל הון בסכום הנ„ל המנהל פנקסי מסחר וכן בעל בית חרושת גדול. נוסף על אלה היו צפויים לחסד השיחרור מן התשלום ה„טאגצעטל" יהודים שיידרשו על ידי אחת מוועדות הממשלה מפאת תועלתם בענייני הדת, המדע ופעולה ציבורית [8]).

---

5) א. אייזענבאך, די צענטראלע רעפרעזענטאנץ־ארגאנען פון די יידן אין וורשע — וועך פירשטענטום, בלעטער פאר געשיכטע (בעריכת ר. מאהלער) כרך ב', וארשה 1938, עמ' 38—39.

6) W. Tokacz, Z dziejów sprawy żydowskiej za księstwa Warszawskiego, Kwartalnik Historyczny XVI, p. 265.

השוה גם: ר. מאהלר, דברי ימי ישראל — דורות אחרונים, כרך א', ספר ג', עמ' 74—75.

7) A.G.A.D. Rada Stanu 146, f. 13.

8) A.G.A.D. KRSW 5631 f. 131; ישעיה וואשאוסקי, יידן אין קאנגרעס־פוילן (1815—1830), היסטארישע שריפטן — ייווא, כרך 2, עמ' 325—326.

עם פרוץ המרד הפולני בנובמבר 1830 הונח ליהודים מחובת ה„טאגצעטל" השנוא. ב־11 בדצמבר 1830 ביטלה הממשלה הזמנית את גזירת ה„בילט" דוקא לפי הצעת המועצה המוניציפלית של וארשה, שנאצל עליה מרוח המהפכה הלאומית[9]). הצעד הזה של שלטונות המרד עודד עד כדי כך את רוחם של היהודים הכמהים לשוויון אזרחי, עד שביום בו נתפרסם ביטול הגזירה, נערכה תאורה חגיגית של החלונות ברובע היהודי בעיר וארשה[10]).

אחרי שבוטל ה„טאגצעטל" נהרו לעיר הבירה יהודים רבים, מהם בעלי מלאכה, שעבדו בסדנאות לצרכי צבא המרד. ריבוי המתיישבים היהודים מדלת העם עורר את מורת רוחם של השלטונות המוניציפליים, וכבר בעיצומו של המרד, ב־25 באפריל 1831, יצאו בדרישה לממשלה להחזיר את ה„טאגצעטל" לישנו ולגרש את היהודים שהשתקעו בעיר אחר ביטולו של התשלום. ראש העיר וארשה סטניסלב וגגרז'וצקי, אחד ממנהיגי המרד, אף לא נמנע מלחזור בתוספת טעמים משלו על הנימוקים של הנהלת העיר מלפני המרד, שהניעו בשעתו את השלטונות לגזור את גזירת ה„טאגצעטל": כבר עכשיו — מתאונן הוא בשם המשרד המוניציפלי — מגיע שיעור היהודים בוארשה לחלק הרביעי של תושביה, אולם עוד ידם נטויה: האוכלוסיה הנוצרית של העיר מתמעטת והולכת מחמת האבדות בקרב עם האויב, ואילו היהודים, הפטורים משירות הצבא, לא זו בלבד שאינם מתמעטים, אלא הם מתרבים והולכים תודות לאחיהם הבאים מערי השדה. וכך צפויה בזמן הקרוב השתוות מספר היהודים עם מספר הנוצרים בעיר[11]). אף כי התזכיר של ראש העיר נתמך על ידי המועצה המוניציפלית וגם על ידי ועדת הממשלה לעניני פנים, לא הספיקו שלטונות המרד להחליט בדבר. אחרי דיכוי המרד הוחזרה גזירת ה„טאגצעטל" לתוקפה לפי החלטת הממשלה מ־1 בנובמבר 1831[12]).

כמו לפני המרד, הוצאה גם אחריו ההכנסה מן תשלום ה„טאגצעטל", שנמסרה בחכירה, למוסדות, שעצם תכליתם היתה הטמעה של האוכלוסיה היהודית, והם: „הוועד לבני הברית הישנה", בית המדרש לרבנים, בתי הספר היסודיים לילדים יהודיים בוארשה ומשרד הצנזורה לספרים עבריים. אמנם חלו גם שינויים. מצד אחד בוטלו הוצאות הקורס ל„עתיקות העבריים", שהתנהל בידי צורר היהודים הידוע לשימצה הכומר קיריניי, מכיון שאחרי דיכוי המרד נסגרה האוניברסיטה היחידה בממלכת פולין; מאידך גיסא התקיים מהכנסה זו „בית החולים לבני הברית הישנה" בוארשה. בשנת 1837 ביצעה מועצת ההנהלה (הממשלה של ממלכת פולין) לפי החלטתה מ־23 בדצמבר 1836 שינוי חותך במערכת ההכנסות וההוצאות של ה„טאגצעטל": כמקודם כוסו מן המקור הדלוח הזה הוצאות בית המדרש לרבנים והצנזורה של ספרים עבריים. אולם „הוועד לבני הברית הישנה" חוסל, וכל שאר ההכנסה הועברה לקופה העירונית של וארשה. הוצאות הקיום של בתי הספר היסודיים לילדים יהודים בוארשה, שמספרם עלה ביניתיים ל־5 (4 לנערים ו־1 לנערות) וכן של בית החולים היהודי בעיר, הוטלו על „השגחת בית הכנסת" (הנהלת הקהילה) בוארשה[13]). כך נתקפחו יהודי פולין אפילו טובה ההנאה הזעומה שניתנה להם לשעבר מכספי ההיטל הכבד והמפלה, ונאלצו, נוסף על המס הזה, לקיים מהיטלי קהילה חדשים את בתי הספר ובית החולים בעיר הבירה.

---

9) KRSW 5629, f. 70.

10) שם, דף 80—81: חוברת פולנית בשם Taycetel, חתומה בראשי תיבות B.H., עמ' 5.

11) KRSW 5629 f. 87—89.

12) שם, דף 96.

13) KRSW 5632 f. 223—229.

אחד מארבעת חברי צנזורה לספרים עבריים, שמשכורתם סופקה מהכנסות ה„טאג־צעטל", היה המשכיל והממציא הידוע אברהם יעקב שטרן. משכורתו בתור צנזור נקבעה בתקציב ההכנסות מן ה„טאגצעטל" לשנת 1828 בסכום אלפיים זהובים לשנה[14]). לא פילל הצנזור של הוד מלכותו, שההיטל הבזוי, ששימש מקור לפרנסתו, ייהפך לרועץ לו ולבני משפחתו. על דבר צרתו זו למדים אנחנו מן הבקשה, האופיינית מאוד בתוכנה, שהגיש אברהם יעקב שטרן לוועדת הממשלה לענייני פנים ודתות, ב־1 בפברואר 1842[15]).

בראש בקשתו מתיחס שטרן לזכויותיו בתחום המדע והשירות למדינה, בבטחו בהן, שהן ידועות גם למשרד הפנים: כל חייו היו קודש למדע, וביחוד למקצוע המתימטי־המכני; ההמצאות שלו, שהחשובות בהן הן מכונת החשבון והעגלה הטופוגרפית, תוארו בשנתונים של „החברה הווארשאית של הוד מלכותו לשוחרי המדעים"[16]) ורכשו להם התפעלות ותהילה לא רק בארץ, אלא גם בחוץ לארץ; פעמיים זכה לכבוד הגדול להגיש את המצאתו הראשונה לקיסר המנוח אלכסנדר הראשון, ובמשך שנים רבות היה חבר של החברה המדעית הנ"ל. מזכויותיו האזרחיות מזכיר שטרן את כיהונו זה עשרים שנה כיושב ראש של „השגחת בתי הספר היסודיים" לילדים יהודים בווארשה, וכן את משרתו במשך כל עשרים השנים ההן של חבר הוועד לצנזורה של ספרים עבריים. כללו של דבר, תמיד השתדל להיות מועיל לארצו, ואף זכה להכרה ותהילה בעולם המדע. עכשיו, „בשקיעת חייו", בא הוא, זקן[17]), מטופל במשפחה רבה[18]) ומחוסר כל רכוש, לבקש „חסד, שיהיה לו לנחמה היחידה, שיקחנה אתו לקבר". והנה החסד, שביקש שטרן מן הממשלה:

„אחרי מגינת לב של שנים", מספר שטרן בגילוי לב של מקורב לשלטונות הבוטח באהדתם, היה רצון המערכת העליונה שישיא את בתו הבכורה לאיש כחפצו, שגם יש בידו לפרנס את אשתו, גם ראוי הוא לשם חותנו מבחינת הרמה המדעית והמידות הטובות. האיש הזה הוא זליג סלונימסקי[19]), יליד ביאליסטוק „ברוסיה"[20]). השבחים של סלונימסקי, שמספר בהם שטרן, מזכירים את הקאריארה המדעית שלו עצמו, חותנו, על אף כל הניגודים שבין תכונות רוחם וכשרונותיהם, שעליהם אפשר לעמוד מתוך הכרקטריסטיקה הקולעת של חז"ס, שמסר לנו סוקולוב: „הוא לא היה מתמיד, כי אם עילוי, לא בקי, כי אם חריף. מזגו מזג ממציא ולא מלומד"[21]).

---

14) KRSW 5628, f. 201—202.

15) KRSW 5635, f. 327—328.

16) החברה המדעית הזאת, שנוסדה בשנת 1800, מילאה תפקיד גדול בתולדות התרבות של פולין. השוה:
A. Brückner, Dzieje Kultury Polskiej, Tom IV, Warszawa, 1946, p. 199—201.
החברה הזאת, כמוה כאוניברסיטה הווארשאית, נסגרה על ידי השלטונות אחרי דיכוי מרד נובמבר, ב־1831.

17) לפי הנקרולוג ב„אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" 1842, גליון 13, נולד שטרן בשנת 1762, היינו היה אז בן שמונים. תאריך זה מסתבר יותר מתאריך 1769, שניתן ברשימה על שטרן באותו שבועון בשנת 1840, גליון 35. והשוה גם ר. מאהלר, החסידות וההשכלה בגאליציה ובפולין הקונגרסאית, מרהביה, 1961, עמ' 275, 291.

18) אברהם שטרן השאיר במותו אלמנה וחמשה ילדים. השוה בנקרולוג כנ"ל.

19) בתו של שטרן היתה אשתו השניה של חז"ס; את אשתו הראשונה נשא בן שמונה עשרה בזאבלודוב ושם היה סמוך על שולחן חותנו. השוה: י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ששי, עמ' 288.

20) כידוע, עברה ביאליסטוק והמחוז לפי תנאי שלום טילזיט בשנת 1807 לשלטון רוסיה.

21) נ. סוקולוב, חיים זליג סלונימסקי, אישים, ירושלים תשי"ח, עמ' 149.

חתנו הצעיר [22]) הזה — מספר בעל הבקשה — כבר הגיע לתהילה בארצות רבות תודות לידיעותיו במתימטיקה ותכונה, בעבור חיבוריו העבריים במדעים אלה [23]) והמצאתו החשובה המתימטית־המיכנית: עליו כתבו השבועון (הפולני) הפטרבורגי בשנת 1840, הקוריאר הליטאי באותה שנה וה„פרויססיש קעניגליכע שטאאטסצייטונג" בשנת 1841. יש בידו מכתבי המלצה מידי התוכן הקניגסברגי המפורסם בסטל [24]), ומידי המתימטיקאי המפורסם יעקובי [25]) אל התוכן המפורסם ביותר בפטרבורג סטרובה [26]). על רמתו המדעית של סלונימסקי מעיד שטרן גם את ספרו העברי שהוציא בווארשה בשנת 1838, ושעליו חתמו „אנשים מכובדים ורמי מעלה", וביניהם המנהל של המצפה האסטרונומי בווארשה ארמינסקי [28]), שגם ציין את הספר לשבח.

נוכח כל אלה מבקש שטרן לשחרר את חתנו סלונימסקי מתשלום ה„בילט" ולרשום אותו כאחד התושבים היהודים הקבועים בווארשה. יסוד חוקי לבקשתו זו מוצא שטרן בסעיף 3 אות ד' של צו המלך מ־7 בספטמבר 1824, היינו הסעיף הנזכר לעיל [29]), שלפיו ניתן שיחרור מן ה„טאגצעטל" מלבד לסוגים מסויימים של בעלי הון גם לאלה הנדרשים על ידי אחת מוועדות הממשלה מטעם צרכי הדת, המדע והתועלת הציבורית. בטוח הוא בעל הבקשה, שסלונימסקי נכלל בסוג זה של הפטורים מן ה„טאגצעטל" בחזקת „אדם מלומד כל כך והתורם כל כך הרבה על ידי יצירותיו המדעיות להשכלת בני דתו". לא זו בלבד, אלא הוא האיש המתעתד לבצע בקרוב את „המצאתו הגדולה" והיא התקנת מכונה לחשבונות לוגריתמיים, שתהיה „יצירת מופת רבת תועלת למודדים ותוכנים".

אכן, כאילו אמר לו לבו שהוא נוטה למות, לא האריך שטרן ימים עד לקבלת תשובת השלטונות לבקשתו. כעבור חודש אחר שהגיש את בקשתו לוועדה לענייני פנים

---

22) חז"ס נולד ב־18 במארס 1810, ובכן אז לא מלאו לו עדיין 32 שנים.

23) הספרים, שפירסם סלונימסקי עד אז הם: „מוסדי חכמה" על אלגברה, וילנא, 1834; „כוכבא דשביט", וילנא, 1835; „תולדות השמים", וארשה, 1838.

24) פרידריך וילהלם בסטל (1784—1846), המפורסם גם כתוכן גם כמתימטיקאי (הפונקציה של בסטל), היה מנהל המצפה האסטרונומי בקניגסברג עד יום מותו.

25) קרל גוסטב יעקב יעקובי (1804—1851), המתימטיקאי המפורסם, שנולד יהודי והתנצר בשנת 1824, שימש משנת 1827 עד 1842 פרופסור באוניברסיטה של קניגסברג, ואחר שבתו באיטליה קיבל משרת פרופסור באוניברסיטה של ברלין: השוה מאמרו של איזידור זינגר באנציקלופדיה היהודית—האנגלית, כ' 7, עמ' 44 וכן את המאמר על יעקובי באנציקלופדיה בריטאניקה, כ' 12. מסיפורו של שטרן אנחנו למדים, שחז"ס התודע אל יעקובי מכל מקום לפני שנת 1842, היינו בקניגסברג, בעת אחת עם בסטל. ממילא טעות היתה בידו של צינברג, כשקבע במאמרו באנציקלופדיה היהודית—הרוסית (כ' 14, עמ' 382), שחז"ס הכיר את יעקובי אך בשנת 1844 בעת ביקורו בברלין. חז"ס היה מתפאר בהתודעותו לשניהם, בסטל ויעקובי, בדומה להתודעותו אחר כך אל הומבולדט, ולפי סוקולוב (אישים, עמ' 150) היה אומר: „עשיתי רושם על הומבולדט, קניתי את לב בסטל, התהלכתי עם יעקובי..."

26) פרידריך גיאורג וילהלם סטרובה (1804—1851), התוכן הגרמני המפורסם, עבר בשנת 1839 מדורפט לפטרבורג, שם הקים וניהל את המצפה האסטרומי בפולקובו.

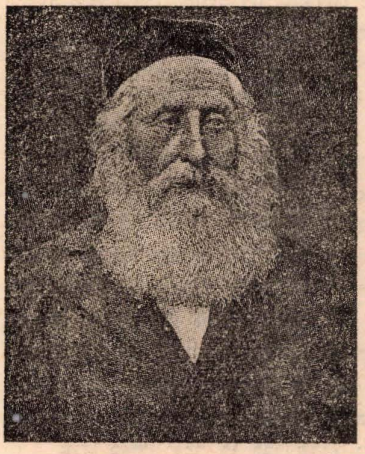
27) זהו הספר הנזכר לעיל (השוה הערה 23) „תולדות השמים — ידיעת חכמת התכונה ויסודי חכמת הראות וחשבונות המהלכים לשמש ולירח ועתותי לקוייהם הכל כפי שיטות החדשות..."

28) פרנצישק ארמינסקי, פרופסור למתימטיקה ותכונה באוניברסיטה של וארשה, הקים מצפה אסטרונומי בווארשה, שניהל אותו גם אחרי חיסול האוניברסיטה. השוה א. בריקנר כנ"ל, כרך רביעי, עמ' 328.

29) השוה לעיל, עמ' 104.

נפטר שטרן [30]). חסך לו הגורל את האכזבה המרה שבידיעה על סירוב השלטונות לתת לו את „הנחמה היחידה שיקח אתו אל הקבר".

כבר אחרי מותו, ב־20 במארס 1842, העביר המשרד המוניציפלי של וארשה את בקשתו של שטרן אל ועדת הממשלה לענייני פנים ודתות, אגב המלצה, ש„הבקשה ראויה להסד הממשלה". אולם ועדת הפנים ענתה, ב־30 באפריל, בשלילה, בגימוק, שהרשמת סלונימסקי כתושב קבוע של וארשה ואף שיחרורו מן ה„בילט" נוגדים את הוראות החוק... לא הועילו לסלונימסקי זכויותיו של איש מדע, ואף לא זכויות חותנו המלומד, הלויאלי ללא סייג לשלטונות פולין ולקיסר המושל. לא עמדה לו לשטרן אף זכות זו, שלציון חג הכתרתו של הקיסר ניקולאי הראשון למלך פולין בשנת 1829 חיבר „רינה ותפילה" הביורוקרטים שונאי ישראל המטומטמים שבמשרד הפנים הפולני לא ניאותו לנטות למלומד יהודי צעיר אפילו אותו „חסד", שהיו מתרצים לתת לפעמים נדירות לאינטליגנטים למחצה בזכות המלצה של אילי כסף יהודים קרובים למלכות [31]).

לכשרונותיו של סלונימסקי המצויינים עמדה הכרה ממקום אחר. אותה מכונה לחישוב לוגריתמים, שהזכיר שטרן בבקשתו, השיגה כעבור שנתיים, ב־1844, את פרס דמידוב מן האקדמיה הקיסרית למדעים בפטרבורג [32]). סלונימסקי חזר לוארשה בשנת 1862, בימי התסיסה המהפכנית בפולין ערב המרד של ינואר, כשבוטלו על ידי המארקיז ויאלופולסקי גזירות ההפלייה של היהודים, ובתוכן גם גזירת ה„טאגצעטל" המחפירה. בעצם אותה שנה הוציא חיים זליג סלונימסקי בווארשה את הגליונות הראשונים של „הצפירה", שעתידה היתה להנציח את שמו בקרב עמו רב יותר מן הפירסום, שזכה לו בעולם המדע תודות להמצאותיו.

---

30) הכתבה מוארשה על מותו של אברהם שטרן ב„אלג. צייטונג דעס יודענטומס" היא מתאריך 4 במארס 1842.

31) באותם הימים, ב־18 במאי 1842, הסכימה ועדת הפנים להצעת המשרד המוניציפלי של וארשה לשחרר מן ה„טאגצעטל" את ה„פלדשר" (חובש) הרמן גולדשטיין, לפי המלצת „ההשגחה" של בית החולים היהודי, בחתימתו של „הגביר האדיר יעקב אפשטיין" (KRSW 5635).

32) השוה במאמרו הנ"ל של י. צינברג באנציקלופדיה היהודית—הרוסית, וכן בכרך הששי של „תולדות ספרות ישראל" שלו, עמ' 289.

רחל ינאית־בן־צבי

דמותה של בת עיירה באוקראינה

כבר חלפה שנה מאז נאספה אל עמה שרה גולובצ׳יק, נצר ממשפחת הצדיקים בצ׳רנוביל. בדמותה היקרה נתגלמו מיטב התכונות שסימלו את טובי הרבנים ממשפחה מפוארת זו, בגילוי האהבה לפשוטי העם, במסירות הנאמנה לכל דבר יהודי בעיירות היהודיות אשר היו באוקראינה. בעלותה ארצה, במגע עם המולדת גילתה שרה את יפעת כוחותיה ברוח הסבא רבי נחום הגדול אליו התיחסה.

קרובות משפחה היינו, אמהות־תינו — אחיות. ילידות עיירות סמוכות — אני ממאלין והיא מצ׳רנוביל. שתינו יצקנו מהשרשים היהודיים המסורתיים, שתינו ספגנו מההווי, מאורח החיים של העיירה. תכופות היינו נפגשות בילדותנו. האמהות שלנו נולדו במאלין. בהיותן פעוטות שיכלו את אביהן, בעודנו צעיר לימים, כבן עשרים וארבע. ואבי־אביהן, הסבא שלהן, רבי משה מורוז, הפך להן לאב חם ומסור מכל אב. כאשר נישאו אמהותינו והקימו משפחות, הוסיפו להסתופף בצלו של הסבא.

מה מאוד זכור לי סבא נפלא זה. אמי ואבי התגוררו בביתו כל עוד היה בחיים. ואחות־אמי, שנדדה ממאלין לבית בעלה בצ׳רנוביל, היתה מופיעה בבית סבא בכל חג ומועד, ועמה בתה הקטנה שרה, שקראו לה אז סוניה.

עתיר נכסים היה סבא, החזיק ב„ארנדה", כלומר חכר מאת בעל האחוזה את היער הסמוך, בו עבדו הכפריים בכריתת עצים, וממנו שילחו את הגזעים בדוברות על פני הנהר. גם את הנהר חכר סבא, וכן את הטחנה של הקמח שליד גשר הנהר. והיו לו עסקים רבים עם „פריצים" בסביבה, ועם סוחרים ממרחקים.

אך עיקר גדולתו של ר׳ משה מורוז היה בזה שמסור היה לבני העיירה, הרוח החיה של העדה כולה, תלמיד־חכם נבון ועד לכל דבר צבורי. הכל היו שוחרים את ביתו. בקצה העיירה, מאחורי החנויות היהודיות, במרחק מה מן

הכפר ומבתי הגויים הקים לו סבא בית רחב ממדים. וליד הבית חצר גדולה ובה עצים למיניהם. כרובע שלם ניראה היה הבית, אגפים וחדרים רבים. זכור לי ביותר האולם המרכזי, אולם הדור וגדול־גדול, אליו היו מגיעים דרך פרוזדור ארוך. וזכור באגף חדר הסוכה, שהתקרה בו היתה מתרוממת ומתרומם היה הגגון כלפי השמים. מה מאוד מתפעלים היינו ממראה הסוכה של סבא בבוא חג הסוכות!

בעודי פעוטה, אולי בת ארבע, היה סבי הטוב מושיבני על ברכיו, ידיו המגוידות היו מלטפות ברטט את ראשי, וזקנו הלבן היה נוגע בפני. מביט היה בי בעיניו הנוגות, נאנח ושפתיו היו דובבות בעצבות: „ירושלים — ירושלים". לא ידעתי על מה נעצב הסבא, את פירושן של המלים עוד לא הבנתי. אך מבלי לדעת נחתמו עמוק על לוח לבי המלה ירושלים ודמותו של סבי היקר.

כאשר גדלתי עד להבין תוכן של שיחה, עדה הייתי לויכוח סוער שהתנהל בין סבא וסבתא. סבא רצה לנסוע לארץ־ישראל, וסבתא הפיקחת היתה טוענת לעומתו — אם תזכה במעשיך הטובים — תגיע לארץ־ישראל גם לאחר שתלך לעולמך, הלא מתחת לאדמה תתגלגל מקברך לארץ־ישראל, ואם לא תזכה, גם אם תסע לארץ־ישראל תקיא אותך הארץ, מעשיך קובעים ולא געגועיך לארץ־ישראל — סבא היה מתרתח לשמע דבריה. ברם, לנסיעה לארץ־ישראל לא הגיע... האם באשמת סבתא?

כבר אמרתי, סבא היה לאב לאמי ולאחיותיה לאחר שנתיתמו. והוא שדאג גם לאמן, לאלמנה הצעירה, שתנשא מחדש. אך גם לאחר שנישאה ועברה לבעלה לכפר הסמוך, נשארה סבתא טובה שלנו, שופעת אהבה לנכדות. סבתא זאת — חנה־ברכה טברסקי — היא היא שהעניקה לנו תחושת „היחוש" המיוחד, היא שבאה ממשפחת הצדיקים, הדור החמישי לר' נחום הגדול מצ'רנוביל. ב„יחוש" זה התגדרו אמי וביחוד דודתי, אמא של סוניה. „יחסניות" היו ואהבו השכם והערב לחזור באזני הילדות שמתיחשות אנו למשפחת הצדיקים, לבית טברסקי בצ'רנוביל. ותבעו מאתנו לזכור תמיד שהננו הדור השביעי לר' נחומצ'ה הגדול מצ'רנוביל.

תכופות היתה הדודה באה עם בתה סוניה למאלין. וסבא ר' משה מורז מחבב היה את סוניה, כמו שהיה מחבב אותי ואת אחיותי. ואוהבות היינו כולנו להקשיב למוצא פיו. אך לי נדמה היה שהמלים ירושלים, ארץ־ישראל נגעו אז יותר ללבי מאשר אל לבה של סוניה. אולי מפני שסוניה כבר נתפסה מוקדם מאוד לדיבור הרוסי בעיירתה, ואני בגיל הרך לומדת הייתי עדיין עברית, רק עברית — את החומש ב„חדר".

באולם הגדול של סבא אוהבת הייתי להתייצב עם סוניה בפינה ליד ארונות הספרים, או מאחורי הספה הכבדה ולהסתכל באורחים הרבים: בני העיירה יהודים וכפריים, מוכסנים, ישובניקים למיניהם, וגם פריצים רמי־מעלה, רוסים ופולנים. האולם שוקק היה חיים, הומה היה מאדם כל ימות השבוע. אך אהבנו ביותר את האולם ביום שבת, וביום חג ומועד. סבא היה עורך תפילה בציבור, ואנו הילדות — מה אהבנו להשתהות באולם, ולתת את עינינו בערב שבת באורות של הפמוטים הכבדים, מה אהבנו להאזין בכליון נפש ללחן התפילה.

במוצאי השבתות והמועדים היה סבא עורך „מלוה מלכה", לחסידים הרבים. אז היינו נדהקית בין האורחים ומקשיבות לשיחות המבוגרים. סבי היה מראשי המדברים. מתרשמת הייתי מהספורים על הצדיקים, על גדולי החסידים. השם בעש"ט ושם אבי־אבי סבי ר' נחום הגדול נישא בפי כל.

*

בבואי עכשיו לעיין בדרשות של ר׳ נחום מצ׳רנוביל, בספרו „מאור עיניים״ מוצאת אני רעיון תמים, רעיון עמוק להפליא המתקבל מאליו על הלב: בפירושו לפרשת „וישלח״ כותב המגיד מצ׳רנוביל:

„הנה נודע שהתורה הקדושה צריך להיות בכל אדם ובכל זמן, כי היא נצחית. אך האמת הוא שהבורא ב״ה נמצא בכל אחד מישראל ואפי׳ ברשע והראיה שלכל רשע ובעל עבירה באים לו הרהורי תשובה...״

כזאת היתה תפיסתו של המגיד מצ׳רנוביל, שרוח אלהים חיה בנפשו של כל אחד ואחד מאתנו, ובנו תלוי הדבר שנתפוס את הרוח הזו שנהיה ראויים לה.

מושפעת הייתי מספוריה של סוניה ובפרט מדברי היחוס של דודתי ושאפתי להגיע בעודני נערה קטנה לצ׳רנוביל. לא על נקלה הסכימה אמי לנסיעה הארוכה הזו ממאלין לצ׳רנוביל. לאחר הפצרותי הרבות הפקידה אותי אמא בידי העגלון הטוב ר׳ שלמה, שלא פעם נסעה אתו באותה דרך. ציידה אותי בסל נצרים קטן ובו תרמיל עם רקיקים, והושיבה אותי בתוך העגלה הגדולה מלאת שחת ועליה כילה מצלה, וכל הנוסעים בלעדי היו זוג ישישים בלבד. היתה זו נסיעתי הראשונה מחוץ לעיירה. וזכורה לי יפה הדרך שעשיתי. שלמה העגלון, בעל הזקן הצהוב, היה איש טוב־לב, בעל עינים חייכניות טובות. הוא הושיב אותי על ידו ובקש שאחזיק יפה בידי בשולי הקפוטה שלו, שלא אפול, חלילה, מן העגלה. כל הדרך היה מדבר אל הסוסים כמו אל בני אדם. הקשבתי ולא עצרתי בעדי מלשאול את ר׳ שלמה — האם מבינים הם לך? הניד בראשו ואמר: הם יודעים שאני חובב אותם. כל בעל חי מרגיש ביחס של חיבה, והסוסים שומעים לי אם ללכת לאט־לאט אם להוסיף צעד.

ובדרך אנו עוברים על פני כפרים, ואני מתפעלת ממראה השדות ושואלת את ר׳ שלמה — למה אין ליהודים בעיירה שלנו שדות? הביט עלי ר׳ שלמה בעצבות והפליט: את עוד לא יודעת, הרי אנחנו היהודים בגלות!

המשכנו לנסוע שעות על שעות עד שהגענו לפונדק יהודי, התיר ר׳ שלמה את סוסיו, החליק על גבם, הגיש להם מנת מזונם, נטל את ידיו והתיר את תיק הטלית והתפילין. נתמלאתי יראת־כבוד לאיש, כאשר ראיתי באיזה דביקות הוא מתפלל, כמו סבא שלי — אמרתי בלבי.

ובפונדק בת בגילי ובת בכורה והן מושכות אותי אל חדרן, ולתומי אני שואלת את הגדולה, את כבר כלה? — זו השיבה לי במבט של תוגה, הרימה מכסה של ארגז גדול והחלה להוציא דברי רקמה ואריגה, שפע של דברים יפים. אלה הדברים השמורים עמה כנדוניה במלתחתה — — —

בשנים הבאות כאשר הגעתי לשירי העם של ביאליק, ניצבה לנגד עיני הדמות העצובה של אותה הבת מהפונדק, המצפה לבחיר לבה.

„צפור זהב עופי חוגי
צאי ובקשי לי בן־זוגי — —
„הכל מוכן בארגזי
שש ומשי, ובמלתחתי
עשרים כתונות רקמת מחטי.

*

ובצ׳רנוביל, בבית הדודה יינטיל, סוניה כל הזמן אתי. מוליכה אותי להראות לי את פאר העיירה. ידה לא זזה מידי. גם כאן במרכז העיירה חנויות יהודים ובתי היהודים, ובמרחק מה מהם משני העברים כפרי הגויים.

צ׳רנוביל יושבת על חוף הדניפר. במורד אל עבר הנהר אנו מתעכבות. חוששות ללכת לבדנו. שמה הנמל — מסבירה לי סוניה. לא טוב לילדות ללכת לבדן. בנמל עובדים בני־הכפר וישנם כאן קאצאפים מרוסיה המרכזית, גברתנים, זקופי קומה, רחבי־כתפיים, לבושים חולצות רחבות היורדות להם עד לברכיים, פרועי שיער. — אני נרתעת מהם — אך משהו טוב בפניהם. דוקא מראה הפנים אינו מבהיל. אלה יורדי ספינות, עובדי הנמל. הם נראים לי כענקים מול פני אחינו היהודים, הצובאים על דלתות החנויות.

סוניה מביאה אותי אל בית סבא שלה, רבי מאיר הדיין. מתפעלת הייתי מפניו: ארשת פניו אצילית. טוב לב נשקף מעיניו. אך למה כה עצוב? הדיין מאיר לנו פניו, והוא מזמיננו לבוא שוב. וסבתא של סוניה מקבלת אותנו בחביבות יתירה. בסבתא דבקה סוניה יותר מאשר בסבא. משהו מיוחד היה באשה הנאה, הגאה והאצילה: היתה ממעטת בדיבור, ומרבה להביע חיבתה לילדות במבט עיניה ובלטיפת ידה.

ביחוד אהבתי לבקר עם סוניה בבית סבתא בערב שבת וביום השבת. מנהג מיוחד היה לה לסבתא זו — „תענית של דיבור", משעת הדלקת הנרות עד למוצאי השבת, עד לברכת ההבדלה. יושבות היינו על ידה, וסוניה לא יכלה לעצור בעד דיבורה, דיברה ודיברה והביטה כל הזמן בעיני סבתא. זו היתה מחייכת, מנידה את הראש, לומר שהיא מבינה, אם גם לא לכל מסכימה. את תכונתה זו של סבתא ל„תענית של דיבור" לא ירשה סוניה. אך את החיבה לזולת, את טוב הלב, והרגש החם לכל דבר יהודי ירשה גם ירשה מבית סבא זה.

כשבוע ימים התארחתי בבית הדודה ומדי יום סובבתי עם סוניה בחוצות העיירה. דומה צ׳רנוביל למאלין ולא דומה, משהו שונה בה. אותם היהודים אך לא אותם הגויים, והם כה מרובים כאן.

מאחורי הרחוב בו מתגוררת הדודה — מפוזרים בתים לבנבנים, והם מוקפים גני עצי פרי. מגודרים הגנים והם מושכים אליהם את הילדים מן הרחוב היהודי. גם סוניה בין השוובים המטפסים על הגדר כדי לתפוס תפוח או אגס ישר מן העץ. בעוד היא נוגסת בפרי מתגלה השומר בין העצים ופניו זועמים — הילדים מסתלקים, סוניה רצה ואני עמה ובריצה תוחבת גם אל פי נגיסה מן האגס הריחני, פניה משולהבים — הצליחה במעשה קונדסות.

אני נוטה יותר להלוך בסמוך לחצר הצדיקים. מדי יום ביומו אני מבקשת ממנה ללכת עמי אל החצר. ונכנסות אנו פנימה אל החצר בדרך־ארץ, כמבוישות, ניצבות ליד בית־המדרש ומקשיבות ללחן הנוגה הבוקע מתוכו — שם לומדים תמיד חסידי הרבי, מסבירה לי סוניה. ביראת־קודש נסתכל פנימה דרך הפתח הפתוח למחצה — על ה„סטנדרים" רכונים אברכים לומדי־תורה, אנו סובבות בחצר וסוניה מצביעה על הבית בו גרים הרבנית ובני הבית. באגף הבית והוא נראה כמבודד שוכן הרבי בכבודו ובעצמו. אנו מתקרבות אל האגף, אך איננו מעיזות להציב רגל על המפתן. היעלה על הדעת להכנס ישר אל הרבי, ואנו לא מעיזות להתדפק על דלתה של הרבנית. מוטב לבוא הנה עם אמא של סוניה — דודתי, הרי היא ידועה פה לכולם, הרי היא ממשפחת הצדיקים.

סוניה מצביעה על בית רחב שניראה כאכסניה בו משתכנים החסידים

האורחים המגיעים הנה מקרוב ומרחוק. הנה בית התבשיל הגדול — אומרת סוניה — המעשנה תמיד מעלה עשן — תמיד מכינים פה תבשילים.

אנו ניצבות באמצע החצר, עיני משוטטות מסביב מסביב, והחצר כולה ניראית לי עטופת מיסתורין, כתעלומה גדולה. למה כה נמשכים הנה החסידים הרבים? בחצר בצ'רנוביל לא זכיתי לראות פני צדיק מן הצדיקים — אותם ראיתי מקרוב דוקא במאלין עיירתי. הצדיקים מצ'רנוביל נהגו לבקר בעיירות בסביבה וגם עד מאלין הגיעו, וברוב כבוד ובפאר. והיה הדבר לפלא בעיני. יושב לו במאלין הרבי גדליה, גם הוא ממשפחת טברסקי, מצאצאי רבי נחומצ'ה, ואין מרבים חסידים לבוא אליו מבחוץ. אמנם על יהודי העיירה מקובל יפה ר' גדליה, לעת צרה וביום שמחה נוהרים הכל אל החצר. האם אין המאלינאים פוגעים בכבוד הרבי כשמזמינים אליהם את הצדיקים מצ'רנוביל — פעם את ר' שלמל'ה ופעם ר' ברוך־אשר'ל? וביום בואם נמצאת משפחתנו נהנית במיוחד מבואו של הצדיק, שכן קרובים אנו. ובבוא אחד הצדיקים למאלין מובל הוא לשעה קלה לביקור בחצר הרבי, ומכאן ישר אל הבית הגדול, אשר ירש דודי דוד מורוז מאת הסבא שלנו, שהלך לעולמו שבע ימים ויסורים. ובני משפחתנו מאושרים שזוכים לאכסן את הצדיק.

מאלין העיירה היהודית שלי, ככל העיירות שבסביבה, היתה מוקפת מכל עבריה כפרים אוקראינים. במרכז העיירה השתרעו שתי שורות ארוכות של חנויות, הצמודות זו לזו. ובהיקף מסביב לחנויות, בריחוק מה מהן בתי היהודים, סמוכים זה לזה. ביום השבת, כשכל החנויות סגורות לא ניראה בעיירה פני גוי, פרט לגוי של שבת.

אך ביום הראשון, ביום היריד, היתה העיירה כולה מוצפת עגלות האכרים. הכפריים מן הסביבה היו מופיעים עם משפחותיהם והעיירה כולה היתה הומה — קולי קולות של מקח ומכר. ליום הזה היו הכל מצפים בעיירה, — החנוונים ובעלי־המלאכה הזעירים, סוחרים ורוכלים „עושים היו חיים" ביריד, אך יום היריד היה גם מיועד תכופות לפורענויות — —

•

משהחילותי ללמוד רוסית באה לידי חוברת, אשר הביא דודי מקיוב בין גל החוברות שנהג להכניס אל ביתו — היתה זו אחת מן הסידרה „נאשה סטארינה" (העבר שלנו) על הרמב"ם — בקושי פיענחתי את השם „מיימוניד" (בן־מימון). שורה אחרי שורה קראתי וכשהתקשיתי בהבנת הדברים הייתי הולכת עם החוברת אל אמא. הרי מרבה היא לקרוא באותו ספר ששמו מצלצל באזני „מנורת המאור" ותדיר מספרת היא לנו על התנאים והגאונים. לעתים היא קוראה פסוקים שלמים בעברית וקוראה התרגום באידיש, שכן בקיאה היא בעברי־טייטש.

אני מוסיפה לקרוא בחוברת וקולטת משהו מעברנו. בסיפורי אמי אין מוקדם ומאוחר — הכל משתלב למסכת מופלאה אחת של תולדות עמנו. כבר שמעתי מפיה גם על אינקויזיציה — ומלה זו הילכה עלי אימים. סיפרה אמא איך היו מענים את אחינו בני־ישראל, רצו להעבירם על דתם בעל כרחם, אך הם נתנו נפשם על „קידוש השם", נשרפו באש ולא המירו דתם. על המלה „קידוש השם" חוזרת פעמים רבות, והיא נחרתת בזכרוני וצורבת את לבי.

ובאותם הימים נזדמן לי לקרוא בספר על איזה „אֶסוּאֶר" שתורגם מצרפתית לרוסית. מוזר ופלאי היה עצם השם. ובקראי התרשמתי מבלי שאבין

היטב מה פירושו — והכוונה היתה ליהודי הנצחי. לדמותו של בן אדם השייך לעם נע ונד בין הגויים, לעמי אנכי. מזועזעה והמומה הייתי שטופה היגויים — למה זה נע ונד עם ישראל, למה יושבים אנו בנכר, ולא חוזרים לארץ משם באנו — לארץ ישראל? כל רוכל יהודי שהיה יוצא עם תרמילו אל הכפרים נירה היה אז בעיני כסמל אותו יהודי נצחי — „אהסוור".

חנוונים, רוכלים, סוחרים ובעלי־מלאכה, אמידים וזעירים — דלת העם, ובכל אנשי רוח חובשי בתי־המדרש ותופשי תורה, חסידים ומתנגדים — והכל שומרים מסורת האבות, ורק שכבה דקה של אריסטוקרטים, כביכול, המזלזלים במצוות מעשיות ורואים את עצמם משכילים נאורים — כזאת היתה עיירתי בימי ילדותי.

אך הנה קם בית חרושת במאלין. טרכטנברג מברדיצ'ב בנה כאן על שפת הנהר פבריקה לנייר. תלו בו בני העיירה תקוה לעבודה, אך לשוא. הוא קבל לעבודה פועלים גויים מהכפרים. וכאשר התרצה לקבל פועלות יהודיות הרי רק לעבודה השחורה, למיון הסמרטוטים באויר מחניק ומזיק, ולעבודה הנקיה, למיון סוגי הנייר, קיבל פועלות מבין הגויים. רתחו הרוחות בעיירה, עם כל היותי עוד קטנה — שותפת הייתי לעלבון הצורב שנעלבנו כולנו בעיירה.

אל הצדיק ר' גדליה הגיעו התלונות על החרשתן היהודי שמתכחש הוא אל אחיו ואחיותיו. התרתח הרבי, התקומם בנפשו, קרא לאותו טרכטנברג — אך בעיירה ידעו על הסוד שלא נענה האיש לרבי.

הסירוב של בעל בית החרושת להענות לבקשת הרבי לקבל לעבודה עובדים יהודים הסעיר את הרוחות בעיירה ובאותם הימים אירע מקרה אסון בבית־החרושת, שהגביר את הסערה. משנתקבל פועל יהודי נשלח לעבודה השחורה שהגויים סרבו לעבוד בה — להניע באויר של אדי צחנה את המכונה הבוחשת סמרטוטים בדוד הרותח. היהודי מעד ליד המכונה וזרועו נתפסה בשיני המנוע ונקטעה — — שותת דם ומזועזע הובל בעגלה לביתו ברחוב העוני, „רחוב בית המרחץ". קמה זעקה ברחוב. בני־המשפחה נתנו את קולם בבכי, ומכל העיירה החלו לרוץ לאותו הבית. רצנו גם אנו הילדות, שרה אחותי ואני ועמנו סוניה שהתארחה אז אצלנו. נתחלחלנו מן המחזה המזועזע — שותת דם שכב הפצוע וסביבו ילדיו — קרועים ובלויים, מתיפחים מכאב וצער. העוני בחדר היה משווע — דרגשים עלובים במקום מטות, ובחלונות תחובות היו פחיות במקום שמשות. כבשנו פנינו בקרקע. מתבישות היינו שלא ידענו מה רבה הדלות בעיירה.

כאשר היתה באה סוניה להתארח אצלנו היתה שרה אחותי מושכת אותנו אל אותו בית החרושת. מסילה נסללה על פני הנהר ושלושה גשרים תלויים היו בדרך על פני המים העמוקים. עם בני העיירה היינו מסיירים בסביבת הפבריקה. הגביר היהודי, בעל הפבריקה, היה מנודה בעיירה על יחסו לעובדים היהודים. הקים לו הגביר בית מהודר, נטע בו גן עצים ופרחים. מסתכלות היינו מבעד לגדר בבת הגביר — הנערה היפה התהלכה לה בין הערוגות חיוורת ועצובה. היא ניראתה לנו אומללה — האם משום שבודדת היא פרדאל'ה, בת יחידה, ללא חברות בעיירה?

מבית החרושת פונות היינו לחורשה — ומתפעלות מעצי המחט. ריח ניחוח נדף מהם, בחורש עבדו הגויים בכריתת עצים. אמרה שרה בצער: „הם

מגדלים את העצים, והם הכורתים אותם, והם שיטעום מחדש, וההורים שלנו עוסקים רק בסחר העצים..."

מאותה שנה זכור לי מאורע מיוחד: הימים ימי אביב, השלג נמס והקרח זז בנהר, גושי קרח צפים על פני המים ההולכים וגואים, הולכים ומתרוממים. בעיירה פשטה שמועה שהפועלים והפועלות שיצאו בהשכמת הבוקר לעבודתם — לא יוכלו לחזור לבתיהם, מאין אפשרות לעבור על פני הגשרים והמסילה המוצפת. שרה קלטה בבית ראשונה את השמועה, וכבר היא נחפזת נרגשת ומושכת גם אותנו אל הנהר. רצות היינו במורד ומבחינות כבר מרחוק שהמים נשתפכו והגיעו עד לבתים הנמצאים כברת דרך מן הנהר.

מחזה נהדר התגלה לעינינו: משני עברי הסוללה והגשרים הפכו המים ל„ים". אמנם פני ים טרם ראינו בחיינו, אך כבר שמענו על הים, ופני הנהר בעינינו עתה כפני ים. רק קצות המעקות של הגשרים מזדקרים על פני המים, כבר אין סימן ליבשה לאורך הדרך, והמים מכים גלים, גועשים. משעשע המראה, מחזה טבע נהדר! העצים בחורשה הסמוכה — רק צמרותיהם מתבלטות. כצמחים נמוכים מבצבצות הן מתוך המים. אנו כחולמות, עומדות מלאות התפעלות מול משחק הטבע, שוכחות את עצמנו וצוהלות ושמחות. אבל הנה הגיעו אל החוף אמותיהן של הבנות העובדות בפבריקה אחוזות חרדה: איך תשובנה הבנות? איך תעבורנה את הנהר? בין רגע חלפה שמחתנו למחזה, וכאמהות כן גם אנו, בפרט אחותי, אחוזות חרדה לבנות. אומרים: סירות יצאו להעביר את העובדים מבית החרושת, אבל חוששים לסחף המים המתגבר ולמכשולים שבהם עלולה הסירה להיתקל. ראשי העצים, עמודי הסכרים — סכנה צפויה מהם לשטים בסירות. שרה מקשיבה לדברי המבוגרים ומתמלאת חלחלה לחיי האנשים. הנה נראית הסירה הראשונה העושה את דרכה לאט־לאט, בין מפלשי הגלים, לעבר החוף. חותרת הסירה אל קצות המעקה, המתבלטים מן המים. הנה היא כבר בסמוך לגשר, ולפתע פורצת זעקה מפי הבריות — הסירה נוטה על צדה ועומדת להתהפך. הבנות שבסירה נאחזות במעקה הגשר, מטפסות ועולות בו כשהן שקועות במים עד למתניהן. שרה עומדת בפה פעור מעוצם ההתרגשות. ולפתע היא אומרת לפרוץ אל תוך המים, כאילו יש בידה להציל. ניצלו הבנות וגם שרה נשמה לרווחה והוקל ללבה.

*

על אף המצוקה שנתון בה אבי, מתמלא ביתנו כל טוב בערב שבת ובערב כל חג. והומה הבית קרובים וידידים — שמחת החג מורגשת בכל העיירה. לתפילת השחרית הייתי נלווית אל אמי בלכתה אל עזרת הנשים והסידור הגדול בידי. לא שעיתי לנשים מסביב שהעירו שמוטב לי ללכת לשחק עם חברותי — לבי היה אל ניגוני התפלה. כבר ידעתי לרוץ בשורות הסידור, מבלי להבין פירוש כל המלות, אך הרי תפילה היא זו, העיקר להתפלל בכל לב.

זכור יותר מכל — ערב תשעה באב בעיירה. איזו אימה היתה יורדת על העיירה. בביתנו אמא היתה מתישבת על הרצפה ומושיבה אותנו הילדות סביבה וקוראת במגילת „איכה", קוראת בקינות באידיש, ומתיפחת, וגם אנו הקטנות בוכות בכי תמרורים על בית אלהינו שעלה באש, כאילו זה עתה היה הדבר.

וזכור, מה מאוד זכור יום שמחת־תורה בעיירה. משעות הבוקר היינו ההרים, גם נשים וטף, אל החצר של הרבי, ומן החצר היו מובילים את הרבי תחת

אפריון של חופה אל מרכז העיירה, כשספרי־תורה בידי החסידים המקיפים את הרבי הקפות, ופולחת השירה את לב העיירה. — „אתה הראית לדעת" — מה אהבתי את הפזמון הזה עוד בטרם ידעתי פירושו — — רוקדים היו היהודים בהמוניהם, הולכים ורוקדים — מה לנו הגויים הללו, הרובצים בגבולות העיירה — חג שמחת־תורה והלב היהודי שמח!

•

סוניה באה עם הדודה להתארח אצלנו, אמי עמדה ללדת. ליל אימים בא עלינו כאשר כרעה אמי ללדת. מתענה היתה בחבלי הלידה, וכולנו מלאים חרדה לשלומה. חצות לילה. אבא הזעיק את הרופא הפולני שהתגורר בקצה העיירה. יצא הרופא מחדרה של אמא, הניף ידו כמו בתנועת יאוש, ואמר: „רק אלהים יעזור". לשמע דברי הרופא קפצה דודתי בצעקה: ילדות, מהר, מהר אל הרבי, לקרוע הגזירה! להציל את אמא! ורצות אנו עם הדודה בכתנות לילה המתלבטות בין רגלינו, רצות בבכי אל החצר של הצדיק. הדרך אליה ארוכה. גם באפילה מתמצאת הדודה בחצר של הרבי — היא רצה ישר אל חדרו, ודופקת על דלתו בשתי ידיה: „רבי, רבי, הצילה את אם הילדות, הצילה את היולדת, הרי קרובי משפחה אנו, הצילה!" פותח הצדיק ר' גדליה את הדלת לאטו, גונח ונאנח. האם כה כבר נזדקן הרבי? הוא נראה כפוף וחלוש, פניו כבושים בקרקע — אך הנה הוא נושא אלינו את עיניו, ואנו אוחזות בידינו הרועדות את שולי חלוקו, מתיפחות בבכי. בלי אומר ודברים פונה הרבי אל הדודה ומושיט לידיה השלוחות אליו את מטפחתו האדומה. בהתפעלות אנו מביטות במטפחת מתוך הרגשה שהרבי ממציא לאמנו תרופה בדוקה. ורצה הדודה חזרה, ורצות אנו אתה כל עוד רוחנו בנו — והנה אנו כבר על יד אמא, והדודה עוטפת את פניה ואת ראשה במטפחת. פני אמא מעונים, צעקת כאב פורצת מפיה, וגם אנו מתיפחות. וברגע זה עולה קול בכיו של תינוק באזנינו. אמא באה עד משבר וילדה בן זכר. היגון בביתנו הופך לשמחה.

•

הפעם סוניה מתחברת יותר עם אחותי שרה מאשר עמי. שתיהן לומדות אצל ה„שרייבערין" לקרא בסידור ולכתוב באידיש. והן כבר מתחילות לקרא ספרים באידיש, היכן משיגה שרה שלי ספרים לקריאה? כל שעה פנויה ביום ובפרט בערב מתיחדות אחותי וסוניה עם ספר. אין אני צריכה להפציר בהן לספר לי תוכן הספר — ברצון מרבות הן לספר על גבורי דינהזון, שבולעות הן את סיפוריו. שרה מתרפקת על יוסל'ה „האברך השחור", שופכת דמעות בשעת הקריאה ועיניה לחות בשעת דיבורה על הספר. ככה שרה וככה סוניה. ואני ואחותי מתרשמות שסוניה מוסיפה גם נופך משלה על דברי גבורי הספר, היא מרבה לספר דברים מדמיונה. — מי יודע אולי תכתוב פעם בעצמה סיפורים — —

סוניה באה אלינו עם אביה הדוד ר' יוסף. ההיפך מן הדודה הוא הדוד — הדודה תמיד ערה ושמחה, טובת לב היא הדודה ואוהבת החיים, ואילו הדוד שתקן ועצוב — תלמיד חכם, השוקד על התורה. קבל סמיכות לרב, אך אינו רוצה לעשות הרבנות קרדום לחפור בה. כמו כל יהודי מצא מחייתו בקושי. ואיזה יהודי אינו מתקיים בקושי בעיירה? כמו אבא שלי נחשב גם הדוד ל„לא יצלח". אך בבית הדודה כמו בבית אמא שלי הרגשה כאילו חיים ברווחה. אמא השכילה לסדר יפה את דירתנו. במלאכת יד קישטה כל פינה. על הקירות תמונות רקמה, על השולחנות מפות סרוגות, ואף עצי פרחים מלאכותיים ממעשה ידיה. רצפת

העץ הצהובה ריחנית מרוב שטיפה. שלושה חדרים גדולים בדירתנו, והכל בו נראה היה לי נאה: רהיטים מפוארים מבית סבא, שעון גדול, גבוה, ומראה במסגרת מוזהבת. ככה ביתנו, ככה מראיהם של בתי בעלי־הבתים במאלין. אך אבא — תכופות שרוי הוא בתוגה, אינו מצליח בעסקים. ולא פעם באותם הימים הייתי חולמת על „מטמון": אילו מצאתי אוצר בקצה היער או על שפת הנהר, מיד הייתי מביאה אותו לאבא. אמי גאה על יחוש אבות שלה, ואבי אוהב לספר על הכפר שבו גדל — על שדות תבואה מוריקים ומזהיבים — —

בימים הבאים יזכה אבי להגיע לחיי עבודת האדמה בארץ־ישראל. ואילו הדוד יוסף בעלותו — יוסיף לעיין בספר המשניות, ולא איכפת היה לו לעמוד בדלפק של גזוז — ובלבד שבארץ האבות.

שרה וסוניה מטיבות ממני לקרוא בספרות הרוסית. מתבשמות מן הסיפורים באידיש ומרבות כבר לקרוא בספרות הקלאסית הרוסית.

אך הנה מתחילים להגיע לעיירתנו ירחונים בתוכן יהודי בשפה הרוסית. הראשון — הירחון הנודע „ווסחוד". הבטאון הזה חיטט בפגעי מצב עמנו ברוסיה, קרא לעבודה פרודוקטיבית, העמיק הכאב והצער באין מוצא, באין יכולת לחדור לענפי העבודה הפרודוקטיביים בעיירות שבתחום המושב.

הצטערנו שסוניה לא באה אלינו כמו קודם, תפושה בלימודיה בקיוב. זכורני כאשר הופיע באחד הקבצים היהודיים השיר של נדסון, המשורר שהיה ממוצא יהודי — כה התפעלנו מן השיר, עד שלמדנו אותו בעל פה, העתקנו בהרבה אכסמפלרים, שלחנו גם לסוניה. בשער הקובץ הובאה תמונתו של נדסון. בקלסתר פניו ראינו את הצער היהודי. התאמנו לשיר ניגון יהודי נוגה ומרבות היינו לשנן בו עם חברותינו בעיירה.

הנה תרגומו העברי:

גדלתי זר לך, העם המנודה
ולא למענך מנגינותי הושרו
קול זעק מכאובך, אנקת חרון אפך,
צו תורתך — כולם לי זרו.
לו חלקך היה עם אדירי תבל,
לולא הפכו חייך רעל, שכול ופחת,
כי אז לא סרתי מנתיבי, אף לא היתה
ברכת לבי לך נשלחת
אך בימינו, עת מלה זאת „יהודי"
תעיר רק משטמה ורק שנאה רותתת,
עת כל צוררייך יחד, כעדת כלבים,
טורפים בשגעון ומשסעים בשרך
יותן גם לי מקום מול להקת אויבים,
גם לי עמדה תוך לוחמיך!

(מרוסית: ש. קלוגאי)

במרחק הימים נראה לי, שמשחר ילדותנו נשאנו בלבנו את ניצני התסיסה שהולידה את תנועת „פועלי ציון" ברחוב היהודי של תחום המושב ברוסיה. בעודנו ילדות רחשה מתחת להכרתנו התפיסה על תלישות חיי העיירה היהודית

על התערערות היסודות לקיום יהודי בנכר, על העדר הקרקע להתאחז בכלכלה, עודנו נערות רכות למדנו מבשרנו את צרת ישראל בגולה.

סוניה התרחקה מאתנו, שקועה כולה בלימודיה, רוצה להיות רופאת־שינים. גם שרה אחותי מתחילה לחפש „תכלית". איך תגיע לעמידה ברשות עצמה? איך תכשיר את עצמה להיות למועיל, להושיט עזרה לזולת? מתגלה בה הנטיה ללמוד ולהיות חובשת־אחות, ובמציאות מה רחוק הדבר מנערה מתבגרת, בת העיירה. כדי ללמוד בבית־ספר לאחיות מן הצורך להרחיק אל העיר הגדולה, ומניין יבואו האמצעים לכך? ורשיון לגור בעיר שמחוץ לתחום־המושב המותר ליהודים — מהיכן תשיג? שרה מהרהרת ב„תכלית", ובינתיים היא נתפסת לרעיון של ארגון חברותיה לאגודה, להושיט עזרה לדלת העם בעיירה, מעין תחליף לרעיון התנועה המהפכנית הרוסית של „הליכה לעם".

מנין לקחה שרה את השם „משענה"? האמנם עמדה אז לנגד עיניה המשענה, הנזכרת בישעיהו? עצם השם עמד לה להלהיב את לב הבנות בעיירה, והבנות התמימות הביישניות, חברות „משענה", כמעט נערות עדיין, בראשית עלומיהן נחלצו לעשות „משהו" ועמסו עליהן „דאגה" לעלובי גורל בעמנו. היה זה ביטוי לצורך בפורקן לכוחות המתעוררים בנפש. שרה מפעילה את הבנות, היא הרוח החיה באותה „משענה", ראשית פעולתה החברתית בימי לבטיה בדרכה לעמידה ברשות עצמה.

•

בעצם ימי פריחתה, באביב השישה־עשר לחייה, נפל דבר.

נלחץ הלב ורועדת היד: לכתוב או לא לכתוב? לנגוע בפרשה זו או לא לנגוע? כל ימיה נשאה את סודה עמה. אנו, האחיות הקשורות אליה בלב ונפש, המשתתפות עמה בכל הגיגי הלב — לא דיברנו על כך מעולם. עמך הסליחה, אחותי, על נגעי בפרק זה — העגום והמר בימי עלומיך: כה זכור לי אותו יום גורלי בשבילך, אחותי. היה זה ערב „הימים הנוראים". הודיעו לנו בבית, כי אורח חשוב עומד לבוא אלינו לימות החג. נרמז לנו שמדברים נכבדות בשרה, והיא נרגזת, מעוצבנת ועצובה.

בערב ראש השנה בא; והאיש קשיש בהרבה משרה וכה מוזר בעינינו! זר ומוזר בעיני הילדות. מרבה האורח לספר על הרפתקאותיו מימי עבודתו בצבא. אמא מקשיבה לו ומקשיב אבא, אבל לא שרה. מתפאר האיש בשיטתו בלימוד „עברית בעברית". שומעים כולנו ושומעים גם היא, אך מיד היא מסתלקת. עמו אין היא מדברת, ובבית מרבים המבוגרים להתלחש.

אזני קולטת את המלה „שידוך". שרה עצובה, שרויה במצב־רוח רע, כבושה בתוכה, אינה רוצה לדבר עם איש בבית, אף אלי, האחות האהובה עליה אינה שועה. שוקעת היא כולה בספריה, ונמלטת אל חברותיה מחוץ לבית.

הושבתו חגיה של שרה בבית. לכל חג ומועד מופיע „הוא". שנה תמימה של סבל ודכאון נפש. ערפל תלוי על פני הבית כולו. שרה אינה מדברת, מבלה עם ספריה או הולכת אל חברותיה באגודת „משענה". בבית מרבים להתלחש. — מה יהא הסוף? „אין מפירין שידוך" — טוענות הדודות והקרובות, שהאחת עולה ב„יחוסה" על האחרת, וכולן דעתן תקיפה עליהן „מוטב לסדר חופה וקידושין וליתן גט לאחר החתונה!"

ובכן — חתונה!

חודש ימים נמשכת התכונה בבית. תופרים בגדי חתונה לכלה, וזו מכוונת עוד יותר בתוך עצמה. מודדים לה את הבגדים, את שמלת המשי האדומה, ושמלת המשי השחורה, ושמלת החופה הצחורה, כמנהג העיירה. והיא — כאילו לא למענה כל הטירחה.

בא יום החתונה. מן הבוקר היא משתדלת להתבודד בחדרה. חיוורת, דרוכה, כשרויה בעולם אחר.

אני, האחות הצעירה, נגררת אחריה כצל. כבר נזפו בי הכול וגערו על שאין אני עוזרת במאומה, אבל כוח חזק ממני מושכני אחריה.

צהרי יום. ה„כלי זמרים" כבר באו. באולם הגדול שבבית שכננו, מול ביתנו הקטן, נערכת החתונה וכבר התחילו האורחות להתכנס.

הדודה עם סוניה הקדימו לבוא לחתונה. וכבר הן בראש המחותנים, מקבילות בשמחה את האורחות באולם, גם הדודה גם סוניה בין הרוקדות — סוניה קופצת אלי ופניה משולהבים ומגנה אותי גם היא — מהרי התלבשי, היא מצוה עלי.

ה„כלי־זמרים" מגרים את רצונה לרקוד והיא מנסה למשוך אותי אל האולם, אני משתמטת מידיה — הולכת כצל אחרי שרה אחותי.

שרה נסגרה בחדרה ואני עומדת ליד הדלת, מחזיקה במנעול. הנעולה הדלת או לא? אני חרדה לאחותי ואיני מעיזה להפריעה, אבל היד לוחצת מאליה על המנעול והדלת נפתחת לאט. היא לא הרגישה בי. הנה היא ניצבת לנגד עיני, לבושה בגד־משי לבן, שמלת חופה צחורה. פניה חוורים ועל ראשה, על שחור שערותיה, ההינומה, זה הצעיף המקובל בליל הכלולות, עטור פרחים לבנבנים, פרחי כלה. הצעיף מכסה את הצמה עד ברכיה, וידה האחת אוחזת בקבוק קטנטן שחור. מה זה?... מתפלץ בי לבי.

שרה אומרת להגיש את הבקבוק אל פיה. אני רוצה להגיד משהו, להניע יד — ובגרוני מחנק. האם פרצה זעקה מפי? שרה הרגישה בי, הציצה ישר בעיני, ידה רעדה וצנחה... אודם כיסה את פניה. היא מיהרה והסתירה את הבקבוק בארגזה — — ואף לא מלה, אף לא הגה — — —

בחוץ רעשו בינתיים התוף והכינור. המנגינה מדכאה אותי. אך הנה חברותיה של שרה. המולה ורעש. ה„כלי־זמרים" מתעודדים ומגבירים את הקצב, הבחורות סובבות בריקוד.

מתפרצות הן לחדר, הדורות בלבושן, זוהרות בעלומיהן. רגע מושכת שרה את שלשתן הצדה. הן ממתיקות סוד. מה אומרת שרה לעשות? האומנם תימלט על נפשה? לא! היא פונה עם חברותיה אל אולם החתונה. ראה, גם שרה בין הרוקדות... מתחממים ה„כלי־זמרים" למראה הכלה הרוקדת ומתרחב הריקוד מסביב לה.

האוירה חגיגית כל־כך! זרם האורחים אינו פוסק, ותמהות הדודות: „האומנם השלימה שרה?" היא נראית שמחה, יוצאת בריקוד, אבל בלבי אין שמחה. אין אני שקטה. לנגד עיני מרחף הבקבוק השחור... עומדת אני מן הצד, ואיני משתתפת בשמחה הכללית. כועסים עלי בני המשפחה, גוערות בי הדודות: — „מה זו עומדת כתם ונותנת עיני־דאגה בכלה?" רק עתה הבחנתי שלא החלפתי את שמלתי ואני ממהרת ולובשת את שמלת השבת.

השמש נוטה לקצה השמים. עוד מעט ו„יושיבו" את הכלה. אומרים שהחתן כבר הגיע ובמהרה יופיע ל„כסות" את הכלה, ואז תצא התהלוכה אל חצר הרבי.

כבר הושיבו את שרה על הכיסא. חברותיה התירו את צמתה ושפעת שערה נופלת כגלים על פניה ועל גבה. שרה יושבת בעינים עצומות. אני מתכופפת אליה, סופגת את ריח השערות ומעיני יורדות דמעות.

מכריזים על בוא החתן ועמו מופיעים באולם המחותנים, מכובדי החצר מצ'רנוביל. הוא צועד לקראתה, עיניו נראות לי עצובות ובלבי גובר הרוגז עליו. למה גורם הוא צער לשרה? הן יודע האיש שאין היא רוצה בו...

ה„כלי־זמרים" מנגנים ניגון עצוב, המקובל בשעת „כיסוי" הכלה. הוא שם מטפחת משי על ראשה ומיד עוזב את האולם. עמו יוצאים המחותנים המיוחסים. החברות מקימות את שרה מן הכיסא. בראש צועדת התזמורת ואחריה הכלה והשושבינים בלווית ההמון החוגג.

מילדותי אהבתי את תהלוכות החופה אל עבר חצר הרבי. כל העיירה היתה משתתפת בחופה. ובראש — השושבינים, המובילים את הכלה והמחותנים מצד החתן ומצד הכלה והאורחים המוזמנים והמון רב. הבנות צועדות לאטן, וגרות דולקים בידיהן, עד חצר הרבי, מקום הכנסת הכלה והחתן לחופה. כל העיירה צוהלת. הנגינה והזמרה משתפכות בראש חוצות, ואילו עכשיו היא ממלאה את לבי חרדה ואיני גורעת עין משרה.

בחצר הצדיק, רבי גדליה, מסתופף עם רב ורבה הצפיפות. נדחקת אני בקושי אל מתחת לחופה, רוצה להציץ בעיניה של שרה, אך פניה מכוסים במטפחת משי.

הרבי בכבודו ובעצמו קרב ובא אל החופה. נושא הוא את ברכת הקידושין וקולו רווי יגון. האם מתוך שזקן האיש? או על גלות ישראל יתאבל? ואולי נמסך בו, בצדיק רבי גדליה — שהרי חוש מיוחד לו לרבי — מעגמת נפשה של שרה?

כבר שברו את הכוס וכבר הושיטה שרה את ידה אל טבעת הקידושין. היד רועדה, זאת ראיתי היטב, אף אני נרעדתי כולי. „מזל טוב, מזל טוב!" מהדהדות הברכות מכל צד. הכלה והחתן נכנסים לאולם הגדול שבחצר, בו נערכת סעודת החתונה. שרה יושבת בראש השולחן, פניה גלויות עכשיו, מטפחת המשי הורמה על שערה. נראית היא כמרחפת בעולם אחר, כאילו לא היא הכלה ולא בשבילה נערכה החופה. מגישים את „מרק הזהב". שרה טועמת רק למראית עין. כל „פני" העיירה מסובים כאן. גדול הדוחק ורבה הצהלה. הרבי הישיש יושב בראש, החתן והכלה סמוכים לו.

„הרבי ירקוד את הריקוד הכשר עם הכלה!" — עובר רחש באולם: הרבי! זקן וחלש הוא רבי גדליה, אבל רקוד ירקוד, שהרי קרוב משפחה הוא. הנה מתרומם הרבי ממושבו. מפנים לו דרך. הוא צועד לאיטו, מסיר את המשפחת האדומה מעל צווארו. קמה אף היא, הכלה, משתררת דממה. מסתדר מעגל. הרבי מושיט לכלה את קצה המטפחת והשניים סובבים לאט לאט. מישהו באולם מוחא כף, ומיד בוקע רעם של מחיאות כפים. הכל מתרגשים ומלווים בעיניהם את הרבי ואת הכלה. קצב הריקוד גובר והולך. שרה רוקדת בהתלהבות. לפתע נשמט קצה המטפחת מידה. רגע ניצבה במקומה ומיד שמה פניה אל הדלת ויצאה, ואחריה שלוש חברותיה הקרובות.

ובאולם נמשכת שמחת החתונה. שרה יצאה ולא חזרה. מעיני אמא ואבא ניבטת דאגה, הדודות מתלחשות. איפה היא? איך העיזה להפר את השמחה? נושאים מבטים אל הדלת, מצפים לכלה.

אני רצה בחרדה בחשכת הלילה אל חדרה, חשה אל ארגזה, נעול הארגז. איה שרה? לנגד עיני מרחפת ידה האוחזת בבקבוק הקטן. אני חוזרת על עקבותי אל האולם. אולי כבר חזרה שרה? לשוא. באולם נמשכת הנגינה והכרוז מכריז על „מתנות הדרשה" („דרשה גישאנק") והכלה איננה. כמעט עד הנץ החמה הסבו האורחים באולם ובילו בנעימים, בשיחות ובריקוד. בראש השולחן הוסיף לשבת גם הוא, החתן, ומראהו נכלם, מבויש.

למחרת הבוקר הופיעה שרה בבית בלווית חברותיה, את שעות הלילה בילתה בחברתן ליד החורשה שבקצה העיירה. פניה כבושים וקודרים: ובכן — גט! את השידוך לא אביתם להפר — עכשו הבו גט!

שרה נסגרה בחדרה ורק אותי הכניסה אליה. לא פרשתי ממנה. עמה גרתי בחדר שנועד ל„זוג הצעיר".

הוא עוד נשאר בביתנו חדשים מספר. נסע וחזר, הלך ושב ואף פעם אחת לא החליפה עמו שרה לא מבט ישר ולא דיבור...

לאחר שנים, כשהיינו כבר בקיוב והיא עמדה לסיים את חוק לימודיה כ„אחות" — הופיע הוא בקיוב, ואחותי תמר קיבלה מידו את הגט בשביל שרה. הוא ביקש אז להתראות עמה, אבל שרה סירבה. אנו, האחיות, לא נגענו מעולם בענין זה בשיחותינו עם שרה. יותר מדי סבל וצער גרם לה הדבר.

•

בשנת 1908 עליתי לארץ־ישראל, ראשונה ממאלין. ולאט לאט התלקטו בני משפחתי ובאנו לירושלים עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. הקשר עם דודתי ובני ביתה התרופף. בימי המלחמה ניתק לגמרי. ועם גמר המלחמה כאשר גל של פרעות פקד את יהדות רוסיה — חיפשנו את קרובינו, ושמחנו לגלות אותם בקיוב, והחילונו ללחוץ עליהם לעלות.

רק בשנת 1925 זכינו לעליתם. השגנו בשבילם סרטיפיקטים, וסוניה דאגה להוצאות הדרך לכולם: לדוד ולדודה, לאחותה ולאחיה הנשואים, ולאחותה הקטנה — רעיה. הנה ככה הגיעו בני העיירה צ׳רנוביל אל בני העיירה מאלין לירושלים, לצריפנו. בצריף שלנו בירושלים לא היה צר לבני משפחתנו. „לא אמר אדם לחבירו — צר לי המקום שאלין בירושלים".

סוניה ופנחס מרצ׳בסקי בעלה מתחילים למן הימים הראשונים בלימוד העברית ונושאים בדאגה לסידורם של בני המשפחה. תמיד אהבנו עם סוניה להזכר בימיהם בצריף שלנו. פרשנו מחצלות, כבראשית ימינו — והדודה ואמי מיטיבות היו להכין תבשילים בטעם העיירה, ברוח טובה של הכנסת אורחים בבית סבא מורוז במאלין.

סוניה ובעלה פנחס מרגישים את עצמם כוותיקים בירושלים. רוחם טובה עליהם מרגע שדרכה רגלם על אדמת המולדת. סוניה במיטב שנותיה, יפה ועירה לכל. מסתכלים קרובינו לעבודת המשתלה — בה אני עובדת עם חברותי. ומשה האח הגדול מבקש גם הוא לעבוד. מעודו לא ניסה כוחו בעבודה פיסית. הוא יוצא עמנו אל קרית־ענבים, מטפס עם הבנות לאסוף הפחיות לאחר שנטענו השתילים בהר. משה מתייגע בעבודה וכל עוד נפשו בו חוזר עם ערב אל הצריף — אנו מברכים אותו על יום עבודתו הראשון.

סוניה־שרה רופאת השינים עוברת לתל־אביב. היא הביאה עמה כל הקבינט ומצליחה איכשהו להקים המרפאה שלה בנוה־שלום ועוזרת לכל בני משפחתה,

בסידורם. את סוניה אנו קוראים כבר שרה — היא רופאה מומחית ומרבים התולים לפנות אליה, ועד מהרה היא מתחילה מטפלת בצרכי הציבור. ניעור בה איזה ניצוץ ציבורי שנרדם היה עד כה — האם הניצוץ של ר' נחום הגדול? התעוררו בה סגולותיה שרכשה בבית סבא הדיין בצ'רנוביץ וירשה מאת הסבא ר' משה מורוז במאליץ. סוניה נהיית עסקנית ברוכה.

לא היתה כמוה ערה לכל דבר הנוגע לבנין הארץ. לא היתה כמוה מסורה לכל עולה ועולה בכל שכבות הישוב. לפעמים אפילו ערה למעלה מן המדה. עירנותה היתה משתפכת בכתיבה ובדיבור, בעסקנות, בצבוריות שהיתה לעתים רעשנית, מתוך איזה דחף פנימי־נפשי.

בשבילנו סוניה היא סמל היהודיה מהעיירה המתחיה בארץ. אילו חלילה, היתה נשארת בגולה לא היינו זוכים לגילוייה. היתה ודאי מסתגלת, כמו הרבה מאחיותינו בגולת רוסיה האומללה. הלא היא שסיפרה לי שניסתה להרצות בפני פועלי הרכבת על קרל מרכס — — התרחקה באותה התקופה מציבוריות יהודית, נשטפה בזרם הכלל ששרר אז ברחוב היהודי בקיוב.

— מה לך ולפועלי הרכבת הרוסים בקיוב ולקרל מרכס? — שאלתי את סוניה.

ודאי מוזרה הייתי בתחילה בעיני סוניה בשאלתי זו. אך כאשר החלה לחיות חיי הצבור בארץ ותפסה את הבעיות המיוחדות שלנו היתה כבר לזרה לה, לעצמה, כל אותה האוירה שחיתה בה ברוסיה, בעלות שם הבולשביקים לשלטון.

יהודיה בכל נימי נפשה, בעלת הומור, ומושכת בעט — השתפכה נפשה של סוניה בשירה ובספורים מן העולם החדש המתהווה בארצנו, ומעולמם של העולים, עוד בטרם הגיעם למולדת. נובע היה העט של סוניה, שופע חיים. אילו היתה מגיעה ארצה בעודנה ילדה והיתה רוכשת לה את השפה העברית לעמקה, ודאי שהיתה צומחת ממנה סופרת עברית בארץ.

לא זכתה סוניה שכל פרי רוחה יראה אור, אך חייה של סוניה היו מלאים ועשירים גם מחוץ לכתיבה. היא שעמלה על ארגון אנשי המקצוע שלה, רופאי־השנים, היא שהתמסרה למפלגה הציונית הכללית, בה ראתה חזון ההגשמה לפי רוחה.

לפתע פתאום נקטפה והלכה לעולמה, בעודנה מלאת חיים, שופעת מרץ ואוהבת החיים. לכולנו במשפחה חסרה סוניה, היא היתה הסמל של משפחתנו הענפה בעיירות אוקראינה ובקיוב — המעטים זכו לעלות יחד עם סוניה, רובם ניספו לאסוננו בשואה.

זכרה הברוך של סוניה ישאר בין בני המשפחה, ובקרב ידידיה הרבים, שידעו להעריך ולהוקיר אותה.

ד"ר אליעזר גולודץ

שצ'דרין - יישוב יהודי בעל דמות מיוחדת*

איתור הנקודה

לשוא תחפשו את שמו של יישוב זה במפת־המדינה. אך בעולם היהודי הלך שמו לפניו ושמעו הגיע לאזני תושבי רוסיה הלבנה, אוקראינה ופולין בשל אופיו המשפחתי המובהק, עסקיה הגדולים ונדבנותה של המשפחה שהתגוררה בו — משפחת גולודץ.

במפה המפורטת של פלך מינסק מסומן מקום זה, המרוחק 9 ווירסטאות מהנהר בּאַראַזינה ו־20 מהדניפר. אומרים, כי בעת נסיגתו המבוהלת של נפוליאון (1812) נתקיימו כאן קרבות עזים, ובגבעות המרובעות המצויות בסביבה נקברו חייליו של קיסר צרפת המובס.

ייסוד היישוב

אחרי זה הופיע כאן יהודי בשם חיים גולודץ (שמו הקודם היה גולוד, שפירושו — רעב). הוא בא מהסביבה הקרובה ורכש שטח־קרקע זה אצל בעל־האחוזה פרושנובסקי. הנחלה נרשמה בספרי־האחוזה בשנת 1830 על שמו של הרבי מליובאביץ, ר' מנדלי, מחבר הספר „צמח צדק", בנו של ר' שניאור־זלמן. הרבי היה רשום במעמד הסוחרים בעלי הגילדיה הראשונה, וזה הקנה לו את הזכות לרכוש אדמה כפרית, האסורה ליהודים בכלל. במרוצת הזמן קיבל הרבי תואר של „אזרח־כבוד לדורות", המקנה לנושאו עוד יתרונות משפטיים אחרים.

על חלק מהקרקע נוסדה בשנת 1842 מושבה יהודית, שתושביה עסקו בחקלאות ובמלאכה. ואילו את הארמון, הגן המטופח המוקף שדרות נאות וכן בניינים שונים בחצר של בעל־האחוזה, לקח לו ר' חיים לעצמו. במרוצת הזמן נפתחו במושבה חנויות רבות ושונות והיא התחילה להידמות לעיירה יהודית רגילה, שחלק מתושביה המשיך לעסוק בחקלאות. כמעט כל תושבי עיירה זו (כ־4000 נפשות) היו יהודים. ב„חצר" קם לעומת זה יישוב מיוחד של בניו, נכדיו וניניו של ר' חיים. כאן התהווה יישוב פטריארכאלי בעל 200 נפשות, ששמר על צביונו המשפחתי המובהק. כולם שותפים לעסק, ששיגשג ונתן פרנסה בשפע ליושביו וגם לתושבי העיירה המרוחקת ממנו חצי־קילומטר.

ניצול היערות

ראש־המשפחה, ר' חיים, לא היה, סוחר קרתני מוגבל הקופא על שמריו, אלא תעשיין בעל מעוף רחב. במוחו התוסס נולדה המחשבה שעצי היערות, המכסים את רוב שטחה של רוסיה הלבנה, ניתנים לכריתה ולהשטה במי הנהרות הזורמים לדרום־הארץ. שם באוקראינה הדרומית מורגש מאז ומתמיד מחסור חמור בעצים. איזור זה, שהיה קודם־לכן ערבה שממה, נבנה בקצב מהיר. יש שם, איפוא, צורך בחמרי־בניין, וראשית־כל — בעצים.

---

*) ר' את רשימתו של ב. גנקין „חורבן ישוב יהודי חקלאי ברוסיה הלבנה", „העבר" א' (תשי"ב), עמ' 84—90. כן ראוי להזכיר רשימה ב„עמעס" (10.11.35) שנכתבה ע"י ז. טעלעסין, „שטשעדרין אמאל אוז היינט".

ר' חיים התחיל לרכוש שטחים מיוערים אצל בעלי־אחוזות, שכר אכרים, שכרתו את העצים, ובחורף הובילו אותם במזחלותיהם לחופי הנהרות — יובלי־הדניפר. עם הפשרת השלגים קשרו גזע לגזע והרפסודות הושטו למורד הנהר הגדול ונמכרו ברווחים ניכרים.

עבודה זו, שהעסיקה אלפים בתפקידים שונים, דרשה כושר־ארגון רב. ר' חיים היה, כנראה, לא רק סוחר בעל דמיון פורה, אלא גם ידע לבחור לו עוזרים נבונים ונאמנים. יהודים כשרים אלה עשו את מלאכתם ביושר ובמסירות. במשך דורות הועברו סכומים עצומים למקומות נידחים שונים ולא הגיע לאזני אפילו מקרה אחד של מעילה באימון.

העסק הלך והתפתח בקצב מהיר. הביקוש לעצים גדל. יערות היו בפוליסיה ושאר חלקי רוסיה הלבנה למכביר. אף נחלים ונהרות עמדו לרשותם בכל מקום. כששאל מישהו בחוף הדניפר את מובילי הרפסודות השטות, למי הן שייכות, נתקבלה תשובה במשך ימים רצופים „של גולודץ". אכן, דוברות אלו כיסו את אפיק הנהר הגדול ופלגיו במרחק של עשרות קילומטרים. הן הביאו שפע לשצ'דרין ושכניה הקרובים והרחוקים.

הממשלה הרוסית ראתה בעין יפה את שגשוגו של ענף חדש זה. הוא העסיק רבבות אכרים בעונת־החורף הפנויה מעבודה. הוא הזרים הון ניכר לחקלאות, החיש את מיכונה והגדיל את שטח המזרע. חלק מהעצים הובלו למיכרות איזור דונאץ, ושימשו כלונסאות במנהרות התת־קרקעיות.

הבנקים הממלכתיים העמידו לרשותה של משפחת גולודץ סכומים ניכרים בתור אשראי. הסניף במינסק בלבד קבע לצורך זה מיליון רובל. מלבד זה הועניק לבני המשפחה וצאצאיהם אותו תואר, שזכה בו בזמנו הרבי מליובאביץ — „אזרח־כבוד לדורות".

התרחבות המשפחה

עם פטירתו של ר' חיים (1875) המשיכו שלושת בניו: ליב, בֶּאר וזלמן בעסקים המבורכים והניחו יסוד למסורת המשפחתית — כולם שותפים להכנסות עסקי־היערות. הם, בניהם ובנותיהם נשארו במקום ושאפו להרים ככל האפשר את קרן המשפחה. ראשון האחים והשלישי הצטיינו כאביהם בכשרונות מסחריים. הם אירגנו את כריתת העצים והובלתם באופן יעיל ביותר. במרוצת השנים הצליחו לבסס את מעמדם ולהתפרסם בכל רחבי־המדינה כסוחרים נועזים וישרי־לב. את רווחיהם לא בזבזו על מותרות, אלא השתדלו להשיא את בניהם לנשים משכילות ולבנותיהם הביאו תלמידי־חכמים ומשכילים. נזכיר את השמות: מונוזון, אליאש, ברנשטיין, גרינברג, לנדוי, לוריה, אַבּאַרדאַם, גינצברג, קדינסקי וכו'. כך נהפך שצ'דרין לקן משפחתי, שופע חיים יהודיים טהורים, בעל זיקה חב"דית.

בית־הכנסת נתמלא בבוקר בשעות המוקדמות. כל הגברים, בלי יוצא מהכלל, הופיעו כאן שלוש פעמים ביום. המקום שימש גם מועדון. פה התחלפו בידיעות מהעולם הגדול, מהמדינה וחדשות פנימיות מהישוב עצמו. אם חסר מישהו בבוקר ולא נעדר מהמקום — סימן מובהק הוא, שאינו בקו־הבריאות והמתפללים קיימו הלכה למעשה את מצוות ביקור־חולים.

אחרי תפילת־שחרית פנה חלק מהמתפללים למשרד הסמוך, שניצח על המפעל העצום.

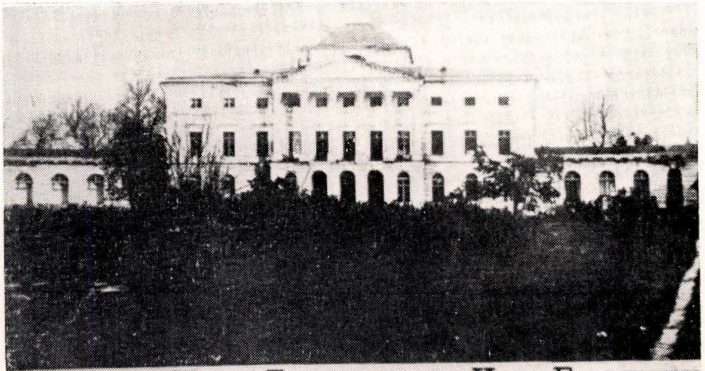

משפחת קורנגולד־גולודץ

עומדים (מימין) קורנגולד נתן, בנימין, שבתי, רבקה קורנגולד־רוגינסקי ומשה גולודץ.
יושבים (מימין) אשת נתן קורנגולד, חיים, בתו אסתר גולודץ ואליהו רוגינסקי (חתנו).

מנגנים בחתונות („כלי־זמר") בעיירה שצ'דרין

с. Ляличи, Черн. Дворецъ врем. Имп. Екатерины

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ

МЫ, АЛЕКСАНДРЪ ТРЕТІЙ,

ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССІЙСКІЙ,

ЦАРЬ ПОЛЬСКІЙ, ВЕЛИКІЙ КНЯЗЬ ФИНЛЯНДСКІЙ,

И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ.

Манифестомъ въ 10-й день Апрѣля 1832 года, установлено сословіе почетныхъ гражданъ, на правахъ въ ономъ предначертанныхъ а какъ вѣрноподданный НАШЪ, Бобруйскій (Минской губерніи) первой гильдіи купецъ Лейба Хаимовъ *Голодецъ*, представленными актами доказалъ право на потомственное почетное гражданство: то, возводя онаго, Бобруйскаго (Минской губерніи) первой гильдіи купца Лейбу Хаймова *Голодца*, съ женою его Дворою Лейзеровою и дѣтьми ихъ: 1) Абрамомъ Лейбовымъ, съ его женою Гитлею Хаимовою и дѣтьми ихъ, сыновьями: Шмуйлою и Лейзеромъ и дочерьми дѣвицами: Генею, Фейгою, Цивьею и Златою Абрамовыми и 2) Мовшею Лейбовымъ, съ его женою Эстрою Хаимовою и дѣтьми ихъ, сыновьями: Бениминомъ, Лейзеромъ, Михелемъ, Менделемъ и Шебшелемъ и дочерьми дѣвицами: Эйдлею, Сорою и Дискою Мовшевыми и родными братьями его, Лейбы Хаимова *Голодца*, а) Беркою Хаимовымъ, съ женою его Ривкою Бенціяновою и дѣтьми ихъ сыновьями: 1) Мордухомъ, его женою Гитлею Ошеровою и дѣтьми сыновьями: Бениминомъ, съ его женою Черпею Михелевою и сыномъ Шмуйлою Бениминовымъ, Кушелемъ, Залмономъ, Бенціяномъ и дочерьми дѣвицами: Эстерью, Зисею и Славою Мордуховыми, 2) Израилемъ, съ женою его Минею Довидовою и дѣтьми ихъ, сыновьями: Шмеркою, Бенціяномъ, Хаимомъ и Шмуйлою и дочерьми дѣвицами: Циною, Славою, Зисею и Ханою Израилевыми, 3) Исеромъ, съ его женою Сорою Залмоновою и дѣтьми, сыновьями: Хаимомъ и Шмуйлою и дочерьми дѣвицами: Басевою и Зисею Исеровыми и 4) Лейбою Берковыми, и б) Залмономъ Хаимовымъ, съ его женою 2-го брака Фейгою-Ривкою Симховою и дѣтьми ихъ, сыновьями: 1) Афроимомъ, съ женою его Фейгою Берковою и дѣтьми сыновьями Хаимомъ и Бенціяномъ и дочерью дѣвицею Златою Афроимовыми 2) Іоселемъ, съ женою его Ханою Мордуховою и дѣтьми ихъ сыновьями Хаимомъ и Арья Лейбою Іоселевыми 3) Арья-Лейбою, 4) Рувиномъ и 5) Израилемъ и дочерьми дѣвицами: Оделью, Рейзою и Шейною Залмоновыми: въ сословіе почетныхъ гражданъ, Всемилостивѣйше повелѣваемъ пользоваться какъ ему, Лейбѣ Хаимову *Голодцу*, такъ и братьямъ его, съ потомствами ихъ, всѣми правами и преимуществами Манифестомъ сему сословію дарованными. Во свидѣтельство чего повелѣли МЫ сію грамоту Правительствующему Сенату подписать и государственною НАШЕЮ печатью укрѣпить. Дана въ Санктпетербургѣ. дня 1884 года.

אחרי ארוחת־הצהריים הלכו כל תושבי־הישוב בזקניהם ובנעריהם לדואר, שנמצא במחצית הדרך בין ה„חצר" והעיירה. מרדכי, הממונה על סניף־הדואר, מיין את המכתבים והעתונים, שקיבל זה עתה, ומסר מיד לבעלי הכתובות. הנשים של בני גולודץ והבעלים של בנות המשפחה, שבאו מערים שונות של רוסיה המערבית, קיימו קשר הדוק עם קרוביהם. קבלת מכתבים היתה, איפוא, חוויה גדולה לתושבי־המקום ומילאה תפקיד חשוב במחציתו השני של היום. בערבים ערכו הדודנים והדודניות ביקורים הדדיים וסיפרו בפרוטרוט על המתרחש בבתי קרוביהם ובעריהם וכן ממשפחותיהם הם, בניהם ובנותיהם. בכך נגמר סדר־היום של הדורות הקודמים בשצ'דרין.

הקשר השני עם העולם החיצוני קויים על־ידי תחנת־הרכבת של מסילת הברזל ליבוי—רומני, קראסני בּאראג, שהיתה מרוחקת 17 קלומטר משצ'דרין. פעמיים ביום עברה הרכבת לשני הכיוונים. לשצ'דרין באו כל יום סוחרים, מתווכים, מומחים לכריתה, השטה, חישובי המחירים וכו'.

בניו של אבי המשפחה, ר' חיים, נתברכו בצאצאים רבים. לבכור, לייב, היו 5, לשני בּאר — 6 ולזלמן — 11. אף צאצאיהם פרו ורבו. מספר הילדים המגיע לעשרה ואף עולה עליו, לא היה נדיר בשצ'דרין. ברור, שתמיד היו במקום בנים ובנות שהגיעו לפרקם והשדכנים הידועים במדינה דאגו לזווגם. הם חיפשו בשבילם בעוד מועד בני־תורה ובנות ממשפחות מיוחסות. בשידוכים אלה הושם הדגש על הייחוס העצמי של המועמדים והמועמדות ועל מוצאם. לא נדרש דווקא, שיהיו משופעים בממון. כך התווספו בזמן קצר משפחות חדשות, נבנו בתים והישוב גדל והתרחב בלי הפסק. קרוביהם של אלה ביקרו לעתים קרובות בשצ'דרין, בפרט בעונת־הקיץ. כן באו הנה מיופי־כוח של הרבי מליובאוויץ, שליחי מוסדות צדקה וחסד, ישיבות וכו' וכו'. התנועה היתה ערה מאוד והישוב לא קפא על שמריו.

שדכנים וחתונות

כאמור, תפסו בין האורחים הקבועים, שביקרו בשצ'דרין, מקום נכבד השדכנים. ביניהם היו מסוגים ודרגות שונים. כמה מהם נחרתו בזכרוני. הנה עומד לפני עיני מירסקי — יהודי בעל הדרת־פנים ונימוסים, לבוש כהלכה. הוא היה נשאר כאן רק ימים מספר. כי אצה לו תמיד הדרך. מפה הוא נסע לפטרבורג, קיוב, ברלין. קשריו עם המשפחות הידועות בעולם היו טובים ובתיקו היו בכל עת בני־ובנות־זוג מתאימים. ב„חצר" נתקבל בכבוד רב.

אף בעיירה גר שדכן, שניהל את עסקיו בהיקף רחב מאוד. ר' ירחמיאל קנטרוביץ היה מרבה לכתוב מכתבים ארוכים. בהיותי נער היה מעורר בי כבוד. תמיד ראיתיו בביתו ליד החלון, רכון על שולחנו, כותב וכותב. שולח ומקבל עירמות מכתבים יום־יום. לעתים שם גם פניו לערים שונות ברוסיה. ומספר על קורותיו בחן מיוחד. תמיד היו לו אזנים קשובות בכל בתי לקוחותיו.

נזכרתי בעוד שניים, סנדומירסקי ורוזנפלד, שפעלו בשטח זה בהצלחה. הם היו מנוסים בהתאמת הצעירים והצעירות לחיי־משפחה לעתיד לבוא. ועל־פי־רוב היתה בחירתם נכונה מכל הבחינות. כי ענין זה נהפך אצלם למקצוע הדורש לימוד והכשרה.

אחרי שהביאו בשעה מוצלחת את השידוך לידי גמר, התחילו ההורים לעשות את ההכנות הדרושות לחתונה. בשצ'דרין היה מאורע זה לא רק עניינן

של שתי המשפחות בלבד, אלא חג לישוב כולו. בחיים החד־גווניים שימשו החתונות שנתקיימו בערך פעמיים בשנה, מעין אטרקציה. הן ריתקו את תשומת־הלב הכללית במשך זמן־מה.

כמה שבועות קודם־לכן הוזמן ר' ישראל־אליהו, מהעיירה שצ'דרין, שהיה מומחה בעניינים אלה. הוא קנה ירקות, פירות, בשר ודגים בכמויות עצומות. תחת כיפת השמים הוקמו דוודים בעלי נפח גדול, והוא מנצח על העבודה הגדולה. טועם ומוסר הוראות לטבחים העוזרים לידו. החופה מתקיימת תמיד ביום ג' בשבוע. הלהקה הזעירה של המנגנים („כלי־זמר") מהעיירה לא הספיקה והביאו את חבריהם מבוברויסק שמנו 20—25 איש. אתם בא גם בדחן ידוע. אורחים משני הצדדים באו במאות מהערים השונות של מערב־רוסיה. שני הרחובות של ה„חצר" המו עד בלי להכירם. ביום ד' בערב נערכה סעודה מיוחדת לעניים. אף הם באו בהמונים וזכו למתנת־כסף שחולקה בסוף הסעודה.

זכורות לי כלולותיה של אחותי בלהה עם דודנגו ישראל בן זלמן גולודץ. אע"פ שהמחותנים היו מקומיים, היה זה חג מפואר מיוחד במינו. אבי לא הסתפק ב„כלי־זמר" והבדחן והזמין להקת־שחקנים מתיאטרון יהודי, בראשותו של בילוגולובסקי. האחרון הופיע באיפור מתאים יחד עם חבריו ושיחקו משהו מהווי של רבי וחסידים. קהל־האורחים קיבל אותם בהתלהבות בלתי משוערת. למחרת הוקדש ערב שלם להצגותיהם. כך זכתה שצ'דרין בהיסח־הדעת לטעם של תיאטרון יהודי, שהינה את האורחים באמנות צרופה. לרבים מהם היתה זו ההזדמנות הראשונה להיפגש פנים אל פנים עם אמני־הבמה.

אבות אבותי

לא זכיתי לראות את ראש־המשפחה, שהסתלק מהעולם לפני שנולדתי. אך את שלושת בניו הכרתי מקרוב. הבכור, לייב, היה נכבד על כולם והוא שמר בהקפדה על מעמדו זה. אחיו זלמן היה אדם חביב, בעל שאר־רוח.

נמניתי עם אחד הנכדים האהובים על ר' לייב. הוא הושיבני לידו דווקא בשעת הארוחות החגיגיות בשבתות. מובן, שידעתי על פה את הזמירות בניגוניהן המסורתיים. הוא לקחני גם בכרכרה בטיולו היומי בערוב יומו.

אושרי זה נפסק עם מחלתו של ר' לייב. בגיל שבעים וכמה לקה סבי בשיתוק וכל הישוב היה שרוי בצער רב. בשצ'דרין היה קיים סולם בעל דרגות רבות ושונות לריפוי חולים. במיחושים קלים היו פונים לחובש המקומי, ר' שלום־מרדכי. במקרים רציניים יותר בא רופא־העיירה או רופאים מבוברויסק. לסבי הביאו בזה אחר זה שני פרופסורים מקיוב, שקיבלו סכומים עצומים בעד ביקורם. אך במצבו של החולה לא חל שום שינוי לטובה.

לפי עצת יודעי־דבר הובא הרבי מהעיירה קאַראַליץ', שהיה ידוע בכל הסביבה כרופא־פלא. ואמנם, למרבה הפלא, הועילו תרופותיו יותר מאלו של הפרופסורים. לחולה הוטב בהרבה. לא ברור לי כיום, אם זה שימש סיבה לנהירה הגדולה, או פירסומו הרב בלאו הכי. התחילו לבוא מעיירות סמוכות ורחוקות עשרות חולים בלוויית קרוביהם, שלא נתנו מנוחה לרבי. הזרם גבר והלך ולא היה ספק, שאין בכוחו של בשר־ודם לטפל בכולם. קרובי החולים נעשו תוקפניים יותר. כל אחד מהם חשב רק על עצמו. הרבי עמד ליד החלון נבוך והכיר באופן גלוי באזלת־ידו, כשהביט על העגלות הנוספות המגיעות לבית ובהן כרים צחורים.

המצב נעשה קריטי ואף מסוכן. באמצע הלילה הוצא רופא־הפלא דרך החלון והובא בחשאי לתחנת־הרכבת. וכך נגאל היהודי הטוב מצפרני הפירסום המופרז.

על אף ההקלות הזמניות נאסף סבי אל אבותיו כעבור חדשים מספר. כאן צפה שאלת הקבורה. בית־העלמין נמצא בעיירה וחברה־קדישא היתה נוהגת במקרה כזה להוסיף לקהילה מוסד מועיל חדש. טענה צודקת בפיהם: אין אנו נופלים מהפרופסורים והרופאים למיניהם. המשא־ומתן היה סוער. כיוון שהסב היה נוהג לתת בחייו ביד רחבה לכל מוסדות־הקהילה. אך הבנים נכנעו סוף־סוף ושילמו את המוטל עליהם.

אף סבי השני, ר׳ חיים קורנגולד, נקבר בשצ׳דרין. רוב שנותיו התגורר בעיר מוהילב שעל נהר דניפר. בגיל ששים החליט לבלות את שארית־ימיו בירושלים ולמצוא את מנוחת־העולמים בהר־הזיתים. יחד עמו עלה לארץ־ישראל הרב מסימפרופול, בירת קרים. הסבא נשא אשה שניה בעיר־הקודש. אך כעבור כמה שנים תקפוהו געגועים לבניו. הוא בא אלינו לביקור קצר וכאן חלה בסתימת דרכי־השתן ותוך יסורים קשים הוציא לעינינו את נשמתו הטהורה.

סבי זה ישב במשך כל שעות־היום ליד הכרכים הגדולים של התלמוד ורשם הערות ופירושים משלו. הוא נהג לשלוח אותם לרבנים ומלומדים וקיבל מהם תשובות ארוכות. שולחנו היה מלא כתבי־יד. יחד עם זה היה אוהב לשחק עם נכדיו הפעוטים כאחד מהם. אחרי ליל־הסדר היה מרצה לפני המסובים על „שיר־השירים". היה איש בעל שאר־רוח, נוח מאוד לבריות ואהוב על כולם. ביקוריו בביתנו השרו רוח נעלה על כל המשפחה וזכרו לא מש מאתנו עד היום.

דור שלישי ועוזריו

עם הסתלקותם של בני ר׳ חיים עבר ההגה של המפעל הגדול לידי אבי, משה, לבנו של דודי באר — ישראל־אליהו ולאריה־ליב, בנו של דודי השלישי זלמן. בזמנם הגיע העסק לשיאו הכלכלי. גרמו לכך לא רק ההרמוניה ששררה בין הבעלים ונסיונם הרב שצברו מקודמיהם, אלא גם עוזריהם המוכשרים והישרים, שהתמסרו בכל לבם ונפשם לעסק הגדול. הם ידעו לתאם פעולות רבות ושונות, שהתרחשו על שטח נרחב ברוסיה הלבנה ואוקראינה.

מהראשונים היה יוסף רוחלין. בעל הדרת־פנים: פרקו נאה, זקנו מגודל ועיניו מפיקות חכמת־חיים רבה. הוא היה היועץ הכלכלי הראשי מימי ר׳ חיים גולודץ ורכש את אימונו המלא של אבי המשפחה.

ר׳ אייזיק־בר כבש מילא את התפקיד של שר־החוץ. הוא עמד בקשרים הדוקים עם בעלי־האחוזות של כל הסביבה וקנה את יערותיהם. כבש היה מחונן בחוש־הסתכלות וידע לתאר בכשרון את ההווי של אצילי רוסיה ופולין, מנהגיהם ואורח־חייהם. הוא גר בקביעות בבוברויסק ובא לרגל עבודתו לשצ׳דרין. כל ביקור שלו היה חווייה לאנשי ה„חצר".

בין העוזרים האחרים היו ר׳ אהרון כצנלסון ובנו משה (אביו של ברל כצנלסון, שנפטר צעיר למדי בייקטרינוסלב בשעת מילוי תפקידו). ר׳ נחום שקלובסקי, שהתחיל אחר־כך לעסוק באופן עצמאי בעסקי־יערות והתעשר. במינסק טיפל בענייני אשראי ר׳ יצחק לוין והפנקסן הראשי שלו יהושע בננסון, חובב־ציון ידוע, שהשתקע בארץ־ישראל. במשרד הראשי בשצ׳דרין ניהלו את החשבונות ר׳ יצחק טריבוס וחתנו אליהו אפרת. הפנקסים העבים, בשפה העברית, מילאו את האיצטבאות הארוכות לאורך הקירות.

הם היו תמיד מעודכנים ושיקפו נאמנה את מצבו של העסק המסועף. הגזבר הראשי, ר' אברהם דונסקוי, ריכז בידיו סכומים ניכרים וידע לחלקם במועד הנכון במקומות הרבים במדינה לכלכלת המפעל הגדול והמפוזר על שטחים נרחבים. עוד עשרות יהודים, שעבדו בתור פקידים בביצוע המלאכה המרובה וגם אלה שקשרו את המשרד הראשי עם היערות, נמל הטעינה והפריקה, עסקו בשיווק העצים, קבלת השטרות מהקונים, הפיכתם למזומנים וכו' וכו'.

מלבד הפקידים היהודים המרובים עבדו במספר גדול יותר פועלים, שאינם בני־ברית בכריתת העצים והובלתם ביבשה ובנהרות. נווטים מיוחדים הועסקו בהעברת הרפסודות במקום המסוכן אחרי יקטרינוסלב, שבו תלול יותר מורד הדניפר, האפיק צר ומלא סלעים תחת המים והזרם חזק. כשיש מים בשפע המכסים בשכבה עמוקה את הסלעים ורוחות אינן נושבות אותה שעה במקום הזה, עוברות הרפסודות בשלום ואינן מתפוצצות על האבנים המסוכנות. מספר המכוונים את הדוברות עולה אז פי־שלושה. כל ההוצאות האלו כדאיות הן, כי מחיר העצים בחרסון הוא גדול בהרבה מאשר ביקטרינוסלב (כיום דנפרו־פטרובסק).

במקרה, שלא היה שקט בשטח והמים מעטים, היה צורך לפרק את הרפסודות הרחבות ולהפכן לצרות יותר, כדי שיוכלו לעבור בתעלות הצדדיות. זה גרם להוצאות עוד יותר גדולות, שהיפחיתו את רווחי העסק. מובן, ברגע שהגיעו הדוברות למקום המסוכן שרה מתיחות רבה בשצ'דרין ובסניפים המרובים של המפעל. הכל חיכו בקוצר־רוח לגורל העצים, שעמל כה רב הושקע בהם על־ידי אלפי עובדים במשך זמן ממושך.

משכילים

עם ריבוי אוכלוסייתה של ה„חצר" נתווספו צעירים וצעירות שהתחתנו עם בנות גולודץ ובניהם. בדורות הקודמים היו אלה צאצאי רבנים ואדמורים. אשתו של הדוד זלמן, למשל, היתה ממשפחת ר' ישראל בעל־שם־טוב וישראל־אליהו היה חתנו של ר' דוד פרידמן הרב בקארלין, מראשוני חובבי־ציון ברוסיה. היו גם ביניהם, בפרט בדורות המאוחרים יותר, בנים ובנות שבאו ממשפחות משכילות. אמי, למשל, גמרה בית־ספר תיכון. נחמיה ברלין, חתנו האחרון של הדוד בר, שלח את בניו ללמוד בחוץ־לארץ. אחד מהם, חיים, מראשי הרופאים בבית החולים העירוני „הדסה" בתל־אביב, קיבל את התואר פרופסור לרפואה.

מספר המשכילים הלך וגדל במרוצת הזמן. אחד מהם משה יאבאלוב, הריני רוצה להזכיר, כי הוא שימש, למעשה, המשורר של שצ'דרין. יאבאלוב היה חתנו של ישראל־אליהו. הוא היה יליד מינסק, מוצאו מר' חיים, מייסד ישיבת וולוז'ין (תלמידו של הגאון ר' אליהו מוילנה). יאבלוב ידע את הספרות העברית, הרוסית והצרפתית ומשך בעצמו בעט סופרים. בשיריו ובפזמוניו היה מתאר את ההווי ב„חצר" ודמויותיה השונות. השירים נכתבו בחרוזים קלים ביידיש או ברוסית והותאמו להם מנגינות משירים אחרים בשפות הנזכרות. בערבים היו שרים אותם בבתים ונהנים מההומור המלטף. לעתים לא חסרה גם הצלפה עוקצת יותר. היסוד הסאטירי היה תמיד קולע למטרה. כמה מחיבוריו נחרתו בזכרונם של בני משפחת גולודץ והם מוסיפים לשיר חלקים מהם עד היום.

מוריים

בסוף המאה הקודמת הגיע, כאמור, מספר הנפשות ב„חצר" בערך למאתיים. הדור הצעיר כבר לא הסתפק במלמדים ללימודי־קודש בלבד, אלא שאף להשכלה

כללית. עם המורים המודרניים נמנו מומחים לענפי־מדע ולשונות שונים. ביניהם היו אנשים שחותם הזמן הוטבע בהם. אחד מהם היה מלודצקי, מהפכן ידוע מהתקופה של 1860—1870. הוא סיפר לכולם בגלוי, שנדר נדר להרוג את שר־הפנים טראֶפוב, צורר ידוע. ואכן, הוא ניסה להרוג את שר־הפנים לוריס־מיליקוב (1880) ונדון למוות.

בין אלה, שהתמסרו רק להוראה, היה אֶסקין. רעייתו ייסדה בביתה ספריה. היא גם הדריכה את הנוער בקריאה. מלבד הספרים נמצאו שם גם ירחונים ספרותיים. אלה ואלה עברו מיד ליד. כי זו הפעם הראשונה פרץ מעיין להשכלה בשצ'דרין. הצעירים שתו בצמאון רב את הקלאסיקאים הרוסיים והאחרים ששמותיהם של אחדים נודעו להם רק עתה.

מורה, שנחרת בזכרוני, היה שֶאדור. אחד מצעירי העיירה נעלם פתאום ולא ידעו על קיומו. פתאום הופיע לבוש כהלכה, מדבר גרמנית בלבד בביטוי ברליניאי. נתברר, שהספיק ללמוד באוניברסיטה של בירת גרמניה. הוא היה מנומס ולא נשאר בו מאומה מעיירת מולדתו. בין השאר הביא שאדור מברלין חידוש, שלא היה ידוע עדיין בשצ'דרין והוא הצמחונות. כל ארוחותיו הוכנו רק מירקות. בשר, דגים, ביצים ואף חלב לא באו לפיו. אנשי־העיירה מילאו פיהם צחוק על הליכותיו המשונות. אך מראהו, לתמהונם של כולם, היה בריא ורענן. בפרט העיד צבע פניו ללא ספק על בריאות טובה מאוד, עד שלועגיו יכלו לקנא בו. בשובו לעירו עסק בהוראת השפה הגרמנית.

אחת הדמויות האהודות על משפחתנו היה המורה גֶאנין. הוא גמר את הסמינר למורים בז'יטומיר. פניו, שהפיקו תבונה רבה, משכו את לב תלמידיו. הוא קרא אתנו קטעים מהיצירות של המבקרים הידועים בספרות הרוסית והסביר בכשרון רב את הבעיות החברתיות של דורנו. היו לו גם ידיעות במוסיקה ואף מקצוע זה לימדנו ביסודיות גמורה. התחלתי אותו זמן לנגן בכינור. אחר־כך נודע לנו, שהוא גמר את האוניברסיטה ונעשה ל„רב מטעם" בעיר בוריסוב.

אדם מיוחד מכל הבחינות היה המורה דה־בֶאר. הוא היה הולנדי־נוצרי, בא לרוסיה ככתב עתון מערב־אירופי בימי מלחמת רוסיה—תורכיה בשנת 1878 והשתקע כאן. הוא הורה גרמנית, אנגלית ופנקסנות. עם היותו נוצרי גילה עניין רב בתלמוד וקרא בהתעמקות במסכת „ברכות" בתירגום גרמני. הוא נהג לנהל שיחות ארוכות עם אבי על נושאים דתיים־יהודיים.

עוד נטיה היתה לו לחשל את גופו במים קרים. ורצה להרגיל בכך גם את תלמידיו. בחורף היה מביא כל בוקר שלג מהחוץ ושיפשף בו את גופינו הצעירים. אני, הראשון, התנגדתי לכך. כעבור זמן־מה הלך בעקבותי גם אחי. אך דה־בֶאר המשיך בכך, עד שמת בעצמו דווקא מ...דלקת־ריאות. כנראה, ששיטה זו לא עמדה לו בעת צרה.

במרוצת הזמן באו אלינו גם מורים אחרים שהתאימו יותר לתקופתנו. הם הביאו לפינתנו את האויר הרענן של העולם הגדול והכשירו בכך את יציאת הצעירים לכרכים השונים של רוסיה ומערב־אירופה ולעזיבת המקום.

פירוק ה„חצר"

רוחות חדשות התחילו לנשב, כאמור, בשצ'דרין. הצעירים והצעירות, שבאו מכרכים שונים והתחתנו כאן, יצרו אוירה חדשה ב„חצר". ובה התחנכו בניהם ובנותיהם. רבים מהם התחילו ללמוד בבתי־אולפנה בערים הסמוכות וגם

הרחוקות. בחלקי נפל להיות הראשון, שעזב את המקום וגם את המדינה והלך לקנות דעת מעבר לגבולותיה. אחרי הלכו דודנים ודודניות לגימנסיות ואוניברסיטאות. כשגדל מספר המתלמדים במשפחה אחת, עקרו לשם גם ההורים. כך התפזרו חלקים של משפחת גולודץ הענפה בערים המרובות של רוסיה. כדאי לציין, כי התואר „אזרח כבוד לדורות" מקנה, בין השאר, גם זכות־ישיבה בכל המדינה, לרבות מקומות שנאסרו על היהודים. רבים מהם השתקעו בקיוב, ביניהם גם הורי.

גורם שני, שהחיש את חיסול הישוב ביתר מרץ, היה עסק הרפסודות, שירד בקצב מהיר. שטח היערות הלך והתדלדל ומספר הסוחרים גדל. ההתחרות הבלתי־מרוסנת הביאה לידי כך, שסיכויי ההפסד היו מרובים מאלה של הרווחים. אף מסילות־הברזל, שהתרבו, התחילו להוביל עצים בתעריף מוזל בכל רחבי־המדינה. מנסרות הוקמו ליד היערות ובתוכם. הגזעים נוסרו ונשלחו ליעדם בכל ימי־השנה, מבלי להיות תלויים בחסדי־שמים.

בתי ה„חצר" הריקים שוב לא שימשו למגורים, אלא נמכרו כחמרי־בנין משומשים. הם פורקו והובלו לקוניהם לישובים אחרים. האדמה נחרשה ונזרעה ע"י תושבי העיירה.

רק פה ושם נראו בשדות ערמות לבנים שבורות וארובה מזדקרת אל על — זכר לתקופת־הזוהר של יישוב מפורסם, שייסד בזמנו ענף־משקי חדש במדינה והביא פרנסה בשפע ותועלת רבה במישרין ובעקיפין לרבבות משפחות ברחבי הארץ.

האחוזה „ליאליצ'י"

ברם, רווח והצלה עמדו למשפחה במצבה החמור מהאחוזה „ליאליצ'י" משק הקלאי זה, שנמצא בפלך צ'רניגוב ושהכיל 5000 הקטר, נרכש ע"י הפירמה בשנת 1880. מלבד היער הגדול, שגרם ודאי לקניה, היתה שם אדמה חקלאית מעולה וארמון מפואר בן 120 חדרים.

אחוזה זו היתה שייכת בזמנו לריזן זאוּדוֹבסקי, אחד ממאהביה של יקטרינה הגדולה. הקיסרית נתנה לו את הארמון במתנה. הוא נבנה ע"י האדריכל האיטלקי הידוע רַאסטרֶלי לפי דוגמתו של הארמון הטאברי בפטרבורג, בו שכן אחר־כך הפרלמנט הרוסי (הדומה הממלכתית). בטרקלינים המרובים היו תמונות יקרות־ערך ורהיטים מעץ מַאהַגוני.

היערות נכרתו במרוצת השנים והשדות נזרעו. כיוון שבמשפחת גולודץ לא היו מומחים לחקלאות, נמסר המשק להנהלתו של אברהם חורגין, בנו של אחד המתישבים בעיירה שצ'דרין. הוא גילה יזמה וכשרון מנהלתי רב. אדמת העידית נתנה יבולים משביעי־רצון. הכמות של תפוחי־אדמה, למשל, היתה כל כך גדולה, עד שהכריחה את המנהל להקים בית־מבשל ליין־שרף. השיירים, שנשארו לאחר ייצור הספירט, שימשו מזון לפיטום בקר.

שני מקורות־הכנסה אלה וכן שאר ענפי־המשק שימשו, כאמור, משענת נאמנה בשנים האחרונות, בתקופת השקיעה של עסק היערות. בסוף נמכרה האחוזה בכסף מלא שנחלק בין בני המשפחה. ואילו הרהיטים היקרים קישטו את בתיהם של בני גולודץ, נכדיהם וניניהם.

העיירה

לר' חיים פנו בזמנו כמה עשרות יהודים, שגרו בכפרי־הסביבה וביקשו לייסד מושבה חקלאית. קצה נפשם במיזוג משקאות חריפים לאכרים. בעלי בתי־

מרוח שאפו לחיות מעמל־כפיהם. הם גם לא רצו להיות מפוזרים, אלא לקיים קהילה יהודית כשרה, שיש בה כל המוסדות הדתיים המקובלים.

ר' חיים מסר להם תמורת תשלום סמלי חלק מאדמות שצ'דרין והם התחילו לעבדן. אך עד מהרה נתברר שהאדמה רזה מדי ויבוליה דלים. היישוב מרוחק מתחנת־הרכבת ונהר ולא כדאי לשווק את התוצרת לערים אחרות. בכל זאת הסתפקו החקלאים במועט והמשיכו במשלוח־ידם החדש על אף הכל.

עם שגשוגם של עסקי־היערות נהנתה גם העיירה מהצלחה כלשהי. כאן השתכנו פקידים רבים ששרתו במפעל. נפתחו חנויות וסדנאות של בעלי־מלאכה. אך הריבוי הטבעי של תושבי העיירה לא מצא פרנסה במקום. עם ירידת העסק הגדול נעשה המצב קטסטרופלי. הנוער התחיל להגר לאמריקה ולהעביר אליהם את חלקי־משפחותיהם.

למשפחות הראשונות, שהתיישבו בשצ'דרין־המושבה, היתה הזכות להשתתף ב„קהל" (סכוד) ולבחור בזקן־הכפר (סטארוסטה) לפי חוקי־המדינה. הם פנו לשלטונות בבקשה, שיקבעו ימים בשנה ל„יריד" ולשוק, שבהם באים אכרי־הסביבה למכור את תוצרתם ולקנות הנחוץ למשקם. קצין־המחוז העמיד תנאי — הקמת בית־יראה נוצרי במקום. היה מישהו, שטען כי בלית ברירה יש להסכים גם לכך. אך ההכרעה היתה בידי בעל־הקרקע הרשמי — הרבי מליובאביץ ברור, שהוא לא הסכים ל„עיסקה" מעין זו. לעומת זה בא פתרון אחר. במקום הכנסיה נוסדה... להבדיל אלף הבדלות „ישיבה" שניה בעלת מגמה חב"דית — נוסף לישיבה, שהיתה קודם־לכן בעיירה.

אמנם מוסד זה לא פתר את השאלה הכלכלית הכאובה, אך הוסיף עוד תג לצביון היהודי הטהור של העיירה וקול תורה נשמע בעוד פינה אחת שלה.

בימי השגשוג הטובים פרחה, כאמור, העיירה. לבית־הכנסת הראשון שנבנה ע"י ר' חיים ונקרא „הישן", נוספו חדשים עם גידול היישוב. אך כמה בעלי־מלאכה, יראי־שמים, לא הסתפקו בכך. הם חסכו לחם מפיהם והתמסרו לבניית בתי־תפילה נוספים. אלקנה הבנאי וארבעת בניו, בנו את כל בתי העיירה וה„חצר" בלי תכניות — הכל לפי הדמיון המבורך שלהם. והנה צצה מחשבה במוחו של ראש־המשפחה, כי צר המקום לכל המתפללים, בפרט בימים־הנוראים. אמר ועשה. קיבל עצים במשרד־הפירמה, מצא מגרש מתאים והתחיל בכוחות עצמו להקים בניין רחב־ידיים לתפארת. בכספו הזמין גם את הקישוטים הפנימיים. במרוצת הזמן עבר הנה להתפלל הרב של העיירה וגם ה„ישיבה" השתכנה כאן. מובן, שהבית נקרא על שם בונהו. נמצאו בכל זאת צרי־עין, שלא יכלו להשלים עם העובדה, כי יהודי שאינו למדן ואף לא עשיר יזכה לכבוד כזה. הם ניסו לקרוא למוסד „בית־הכנסת של הרב". אך ללא הועיל. שמו של אלקנה נשאר בפי כל ללא שינוי.

בעקבותיו הלך יוסף־חיים, חייט־נשים. אף נפשו איוותה למקום־תפילה משלו. אמנם לא היה ביכלתו לבנות אותו כקודמו במו ידיו. אך החלטתו היתה נחושה והוא אף הצליח להתגבר על כל הקשיים והמכשולים והקים עוד בית־מדרש.

קשה יותר היה לחסידי־קוידאנוב לבצע את תכניתם בנידון זה. כאן לא היתה שאלה של מגרש, עצים וכסף, אלא כבוד המקום. תושבי העיירה היו רובם ככולם חסידי־ליובאביץ. הם חשבו לחילול־השם, שעל האדמה הרשומה על שם הרבי שלהם, יקום בית־תפילה של חסידים־מתחרים. כנהוג במקרים כאלה, הגיעו

גם למכות. ברם, חסידי קוידאנוב לא הופחדו. הם לא טמנו את ידם בצלחת, פשוטו כמשמעו. והגשימו את מטרתם.

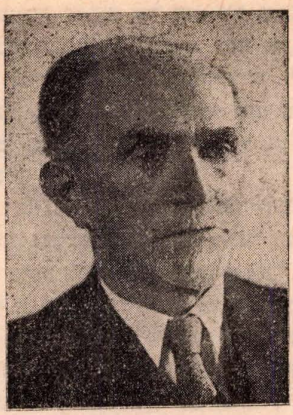
מלבדם היו 2 בתי „תלמוד־תורה" ועוד מוסדות של קהילה תקינה. במרוצת השנים לא הסתפקו הבנים בכל זה וייסדו ספריה ושיעורי־ערב ללימודי־חול. בתחילת המאה תקעו כאן יתד גם המפלגות הפוליטיות: ההסתדרות הציונית, פועלי־ציון, בונד, סוציאל־דימוקרטים וכו'.

לשם שיפור מצבם הכלכלי של החקלאים התחילה יק"א לשלוח הנה מדריכים וגם לסייע בהלוואות. כך המשיכה העיירה את קיומה איכשהו ושמרה בהקפדה על דמותה היהודית. מפקד־הנפה וכמה „שבת־גויים" היו התושבים הלא־יהודים היחידים בה. אגב, האחרונים דיברו יידיש רהוטה.

אחרי מהפכת־אוקטובר נהפך היישוב ל„קולחוז" מעורב של יהודי־המקום ואכרי־הסביבה, שהשתקעו כאן. תחילה עמד בראשו יהודי, אך במרוצת הזמן נעשה שצ'דרין לקולחוז לכל דבר הדומה לשאר היישובים השיתופיים. צביונו בשנת 1942 הובלו לטבח ע"י הנאצים כל תושביה היהודים של שצ'דרין והוטמנו בקבר־אחים ליד בית־העלמין.

כך נסתיימה באופן טראגי פרשה בת מאה שנה של ישוב שבו התמזגו השאיפה לחיי עבודה תקינים בחיק האדמה ולצורת חיים יהודית מובהקת.

יעקב בוקשטיין

ש. א. הורודצקי ותקופת „הגורן" בברדיטשוב

דמותו של שמואל אבא הורודצקי התבלטה עוד בימי שחרותי בברדיטשוב. הוא הצטיין כאיש מידות, יפה־רוח ועד זיקנה ושיבה שמר על רוח־העלומים.

כבן אדמורי"ם מדורי־דורות קיוו בני־משפחתו, כי יהיה אף הוא רב ואדמו"ר, אך הוא נתפס להשכלה והקדיש את ימיו לחשוף בצורה מדעית את המאור שבתורה ושבחסידות ונתן הרבה מזוהר־נפשו בתוך ספריו המאליפים.

בעבודתו המדעית־הספרותית של הורודצקי באה קפיצת־דרך פתאומית, הוא עובר מתחום חקירת גדולי הפוסקים המהרש"א והמהרש"ל, שלהם הקדיש מונוגרפיות, לחקירת החסידות וגדוליה.

ובעוד שעל ספריו הראשונים באה הסכמת הרבים ועל מחקריו הראשיים על החסידות נתעורר קיטרוג מצד משה ליב לילנבלום מעל דפי „השלוח", הרי דווקא הקיטרוג והפולמוס מצדו של לילנבלום וגם מצדו של ש"י איש הורוויץ במאסף „העתיד" — דווקא אלה עוררו את יזמתו ושימשו לו כוח־דוחף, כי יעמיק את הראייה בחסידות.

הוא עצמו סיפר פעם, שכאשר פירסם ב„הגורן" שנה ד' את תולדות חייו של רבי נחמן מברסלב, קיבל בליסטראות משני הצדדים: מן הקוראים המשכילים, שטענו, כי אין לשבח כל־כך את אחד האדמורי"ם, ומן החסידים בברדיטשוב, שהיו ברובם חסידי סדיגורה, בויאן וסאוואראן — וכולם התיחסו באיבה גלויה לחסידי ברסלב, שקראו להם „חסידים מתים" (כי ר' נחמן לא השאיר אחריו יורש, אלא ציווה, כי חסידיו יבואו על קברו לאומאן).

הורודצקי היה גם פעיל בתנועה הציונית בברדיטשוב ובשנת 1907 נבחר על ידי ציוני ברדיטשוב לציר הקונגרס הציוני בהאג, והוא אף פירסם באידיש חוברות תעמולה ציוניות.

ברדיטשוב היתה מלאה בתי־כנסיות ובתי מדרשות והפעולה הציונית חדרה גם לבית־המדרש והתבטאה בהקמת „קערות" לישוב ארץ ישראל בערב יום הכיפורים, שבכך היה פעיל הורודצקי.

אך יש להתעכב ביחוד על מפעל־חייו, וזה גילוי החסידות כשיטה

דימוקרטית עממית, שהכניסה ערכים של הומניות ואהבת אדם ליהדות והעמיקה את המחשבה העברית בהקרנותיה. הורודצקי עבד את עבודתו זו מתוך הרחבת הדעת בברדיטשוב, כי סמוך היה על שולחן דודו ר' אברהם בר מאגאזאניק, ואשתו, אשת־החיל פייגה מאגאזאניק, שלקחו את שמואל אבא הצעיר למורה לבניהם ולבנותיהם וגם העסיקו אותו אח"כ בתור קופאי בחנות לסיטונות המפורסמת של מאגאזאניק.

בהיותו יושב יום יום בחנות שעמדה בטבור העיר התבונן בחייה של העיר ברדיטשוב, אך בין גברא לגברא היה עוסק בדבר חביב עליו ביותר — הכנת חומר לקובצי „הגורן", שהוציא והדפיס בברדיטשוב.

נכנסה בו קנאה ל„חכמי אשכנז" שהם מוציאים קבצים וירחונים המוקדשים לחקירת מדעי היהדות כגון „מונאַטשריפט" ו„יאַרבוך" ועוד, והורודצקי פנה להכמי ישראל כי יתרמו ממחקריהם לשנתון זה שייסד. אך „אין נביא בעירו", בברדיטשוב לא התעניינו כלל במאספים כמו „הגורן". הדפיס הורודצקי בכספי דודתו פייגה מאגאזאניק מודעות על הופעת „הגורן" ב„המליץ" וב„הצפירה" ולא קיבל אף הזמנה אחת, לא מקונים בודדים ולא ממוכרי ספרים.

רק מכתב אחד קיבל מעיירה ליובישט שבפולין ממשורר מקומי בשם ח.ל. חזן שהציע לו חליפין, כי ישלח לו את „הגורן" ותמורתו ישלח לו ספר־שיריו.

אך הורודצקי לא חלשה כלל דעתו מכך והוא המשיך והוציא עשרה כרכים של „הגורן" שהם מלאים חומר עשיר ומגוון מחכמת־ישראל ובו השתתפו כמה מגדולי חכמי־ישראל שבדורו.

כבר בכרך הראשון של „הגורן" משך אליו חכמים מפורסמים כמו: הפרופ' בנימין זאב באכר ופרופ' דוד קויפמאן מבודפשט ובכרך השני את מאיר איש שלום, דוד כהנא, ש.א. פוזננסקי, אלעזר שולמן ועוד. מהם שהשתתפו גם ב„השלוח" שבעריכת אחד העם. גדול היה היקף העניינים והמקצועות שבהם עסק, ואפשר היה לומר עליו, כי שום דבר יהודי לא היה זר לו והוא לא העמיד לו תחומים, ועושר־רוחו היה מתגלה גם בשיחותיו.

לפעמים היה נוהג לדבר ברבים והיו דבריו משיבי־נפש. הוא פירסם דבריו גם בעתונים כ„המליץ" ובעתונים אחרים. אך ביחוד נתגלה בכל יפיו הנפשי כאשר התחיל לפרסם בירחון „השלוח", עוד בעריכת אחד העם, את מאמריו ומחקריו המקיפים על החסידות וגדוליה. מאמריו אלה נקבצו אחרי־כן בספרו „החסידות והחסידים", שהופיע בהוצאת „דביר" בארבעה כרכים ובהם ביוגרפיות על תולדות־חייהם וכל מחקריו שפירסם בשנתון „הגורן" ובירחון „השלח" וב„עתיד" על הבעל שם טוב, על ר' יעקב יוסף הכהן מפולנאה, על ר' נחמן מברסלב וכו'. היה בו ה„כל בו" של החסידות: תורות ושיחות, פרקי תולדות ושבחי הנהגות, והכל מוסבר ומובא בציטטות מרובות, מלוקטות מספרי־החסידות.

בשנתון „הגורן" וכן במחקריו הטביע ש.א. הורודצקי את חותם אישיותו. מתוך גרונו דיברו לפעמים גם אבותיו ואבות־אבותיו, כי הוא היה נכד אדמו"רים, ונשא את מורשת הדורות, כשם שגם נשא ברמה את דגל־ציון, כי החסידות עצמה היתה בעיניו תנועה של תחיה והתחדשות בתוך היהדות פנימה, התעוררות הלב היהודי שנתבטאה גם בכך שיצרה סגנון לעצמה, סגנון שהוא חיוני ועממי ופשוט כאחד, ויש בו השפעת לשון הדיבור.

הורודצקי עזב את ברדיטשוב ונסע לשווייצאריה, גמר שם את לימודיו באוניברסיטה של ברן וקיבל את התואר ד"ר לפילוסופיה, אך גם בתקופת לימודיו פעל הרבה בספרות ביחוד במקצוע החדש שלו, חקירת החסידות, ואף ניהל באותו זמן פולמוס ספרותי סוער עם משה ליב לילנבלום ורב צעיר מעל דפי „השלוח".

זה כבר חמשים שנה מאז שנתעורר פולמוס ספרותי זה שבינו ובין יריבו מעל דפי הירחון „השלוח" בנידון יהדות הרגש ויהדות השכל. הורודצקי מתח קו מן הקבלה אל החסידות והראה, כי טילטולים רבים ניטלטלה מחשבת־הרגש ביהדות למן המסתורין העברי העתיק עד החסידות, שלא היו אלא תחנות בדרך אחת להגביר את הרגש על השכל והסיק, כי זה ההבדל שבין הגאון מווילנה ובין הבעל שם טוב, שהראשון השאיר ספרים והבעל שם טוב — השאיר אנשים.

יריבים הסתערו על הורודצקי בשל התקפתו זו והראו, כי הורודצקי אינו מציג את החסידות כמו שהיא, אלא משתדל ליפותה ולקשטה כפי רצונו, בעוד שהחסידות אינה אלא טבעת רגילה בשרשרת חוליותיה של היהדות ואינה גילוייה של הנסתר העברי, פרי התנועות של נסתר שקדמוה, כפי רצונו של הורודצקי, המטעין על החסידות מטען חדש של תפיסות חדשות, שעליהן לא חלמו כלל גדולי החסידות.

הורודצקי לא נח ולא שקט, כי הוא ראה זאת מיעודו האישי להסביר את החסידות ואת גדוליה ויוצריה לפי דרכו, ותיאר את החסידות וצמיחתה בערבות אוקריינה ופודוליה, מקום שם דרכו רגלי הבעל שם טוב וגדולי תלמידיו: פרשנו ר' יעקב יוסף בעל „התולדות" ונכדו בעל הנשמה הסוערת ר' נחמן מברסלב, מקום שם התהלך מתנגדו הגדול של הר"ן הסבא משפולה, שהיה אף הוא מספר־מעשיות כמוהו וכן האדמו"ר מטשרנוביל.

נאמן להשקפתו ראה הורודצקי בחסידות בראש ובראשונה תנועה מהפכנית רוחנית מבפנים, לא הבעייה העיונית שבחסידות עניינה אותו, אלא הבעייה „הציבורית הדימוקרטית", והסביר, כי החסידות היתה מעין תנועה עממית, שלבשה צורה מיוחדת בספירה של אמונה ועבודת השם, שהפשטות והעממיות היו מסימניה המובהקים שציינו את החסידות מתחילת צמיחתה ועד לדורות האחרונים.

בפולמוס שבין הורודצקי ויריביו נצח הורודצקי, שפרסם עוד אחרי זה שורה שלמה של חיבורים, המטפלים בטלטולי המחשבה של הנסתר ברוח ישראל, כשהוא חותר ומגיע עד השכבות הראשוניות העמוקות ביותר של רוח המסתורין הקדמון בספרו „המסתורין בישראל", וסייע לו בהרבה מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שחשף אף הוא את התהליכים המיסטיים. כן הועילו, כידוע, בהרבה להסברת החסידות גם סיפורי י. ל. פרץ ויהודה שטיינברג ומאמריו של הלל צייטלין.

ש. א. הורודצקי סייע גם ליצירת הסיפור החסידי, שנכנס לאופנה בבוא תור ההתחדשות ללאומיות. עם התגברותה של ההרגשה הלאומית, אז באה שעת ההתעוררות גם לחסידות.

הורודצקי זכה לעלות לארץ לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, השתקע בתל־אביב והמשיך בה עד סוף ימיו את עבודתו המדעית, פירסם עוד פה כמה ספרים מדעיים במקצוע האהוב עליו, ספר על תורת האר"י הקדוש ועל העליות לא"י. בספר אחרון זה הראה כיצד גדולי החסידות נשאו בחובם אהבה לארצנו, נשאו את נוף הארץ ברוחם ואף עלו לארץ בתנאים קשים.

מ. זלאטקין

חיבת־ציון בעיר רוסטוב על נהר דון

מחבר המאמר נולד ברוסטוב בשנת תרל"ה. למד בישיבת וולוז'ין ובקובנה. אחרי כן גר ביקטרינוסלב וברוסטוב. בשנת תרס"ו, אחרי הפוגרום באוקטובר, יצא עם משפחתו לצירייך בשווייצאריה ומשם עבר לז'נווה. שם יסד בית מסחר לספרים עתיקים הקיים עד היום. פרסם מאמרים ב„המליץ" ושלשה ספרים — אחד מהם על שמות הספרים העברים. ספרו „אוצר הספרים" הולך ונדפס בירושלים. מר זלאטקין פרסם שני מאמרים על ביאליק, האחד ב„מולד" (סיון תשי"ט) על ביאליק כחבר חברה חשאית בוולוז'ין, והשני בקובץ „שביבים" בפאריז על „ישיבת וולוז'ין בתקופת ביאליק". באגרות ביאליק פורסם מכתבו של ביאליק לזלאטקין.

ברבע האחרון של המאה הי"ט היתה רוסטוב אחת הערים הצעירות ביותר בממלכת רוסיה. המקום בו עומדת עתה עיר גדולה זו לא היה עדיין במאה הי"ח אלא מושב קטן של דייגים המתפרנסים מציד הדגים בנהר דון, בקרבת שפך הדון לים האזובי. התפתחות ישוב קטן זה וגידולו התחילו רק משכבשו הרוסים את חבל קווקז הגובל בקרבתו, דרומה לנהר דון. וביחוד כשכבוש זה — שארך זמן רב — הסתיים בסוף המחצית הראשונה של המאה הי"ט והרוסים הצליחו לחסל את המרידה האחרונה של תושבי הארץ. החבל החדש שנספח זה עתה לממלכת רוסיה שהנהו עשיר באדמה פוריה, באוצרות של מתכות ובנפט, נתן מקום לבעלי־מרץ ויזמה לעסוק בפיתוחו ולנצל את האוצרות המרובים הנמצאים בו. הפתח למדינה חדשה זו בממלכה היתה העיר רוסטוב. כדי להביאה בקשר עם יתר חלקי הממלכה נבנתה מסילת הברזל הקווקזית לאורך יותר משבע מאות קילומטרים, תחילתה ברוסטוב וסופה בעיר וולדיקווקאז. אחרי כן הסתעפה מסילה זו לכיוונים שונים, קדמה, ימה ודרומה, והיתה לאחת ממסילות הברזל הגדולות ברוסיה. היא באה ברוסטוב בקשר עם מסילת קורסק—חרקוב—אזוב ועם המסילת קוזלוב—וורונז'—רוסטוב, ועל־ידיהן באה ארץ קווקז בקשר עם כל חלקי הממלכה ורוסטוב נהייתה למרכז מסחרי חשוב ברוסיה. המסילות האלה עוברות שטח גדול ברוסיה הדרומית והנמל ברוסטוב היה מוצאו של כל החבל הזה להובלת סחורה לכל חלקי העולם, והתחיל לשמש לחלק גדול של ממלכת רוסיה כמקום טעינה של סחורות היוצאות לחוץ לארץ, או לערים הנמצאות בקרבת מקום לחופי הים האזובי והים השחור ולמקום פריקה של סחורה הבאה ממקומות הנזכרים, כדי להביאה

למקום תעודתה, על ידי מסילות־הברזל האלה. התנועה בנמל היתה גדולה. כי אדמות רוסיה הדרומית וחבל קווקז פוריות הנן בתבואתן. ורוסיה באותה תקופה היתה, כידוע, משבירה בר להרבה מדינות באירופה. על ידי תנאים אלה הגיעה רוסטוב בהתפתחותה לשיא במשך זמן קצר, בהבדל משאר ערים המתפתחות לאט לאט.

אין לנו ידיעות על תחילת הישוב היהודי ברוסטוב. המצבה העתיקה ביותר בבית־הקברות הישן היא משנת תקכ"ז (1827). ובודאי התחילה ההגירה של יהודים לעיר זו רק בתחילת המאה הי"ט. כן ידוע שבית הכנסת ובתי־תפילה שבצדו נבנו בשנת תר"ב (1842), ומכאן שבשנה זו כבר היתה קיימת ברוסטוב קהילה מסודרת.

מי היו היהודים, שבאו ראשונים להתישב בעיר זו, הרחוקה ממרכזי היהודים בליטא ופולין ואפילו מקהלות דרום־רוסיה הקיימות מכבר, ובזמן שברוסיה לא היתה עדיין קימת רשת של מסילות־ברזל והדרכים היו משובשות והנסיעה קשה וארוכה? יש להניח, שהשנויים הגדולים שנתהוו במערכת הכלכלה במחצית המאה הי"ט ברוסיה, כשהרבה מקורות פרנסה שהיו ליהודים בליטא ופולין נסתתמו ולא היו קיימים יותר, הכריחו רבים לעזוב מקום מושבם במשך דורות רבים ולבקש להם פרנסתם במקום אחר במדינה. מי שהיתה לו האפשרות ללכת לערי הבירה פטרבורג ומוסקבה הלך לשם, ומי שלא היתה לו אפשרות זו הלך למקום אחר — לאחת מערי־פנים רוסיה, או לאחת מערי דרום רוסיה, כמו אודיסה, קרמנצוג, פולטאבה ועוד, ששם לא היה מספר היהודים גדול כל כך כמו בליטא ופולין ולא היו צפופים האחד בצד השני. רק מי שהיה לו די אומץ־לב ולא ירא מפני ההרפתקאות המחכות לו, הרחיק ללכת עד רוסטוב, עיר שכל תושביה הנם זרים לו, שאין שם שום סביבה עברית ואין לו שם אף מכיר ומודע אחד. אפשר שבין התושבים היהודים הראשונים היו גם כאלה שראו עצמם מוכרחים להרחיק נדוד למקום שאין מכירים אותם מפני איזו סיבה שהיא. באותו זמן היו הרבה זיווגים שלא עלו יפה, כי הם היו מסודרים על פי הרוב ע"י ההורים ולא על ידי המעוניינים בעצמם, ומרובים היו האברכים שבקשו להם מפלט במקום אחר להשתחרר מעול נשותיהם אשר זכו אותם בהן הוריהם. ומטעם זה היו עוזבים נשותיהם ובוחרים למקום רחוק, כדי שלא ידע איש מקום המצאם ולא יכריחו אותם לשוב לביתם. זו אשתם, ונשותיהם היו נשארות עגונות עד שהיו מצליחות למצוא בעליהן ולהוציא גט מידם או להכריחם לשוב לביתם. ההגירה לאמריקה לא היתה קיימת עדיין ורוסטוב, עיר רחוקה ממרכזי מושב היהודים, היתה עיר מקלט בטוחה ביותר למי שהיה זקוק לה. יוכל היות שגם סוחרים שלא הצליחו בעסקיהם ומוכרחים היו לפשוט הרגל לנושיהם ומפני יראת עונש בית־דין בקשו למי ג"כ מפלט בעיר רחוקה זו. איך שיהיה, המהגרים הראשונים בכל מקום חדש הנם תמיד על פי ההכרח ולא על פי רצונם הטוב והרבה מהם אינם נמנים על השכבה העליונה של ההברה, ובכלל — מהגרים, העוזבים מקום מושבם, עיר, או עירה, שבה נולדו ושבה חיו אבותיהם ואבות אבותיהם, מקום שהיו להם בו קרובים, ידידים ומכירים. ובמקום שמסורת אבות הטילה עליהם חובות ידועים ומנהגי חיים ידועים, כשהנם באים למקום חדש, לסביבה זרה, באין להם יותר מכיר ומודע, הנם מרגישים את עצמם חפשים ממסורת אבות ומהיראה מפני מה יאמרו הבריות. ואלה שגם קודם לא היתה אמונתם חזקה ביותר בלבם ושמירת המצוות לא היתה להם אלא מצות אנשים מלומדה, כשהנם נמצאים במקום שאין מכירים אותם הנם מסירים מעליהם עול תורה ומצוות ועושים מה שלבם חפץ. גם הקשר ביניהם ובין אחיהם הדרים באותו מקום איננו חזק, אם לא עם אלה שיש להם עמהם עסקים משותפים, או אם הם דרים בשכינות האחד עם השני. הכלל — אין שם שום חיים צבוריים, אין איש מתעניין בצרכי הכלל, הן של אותו קיבוץ, והן של כלל ישראל. כמובן אין שם מפלגות ולא כיתות, אין ביניהם ויכוחים ומחלוקת, אלא שלום ושלוה שוררת ביניהם, שלוה של בית־הקברות. אדישות כזו לכל ענייני צבור קיימת עוד

אפילו בדור שני ושלישי לדור ראשון של הגירה למקום זה. במצב כזה של אדישות גמורה לצרכי צבור של קהילתם ולצרכי צבור לכלל ישראל נמצאו היהודים תושבי רוסטוב ברבע האחרון של המאה הי"ט, דור שלישי להתחלת ישוב יהודי בעיר זו.

נחשול הפוגרומים שעבר על הישובים היהודים בדרום רוסיה הדהים את היהודים ברוסטוב. גם הם הרגישו במצבם הנורא, שהארץ התמוטטה תחת רגליהם, שאיו שום בטחון לא לרכושם ולא לחייהם ואין זיק תקוה להם בעתיד. גם הם ידעו דבר הבהלה שבאה בגלל הפוגרומים בקהילות שונות והבריחה בהמון, בלי חשבון ודעת, לחוץ לארץ. גם הם ידעו דבר ההתרגשות הגדולה בצבור היהודי ברוסיה, הויכוחים שהתעוררו בין מצדדי שיטה זו או שיטה אחרת איך ובאיזה אמצעים להציל ספינת עם ישראל המטורפת בים של צרות. כאן לא עזב איש את מקומו ולא נספח לעדת המהגרים המבוהלים לצאת לחוץ לארץ. והמאורעות האחרונים לא הביאו לשום תנועה צבורית. לא היו כאן אספות לדון בשאלת היהודים ולא ויכוחים בין בעלי שיטות שונות. אמנם גם כאן נמצאו יחידי סגולה שאותם העסיקה הדאגה לגורל ישראל: יש שהיו מצדדים ברעיון ישוב ארץ־ישראל ולא ראו עתידנו אלא בשיבת עמנו לארץ מולדתו; היו שראו תקות ישראל בהגירה לאמריקה. היו כאלה שראו עתידנו בארץ מושבנו, כי הם קוו שסוף כל סוף גם ברוסיה יוטב מצבנו. והיו גם כאלה שמצאו שאין לנו לעשות שום פעולה מצדנו אלא לשים כל תקותנו באבינו שבשמים. אבל כל אחד ואחד מהם לא התעורר לעשות איזו פעולה או לעורר תנועה צבורית לטובת הרעיון שהוא דוגל בו. הדחיפה לזה באה מן החוץ.

בזמן ההוא נתעשרה הקהילה העברית ברוסטוב בשלשה חברים שבאו מן החוץ: הד"ר יפולסקי, הד"ר דריבינוביץ והסופר והמשורר המפורסם צבי הכהן שערעשעווסקי.*) הד"ר יפולסקי היה רופא צבא. הד"ר דריבינוביץ קבע מושבו ברוסטוב כרופא עוסק באומנותו, וצבי הכהן שערעשעווסקי בא להשתקע ופתח חנות של ספרים עברים. שלשתם היו לאומיים חובבי־ציון נלהבים ומלאים רצון ומרץ לעבודה לטובת הרעיון היקר להם. הם התחילו בתעמולה לטובת רעיון חיבת־ציון ובזמן קצר הצליחו לאסוף אלפים אחדים רובל לטובת ישוב ארץ־ישראל, מה שהיה באותו זמן סכום הגון. כן עסקו בהפצת חוברות תעמולה לרעיון ישוב ארץ־ישראל ובמכירת תמונת משה מונטיפיורי, שהיתה אף היא לטובת ישוב ארץ־ישראל. חנותו של שערעשעווסקי נעשתה במעט זמן למועדון לכל חובב ציון ולכל חובב שפת עבר וספרותה בעיר. שם היו נפגשים חברים לדעה, שם היו מקבלים ידיעות על מה שנעשה לטובת התנועה בכל מקום ושם היו מתיעצים איך ובמה להגביר הפעולה לרעיון הישוב. האפשרות של פעולה היתה מוגבלת מאד. תעמולה בממדים רחבים היתה בלתי־אפשרית. כי לזה נחוץ היה לאסוף אסיפות ולנאום נאומים בפומבי, ולזה — לפי החוקים הקיימים במדינה — נחוץ היה לקבל רשיון הממשלה, אבל דבר זה היה בגדר בלתי־אפשרי, ומטעם זה איו תעמולה שהיא היתה אפשרית רק בקבוצה קטנה בדירת אחד החברים לדעה. וגם דבר זה — לפי תנאי הזמן — היתה בו סכנה. ועל פי הרוב היתה התעמולה נעשית ביחידות, מהאחד להשני. וכמובן אין באופן כזה להגיע לתוצאות גדולות. אמנם היתה עוד אפשרות לעשות תעמולה בצבור, וזה — בבית הכנסת או בבית המדרש, במקום שהצבור מתאסף להתפלל ואין הממשלה משגחת על מה שנעשה שם. או אפילו בשאר הבנינים הנמצאים בחצר בית־הכנסת והמשמשים לצרכי הקהילה. אבל גם לזה נחוץ רשיון מהרב מטעם הממשלה, אבל גם הוא לא יתן רשיונו על זה באמתלה שתנועת חיבת־ציון הינה אסורה לפי חוקי המדינה, כמו כל תנועה שאין עליה רשיון מהממשלה, והוא לא יעשה דבר נגד חוקי הממשלה. הרב מטעם הממשלה ברוסטוב היה אז מר גניסין, חניך

*) הוא הסופר והמשורר, מסופרי „המליץ", שהתם בשם „יעבץ ישוע שר עשק", נולד בפינסק ב־1840, נפטר ברוסטוב ב־1909.

בית־המדרש לרבנים בווילנא. הוא בא לרוסטוב בשנות הששים למאה העברה וישב על כסא הרבנות יותר מעשרים שנה. ואם כי בכל ג' שנה היו בחירות לרב, אבל איש לא התחרה עמדו להדוף אותו ממקומו. גם איש מהקהילה לא היה מעוניין לבקש לו רב אחר. האדישות של אנשי הקהילה לצרכי צבור היתה כללית ואיש לא התעניין לבוא אל הרב מטעם בדרישות לעשות איזו פעולה שהיא לטובת הקהילה, להרים מצבה הרוחני, להטיב מצב החינוך בבית התלמוד־תורה ובחדרים. גם הוא, כפי הנראה בהתאמה להלך נפש המשכילים הליטאים באותה תקופה — וביחוד של תלמידי בית־מדרש הרבנים בווילנא, לא דאג הרבה לצרכי הקהילה. די היה לו למלאות תעודתו לנהל פנקסי הקהילה, של החיים והמתים, של הנשואים והלידות ולתת תעודות על כך לכל דורש ומבקש. ובגדול ישוב היהודים בעיר משנה לשנה וכל יהודי לכל שנוי הבא במצב משפחתו היה זקוק לבוא להרב מטעם ולקחת ממנו תעודה על כך, היה עסקו של הרב כל הזמן רק בזה שהפנקס היה פתוח והיד כותבת, ותו לא. ומפעולה אחרת שלו לא היתה שום ידיעה. גם אינני יודע אם בכל זמן רבנותו נאם אף נאום אחד בצבור.

המכשולים האלה, שמצאו העסקנים בתעמולה לרעיון היבת־ציון, מכשולים מבחוץ ומכשולים מבפנים — והאחרונים היו קשים יותר מהראשונים — הביאום לידי הכרה שבלי שינוי משמרות בהנהלת הקהילה שום תעמולה ראויה לשמה אינה אפשרית בין אנשי הקהילה, ומטעם זה נחוץ — ראשית כל — להתחיל בתעמולה רבת־ממדים נגד הרב מטעם להורידו מכסא רבנותו ולבחור במקומו רב מתאים למטרתם. לא כבד היה להם להצדיק טענותיהם נגד הרב, כי כל אנשי הקהילה ידעו שאין הרב נוקף אצבעו לעשות דבר למען הקהילה ואינני אלא פקיד המקבל שכרו מהקהילה, ומבלעדי זאת, שכר כל תעודה ותעודה שהוא מוציא מתחת ידו מהמעוניינים בהן. ובזמן שבקהילות אחרות ברוסיה התנועה היא רבה: מתאספים, מתיעצים, מתוכחים, מבקשים עצות איך ובמה להיטיב מצבנו, בקהילתנו אין שום תנועה, כאילו מאומה לא קרה לנו וכאילו מצבנו לא נשתנה במאומה ואין לנו שום דאגה לעתידנו. מעט מעט התחילו אנשי הקהילה להעריך נכונה את הטענות האלה. בכל זאת עברו ימים רבים עד אשר הצליחו הלאומיים וחובבי־ציון לשכנע את הרוב הגדול של אנשי הקהילה להביא שנוי בהנהלת הקהילה, ולבסוף (השנה לנכון לא אזכור, אבל, כמדומני, שזה היה בשנת תרמ"ח) הצביעו נגד הרב הקיים ובמקומו נבחר העסקן הציוני הד"ר פנחס ימפולסקי.

בבחירת הד"ר ימפולסקי לרב התחילה תקופה חדשה בחיי הקהילה היהודית ברוסטוב. הד"ר ימפולסקי היה אחד הנואמים המצויינים ביותר שהיו לנו באותו זמן ברוסיה וכל נאום ונאום שלו בבית הכנסת היה עושה רושם גדול על השומעים, וביחוד על הנוער שהיה מתענג עליהם כמו שמתענגים על דקלום אמן המדקלם שיר יפה של אחד המשוררים הגדולים. פעולת הנאומים שלו על הצבור היתה חזקה והתוצאות חשובות. ההתעניינות בתנועת חיבת ציון בין אנשי הקהילה היתה ניכרת ונתנו לה ידה גם כאלה שמעולם לא התעניינו באיזה ענין של כלל ישראל. גם הצבור התחיל להתעניין במוסדות ובצרכי הקהילה, כגון התלמוד־תורה שעד עתה איש מהקהילה — אף לא הרב מטעם ולא גבאי הקהילה — לא התעניינו לבוא ולראות מהנעשה שם, אם הכל הוא כסדר ואם יש איזה דבר הצריך תיקון. וידוע היה, שאחדים מהמורים, בראותם את האדישות של הקהילה למוסד זה ולפעולת המורים בו, עזבו את רוסטוב והלכו לבקש להם עבודה בקהילה אחרת, במקום שיעריכו יותר פעולתם (המורה ירחמיאל קלצקא, מחבר ספרים רבים, וגם לוי ראובן זימלין, מחבר הספר „הגדה למלמדים"). עתה, כשההתעוררות באה מצד הד"ר ימפולסקי, נוסד ועד של צעירים וצעירות והרוב מהם בעלי השכלה גבוהה. הועד עסק בפיקוח על הלמודים, על תכניתם ועל השיפורים שיש להכניס בהם כדי שהתלמידים יפיקו התועלת הגדולה ביותר מהם. גם להנהגת התלמידים שמו לב שלא יתנהגו גם בהיותם בחוץ כמו נערים שובבים

שסורם רע. כן ייסדו שעורים לנערות, שילמדו קריאה וכתיבה וגם איזה מלאכות פשוטות הנחוצות לכל אשה לדעת. גברה גם כן ההתעניינות בין אנשי הקהילה ללימוד השפה העברית. ובעלי־בתים אחדים, שקודם לא דאגו כלל לזה שבניהם ילמדו השפה העברית, שכרו מורים ללמד השפה העברית לבניהם...

לערך עשר שנים פעל ד"ר ימפולסקי כרב בקהילת רוסטוב. לגודל פרסומו בתור נואם ממדרגה הראשונה בחרה בו קהילת עדת ישראל בקיוב להיות להם לרב. הקהילה של קיוב — העתיקה ביותר בקהילות ישראל ברוסיה — היתה גדולה יותר וחשובה יותר מקהילת רוסטוב וד"ר ימפולסקי נתן לה הבכורה ועזב את עיר רוסטוב. בעזוב הד"ר ימפולסקי את עיר רוסטוב נגמרה התקופה הראשונה לתנועת חיבת־ציון בעיר זו, כי משני מחוללי תנועה זו בעיר זו, הד"ר ימפולסקי עזב את העיר וקבע מושבו בעיר אחרת, והשני, הד"ר דריבינובי"ץ — נפסקה פעולתו הציונית פתאום ומבלי שידע איש הטעם לדבר. בבואו בראשונה לרוסטוב התמכר בלב ונפש לתנועה הלאומית ולחיבת ציון והיה פעיל לא רק בעיר רוסטוב אלא גם בהסתדרות הכללית של חובבי־ציון ברוסיה. הוא לקח גם חלק חשוב באסיפה הראשונה של חובבי־ציון בקטוביץ. והנה לא ארכו הימים אחרי אסיפת קטוביץ ולא נשמע יותר מאומה אודותיו.

תנועת חיבת־ציון בעיר לא סבלה מאומה מזה שנתיתמה ממחולליה הראשונים. היא נשתרשה כבר עמוק עמוק בלב השכבה הרגישה ביותר לצרכי כלל ישראל ולא היתה זקוקה יותר לקיומה למחולליה הראשונים. גם מזל היה לה שבמקום הד"ר ימפולסקי נבחר לרב הקהילה בשנת תרנ"ט (1899) הד"ר משה אלעזר אייזנשטדט, אחד הרבנים המצויינים ביותר שבדור ההוא. הד"ר אייזנשטדט היה מפורסם בימי נעוריו בתור עילוי בישיבת וולוזין. גם כשלמד אחרי כן באוניברסיטה בברלין הצטיין בלמודיו ולהדיסרטציה שלו ע"ד בקורת המקרא בתלמוד — שבעדה קיבל תואר דוקטור — יש ערך מדעי חשוב. מבלעדי זאת היה סופר עברי. הוא היה גם נואם מצוין בעברית, באידיש, באשכנזית וברוסית. אבל הוא בעצמו ראה את תפקידו היחידי בעולם להיות עסקן צבורי. כזה היה ברוסטוב וכזה, אחרי כן, בפטרבורג, ואפילו, אחרי כן בפאריז. לערך שש שנים נשאר בוֹ'סטוב, ואפשר להגיד בלי גוזמא שבמשך זמן זה הצליח לתקן בקהילה תיקונים כה חשובים עד שהיתה יכולה לשמש למופת לקהילות אחרות ברוסיה. התלמוד־תורה, שבו ילדי העניים מקבלים חינוכם בחינם, היה לבית־ספר מתוקן לנערים ולנערות. נוסדה ספריה קטנה. הספרן היה זאב דובנוב, אחיו של שמעון דובנוב *). נוסדה חברה לדבור עברי. החברים היו מתאספים בכל יום ראשון בערב, קוראים הרצאות ומנהלים שיחה בעברית. נוסדו הרבה אגודות ציוניות, שמספר החברים של כל אחת ואחת היה קטן והיתה להם האפשרות להתאסף בביתו של אחד החברים. גם את הנפטרים לא שכחו ולמשגיח על הסדר בקבורת המתים ועל בית־הקברות שמו את הסופר צבי הכהן שערעשעווסקי.

בראשית בואו לרוסטוב היתה לד"ר אייזנשטדט תכנית נועזת — לאחד את כל ה„חדרים" שבעיר ל„הדר" מתוקן אחד. לשם זה בא בדברים עם כל אחד ואחד מהמלמדים ודיבר על ליבו שיסכים לתכנית זו. התועלת של תכנית זו היתה גלויה, אבל כל אחד ואחד מהמלמדים — מפני אי האימון לחבריו המושרש בלבו — היה ירא לבל יהיה הוא המפסיד בדבר ומטעם זה היה ממאן להסכים לתכנית זו. הנהלת השיחה עם המלמדים ארכה ימים רבים והיא גזלה את כל עיתו. אבל לחינם. והד"ר אייזנשטדט היה מתאונן באותו זמן לפני מכיריו, שאפילו בחלום בלילה היה רואה כל הזמן מלמדים. הד"ר אייזנשטדט נשאר ברוסטוב שש שנים. בשנת תרס"ה נבחר לרב מטעם בקהילת פטרבורג. מאותו זמן

*) ר' „העבר", חוב' ח', עמ' 104.

עד לתחילת המלחמה העולמית הראשונה בשנת תרע"ד לא היה יותר לקהילת רוסטוב רב מטעם. להנהלת פנקסי הקהילה נשאר המזכיר שהיה להרב אייזנשטדט. כמובן מורגש היה בקהילה העדר הרב אייזנשטדט, אבל שנויים חשובים לא באו על ידי זה בקהילה, וביחוד בתנועה הציונית. כי התנועה הציונית מאותה שעה שהצליחה לכבוש את הקהילה נמצאה במצב טוב ביותר ולא פגשה שוב שום מכשולים על דרכה. כמובן לא כל אנשי הקהילה נתנו ידם לתנועה, ואף לא רובם. אבל למיעוט הציוני לא התנגדו ואיש לא ביקש להפר פעולתם. לא היתה כאן שום מפלגה אחרת שהיתה לה היכולת להתחרות עם התנועה הציונית. מטעם זה תפסה האגודה הציונית ברוסטוב מקום חשוב בתנועה. היא לקחה חלק בכל פעולה שהיתה נעשית בתנועה. לכל קונגרס היה לה ציר משלה ובקונגרס הראשון בבזל נבחר הציר מרוסטוב להיות המורשה לכל חבל קווקז. עסקנים ציונים כמו אוסישקין, שיינקין, מוסינזון — ואפילו וויצמן בראשית פעולתו הציונית בא לשאת כאן נאום בדבר יסוד אוניברסיטה בירושלים — היו באים לרוסטוב לשאת נאומים ולנהל בה תעמולה ציונית.

מה היה גורל התנועה הציונית ברוסטוב אחרי התחלת המלחמה העולמית הראשונה לא ידוע לי. חדשים אחדים קודם התחלת המלחמה עזבתי את רוסטוב ואת רוסיה בכלל וכשהתחילה המלחמה נסתם לי כל חזון מעיר מולדתי רוסטוב.

הרב י. ז. דיסקין

קהילת חאסלאוויץ[1] ורבניה

כאלף משפחות יהודיות התגוררו בעיירה חאסלאוויץ. משפחות נוצריות היו בה בערך מאה. ממילא היה טבוע חותם של עיירה יהודית שלימה על קהלה זו. לא היה בה שום ב"ס נוצרי. אמנם כנסיה נוצרית אחת היתה בה. לעומת זה היו בה להבדיל תשעה בתי־כנסת ו„ישיבה" עירונית. שום תעשיה לא היתה בעיירה זו. גם סוחרים גדולים חסרו בה. רוב האוכלוסיה היה בעלי־מלאכה זעירים, חנונים קטנים. חוסר מקורות פרנסה במקום הביא חלק גדול מתושביה לנדידה מחוץ למקום. היו המשפחות נשארות בעיירה והגברים נודדים למרחקים ופוקדים משפחותיהם פעם או פעמים בשנה. במרחקים היו עוסקים בתור ש"דרים, או בתור מלמדי תינוקות, סופרי סת"ם, או פקידים בעסקים שונים, ביחוד ביערות שבפלכי סמולנסק ושאר פלכי רוסיה הפנימית, אשר היו אסורים בישיבה ליהודים והיו מקבלים שם היתר ישיבה בתור עוזרי־מסחר, בזכויות מדומות או ע"י מתן שוחד למשטרה.

האמידים היחידים שבעיירה היו סוחרי־יערות בסמולנסק או בשאר פלכי רוסיה הפנימית. היה בעיירה בית־בד לעצירת שמן וטחנות של מים על הנהר סוש, אחד מפלגי הדניפר. תחנת מסילת־הברזל היתה רחוקה שלושים קילומטר מהעיירה, ועיר־המחוז מסטיסלאבל (אמטשיסלאוו)[2] מרוחקת אף היא שלושים קילומטר. העיירה היתה אחוזת משפחת הגרף סאלטיקוב. בתקופה האחרונה היתה בעלת האחוזה אלמנת הגרף ושנים על שנים היו ליהודי העיירה משפטים עם האלמנה על מס־החכירה שהיו משלמים לה מדי שנה,

---

1) חאסלאוויץ Хаславичи עיירה בפלך מוהילוב. ב־1897 היו בה 3901 יהודים מבין 5066 תושבים.

2) ר' מאמרו של ד"ר ח. ליפשיץ על אמטשיסלאוו ב„העבר", חוב' ח', עמ' 81—100.

ואשר בעלת העיירה דרשה להעלות אותו. העיירה היתה בת מסורת של כמה מאות שנים. בימי מלחמת שוודיה ורוסיה, ז.א. בשנות 1700—1710 כבר היו בה יהודים. כל החבל היה נקרא בין היהודים ובפנקסי ועד המדינה של ליטא חבל רייסין ונמצא בגליל שקלוב, אשר שמשה מטרופולין של החבל.

ב. רבניה של האסלאוויץ

הרבנים הראשונים של האסלאוויץ היו מצאצאי מהר"ל מפראג ומבעל „חוות יאיר" — ממשפחת בכרך. בשנת תקפ"ז (1827) נפטר אחד הרבנים הראשונים, רבי ישראל בכרך. הוא היה רב בעל שעור קומה ומפורסם. אחרי פטירתו נתקבל לרב בנו, הרב אייזיק בכרך, ואילו בן־בתו הרב ליב סלאווין נתקבל למורה הוראה. האסלאוויץ היתה מבצר של „מתנגדים", אך רבי ישראל בכרך התחתן עם משפחת סלאווין, שהיא משפחת חסידי חב"ד, יהראשון למשפחה היה ר' שבתאי סלאווין, ממדפיסי העיר קאפוסט. בימי ר' ליב סלאווין תקעה חסידות חב"ד יתד בעיירה. בזמן האחרון היו שני בתי־כנסת של חסידים וכנגדם — שבעה של מתנגדים. אחרי פטירתם של הרבנים הנ"ל נתקבל לרב הגאון רבי משה נחמיה כהנוב. למשפחת הרבנים בכרך ניתנה אז הזכות לראש השוחטים והוא גם המורה הוראות, זה אבי־זקני רבי אליהו בכרך. הוא היה הדור הרביעי להרב ישראל בכרך, רבה הראשון של העיירה. רבי משה נחמיה כיהן לפני זה ברבנות בעיירה פיטרוביטש הסמוכה. בהאסלאוויץ עמד בראש ישיבה גדולה. גם חיבר ספרי הלכה על חושן משפט ואבן העזר. בשנת תרכ"ד עלה לארץ ישראל ונתקבל לראש ישיבת „עץ חיים"[3]. במקומו ישב על כסא הרבנות בהאסלאוויץ רבי יומטוב ליפמן הכהן בסליאנסקי משומיאץ. הוא הדפיס ספר שו"ת „מלבושי יום־טוב" ונתפרסם כאחד גדולי הדור. מהאסלאוויץ נתקבל לרב בעיר־התורה מיר. אז היה זמנית לרב רבי בנציון שטרנפלד, רבה של איישישוק. באותו הזמן נודע, כי המלב"ים, אשר חתנו גר בסמולנסק, היה מסכים לשמש ברבנות בהאסלאוויץ. כיון שהרב שטרנפלד לא היה אז מפורסם כהמלב"ים, חרה לכמה בעלי־בתים שלא זכו במלב"ים ושנחפזו לקבל את רבי בנציון. דבר זה גרם שלא העריכו כראוי את רבי בנציון והוא עזב את האסלאוויץ ועבר לקלווארייה. בפרק זמן זה היה אחד ראשי הגולה הגאון רבי הלל סאלאנטר מיליקובסקי רבה של שקלוב. הוא היה פעם ציר לאסיפת הרבנים בפטרבורג. בהאסלאוויץ חשבו, כי אם רבי הלל יהיה רב בהאסלאוויץ יוכלו להשיג על ידיו עזרה מעסקני ישראל בפטרבורג במשפטם עם אלמנת הגרף סאלטיקוב. רבי הלל התליט לעזוב את שקלוב, כי הוא מצא בשקלוב תלמיד חכם גאון רבי יהושע הורביץ שלא מצא מקום רבנות אחר שירד מנכסיו, והיה זקוק לקבל משרת רבנות. אנשי האסלאוויץ השתמשו בהזדמנות והזמינו את רבי הלל לאסלאוויץ בהוסיפם 25% אחוז על המשכורת שקיבל בשקלוב. רבי הלל הושיב בשקלוב את רבי יהושע ועבר לאסלאוויץ. הוא היה אז בן שבעים ושלש. פרנסי המקום פנו אליו לחפש עצה ותחבולה נגד הגרפית סאלטיקוב. רבי הלל שמע את דבריהם ואמר: הערלית צודקת. אז הפסיקו את המשפט רב־השנים והסכימו לשלם לה דמי החכירה כפי דרישתה. כל השבוע היה ר' הלל נמצא בחדר מיוחד על־יד בית־הכנסת ורק לשבת היה בא אל דירתו. הכל פחדו ורהו ממנו. ביד תקיפה הכניס סדרים בכל עניני העיר. העיירה היתה כמה פעמים למאכולת אש. הבתים היו בנויים עץ ולא היו מבוטחים באחריות. רבי הלל ארגן אגודת מכבי־אש בסדר ובמשטר ורכש מכונות כיבוי. הוא היה נוסע מזמן לזמן בעניני הכלל. הכל ידעו, כי איננו נושא פנים לשום איש ואיננו מתחשב עם התקיפים. וכל עזי הפנים מפני שמו נחתו. שלש שנים נהג נשיאותו ברמה ובגיל שבעים ושש נצחו אנשי

---

3) ר' ד. תדהר, אנציקלופדיה לתולדות הישוב וחלוציו, כרך א', עמ' 58.

עיר המחוז אמטשיסלאוו את עדת חאסלאוויץ והוא עבר לרבנות העיר אמטשיסלאוו. אז בא במקומו רבי אברהם יצחק משכיללאיתן מסמולוביץ. סמולוביץ היתה שייכת לאיש עברי מיליונר. הרב משכיל־לאיתן לא נתן לבעל העירה, שהיה יהודי פשוט מאד, לחוות דעה בשום ענין שבדת. קשה היה למיליונר, אשר כל אדמת העיירה היא שלו, ואין לו שום שליטה לא בבית־הכנסת לא בשאר עניני הצבור. אך מוכרח היה להכנע להרב. שמח משכיל־לאיתן לעבור משם לחאסלאוויץ. הישיבה, שהיתה בחאסלאוויץ מימי רבי משה נחמיה כהנוב, עברה בימי רבי הלל לידי ראש ישיבה שהיה צדיק מפורסם, רבי ישראל פעשין. בעיירה נקרא בשם רבי ישראל „המלאך". זה היה איש קדוש, רחוק מכל עניני עולם הזה ומכונס כולו בד' אמות של תורה והרבצת תורה. היה מפורסם בכל הסביבה לצדיק נשגב. אך עמודי הישיבה התרופפו ורבי ישראל היה מיצר ודואג. רבי הלל סלנטר בהיותו פעם בעניני הכלל בפטרבורג נזדמן עם אחד ממיליונרי בני ישראל שם, הגביר זק, אשר לעת זקנתו חשקה נפשו לכרות ברית עם תלמידי־חכמים כיששכר וזבולון. זק פנה לרבי הלל בבקשה כי ימציא לו תלמיד־חכם כזה. רבי הלל המליץ על רבי ישראל „המלאך". בחזירתו מפטרבורג השפיע על רבי ישראל לקבל את ההצעה. מתוך לחץ ומועקת־הלב הסכים לזה רבי ישראל. זק שאל, כמה הוא דורש דמי שותפות זו. רבי ישראל אמר, כי יספיקו לו ארבעה רובל לשבוע. רק יש לו להשיא שתי בנות. אז יהיה לו ביטול תורה להשיג עזרה בשבילן. זק השתומם על מיעוט דרישתו והציע כי יסיר ממנו דאגה זו ויתן לו להוצאות נשואי הבנות. אז לא ידע ר' ישראל מנוחה אף רגע: ללמוד מה שהוא חייב ללמוד וגם בעבור חלקו של זק. יממה שלמה היה עומד על רגליו בתורה ובתפלה. דירתו היתה באגף בית־הכנסת הגדול. ילד בן חמש הייתי כאשר נפטר רבי ישראל. גזרו על ביטול מלאכה גם בעיירות הסמוכות. רבי הלל היה אומר: אני אינני מפחד משום בן־אדם רק מיהודי זה אני מפחד. זקני רבי אליהו בכרך היה חברו של רבי ישראל, ודאג כי יהיו שכנים בבית הקברות. אך הרב משכיל־לאיתן רצה גם הוא בשכנות זו. בשנת תרס"ד עבר הרב משכיל־לאיתן לרבנות עיר סטויפק ושם נפטר. זקני האריך ימים אחריו שלש שנים והוא זכה להיות שכנו של רבי ישראל. זקני חיבר ספר שו"ת „בכורי האב"יב" (ר"ת הרב אליהו ב"ר יהודה בכרך). הרב משכיל־לאיתן נהג נשיאותו ברמה. בעל בית המרקחת בעיירה נתן פעם תרופה בהחליפו בלי הסכמת רופא מין אחד במין אחר על דעת עצמו. הרב אסר לקנות בבית המרקחת חודש ימים. גם הנכרים שמעו לפקודת הרב. הרופא של העיירה, שהיה גם הרב מטעם, ידע כי דעתו של הרב מכרעת בכל דבר. היתה תקנה, כי הרופא שהוא גם הרב מטעם ומקבל משכורת ממכס הבשר צריך לבקר ולרפא חולים עניים חינם ואסור לו לקבל מכל חולה סכום מופרז. כאשר נודע להרב, כי הרופא דורש תשלום יתר, הודיע לו, כי ינקוט נגדו באמצעים. כאשר לא נשמע הרופא הביא לעיירה רופא שני.

עוד בימי רבי הלל סלנטר התחיל לעלות כוכבו של הרב יהודה צבי יבזרוב כאחד „המגידים" הכי כשרוניים. הרב יבזרוב היה איש בעל מידות תרומיות, נקי הדעת ודרשן מופלא. עבר בתפוצות ישראל ונתפרסם לשבח בדרשותיו. הוא היה גם אחד הראשונים להטיף לחיבת־ציון. בזקנותו עלה לארץ ישראל והיה דורש בבית הכנסת הגדול בתל־אביב. לא הזדהה עם הציונות המדינית ונשאר יהודי ירא־שמים חובב־ציון.

אחרי הרב משכיללאיתן נתקבל לרב הגאון הנודע רבי מנחם קראקובסקי. בשנת תר"ע נתקבל מחאסלאוויץ לנבהרדוק. במקומו נתקבל רבי משה סולובייציק, רבה של ראסיין בליטא. הוא העלה מעיר ראסיין גם „קיבוץ" של בחורים וניהל ישיבה. בנו העילוי מילדותו הוא הגאון המפורסם רבי יוסף דוב סולובייציק שליט"א, רבה של בוסטון. ימי עלומיו וחינוך נעוריו היו בחאסלאוויץ. בשנת תרפ"ב עלה בידם לעבור את הגבול ולצאת לפולניה. אז נתקבל לרב הרב ישראל שאול יפין, אשר מחאסלאוויץ עבר לסמולוביץ ומשם

ללטביה. אחריו בא רבה של אמטשיסלב הרב צבי ליפשיץ, בעל „חמודי צבי", שנפטר בשנת תרפ"ז. הרב האחרון היה הרב הגאון רבי מאיר סטלביץ, מחבר ארבעה כרכי ספרים בהלכה „מבית מאיר", שעלה לארץ והיה רבה של „זכרון משה" בירושלים. עמו נגמרה שלשלת הרבנות בחאסלאוויץ.

ג. תלמוד־תורה

בבתי־המדרש היו תמיד לומדים. בבית־הכנסת הגדול היתה חברת „משמורים" — תורנות ללימוד בלילות שלא תשאר בית־הכנסת שום שעה ביממה בלי לימוד תורה. היו בעיירה לומדים גדולים. אחד מהם היה רבי יוסף איטין שהיה נקרא בעיירה ע"ש אביו: ר' יוסף בן חיים־פנחס. הוא היה מופלג בתורה ואחד מבניו הוא יהודה איטין מראשוני הדר־הכרמל בחיפה. למדן שני היה רבי יצחק מירנבורג. הוא היה מלמד נערים בדרג גבוה. היה חריף מאד ותמיד היה במשא ומתן תלמודי עם הרבנים הגדולים בעיירה.

בימי מלחמת העולם הראשונה גר בחאסלאוויץ בבית אחיו הגאון הגדול רבי יצחק זאב סולבייציק, רבה של בריסק. הוא היה חייב גיוס. אפשר היה לסדר בשבילו פיקציה של רבנות שיקבל שחרור, אך האב הגדול רבי חיים הלוי ז"ל היה בחיים והתנגד לעשות פיקציה משום שזה יכול להזיק לרבנים ממש. ממילא הסתתר בחאסלאוויץ עד המהפכה בשנת תרע"ז. בזמן הזה היו בעיירה גם הרבה בחורים מישיבות ליטא שהמלחמה הביאה אותם אל העיירה. הם התרכזו על יד הרב וישיבתו.

ד. הגביר של העיירה

הגביר של העיירה היה רבי ישעיה גרשון צ'רניאק. „גביר" זה היה עשיר רק לפי מושגי העיירה. הערכו את „עשירותו" בחמשה עשר אלף רובל. ביתו היה פתוח לרווחה. בקיץ היו מטגנים מרקחת בכמויות גדולות בשביל לחלק בחורף ליולדות עניות ולחולים עניים. חלוקת מרקחת וחלוקת תוצרת חלב וחמאה לעניים היתה נעשית ע"י בנות ה„גביר". זה היה עיסוק לבנות כדי להרגילן במצוות.

ה. עליה לארץ־ישראל

עליה לארץ־ישראל מחאסלאוויץ היתה מקדמת דנא. עוד בעליית הפרושים בימי תלמידי הגר"א השתתפו אנשי חסאלאוויץ. משפחת חעשין בירושלים היתה מעולי חאסלאוויץ. היה בעיירה ת"ח אמיד בשם ר' יוסף קמנצקי. אשתו היתה ידועה בשם שאשא חנקסה הגבירה. הוא היה עוסק רוב היום בתורה בבית המדרש. האשה שאשא היתה בעלת חנות אריגים. זמן רב אחרי חתונתם נולדה להם בת יחידה שקראו לה חנה־חשה. היו שוקלים את הילדה ונותנים צדקה משקל הילדה. כאשר צריך היה לתפור לה בגד חדש היו לפני זה תופרים לילדה עניה. כאשר גדלה היו מחלקים את הצדקה רק ע"י חנה־חשה. הילדה גדלה ביופיה והיתה אהובה על כל התושבים. בהגיעה לגיל חמש־עשרה חלתה בשחפת. בילדותי נשמעו ב„חדרים" כרוזי השמש: לכו לבית הכנסת להתפלל בעבור בריאות חנה־חאשה בת שאשא! אימה נפלה על כל הילדים. הצעירה מתה בגיל שבע עשרה והלויתה נהפכה לאבל כל בני העיירה. האם האומללה קבלה עליה את הדין ולא הוציאה אף אנחה. מאז היתה האם משתתפת בכל ניחום אבלים ומנחמת את כל אבל בהצביעה על אסונה. הם מכרו את כל רכושם ועלו לארץ־ישראל. העליה הזאת היתה אחת החוויות הגדולות בעיירה. אתם יחד העלו לארץ כמה זקנים שלא היו להם להוצאות הדרך. זקן אחד שהיה בשנת תרס"ג בן תשעים, ר' משה מכפר ביאלאבלוזקי, היה סובב עם מקלו מבית לבית להפרד מאנשי העיירה בדרך לארץ־ישראל. בילדותי (הייתי פעוט) הביאו אותי אליו לקבל

ברכה מיהודי העולה לארץ־ישראל. ליוו אותם המונים. הם עלו לעגלה בדרך העולה למסילת הברזל ואחריהם נמשך אדם רב. בכיות ויללות שליוו אותם פלחו את האויר. אשה אחת צועקת: שאשא תתפללי בעבורי לפני הכותל המערבי. זה מוסר דרישת שלום לקבר רחל. זו מוסרת דרישת שלום להר הזיתים, למערת המכפלה.

ו. שקיעתה של חאסלאוויץ

בזמן הראשון של המהפכה התנערה העיירה והיתה בה גיאות תורתית. הצעירים קיוו לימים טובים, ככל יהודי רוסיה שראו אז שמים חדשים. החופש היה סם ברכה לאוכלוסיה וחיים יהודיים מקוריים התחילו לפכות ממעיני העם ותורתו. לא ארכו הימים והחופש נחנק. העם פרפר שנים על שנים כמו במלחצים של המשטר הסובייטי. רק אחד מבני צעירי העיירה, אשר עוד ספג מאביו, חסיד חב"ד, יהדות מקורית היה שולח שירים לחיפה, לפי כתובת בנו של הרב יבזרוב ושופך לבו במסתרים על עולם ששקע.

בשנת תרצ"ד פגשתי במוסקבה בני חאסלאוויץ שספרו לי על מצוקת בני העיירה וגישות השלטונות. בעיירה היו כעשרה סופרי סת"ם שהיו מוליכים סחורתם למרחוק. כמובן שבתקופת הבולשביזם נפסקה עבודתם. פגשתי במוסקבה סופר סת"ם שסיפר, כי הוא עובד בבית חרושת סובייטי ליצירת תופים מקלף. עזב את העבודה, כאשר ראה איך מייצרים מספרי תורה תופים צבאיים. עוד לפני בוא היטלר הקיץ הקץ על מיטב בני העיירה אשר השלטון הסובייטי הכביד את העול עליה. מי שיכול לעזוב את המקום נדד ממנו.

עסקן פופולארי חרוץ היה המלמד רבי ברוך יעקב רייזברג. הוא היה ממש אביהם של העניים והאביונים, של האלמנות והיתומים. הכתובת לכל עני וקשה־יום היה רבי ברוך יעקב. הוא היה ממפלגת ה„חסידים", אך מקובל על כל השכבות. יד ימינם של כל רבני זמנו. איש נוח מאד לבריות היה, אמן היה במקצועו. הוא היה „מלמד" גמרא הראשון. מה„חדר" שלו כבר עברו למלמדים של גמרא מופלגי־התורה. עד הזמן האחרון עמל ועבד ללא ליאות בעניני החסד והצדקה. עוד בשנות תרפ"ח ניהל מלחמה עם השלטונות, שרצו להרכיב לעיירה ע"י הקומסומול המקומי „רב" שיהיה כלי־שרת בידם. דודי רבי נפתלי הערץ בכרך הכריז ברבים, כי זו אישיות מפוקפקת ואפיקורס. הקומסומול התנפל עליו ורצה ממש לקרעו כדג. עד שהגיע לעיירה רבי ברוך יעקב רייזברג שהיה בנכר וחילץ את העיירה מצרה זו. בעזרתו נתקבל אז הרב סטלביץ הנ"ל והורחקו מזימות הקומוניסטים משטח הדת. לא ארכו הימים עד שהחלו לסגור בית־כנסת אחר בית־כנסת. בבית־הכנסת של רבי הלל סלנטר הכניסו בית מלאכה לסריגת גרבים.

אחרי אשר עלה לארץ־ישראל רבה האחרון ר' מאיר סטלביץ בשנת תרצ"ד, נשאר דודי רבי נפתלי הערץ בכרך השוחט ומורה הוראות בעיירה. בשנת תרצ"ח נאסר על־ידי השלטון הסובייטי. הושיבוהו בבית הסוהר בסמולנסק והגלוהו לסיביריה בלי רשות לכתוב מכתבים וגם מבלי לגלות לאשתו את מקום גלותו. כנראה ניספה ביערות סיביר בעבודות הפרך.

בימי המלחמה, כאשר קלגסי היטלר כבשו את המקום, ערכו גיטו בעיירה והביאו לשם את תושבי העיירות הסמוכות: זכרינה, טטרסק, קאדינא, פטרוביץ, ובאחד העמקים שהיו בעיירה על יד בית המטבחיים ערכו במת מטבח עם קבר־אחים לחמשת־אלפים נפש.

יעקב אהרוני

בית הספר העברי בסאראטוב

בשבתי ביקאטרינוסלאב הייתי מזכיר אגודת „דוברי שפת־עבר״ [1]) ובן־בית בחדר המתוקן של ח. א. זוטא, שהיה מוסר לי מזמן לזמן לבדוק ולתקן את חיבורי התלמידים הפרטיים שלו.

מ. אוסישקין, שהיה מבקר לפרקים את אספות ה„דוברים״ ושומע את נושאי השיחות וההרצאות, נתן בליבי תקוה, כי ישלחני בהזדמנות ראשונה לאחד המקומות שידרש שם מורה עברית בעברית.

ובאביבה של שנת 1903 הוזמנתי ע״פ המלצתו להורות בחדר המתוקן שנפתח בקונסטאנטינוגראד [2]).

מה עלץ ליבי ומה מאושר הייתי לקבלת תפקיד נשגב זה של תחית הלשון העברית, משוש חיי ומרכז שאיפותי!

לפני עזבי את יקאטרינוסלאב סרתי למ. אוסישקין לקבל ממנו ברכת הדרך, והוא אמר לי:

דע לך! יהודי אוקרינה פשוטים הם, אבל טובי־לב ושומרי מסורת. מאותה שעה שפרצו שמה הליטאים המשכילים הם הכניסו יחד עם השכלתם גם את ההפקרות, זכור ושמור את המקודש והנערץ בעם והייתי להם למורה נאמן.

אחר חג הפסח באתי לקונסטאנטינוגראד. היה שם בית־ספר עברי־רוסי, שהמנהל שלו לימד רוסית וחשבון ברוסית ולימודים עבריים בשיטת התרגום. עם בואי נפתחה מחלקה א׳ ללימוד ע״פ השיטה „הטבעית״, עברית בעברית, ולאט לאט עברו גם ביתר הכיתות לשיטה זו.

בלהט נעורים נגשתי לעבודה. ספר הלימוד היה — „לפי הטף״ של ד. ילין ולעיניים היו לי החוברות של יצחק אפשטיין ושל ד״ר יוסף קלוזנר, על לימוד העברית כשפה חיה. המלל העברי בפי תלמידי השכירגי והייתי כהלום יין. לא אמרתי די בהישגי והרחבתי את ממדי הפעולה.

ראשית־כל הנהגתי שעורי־ערב לגדולים, שלוש פעמים בשבוע, כמובן חינם. פתחתי סניף של „חובבי שפת עבר״, שבו היינו מתאספים בכל מוצאי שבת לשיחות, ויכוחים ודיונים בשאלות חיים שונות בשפה העברית.

אזכרה ואהמיה! מה גדולה היתה התעוררות הנוער. די היה להרים את דגל התחיה והם נהרו ונמשכו אליו.

---

1) השם ניתן ע״י מ. אוסישקין באסיפת היסוד שנקראה על ידיו, והוא היה המרצה הראשון והמציע ליסד אגודה זאת. משום כבודו לא העיז איש לשנות את השם ונשארו „דוברי שפת עבר״. מטרת השם היתה להדגיש כי העיקר הוא השלטת הדיבור העברי בין היהודים.

2) קונסטאנטינוגראד — עיר־מחוז בפלך פולטבה. לפי מפקד 1897 נמנו 1099 יהודים בין 6455 תושבים (17%).

אספות אלה התקיימו בעזרת הנשים של בית הכנסת והיא היתה מלאה תמיד. העבודה הציונית החשאית היתה במרכז העניינים של המורה העברי. היתה אז תקופת בראשית של הקרן הקיימת ושל הקולוניאל־בנק היהודי.

ביזמת בית"ס חולקה העיר לאזורים, ולכל אזור היה זוג מוכרי בולים של הקרן הקיימת לישראל. מכירת הבולים היתה נעשית ביום ששי, כדי להסמיך אותה בחשיבותה להדלקת נרות של שבת. מניות הקולוניאל בנק נמכרו בתשלומים, וצריך היה לחזר בכל שבוע על חותמי המניות ולקבל מהם את התשלומים השבועיים.

הפצת השבועון הציוני „ייבריסקאיה זיזן", קריאת החוזרים של המורשה וסתם אספות ציוניות — כל אלה היו בחוג עניניו של המורה העברי. לא נגזים אם נאמר כי המורה העברי היה השגריר הנאמן של מדינת ישראל בדרך, — כל השייך למדינה במישרין או בעקיפין היה נמצא תחת חסותו.

בית־הספר הלך והתרחב, נוספו כיתות חדשות והוזמנו מורים לפי שיטת עברית בעברית, והשפעת בית"ס על התושבים היהודים היתה עצומה.

באספות השנתיות היו המורים נפגשים מצד ההורים בתשואות רצון ותודה מקרב־לב. בחגי חנוכה ופורים היינו מסדרים נשפי־חג לילדים.

הכיתה שלי סידרה בפיקוחי גינת־ירקות בקיץ, שבה גידל כל ילד בערוגה שלו את הירקות שהוא רוצה בהם. הדבר נעשה כדי להשליט את הדיבור העברי גם בשעת השימוש בכלי־העבודה ולקרוא שם עברי לכל אחת מן המלאכות הקשורות בעבודה ולכל כלי וכלי. עבודות אלו נעשו כמובן לא בשעות הלימודים בבוקר, כי אם בשעות שלפני הערבים. ומה גדולה היתה שמחת התלמידים בלכתם, מי במעדר ומי במשפך, אל הגינה שלהם, ושמחת המורה ההולך איתם לעבודה גדולה משלהם.

הואיל ולא היה לי שום מושג בעבודת־גינה פניתי לאגרונום אוקראיני, גנן העיר, טאָסלה[3]), והוא עזר לי למצוא חלקת אדמה מתאימה, שאפשר לשכרה לעונת הקיץ. בהדרכתו קניתי את כל הכלים הדרושים ובהנהלתו נעשו כל העבודות ע"י התלמידים. האגרונום הזה פירסם אח"כ בעיתון הפלך „המבשר הפולטבאי" כתבה על הגינה הזאת והביע את צערו שאין ה„זימסטוה" העשירה יודעת לעשות בבתי־הספר שלה מה שעושה מורה פרטי בבית־ספר קטן.

מ. אוסישקין היה מקבל ע"י אנשיו דו"ח על הנעשה בקונסטאנטינוגראד. באחד הימים, בשנת 1905 דומני, נתקבלה הזמנה מהועד האודיסאי, בחתימתו של מזכיר הועד א. דרויאנוב לנסוע לואדי־חנין (נס־ציונה) בתור מורה. המשכורת המוצעת היא 1800 פראנק. היתה זאת הפתעת שמחה גדולה בשבילי. הצד הכספי לא ענין אותי. כחסר נסיון בחיים לא ידעתי גם מה ערך הכסף המוצע. אבל עצם העובדה שזכיתי לכבוד הגדול הזה להיות מוזמן לעבודה בארץ־ישראל הלהיבה אותי.

אולם לא העזתי לקבל עבודה זו. בשביל ארץ־ישראל עלי להוסיף ללמוד, כדי להיות ראוי לכך. ארץ־ישראל היתה קודש־הקדשים שלי — ועלי להתכונן ולהעשיר את ידיעותי, ולשם הגשמת שאיפת השאיפות שלי נאלצתי להקריב קרבן יקר מאד. נפרדתי מבית־הספר שבניתי, כדי שאוכל להתבודד ולהשתלם בידיעותי. בקונסטאנטינוגראד נבצר ממני דבר זה. יותר מדאי מעורה אני במקום ובעבודות הצבור. החלטתי לנסוע לעיר שאין מכירים אותי ובחרתי בסאראטוב, עיר אוניברסיטאית גדולה. אקבל שמה 2, 3 שעורים למחייתי ואשתלם להוראה בארץ הבחירה שלנו.

---

3) טאָסלה היה לאחר זמן ציר הדומה הממלכתית השניה.

סאראטוב אחר הפרעות של 1905

את סאראטוב היכרתי לראשונה בשנת 1906. הפוגרומים היהודיים בכל רחבי רוסיה בשנת 1905 פגעו גם ביהודי סאראטוב. הכרך הגדול הזה המונה כ־160 אלף נפש לא היה בו בכדי להאפיל על הישוב העברי הקטן בן כמה מאות משפחות יהודיות[4]).

בבואי שמה אחר חג הפסח של שנת 1906 ראיתי את בית־הכנסת השרוף בידי הפורעים. עקבות הפרעות היו ניכרים גם על הרבה בתים וחנויות ויהודים רבים נדלדלו וספרו פרטים איומים על ההכנות לפרעות ועליהן גופן.

העתונות השחורה היתה מפעפעת ארס שנאה ליהודים. עשרות עתונים היו מופיעים במאמרים ובציורים מלאים רעל ועלילות חדשות לבקרים על היהודים וכולם קוראים פה אחד להציל את רוסיה מסכנת היהודים. העיר שרצה אגודות אנטישמיות (אגודת ה„רוסים הנאמנים", אגודת „המלאך מיכאל", „בעד המלך והדת" ועוד), נפתחו בתי־תה ואוכל ואולמי־קריאה בכל פינות העיר וביחוד בשוקים, מקום צפיפות הפועלים השחורים, הנמקים בבערותם ובעוניים ונוחים מתוך כך לקבל עליהם תורת „להשמיד, להרוג ולאבד" Бей жидов спасай Россию (הכה ביהודים והצל את רוסיה). מרצים מערי־הבירה ומסאראטוב גופה היו מופיעים לפני המוני העם ומלמדים אותו פרקי שנאה ליהודים ומלחמה בהם.

זהו צידו האחד של מטבע התקופה ההיא, שחור משחור, וצידו השני היה במזל מאדים.

סאראטוב היתה בימים ההם אחת הערים הפרוגרסיביות והתנועה המהפכנית הכתה בה שרשים עמוקים. ה„זימסטוה" הסאראטובית היתה מן המתקדמות ביותר במדינה, המשפיעות בתופעות הכלכלה והתרבות שלהן על כל הצבור ברוסיה. עורכי דין מפורסמים, סופרים ומלומדים היו עובדים בחשאי ובפרהסיה בגבולות האפשר בימים ההם — למען השכלת העם והפצת התנועות הציבוריות החדשות.

בימים ההם כבר היתה קימת בסאראטוב האודיטוריה העממית שהספרות — ז.א. תולדות הצבוריות הרוסית, שבתוך סגולה מפני המזיקין נקראה בשם ספרות — ולימודי הטבע היו מוגשים בה בצורה פופולארית לפני שדרות העם הרחבות. זו היתה תקופת ה„דומה" הראשונה ונעילתה, בשעה שהעם הרוסי כבד התנועה התעורר מתרדמת דורות ויצא למפלגותיו ולמעמדותיו על שדה המלחמה הציבורית. ולעומת המשטר הצארי ההולך ושוקע, שהציף את הארץ במבול של תעמולת־ארס, פיכו בכל עוז כוחות המהפכה. וככל שהמפלגה קיצונית יותר כן רבו חסידיה. בכל פינות רחוב, בגני העיר ובבנינים הציבוריים המו, געשו מיטינגים ונואמים אדירי־קול חוצבי־להבות הלהיבו את בני העיר לרבבותיהם.

ומה היה פרצופו של הישוב היהודי?

חלק ממנו במספר עשרות משפחות היו בני חיילי ניקולאי הראשון (ה„ניקולאיבים") Вольные евреи אלה היו קוראים לשאר האוכלוסיה היהודית בשם יהודים חפשים Вольность היה בכינוי זה — עם כל הזרות — משהו מן הביטול והזלזול במובן שובבות — כלומר בנים שובבים וסוטים מהדרך הישרה, כי בעוד שהם שמרו על מסורת אבות, במידה שזכרוה, על־אף שגים רבות של כפיה אכזרית, רואים הם את הרופא והרוקח מחלל כל קודש ואוכל טריפות לתיאבון.

בני חילי ניקולאי עמדו על דרגה תרבותית נמוכה, אבל היו נאמנים למסורת במידה שידעוה. עם כל בורותם בעניני יהדות שמרו על טהרת הגזע והקפידו על המטבח הכשר. הם היו מבקרים בשבתות ובחגים בבתי־הכנסת והתפללו ברגש אע„פ שלא ידעו את פירוש המלים. חג המצות נשמר בחומרה, וכל חגי־ישראל בכללותם היו נקודות אורה ועלית נשמה בחייהם. הם לימדו את בניהם להתפלל ולומר „קדיש" והיודע את טעמי

4) לפי מפקד 1897 היו בסאראטוב 1460 יהודים.

התורה נחשב למלומד. מאחר שלא היו בתי־ספר יהודיים בערים שמחוץ לתחום המושב, שמספר היהודים היה שם מועט, מלאו תפקיד זה המשמשים בקודש: השמש, השוחט או מי שהוא זקן שהתנדב והיה מסוגל לכך. מובן שלזה היה מסוגל רק אחד מהיהודים „החפשים".

להילי ניקולי היתה זכות ישיבה ומסחר בכל רחבי רוסיה וכל בתי־הספר הממשלתיים היו פתוחים לפניהם בלי כל הגבלות. אבל הם לא ידעו לנצל את כל האפשרויות ועסקו במסחר הפעוט ובבתי־מלאכה קטנים בפרברי העיר.

שפת דיבורם היתה, כמובן, רוסית, אבל בביהכנ"ס ובכל מסיבה יהודית השתדלו לדבר אידיש מרוססת, כמובן.

ב„גוט שבת" ו„גוט יום טוב" היו מברכים את המתפללים. זו היתה שפת הנשמה היהודית שלהם. בה ספגו מוסר אב ותורת אם בילדותם הרחוקה ודרך כור הברזל של ציניוי ניקולאי נתקדשה ונמסרה לבניהם.

היהודים „החפשים" עלו על אחיהם הניקולאיבים במרץ וביתרון הכשר ודעת. משוללי זכות ישיבה רשמית, חוץ מהעשירים הסוחרים בעלי גילדיה ראשונה ועוזריהם, ומבעלי ההשכלה הגבוהה, היו מעירים על הממשלה, משחדים את השוטרים והעומדים על גביהם ומנהלים עסקי־מסחר ותעשיה שונים ובמשך זמן קצר עלו במספרם על הניקולאיבים והשפעתם היתה מכרעת בחיי הצבור העבריים. הם נחלקו לחסידים ומתנגדים. חסידי חב"ד היה להם מגין מיוחד ומ"ץ משלהם. רבים מהם הביאו אתם מתחום המושב זרם של יהדות חיה, שיש בה ידיעת התורה ואהבתה, שאיפה להשכלה כללית ולתחיה לאומית.

היתה בסאראטוב אגודת בעלי־מלאכה יהודים, בעלי זכות ישיבה, חייטים, כורכי־ספרים, נפחים, ספרים וכיו"ב. אלה היו יהודי „עמך". הם היו מאוגדים במפעלים כלכליים, קופות הלוואה ועזרה סוציאלית. הם לקחו חלק ונשאו בעול עניני הקהילה היהודית, שבמרכזה עמדו עניני בית־הכנסת, בית־הקברות היהודי, הדאגה לכשרות, שחיטה עברית ואטליזי כשרות, החזקת הרבנות, הדאגה להכנת קמח למצות. סאראטוב היתה בענין זה מרכז, ששאר הקהלות הקטנות יותר היו פונות אליו בשעת הדחק בבקשת עזרה לקנית קמח למצות.

היה בסאראטוב בית־ספר להובשות־מילדות, שבנות ישראל בעלות השכלה של 4 מחלקות הגימנסיה היו מתקבלות שמה כתלמידות וזוכות בזכות ישיבה.

מלבד הרבנות הראשית, היה בסאראטוב רב מטעם הממשלה, בימי מילא תפקיד זה ד"ר שולמן, בנו של הסופר קלמן שולמן. הופעתו בציבור היתה נדירה מאד. לעתים רחוקות היה מופיע על הבמה. סגנונו הרוסי הזכיר את סגנון קלמן שולמן בעברית. בעינים עצומות היה עומד לפני הקהל ונואם רוסית נמלצת, רכרוכית, משובצת חצאי־פסוקים מסופרי־המופת הרוסים. ע"פ מקצועו היה רופא וקיבל חולים בקבינט הפרטי שלו. מלבד תפקידיו מטעם הממשלה לא לקח שום חלק בעניני הצבור העברי ואיש לא פנה אליו. בימים הנוראים היה מופיע בבית־הכנסת.

מקום מיוחד תפסה האינטליגנציה היהודית המדופלמת: רופאים, עורכי־דין, מהנדסים וכיו"ב, המופיעים פעם בשנה — ביום כיפור — לבית הכנסת. מלבד בודדים יוצאים מן הכלל היו זרים ללשון העברית ומתנגדים לתנועה הציונית. ילדיהם היו תלמידי בתי־הספר הממשלתיים ולא קיבלו שום חינוך עברי.

בדרך לבית־הספר העברי

מן האמור לעיל קל להיוכח מה רבה היתה העזובה בשדה החינוך העברי בסאראטוב; אין חולה עליו ואין דואג לרפא את הריסותיו.

ראש ועד הקהילה בסאראטוב מר מרדכי בן חיים ברונשטין, שעסק באמונה בעניני ציבור רבים, ראש מעיניו היה שיפור החינוך העברי. כראש ועד הקהילה השתדל לפני הדירקציה הסאראטובית ולפני מרכז הלימודים הגלילי בקאזאן בדבר רשיון פתיחת בית־ספר עממי עברי־רוסי, שהרוסית תהיה בו ג"כ דבר שבהיתר (הממשלה הצארית אסרה את לימוד הרוסית בכתלי ה„חדר") ומתוך כך יוכלו לנהל בגלוי שיטת לימוד מסודרת של בי"ס עם קורס לימודים של שנים אחדות, כדי שיוכלו התלמידים, לאחר גמרם את בי"ס, להיכנס לאחת המחלקות הנמוכות של הגימנסיה, והלימודים העבריים ינתנו לפי התכנית הרצויה להורי הילדים באין מפריע. היתה זאת בעיה חמורה ביותר בימי שלטון עיקש ופתלתל, לא הקהילה יכולה לפתח בית־ספר זה, כי אם אישיות אחת בעלת זכויות השכלה מתאימה למטרה זו ובעלת זכות ישיבה מחוץ לתחום.

והדירקטור, גנרל קארפוב, שהיה „איש אמת" ו„שומר חוק" היה אומר: אני יודע את כוונתכם. אתם תעמידו לי על גבי הנייר בראש המוסד איזה ד"ר או פארמאצבט ותעשו אח"כ כטוב בעיניכם. לכן ידוע תדעו! אותי לא תרמו. אני ארתק את המנהל אל המוסד. הוא יהיה מוכרח לשבת שמה כל שעות הלימודים ולהיות אחראי לכל הנעשה שם. ראו, הזהרתיכם! שום מעשי תרמית לא יתכנו לפני.

היכן למצוא את האיש המתאים? ובינינו לבין עצמנו, הלא צריך האיש להיות כשר לא לפני הממשלה בלבד. עליו להיות בעל ידיעות מספיקות בלימודים העברים ונאמן למלא את תפקידו כמהנך יהודי־לאומי. שאלה זו מצאה את פתרונה רק לאחר כמה שנים. ולעת־עתה?

הימים ימי אחר הפרעות. הקהילה עסוקה בבנין ביהכנ"ס השרוף והרבה שאלות סוציאליות עומדות על הפרק. מר ברונשטין בא בהצעה לחברי ועד הקהלה, שהרמת קרן החינוך העברי צריכה להיות בראש דאגתם, אם בצורת קבוצות מסודרות ללימוד עברית שלא ברשות הממשלה ואם בצורת „חדרים" בידיעת הממשלה, שהרוסית שמה תהא אסורה על־פי החוק.

חברי ועד הקהילה דחו את ההצעה בשתי ידים. יש די עבודה לשלטון ועד הקהלה — כך הם טענו — תקציב ביהכנ"ס, החזקת הרב והשוחטים, ההשגחה על בית־העלמין וגידורו, הָלְואי ויספיקו לנו כוחותינו למלא את כל הצרכים האלה. הלואי ונספיק להכין מצות לכל הנזקקים. והחינוך — מה לו ולנו? כל הרוצה ילמד את בנו כרצונו.

יש להעיר, כי יהודי המקום הותיקים, שעסקו בעבודה ציבורית „לפני מלוך מלך בישראל", לפני בוא היהודים „החפשים" הללו, הנדחקים לכל אספות ציבור ומבקרים ודורשים ו„מתחצפים" ודוחקים את רגלי אנשי המקום, הביטו אליהם קצת בצרות־עין ובהסתייגות ידועה של שמאל מקרבת וימין דוחה.

ראה מר ברונשטין שלא יבנה מחבריו בועד הקהילה ופנה לידידו הצעיר והנערץ דוד מירנבורג [5]) בדבר סידור קבוצות ילדים לומדי־עברית ע"פ שיטת עברית בעברית, שיטה שכבשה לה אז מקום מכובד בקרב היהדות הלאומית.

בקיץ שנת 1906 ניגשה קבוצה קטנה של 4 מורים צעירים ובראשם מר מ. ברונשטין לסידור ראשיתו של בית־הספר העברי. ביצוע מעשה זה בסאראטוב של הימים ההם היה בו מעין יצירת הצבת הראשונה, יש מאין. לא היו הורים שרוצים בכך ואצ"ל שלא היה תקציב ולא היה בנין ורהיטים מתאימים לבית־ספר. האינטלגנציה הביטה אלינו במנוד־ראש. אור חדש בוקע ועולה על שמי רוסיה ואנחנו בקטנות עוסקים. כמחט בבשר החי היינו בעיני החסידים ובלתי־מובנים גם ל„ניקולאיבים".

---

5) ר' רשימתו של א. דרויאן, „דוד מירנבורג ז"ל", „העבר" חוב' ה' (תשי"ז), עמ' 144—146.

גברו בימים ההם התחתירות נגד הלשון העברית מצד ה„בונד" ודרושה היתה התאמצות יתר לעמוד בפרץ. אז יצאה סיסמתו של אוסישקין „רוסית ועברית", כלומר: לשון המדינה, שאנו חיים בה ולשון לאומית אחת — עברית, לשון אחת לאומה אחת — אומה ולשון, שתים שהן אחת ואין להפריד בין הדבקים. ובכוח עיקרון מקודש זה גייס מירנבורג את חבריו המורים וביחד ערכו רשימת ההורים הבאים בחשבון. נשלחו להם הזמנות לאספה והם נענו ובאו אחרי יום עבודה. היו אלה יהודי „עמך", בעלי מלאכה החיים על יגיע כפיהם, שלא ניתקו את הקשרים מהעבר היהודי. הוסבר להם, שבניהם ילמדו להתפלל כמו מפי הזקן, אבל גם ילמדו להבין את פירוש התפילות וילמדו תורה ונביאים מתוך הבנה. לנושא זה הוקדשו כמה אספות והדברים נכנסו ללבם.

הם הבטיחו לשלוח לנו את ילדיהם. היו 40 ילדים בני גילים שונים. חילקנום ל־4 כתות, ועמדה על הפרק שאלת הדירה. דלים וריקים היה עלינו להצניע לכת. שכרנו קומה שניה בבית אחד, המכילה 4 חדרים. בקומה הראשונה ישבו שכנים ובאותה חצר היה בית־חרושת לנקניקים. ההורים התחייבו לשלם את שכר־הדירה. קנינו ספסלי לימוד, בהקפה כמובן, לוחות קיר ויתר מכשירי לימוד הכרחיים, והתחלנו בעבודה. כיתת ילדים קטנים בני 6—7 היתה כיתת מתחילים, שקיבלה שלוש שעות לימוד יום יום ושאר הכיתות קיבלו כל אחת שעתיים ליום. המורה בכתה א', שהיה אדם חדש בעיר, קיבל שכר בעד עבודתו ושאר המורים, שהתפרנסו מהוראה פרטית, עבדו בזמן הראשון בלי כסף עד שביה"ס יתבסס.

בהתעוררות גדולה נגשנו לעבודה. נוצרה אתמוספירה נעימה ביחסים בין המורים והילדים. עולם חדש ניגלה להם. הם התחילו למלל בעברית ולשיר ולשחק משחקים חדשים בהדרכת מורים מסורים להם. מר ברונשטין ערך מגבית חדשית בין מוקירי הלשון העברית, כדי לכסות את ההוצאות השוטפות. ההורים היו באים לבקר את בניהם בשעת הלימודים והתקשרו גם הם למוסד החדש. בכל שבוע היינו אוספים את ההורים ודנים עמהם על עניני בית־הספר, שנעשו קרובים ללבם.

מחודש לחודש עלה מספר הילדים ולחנוכה גדל התקציב פי שנים וכל המורים קיבלו שכר עבודתם. התכוננו לסדר נשף חנוכה בכתלי בית־הספר הצנוע, עמלנו לקשט את הקירות בתמונות ולהכין את הילדים למשחקים קלים ולדקלומים. זכורני איך הופיע מר ברונשטין באחד הערבים, עמד על אחד השולחנות והדביק במסירות את תמונות הקישוט אל הקירות. היה לו יחס אבהי לכל המפעל ושמח יחד אתנו על כל הישג קל.

הילדים המבוגרים יותר קיבלו גם שעורים ברוסית מפי מורה רוסי. כלפי הממשלה היה המוסד קיים בתורת „חדר", שהרוסית אסורה בו. באותה עונה היה רק מורה אחד בעל זכות לימוד ב„חדר", השאר לימדו במחתרת. והנה הופיע לביקור ב„חדר" הוד מעלתו הגנרל קארפוב, הדירקטור הממונה על בתי־הספר העממיים למיניהם.

ובאותה שעה, מעשה שטן, היה בעבודתו נוסף על המורים העבריים גם המורה הרוסי, גוי צעיר מקאזאן. המורים העברים נתעלמו מן העין ואת הגוי החבאנו בחדר השימוש. המורה „החוקי" קיבל את פני הדירקטור והסביר לו, שהוא מלמד בכיתה אחת ושאר הכיתות חוזרות בינתיים על השיעורים. כאשר עזב הדירקטור את הבית והמורים יצאו ממחבואיהם הסתכל הגוי בפנינו בתימהון ולא הבין למה הסתרנו אותו. ואנו, המורים העבריים, התלוצצנו בינינו לבין עצמנו ואמרנו: הנה זכינו שגוי בן גוי רוסי בעיר רוסית אין לו זכות קיום ואנוס הוא ג"כ להחבא מפחד „הנאצ'אלסטבו".

והנה מעשה באותו צורר יהודים הגנרל קארפוב. ניגש אליו פעם דוד מירנבורג ואמר לו, כי בשביל הלימודים העבריים דרושות 5 שעות יום יום. לא הבין הגנרל למה בבית־אולפן דתי כמו „חדר" 5 שעות, מוח של גוי. אמר לו דוד, יש לנו הרבה תפילות ללמד ודרוש

הרבה זמן. מתעקש הגנרל ואומר: גם לנו יש תפלות הרבה ואין אנו מקדישים כ״כ הרבה זמן להם. הביא לו מירנבורג ספר „קרבן מנחה" של האחים ראם עם תהלים ומעמדות ותחינות בעברית ובאידיש מודפס על ניר ריגאל בפורמט גדול מכורך עור, והספר עובי לו ומשקל לו! והראה לגנרל באמרו: הנה זה הוא הספר שאנו חייבים ללמד. את התפלות האלה אנו מקנים לילדים בעל פה. המלאך הרע ענה על כרחו אמן ואמר: אכן, לא ידעתי מה רבו התפילות שלכם.

השפעת ביה״ס על הישוב היהודי גדלה מחודש לחודש. נוספו לנו מידי פעם תלמידים חדשים מחוגים שונים. ביה״ס רכש לו אימון וכבוד. אבל אמצעיו הכספיים לא סיפקו דרי־קיומו. התכוננו לנשף פורים פומבי באחד מהאולמות הצבוריים. בהכנות הושקעו מאמצים רבים מאד. צריך היה להפגין את הישגי התלמידים לפני ישוב בן כרך תרבותי גדול. הכינונו את הילדים להצגת מחזה קטן של מונוסוביץ „נשף פורים", שהיה לפי כוחם של השחקנים הקטנים. שינינו את התוכן בהתאם למסיבות המקום והזמן.

הילדים דיקלמו ושרו שירים עבריים. בעזרת אחד משחקני התיאטרון למדו הילדים ריקודים ותרגילי התעמלות. הודפסו כרטיסים כתובים עברית ורוסית וליברטו, אחד מקרא ואחד תרגום. כל הדברים הקטנים הללו, כשצריך היה לעשות אותם בסאראטוב הנכריה של הזמן ההוא, הצריכו עבודת פרך של כמה אנשים במשך ימים ולילות. על הנשף היה להרים את קרנו של בית־הספר ולאזן את תקציבו. שתי המטרות האלה הושגו במלואן.

ומשנה לשנה גדל בית הספר וגדלה השפעתי על הישוב היהודי [6]). הוא היה המרכז הרוחני, שמסביב לו גדלו והתפתחו ענפי פעולה רבים: אגודת „חובבי שפת־עבר" ואספר תיה; ספריה לאומית־עברית, שחוג קוראיה הלך והתרחב. המורים היו חברי הועד הציוני. הם היו קוראים הרצאות ציבוריות לפני הסטודנטים היהודים. נקבע מנהג לבקר בכל שמחה יהודית משפחתית ולאסוף תרומות למען הקק״ל. ההחתמה על העתונות העברית היתה מסורה בידי המורים. ומובן מאליו, שכל העבודות הללו נעשו שלא ע״מ לקבל פרס. בשני ענפי העבודה האחרונים הגדיל לעשות דוד מירנבורג. לא היה גבול למסירותו. לא היה מרחק בעיר הגדולה שלא הגיע אליו. לא היה שום איש המסוגל לחתום על „השלוח" שדוד לא החתים אותו, לא היתה שום סיבה שתעכב אותו מעשית מפעלים אלו.

אגודת „חובבי שפת עבר"

בימי הריאקציה השחורה, בשעה שזכות הישיבה של המורים העבריים בסאראטוב היתה תלויה בחסדו של הפריסטב המשוחד ותנאי קיומם החמרי היו של מחסור ומצוקה, ידעו לפתח עבודה לאומית רבת־שטחים בנאמנות ובמרץ גובר והולך.

בסוף שנת 1906 נוסדה בסאראטוב אגודת „חובבי שפת עבר", שחבריה היו מורי בית־הספר העברי ההולך ומוקם, והמורים הנותנים שעורים פרטיים בעברית. אחת לשבוע היינו מתאספים לשם שיחה ודיון בשאלות חיים שונות. במשך הימים התלקטו והצטרפו אלינו כל אלה, שהלשון העברית יקרה להם. ולאט לאט נוצר חוג עברי מגובש וקבוע ששפת הדיבור שלו היתה עברית גם בבית וגם ברחוב (הסאראטובי!) בפגישה עם חברים. שעות הפגישה לשיחה עברית היו כעין השראת נשמה יתרה בחיי החולין הזרים של עיר רוסית. נושא השיחות וההרצאות היה שאוב מהשאלות העומדות על הפרק בעתונות

---

6) כשביקר ד״ר מוסינזון את סאראטוב, לשם מכירת מניות לבנין הגימנסיה „הרצליה", **הזמנו אותו אל ביה״ס, והוא אמר, כי תלמידינו יודעים עברית יותר מתלמידי הגמנסיה** ביפו. אגב בפרוספקט הנדפס של הגימנסיה, שנשלח לגולה לתעמולה, היו רשומים תלמידי **הגימנסיה לשמותיהם. מספרם היה, דומני, 16, ואנחנו בגולה למדנו לזכור את השמות ואת** שמות הערים משם באו ליפו.

הכללית והיהודית. עצם הרקת השאלות משפה לשפה היוה איגטרפרטציה חדשה לנושא הנדון. מעין יצירה מוסיקלית המועברת מביצוע כלי־נגינה אחד למשנהו. היכולת לתת ביטוי עברי לכל המתרחש בעולם הגדול נתנה שמחה בלב „חובבי שפת עבר". ומשום כך היה כל נושא מתקבל ברצון. אולם היו גם נושאים ספרותיים השובים מצד עצמם שריכזו את המשתתפים ועוררו בהם תגובה נמרצת.

זכורני נשף ספרותי אחד שהוקדש ליובלו ה־75 של מנדלי מו"ס (1911). הסופר האידי ש. ניגר ישב אז בסאראטוב. היחסים בין חובבי ש"ע ובין סופרי אידיש היו מתוחים. היו אלה הימים שלאחר צ'רנוביץ והשאיפה לגרש את ה„גברת" מפני „השפחה".

דוד מירנבורג הזמין את ש. ניגר למסיבה החגיגית. משום כבודו של מנדלי לא סירב ניגר ובא. בפתיחת המסיבה קידם דוד בברכה את פני הסופר האורח ואמר, שהוא מקוה כי משום „כבודו של סבא" לא יריבו הנכדים ויעשו שלום ביניהם. דוד נשא אז הרצאה מצוינת על מנדלי מו"ס ומקומו בספרות העברית החדשה. אחריו דיבר ש. ניגר בעברית כדי „שלא לשנות ממנהג המקום".

נפתולי בית־הספר

העבודה הגדולה שהושקעה בירית אבני הפנה לבנין בי"ס עברי בסאראטוב בלהט נעורים עצום, היתה כרוכה בסכנות רבות.

בה במדה שבית הספר התרחב היה זקוק לתקציב גדול יותר. צריך היה לשכור דירה רחבת־ידים וצוות שמשים לשרות הבית ונקיונו. ההורים לא סיפקו לבית־הספר די מחסורו והוא היה תלוי בעזרת מתנדבים העורכים מגביות חדשות ממוקירי המוסד. ואחר כל אלה לא היה הקומץ משביע את הארי והמורים היו באים על שכרם לא בעיתם.

שאלה בוערת היתה שאלת הישיבה בעיר. לפי חוקי הימים ההם היה כל בעל־בית חייב להמציא למשטרה את דרכית הדייר החדש והיא רושמת אותו בפנקס הבית. יהודי, שאין לו זכות ישיבה, מדביקה לו המשטרה על הדרכיה תעודת יציאה והשוטר המחזיר את הדרכיה חייב להוציא את בעליה מן העיר. אנשים טובים מלינים את האורח עד הודע הדבר לשומר החצר, שהוא גם בלש של המשטרה. מכירים יעצוני לפנות לטייטל.

היה היה אז בסאראטוב יהודי אחד ושמו יעקב לבוביץ' טייטל, חוקר דין במשפט הגלילי [7]). היו אומרים אז, שהוא היחידי בכל רחבי רוסיה התופס משרה חשובה כזאת [8]). היה זה טיפוס מיוחד במינו. שתדלן ועסקן מטפוס שנות השמונים לא מתוך שיטה פוליטית קבועה, אלא מתוך התעוררות פנימית. לכל מקרה היה הזקן הזה מכתת את רגליו ומשתדל בעד כל פרט ופרט. היו מספרים עליו שהוא אב לכל נדכה וקשה יום. לא היה כמעט אף יהודי אחד בסאראטוב, מאלה שזכות ישיבתם מסופקת, שלא פנה אל ביתו הפתוח לרווחה תמיד. לא היתה אף חברה אחת של צדקה שיעקב טייטל לא לקח חלק בה, מבלי הבדל בין לאום ללאום. הלואה כי דרושה ליהודי היו הולכים אליו. בית מלאכה העומד להפתח ואין מכשירי עבודה — הוא היה הדואג לכך. כשרצה יהודי להכניס את בנו לגימנסיה למעלה מהנורמה הפרוצנטית — מי יכול לסדר ענין חמור זה אם לא ה„שר" היהודי בעל ראש הכסף וכתפות הזהב, שאלפי קשרים לו עם כל מניעי גלגל החיים הצבוריים, ולכולם היה פונה במכתבי ידידות. בנות־ישראל מתחום המושב שרצו להכנס לבית הספר למילדות־חובשות

---

7) י. ל. טייטל (1850—1939) שימש במשרתו בבית־הדין המחוזי בסאראטוב משנת 1904. ב־1912 נאלץ לצאת בדימוס. אחרי המהפכה יצא לברלין ומת שם.

8) במשרד המשפטים הרוסי שרת (עד 1912) יהודי אחר, יעקב מארקוביץ הלפרין (1840—1914). חניך בית המדרש לרבנים בוילנה, שהחל בעבודתו במשרד המשפטים ב־1869.

(ועם כניסתן הן מקבלות מיד זכות ישיבה). הוא היה האב והפטרון שלהן. ואצ"ל שבעניין זכות הישיבה הוא היה תל תלפיות, שכולם פונים אליו.

באותו זמן היו אחדים מצעירי הציונים מערערים עליו על שאין שיטה בעבודתו, שהוא פילנטרופ בלי פלטפורמה פוליטית. אבל כמה עסקני התחיה היה יכול לחייב זקן חביב זה, שהיה עונה לכל דורשיו בכל זמן שהוא ובנדיבות ובלב חם. ה„נצ'אלניק" היהודי היחידי ברוסיה היה לא „אדון", כי אם אח לצרה, החולה וכואב על צרת כל אחד.

כשבאתי אליו הפנני בכרטיס ביקור שלו לעורך־דין אחד, שטינברג שמו. שטינברג זה היה אחד מגדולי עורכי־הדין בסאראטוב. דירתו במרכז העיר — ארמון מלכים. כשנכנסתי למשרדו עם כרטיס הביקור של טייטל קיבל את פני יהודי ענק בעל שפמים־כידונים — גובה לו וירא לו. הוא אמר לי: אני אסדר אותך, אבל אל תהללני בפני אחרים. אני, כמובן, שמרתי סוד, אבל אח"כ נודע לי, כי הרבה עשרות צעירים עשו אחרי כמוני והכל בעטיו של אותו „השר" טייטל.

במה כוחו של יהודי מפליא לעשות זה? הוא היה לוקח מבעל הדבר את הדרכון ובמקומו נותן פתק, שהדרכון אצלו מחובר „לענין" שהוא מנהל. הדרכון נכנס לתיק ממוספר ונשאר בלשכת הגזית של גדול עורכי־הדין. ע"פ החוקים של הימים ההם אי־אפשר להוציא תעודת יציאה (המחייבת גרוש מן העיר ע"י המשטרה) בלי דרכון. חכמת יהודי!

מצויד בפתק זה יכולתי לשכור דירה. עברו עלי חדשים אחדים במנוחה ואין לשוטר שליטה עלי. היינו עסוקים בעבודה קדחתנית של ההכנות לבית־הספר העומד להפתח. את קיום בית־הספר אי אפשר היה להעלים מעין המשטרה. צריך היה למצוא לו איזה היתר קיום שהוא. היתר זה יכול להתקבל רק בתורת „חדר". „חדר" יכול לפתוח כל יהודי המשלם שלושה רובלים לגנזך הממשלה. נפל הגורל עלי, שאני הוא הפותח את „החדר" כלפי הממשלה ועלי לקבל „תעודה", תעודת מלמד. התיצבתי לפני הדירקטור גנרל קארפוב, גוי בעל גוף, גבהו כרחבו ועיניו טורפות. הימים היו ימי חג לידת ישו. נעץ בי הגנרל את עיניו ואמר בזעם כשהוא הלום יין: „במשך 24 שעות אגרשך מפה. אין לך זכות ישיבה כאן". השיבותיו: „הוד מעלתו הגנרל! דומני, שאני נמצא בבית הדירקטור המפקח על השכלת העם ולא בבית המשטרה". נכווה כנראה השיכור הצורר ואמר לי בחרי אף: תבוא אלי בשבוע הבא. אני בעניי הלכתי כמובן שוב אל אותו פודה ומציל, אל יעקב טייטל. הוא קיבלני בחיבה ואמר: אתן לך פתק לקארפוב. בכרטיס הביקור שלו היה כתוב: сделайте в эти великие дни богоугодное дело, Тейтель. עשה נא חסד אלהים בימים גדולים אלה. ימים גדולים פירושם: ימי הולדת ישו. באתי עם הכרטיס הזה וקיבלתי את התעודה.

כבעל „זכויות" יושב אני על מי־מנוחות שקוע בעבודת בית הספר ובעבודות תרבותיות מסביב לו. אבל לא תנום ולא תישן הפוליציה בסאראטוב. „שומרת חוק" היא. התחילו השוטרים לבקר את עוה"ד שטינברג ולשאול מתי יגמר את משפטו של פלוני, של אלמוני, וכו' וכו'. כל יום שוטרים אחדים באים ומטרידים. נמאס לו לשטינברג כל הענין והחזיר את הדרונים לבעליהם. ושוב אימת השוטר עלי. והנה אירע נס — נתגלה אליהו הנביא בדמות הד"ר ברוד. הוא השתתף במלחמת רוסיה־יפן וקיבל תואר יועץ־החצר עם זכות להחזיק בביתו משרת עברי. ע"פ השתדלות רבה של מכירים נעתר הד"ר ורשמני בתור משרת־בית שלו. הכל, לכאורה, מסודר יפה. אבל דא עקא, שהפריסטאב והנאדזיראטל בעלי מוח מטומטם הם — מוח של גוי — ואינם מבינים כיצד אפשר למשרת־בית להיות מורה בבית־ספר. והתחילו בודקים בבית הד"ר מתי אני משרתו והתחילו עוקבים אחרי בביתי, מתי אני הולך אל הד"ר. חמר־גמל הוא? משרת ומורה? קושיה חמורה זו אפשר

היה לתרץ בכל פעם רק ברובל או בשלושה רובלים, הכול לפי רום דרגתו של האדון הפקיד וצרכיו באותה שעה. לפני חג הלידה, או כשהאדון הפריסטאב היה זקוק לשינל חדש היה מזמין אליו אל לשכתו בפוליציה וקובע מחיר פדיון נפש, כאשר ידבנו לבו. וטוב היה כשהפריסטאב היה איש בעל מזג טוב ואינו שונא בצע. כשעלה במקומו — לעיתים רחוקות אמנם — איש שאינו לוקח שוחד, היתה זאת גזרה קשה לישוב היהודי.

דוד מירנבורג קיבל על עצמו פעם תפקיד קשה ואחראי: לפתוח שער לדופקים בו. דוד עצמו לא היה זקוק להיתר ישיבה. הוא „בתוך אחיו" ישב, סוכני חברת ויסוצקי, ובזכותם זכה, כנראה, גם הוא. הוא נתקבל לראיון ע"י הפריסטאב „הרשע נקי הכפים". השיחה התנהלה ברוח טובה בחכמת לשונו של דוד. לאות הכרת טובה על ההיכרות הנעימה שלשל ליד הפריסטאב נקי־הכפים אותו דבר החותך חיים לכל חי... יצא דוד משם כשדעתו נחה ואמר: „שלום עליכם יהודים, הוא לוקח".

ובכל זאת היה המצב הולך ורע מיום ליום. צרכי המשטרה הצארית מרובים וידנו קצרה מלמלא את ידיה „הפתוחות" תמיד. ומיום ליום החמיר המצב.

בחורף שנת 1911 קיבל חברי לעבודה, המורה שקליאר מהומל, תעודת יציאה מהעיר. ע"פ החוק צריך היה להשלח כאסיר בלווי שוטרים מתחנת משטרה אחת לחברתה Этапным порядком לאורך כל הדרך עד הגיעו לעיר ישיבתו החוקית. אבל גדול כוחה של „תקיעת כף" יהודית הקורעת גזר דין. הוא קנה במעמד השוטר כרטיס נסיעה להומל וחסל פרשת סאראטוב. ובאביבה של אותה שנה נאלצתי גם אני לעזוב את העיר. והמטרה להקים בי"ס עברי על יסודות איתנים ממנו והלאה.

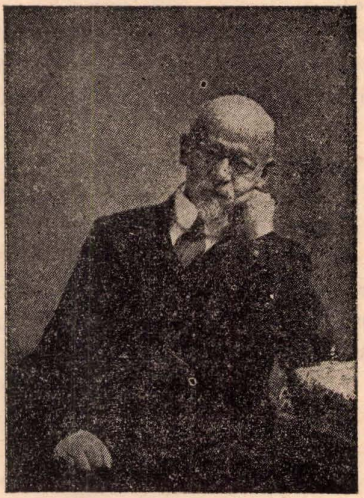
(סוף יבוא)

בית החרושת בפ"ת טל. 2—912281

ד"ר מיכה בן־עמי

שלושים שנה למותו של מרדכי בן־עמי

זכות יחשו של הסופר מרדכי בן עמי: מצאצאי ר' יצחק מדרוהוביטש, בהתחלה ממתנגדי הבעש"ט. אבל כבודו היה גדול מאוד והבעש"ט לא שקט עד שהשיג את הכרתו בו. הבעש"ט העריצו כל כך עד שאמר עליו: נשמה קטנה ניתנה לו לר' יצחק מן השמים, אלא שבמאמציו העלה אותה עד דרגת התנא ר' שמעון בן יוחאי. אביו של ר' יצחק, ר' יוסף, עלה בסוף ימיו לארץ ישראל.

לר' יצחק היו שני בנים: ר' יחיאל מיכל מזלוטשוב המפורסם, והשני ששמו לא נודע: ועליו ידוע רק כי היה נחבא אל הכלים, שונא הרבנות, והוא סבו של אבי בן־עמי.

לסופר עממי הולמת קצת אגדה. מכאן הערפל המכסה את לידתו. ואכן אי־אפשר לקבוע בדיוק את שנת הולדתו ולא מקום הולדתו. ומי נאמן כבעל הדין עצמו. והלא כן הוא פותח את זכרונותיו שנתפרסמו ב„ווסחוד": „על הכבוד להקרא מקום מולדתי, יריבו לא שבע ערים (כמו בנוגע להומרוס) כי אם ארבע... והצרה היא בכך, שאם כדי להכריע ביניהן יתלקחו הקרבות בימי, בעל כרחי אעמוד מנגד, כאילו הדבר אינו נוגע לי, בלי לדעת בצד מי אתיצב. כי הלא בעצמי איני יודע מי מהן צודקות. אבל ידוע ידעתי למי הייתי נוטה חסד, הלא לעירה הקטנה (וורחובקה) בפלך פודוליה שם נולד אבי, ושם ישב סבי על כסא הרבנות עד יומו האחרון".

רק דבר אחד ברור היה לו והוא יום הולדתו ושעתו: „בערב ט' באב בחצות, בדיוק, היה אומר, כשאחזו הלהבות את בית המקדש, וכנראה שניצוץ אחד מהמדורה פגע בי, והולך וצורב את נפשי כל ימי חיי". בהיותו בן חצי שנה, הבריחו הוריו את הגבול הרומני כשהמדריכים הגויים מאיימים לחנוק את הילד אם ימשיך לצרוח. המשפחה השתקעה בטוזלי שבבסרביה, לא רחוק מבנדרי, בה קבל אביו משרת שוחט ובעל מוסף.

השחיטה לא נמסרה למוטלה בירושה, אבל המוסף עבר לקולו ולנפשו, וכשגדל נחן בצליל טנורי עדין ובאהבה בלי מצרים לחזן ניסי בלומנטל וללודביג וואן בטהובן.

אחרי שנים מועטות מת אביו מהצטננות בשל רחיצה במקוה בחורף. התחילו ימי היתמות, שהרעילו את כל שנות נעוריו.

בן שש או שבע עבר לגור אצל אחיו, ר' נחמן, שאשתו החזיקה בית מרזח בתחנת דואר נידחת, ששמה הוא „שלושת הבקתות" (טריחַטקי באוקריינית).

מוטילה לא שהה כי אם כשנה בערבה, בתוך קבוצת חסידים רוקדים ושרים. הוא עבר את הנהר שבין רומניה ורוסיה (ארוע אשר הכתיב לו דף מלא שירה בחלק השלישי של „ילדותי"), והגיע לאודיסה ששם התגוררו כמה מקרוביו וגם אמו. זו האחרונה לא יכלה אפילו לקבל אותו אליה כי שרתה כמשרתת בבית אחת מבנות משפחתה. זכרון השפלה זו של אם, צאצאת רבנים, אלמנת שוחט וחזן בעיירתה, העיק על מוטילה כל ימי חייו, ומכאן כמה מספוריו על אודות יתומים ואלמנות עניות מרודות ששמרו על גאותן ויחוסן. באודיסה עבר מקרוב לקרוב. ב„ילדותי" חלק שלישי מתאר הוא את הילדה השתוקה הזוחלת על ארבע על רצפת החדר היחידי בין שאר הילדים, חוטפת את האוכל מידיהם, ומתפרצת בצחוק שטני.

קרה ובחפושיו אחרי אחיו פינחס, שנעלם פעם אחת מביתו של קרוב אחר, נקלע לקן משכילים צעירים, ובתוכם פרץ סמולנסקין בתקופתו הראשונה. והצעירים „משומדים" להכעיס, קושרים תפילין לכלבים, אוכלים שעוה רק בגלל טריפתה. הופעה פרועה של משתוללים אלה היתה פגישתו הראשונה עם ההשכלה, ונטעה בנפש הילד התמים רגש תועבה אליה, ובהיותו לאיש, הפכה להתנגדותו הסוערת הידועה נגדה.

לאחר למודים קצרים בישיבה, נכנס לגימנסיה. „הגימנסיה" בימים ההם ברוסיה אין זו מלתא זוטרתא, הלא זהו המוקש הטמון לכל נער יהודי היוצא מסביבתו המסורתית, ומטלטלו לחיים החיצוניים, הזרים לו. או שיוצא לתרבות רעה או למחנה ההשכלה, מכל מקום למחנה של שוללי עברם. אצל בן־עמי לא מניה ולא מקצתיה.

בשתי נקודות אחיזה נאחז הנער מוטיה (מרדכי): באחיו נחמן שהתגורר פעם אצלו בתחנת הדואר שבערבה, ובבית הכנסת הברודי.

אחיו הנערץ נעשה לו לאב־טיפוס לכל יהודי בהדרת תפילתו ולמודיו, בדמותו הטרגית הסמלית שיצרה סביבה מעגל קסמים, בקרב הזוהמה של השכורים בבית המרזח. ברגע שהתחיל להתפרנס משיעורים פרטיים התחיל לתמוך באחיו וקונה ספרים.

עוגן הצלה שני היה בית הכנסת הברודי. בתקופה זו היה זה בנין לא מראה לו, ולא הדר לו, באחד הרחובות הסואנים של אודיסה, נבלע בין שאר הבנינים. וברבות הימים, דרך הלוכו לבית הכנסת הברודי המפואר, היה מראה תמיד לילדיו את הבית העלוב: „הנה זה פה, כאן הייתי שומע את ניסי בלומנטל".

ולא רק שנשאר נאמן למקור מחצבתו, אלא שמסירותו לה תססה בו. רגיל היה לספר לנו על הזיותיו בתקופה זו: „פעם אחת יצאתי מבית הספר, והתחלתי להרהר על צרות עם ישראל ופתאום הופיע לפני יעודי: אני מושיע את עמי. כל כך נשתקעתי ברעיונותי עד שטעיתי בסמטאות העיר ובהתעוררי מהרהורי לא ידעתי איפה אני. בקושי רב מצאתי את דרכי הביתה".

בגמנסיה של אודיסה לא שקט הרבה. גורלו היה לנדוד מגמנסיה לגמנסיה. קרה ויום הבחינה חל בשעת מחלה קשה. כאשר הרגיש כי מתוך התאמצות בשארית כוחותיו עלה בידו לענות כראוי וכי בכל זאת המורה התעלל בו וקבע לו ציון רע, שטוף זעת קדחת, זרק את שעונו בפני המורה.

הוא ברח לאנאניב, אבל גם כאן לא שקט. כאן נענש על שעסק בעבודה

צבורית האסורה לתלמידים. הוא נפגש בשכונת העוני היהודית של העיר, וראה במצב הפרוע וההזנחה של ילדי ישראל, ובחשאי, בשעות הפנאי מלמודי הגמנסיה, התחיל להתקין תלמוד תורה בשבילם ונתן מזמנו להוראה בו. מהגרוש השני, יצא מעז מתוק, כשהגיע לברדיאנסק למשפחת הורי הד"ר הלל יפה, שאמצוהו לבן, ובתו הבכירה נעשתה תלמידתו ואחר כך ארוסתו.

מנהל הגמנסיה קבל אותו בהתלהבות, אחרי שקרא את מכתב־בקשתו לכניסה לבית הספר, „אך סופר מהיר בא בימים יכול לכתוב מכתב כזה", התבטא המנהל. כאן קבל גם את תעודת הבגרות של בית הספר על יסוד חיבור... בדבר מלחמת היהודים ברומאים... בדבר גבורתם של בר כוכבא ור' עקיבא, כשההנהלה העמידה לתלמידים את הנושא „על גבורינו שנלחמו בעד מולדתנו" (רוסית, כמובן).

התגלותו הפומבית אירעה בשנת 1881, כשפרסם מאמרו הראשון וכבר בחתימת „בן־עמי". רק אחר כך חתם כמה „מכתבים מפריז" בשם „ריש גלותא". כינוי זמני שבא לו אולי מפני הכרתו מקרוב את הגלות המנוונת של היהודי המשוחרר.

הצעד השני של בן־עמי חולם החלומות היתה פעולה מאוד מעשית. כיון שנפשו היהודית היתה כבר מוכנה ומזומנת בשעת הפרעות, לא נשאר לו כי אם להפוך הלכה למעשה. יחד עם חבריו, חבקין (מי שעתיד היה להיות מגדולי הבקטריולוגיה), קלמנוביץ (עו"ד מפורסם לעתיד) ואחרים יסד את ההגנה העצמית המאורגנת הראשונה.

ספורו על מאורע ראשון במעלה זה בקורות חייו, שהוא כה חשוב לקורות ישראל בכוון להתקוממות נגד עושקיו ולחתירה לעצמאות, היא דוגמה להרצאת דברים ברוח עממית מובהקת, והנה כמה הבאות:

„בעקב איזה חוש פנימי לא שיתפנו בעבודה שום איש מהיהודים העשירים, בכלל אף לא אחד מאלה המכונים „עסקני הצבור". אין ספק כי הללו היו מקימים רעש ומפריעים... באנו בדברים רק עם אנשים בינוניים ועם „עמך"..."

הלאה הוא מספר כי הלכו לארגן את ההגנה על ידי תעמולה בבתי כנסת עממיים... והנה קרתה תקלה לחבקין, שכמעט לא ידע אידית וכשהתחיל לגמגם חשבוהו לתועמלן סוציאליסטי והגבאי גרש אותו... ב"ע מהר לבית הכנסת הזה... „קפצתי על הבמה וראשית כל התחלתי לנזוף בגבאי... עד שהוכרח לעקור רגליו מבית הכנסת (ריב היה כל ימי חייו בין ב"ע ובין הגבאים השולטים בשרירות לבם). אז נהר כל העם אל הבימה, הקיפו אותי במעגל צפוף".

הרבה עמדו על ההתאמה המופלאה בין הכינוי בן־עמי, שבו כינה את עצמו, ובין תכונותיו הלאומיות. אלא שגדמה כי לא עמדו למדי על משמעותו, או ליתר דיוק, על גונו השני של המושג „עם". לא רק בא כוח עמו היה, כי אם של העם במובן הפשטות, הבראשיתיות, ה„תוכו כברו", הבלתי מושחת על ידי התרבות. בר טוביה כבר ציין כי קנאותו לטבע ולטבעי מסבירה את התסביך הלאומי שלו, שהרי אין חיים טבעיים לאומה חסרת התנאים התנאים הטבעיים של ארץ וחופש.

אהבתו לעממיות התמימה השתרעה גם על הגויים. מעולם לא שכח את הצרות שהם המיטו עלינו. אולם למרות שנאתו הבוערת לשנאת ישראל, הרי האיש, האינדיבידיאום, שאני. כאן ראה בן־אדם ונפש בן־אדם, כבד את דתו

ואפילו אמונות־שוא שלו. הוא היה נוהג לספר על שיעורי דת פרטיים, שהיה נותן בצעירותו לתלמידיו הרוסיים, המפגרים בלמודיהם.

חבה יתירה נועדה לו מצד תושבי הכפרים שבהם בלה את הקיץ, הן ברוסיה, הן בשוויץ. כדי להקל על אשתו היה בעצמו יורד אל האכרים בשבילי הרים, לקנות את צרכי האוכל. „הלא מובן מאליו שלמוכרים ולמוכרות יש נפש. וזה מעניין". היה מתעכב ומרבה לשאול אותם על חייהם, השתתף בצרותיהם. ושמח בשמחותיהם.

וכאן בארץ לא שנה את דרכו. הכיר את הסכנה מצד הערבים, את העוול שבטענותיהם נגד המפעל הציוני. אבל כל זה נעלם והיה כלא היה בהפגשו פנים אל פנים ב„אדם" הערבי.

מעשה ובשנים הראשונות לעליתו, הבאתיו לנקודות התישבות חדשות מסביב לתל־מונד. אלה היו הזמנים של שלום בינינו ובין הערבים ובחוה אחת נפגשנו עם כמה פלחים שבאו למכור את סחורותיהם לאנשי הקבוץ. אחר המשא ומתן השתטחו הערבים על הדשא. הדבר מצא חן בעיני בן־עמי הישיש בן 69, השתטח גם הוא על העשב והתחיל לערוך שיחת ידיד עם חבריו החדשים. כשנפרד מהם, אמר לי: „אני אוהב לחזור להיות בן־העם. ביניהם אני כמו בתוך שלי".

אגב, את כל הצרות והמהומות שקמו לנו בארץ זקף תמיד על חשבון האנגלים.

ידוע יחסו לתחיה בארצנו, יחס של אכזבה מרה בגלל צדה הרוחני. כבר היה תשוש כוח ובכל זאת הספיק להביע דעתו באגרותיו אשר יצאו לאור אחר כך ב„הצופה". כאן שכח את תשישותו ובכחותיו האחרונים הרים את קולו כלפי חלול הדת בארצנו, ע"י הקבוצים וההתישבות החדשה.

*

מעשה ישן נושן אחד יש בו משום עדות ליחסים שבין ביאליק לבן־עמי.

כשגרנו בז'ניבה, הגיעה השמועה שביאליק במסעיו מתכונן לסור לעיר זו. והנה ביום א' דראש השנה, בעמדנו בתוך תפילה, נגש מי שהוא לבן־עמי ולחש באזניו: ביאליק כאן. חרדה אחזה אותו. הוא זוכה סוף סוף לקבל פני האדם החביב עליו ביותר אחרי שעזב את אודיסה, אבל היתכן שהגיע בליל ראש השנה? (אחר כך נתברר כי הגיע בערב החג ולא הספיק לבקרנו ולא את שלום עליכם עד הבוקר). בגמר תפילת שחרית, יצא בן־עמי לחצר בית הכנסת, בעברו כחץ מקשת, לפני ביאליק שעמד על יד הדלת, בלי לברכו. כהלומי רעם ביום בהיר, עמדו המכירים והידידים שהתפללו בבית הכנסת בשעה זו (ביניהם היה שלום עליכם). אנחנו, ילדי בן־עמי, הרגשנו כאילו ירדה שואה על העולם ותוך פחד טמיר לא נגשנו אל ביאליק מיודענו, ידיד הילדים. אמנם כעבור חצי שעה, נפגשו שניהם בחצר בית הכנסת ונפלו איש על צואר רעהו. כשנתאספנו אחרי התפילה בביתנו, לקח ביאליק את אחותי הקטנה על ברכיו, ואמר לה בתוגה חרישית: נכון, כי כאשר מפסיקים לאהוב, סימן שלא אהבו מעולם? היתה זאת הגזמה של משורר, אבל הרגשנו בה אכזבה ועצבות עמוקה, וזוכרני כי אחותי ענתה בהיסוס: איני חושבת כך. בכל זאת, למרות הכול, אם נתאחה הקרע שבידידותם, מעולם לא שבה כקדם: נשארה טינה כמלא נימה בלב ביאליק.

תאורים אלו של אהבת עמו העזה, ושל אהבת העם המלאה שירה אין סופית ורוחו המתפרצת יכולים לשמש מפתח ומבוא להבנת יצירתו. הלל ושמאי התרוצצו

בנפשו. מכאן מאמרין הקשים בשם הקבוצי „קול קורא במדבר", „מכתבים מפריז", אולם בסכום גבר בו תמיד הלל על שמאי. מכאן הרכות האבהית ב„ימי ילדותי" ורוב ספוריו שכולם או זכרונות, או השראה של זכרונות.

מכאן הליכתו אחרי הרצל כאחרי מושיע ישראל ואכן לפי עדות נאמנה, יצאה מפיו הקריאה בסיום אחד מהקונגרסים „יחי המלך".

מכאן אהבתו אח אר גורדוי וכנויו שכנה את המקונן הגדול „ירמיהו הגביא". אולם אף שמאי שבו לא הזיק לאחרים יותר משהזיק לעצמו. הוא נפטר שנה לפני עלית היטלר. ושני רעיונות העסיקו אותו בסוף ימיו: רעיון השבת וזעמו על חלולו, ורעיון ההגנה העצמית בכל העולם.

הנקו בע"מ

תל־אביב, רחוב לבנדה 43
טל. 31848

●

יצרנים
ללבני טריקו
וגרביים משובחים

תורן בע"מ

ניירן וקרטון

בסיטונות

▼

תל־אביב, רח' הרצל 61
חדר 76 טל. 82770

לשנת תשכ"ג הבעל"ט

לצבור החקלאים
לצבור הצרכנים
ולעם ישראל כולו במדינה ובתפוצות

ברכת שנה טובה ופוריה
והרמת קרן החקלאות בארץ

תנובה במחוז תל־אביב.

אגרות

ששה מכתבים של ש. דובנוב

ששת מכתבי ש. דובנוב המתפרסמים בזה, נערכו בשנות 1888—1930 אל אישים שונים. את מכתבו אל דוד כהנא, בעל „תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים", שלח דובנוב הצעיר והמתחיל, שהחל זה עתה לפרסם בירחון הרוסי־היהודי „ווסחוד" את מחקריו הראשונים על החסידות, והיה זקוק לעידוד ולעצה ולהדרכה ואף לכמה ספרים יקרי מציאות, כגון „זמיר עריצים" שכתב אחד מתלמידי הגר"א נגד החסידים, ו„ספר הויכוח" לר' ישראל ליבל להגנת החסידות — ושנמצאו בספריתו של דוד כהנא.

את שלושת מכתביו אל מנדלי כתב דובנוב בתקופה שבה שהה ידידו בשווייצריה. בימי הפרעות ביהודי אודיסה בשנת תרס"ו (1905), שבהם נפגעו כמה מאות יהודים, נאלץ מנדלי להתחבא למשך כמה ימים במרתף. ישיבת־אונס זו במרתף — בשעה שאנשי ההגנה היהודית נלחמו בחירוף נפש בפורעים — דיכאה מאוד את רוחו של הסופר הישיש והיה אנוס, לפי עצת רופאיו וידידיו, לצאת למרגוע לחוץ־לארץ. הוא ישב בג'ינביה בקירבת בנותיו קרוב לשלוש שנים וכאן „חגג" את יובל השבעים שלו. ודובנוב, שנאלץ גם הוא בינתיים לעזוב את אודיסה ו„לצאת לגולה" לפטרבורג, כדי להרצות שם ב„בית המדרש הגבוה החפשי" בדברי ימי ישראל, לא שכח מלפקוד את ידידו בכל יום הולדת שלו במכתב ברכה ולשפוך דרך אגב לפניו את נפשו על המצב העגום של יהודי רוסיה ולהתגעגע כאחד על הימים הטובים שבהם ישבו שניהם בעיר אחת ובילו יחד בשיחות נעימות ובוויכוחים על עתידה של ספרותנו.

בראשית שנת תר"ץ שהה ביאליק בברלין עם רעייתו, שהיתה זקוקה לטיפול רפואי קל בבית החולים, והעברים שם ערכו אסיפה לכבודו, שגם דובנוב הוזמן אליה, אלא שמחמת מחלתו לא יכול להיענות להזמנה והתנצל על כך בפני ביאליק בכתב.

את המכתב הששי ערך דובנוב לכותב הטורים האלה לאחר שביקר אצלו בקיץ תרפ"ז בברלין כסופר „הארץ" בווינה ושוחח עמו בעניינים שונים ואף שלח לו את גליון „הארץ" שבו נתפרסמה השיחה. בשיחה זו נמסר בין השאר, כי דובנוב מקוה לעלות לארץ־ישראל בפסח תרפ"ח וכי מרוב עיסוקו במחקריו ובכתיבת ספריו, אין זמנו פנוי לקריאת העתונות היהודית היומית והוא מסתפק רק בקריאת הביוליטין היומי של יט"א (הסוכנות הטלגרפית היהודית). כאן מצא דובנוב לנחוץ לתקן, כי יש בדעתו רק לבקר בארץ־ישראל בפסח תרפ"ח אבל לא להשתקע בה, וכי רק את העתונות העברית מארץ־ישראל אין הוא קורא, אבל מעיין הוא בכל יום בעתונות האידית.

(המביא לבית הדפוס מ. אונגרפלד)

ה ע ר ה: מכתביו של ש. דובנוב, וכן שני מכתביו של מ. מוכר ספרים לבתו, הבאים להלן, מתפרסמים מתוך ארכיון בית ביאליק ובהסכמת יושב הראש של ועדת הארכיון מר י. ד. ברקוביץ.

(מכתב אל דוד כהנא)

מסטיסלאוו, 7 אוגוסט 88

לכבוד הסופר הנכבד, חוקר בדברי הימים ומרבה דעת, מר דוד כהנא נ"י.

ארהיב בנפשי עוז לכתוב לכ', בתקותי כי שמי לא מוזר לו, אם רק כבודו יחד בין קהל קוראי הספרות העברית־הרוסית וביחוד המכתב עת „וואסחאד". יוכל היות כי ידוע לכ' שבשנה זאת הנני מדפיס בהוואסחאד ספר תולדות החסידות מיום היותה עד היום הזה. אם קרא כ' את מאמרי, ידוע לו כי מגמתי להציג תמונה פרטית מקורות החסידות ולאסוף בספרי את כל הפאקטים הנוגעים לענין זה. את עבודתי הגדולה הזאת חלקתי לפרקים, והנה כבר נדפס הפרק הראשון בשם „מבוא לתולדות החסידות", וכעת יופיע הפרק השני: „תולדות בעש"ט". אספתי רב חומר לעבודתי, וגם עברתי הרבה בהביבליותיקות בפטרבורג (ששם אתגורר בימי החורף) ובוורשא. כעת בידי יותר משמונים ספרים, רובם בתורת החסידות ומעוטם בקורותיה. אך עם כל עבודתי ועמלי עוד לא עלה בידי להשיג את כל הנצרך לי ועוד יחסרו לי ספרים אחדים יקרי המציאות, והיותר נכבד ביניהם הוא ספר „זמיר עריצים וחרבות צורים" משנת תקל"ב, נכתב מאחד מתלמידי הגר"א (לא „זמיר עריצים" החדש משנת תקנ"ח אשר ישנו בידי) ונזכר אצל יאסט, אשר ראהו בכתב יד, ואצל גרעץ (חי"א 593) אשר ראהו נדפס. גם כבודו ב„אבן אפל" מזכיר את הספר הזה בשם „זמיר עריצים" לבד. והנה את הספר הזה חפשתי חפש מחופש ולא מצאתי (אף כי הדפסתי ע"ז מודעות גם במה"ע). ע"כ אמרתי: אולי אבנה מיד כ', אולי נמצא בידו הספר הקטן והעתיק הזה ויאבה בטובו להשאילני על עת קצר למטרתי הספרותית. הדבר הזה העירני לבוא אליו בכתובים. מאד מאד אבקשו בזה, ואם ישאיל לי כ' את הס' הנזכר אז יודיעני איך אוכל להשיגו — אז אהיה לו אסיר התודה.

בין המון המקורות לקורות החסידות אשר אצלי יתנוסס לתפארה ספרו הנכבד „אבן אפל", אשר תמיד אזכירהו לטוב בהערותי. לו ידעתי כי לא אהיה למשא על כ' אז התיעצתי אתו בדבר איזה שאלות בתולדות החסידות וקבלתי תורה מפיו כתלמיד מקשיב, אך לא אעשה כזאת טרם ירשני לעשות זאת.

ספר הויכוח לר' ישראל לייביל יחסר לי גם כן ולו הואיל כ' להשאילהו לי כי אז מה טוב. יסלח נא לי כ' בטובו על אשר אטרידהו למען המטרה הספרותית הנכבדה אשר העירתני לזה. למען המטרה הזאת ולא למעני העני ממעש הנני מחכה לתשובתו ואקוה כי לא תאחר לבוא. ובזה אשאר מכבדו ומוקיר את פעולתו הספרותית.

שמעון דובנוב

P.S. אתכבד לשלוח לו את מאמרי הקצר „מבוא לקורות החסידות" אשר ממנו יבין כ' את השקפתי על כל הענין. בנוגע לפרט הייתי שמח לו קרא כ' את מאמרי השני „תולדות בעש"ט" בהוואסחאד ש"ז מאי וכ', באשר אחפוץ לשמוע דעת כ' על זה.

(ג׳ מכתבי ש. דובנוב אל מנדלי)

א

פטרבורג, XII (23) 16 1906

לידידי היקר והחביב רש״י אברמוביץ, שלום וברכה!

אל תדמה נא, ידידי, שהייתי מכון את השעה לבוא אליך בברכה רק ליום הזה היקר לכולנו — יום העשרים לדצמבר, לעת מלאת לך שבעים שנה — בתוך כל קהל המברכים. לא כן הדבר: חביב אתה עלי בכל עת ובכל שעה: זה כבר תערוג נפשי אליך. זה כבר מהרהר אני ב„תשובה״ אל ידידותנו הישנה, אל השתפכות נפשותינו בשיחה שבכתב, אם אי אפשר בעל פה. גם מעת אשר החלו ימי נדודיך בארץ נכריה, מימי העברות של אוקטובר בשנה שעברה — לא מש זכרונך מלבי, וכמה פעמים דרשתי אצל מכירי באודיסא אודותיך ומקום שבתך. אבל ידידי, כשם שאתה נעקרת מארץ מולדתך והושלכת אל ארץ נכריה, כן נעקרתי גם אני מארצי הרוחנית והושלכתי לכף הקלע של המאורעות המבהילים והטרדות הצבוריות, הצרות והדאגות, המהומות והמוראים שאינם פוסקים במשך כל התקופה הזאת. בתוך ימי הרעש האלה נתהוה גם שנוי חיצוני בחיי: עקרתי דירתי מוילנא לפטרבורג, בהיותי קרוא לקריאת שעורים בדברי ימי ישראל בבית המדרש הגבוה החפשי. בלי חמדה הלכתי לעיר המלוכה בשעה כזו: כי מה לשעורי היסטוריה אצל שפיכת דמי אחי, חורבן עמי והריסות אומתי?... לא ככוחי אז כוחי עתה. שתי השנים האחרונות עשו שמות בעולמי הפנימי, אף כי לא החריבו את מקדשי, דעותי ואמונותי. בקיץ העבר עמדתי על פרשת דרכים: או ללכת לנוח בחו״ל לשנה או חצי שנה, או להשתקע בפטרבורג ו„במ״ט שערי טומאה״ שלה. סמאל נצח — והנני מתגורר זה ג׳ ירחים עם אשתי ובנותי בעיר המלוכה, קורא שעורים בהיסטוריא בבית המדרש הנ״ל, עוסק בעניני צבור, בישיבות „הועדים המרכזים״ בעיר המרכז הזאת, — אך אין שלום לרוחי, אין לי מנוחת הנפש הדרושה לעבודה ספרותית קבועה. סר צלי מעלי, סלוק שכינה אני מרגיש, ובירחים האחרונים לא כתבתי מאומה — אלה תולדות החורבן!

ומה שלומך, ידידי היקר? נוטה הייתי לפעמים להאשים אותך במה שלא פקדתני אף במכתב קצר אחרי נסעך לחו״ל ולא הודעתני גם מקום שבתך —, אך נזכרתי שגם אני עברתי עברה זו, ובמה אצטדק? מחכה אני בכליון עינים למכתבך. הודיעני נא משלומך ומסדרי חייך בחו״ל, משלום אשתך ובנותיך אשר אתך. כמה בדעתך להשאר בשווייץ? אם חושב אתה להשתקע שם או לשוב לרוסיא? הכותב אתה, או גם ממך עבר רוח הקודש אחרי ימי הרעש?

והנני מברכך, ידידי החביב, מעומקא דלבא ליום מלאת לך שבעים שנה, לחג היובל של בחיר סופרי האומה, לחג הזה שנשקע בימי אבלנו, לחג „נדחה״ של סופר נדח ועם נדח... יגון נורא יתקפני בהעלותי על לבי, איך היינו חוגגים את היום הזה בתקופה אחרת. זוכר אני את שיחותינו הארוכות בלילות אודות עתידות ספרותנו, את ויכוחינו הנלהבים, את הימים שבהם שפכנו רוחנו איש לפני רעהו. ועתה, אוי מה היה לנו!... הנני מסיים בדמע, והנני חובקך ונושקך, ידידי

החביבי. יברכך ה׳ וישמרך וישם לך שלום, ויאריך ימיך עד אשר יחלפו הימים הרעים ותקופה חדשה תבוא בחיי עמנו. אל תשכח נא את ידידך אוהבך בכל לבו.

שמעון דובנוב

אמור נא שלום בשמי לאשתך הכבודה ולבנותיך היקרות. גם לידידנו בן עמי ולבני ביתו אני אומר שלום, ובימים הקרובים אכתוב לו מכתב מיוחד.
הנ״ל

אשתי ובנותי גאות לברכך. בני יעקב לומד באוניברסיטה באודיסא.

ב

16.XII .907

ידידי היקר, הרחוק ממני וקרוב ללבי!

רק מלים אחדות יוכל לפלוט קולמוסי בשעה זו. כשאני בא לברכך, ידידי, ליום הולדתך — מלים נובעות מלב אוהב ודואב גם יחד. זה כששה שבועות חלתה אשתי במחלת הלימפנגיטיס, ואף כי הסכנה עברה, עוד היא שוכבת על ערש דוי בבית החולים, מוקפת רופאים ורפואות. בשבתי על יד ערשה בקשה אותי לברך אותך, ידידה מקדם, גם בשמה. קח נא, אהובי, ברכת שנינו השלוחה לך מעומקא דליבא. קשה לי לחתום תחת השורות הדלות האלה, אחרי שזה כמה תערוג נפשי לשיחת רעים אתך, לשפך שיח כבשנים קדמוניות, אבל רוחי חובלה וטרדות עברו ראשי. ורק בקשה אחת לי אליך: נחמני נא בשורות אחדות ע״י שלומך ושלום אשתך. הודיעני כמה עוד תשאר בחו״ל. אקוה שגורל תשובתך זו לא יהיה כגורל מכתבך משנה העברה שלא הגיע לידי. אני שולח לך מכתבי זה על האדריסה הקודמת, ואולי כבר עקרת דירה מגיניבה!

ידידך אוהבך בכל לבו,

שמעון דובנוב

אמור נא בשמי שלום לידידנו בן עמי ולבני ביתו.

ג

(פטרבורג 8(21).I.908

ידידי היקר והחביב!

כוס תנחומים היה לי מכתבך הקצר. הנני ממהר לבשרך, כי אשתי הולכת ושבה לאיתנה, ובסוף שבוע זה תשוב מבית החולים לביתנו אחרי שני ירחי מחלה.

בשמחת לב קראתי במכתבך, שנכון אתה לשוב לארצנו „בעוד ימים מועטים״; גם מאדיסא כתבו לי כזה בימים האחרונים. אבל תמה אני: מה לך ולעבודת התלמוד תורה באדיסא? האמנם עוד לא זכית לבלות שנות זקנותך „תחת כנפי השכינה״, בעבודת הרוח, בבית בניך פה? נוטה אני להאמין שתבא לאדיסא רק לגמור את ענייניך שם, ואחר כך תבוא לפטרבורג על מנת להשתקע פה. לא אכחד ממך, שאוירה של עיר מלוכה קשה הוא בכל האופנים, אבל בכל זאת הוא טוב מאוירה

של אדיסא דהאידנא. אולי תבוא לכאן בראשית הקיץ ונתישב יחד בפינלאנד? אך עוד לנו דברים בזה, כאשר תשוב לארצנו. בכתבי היום דברי אלה המעטים, הנני חושש שמא לא ימצאך מכתבי בגיניבה וכבר עומדות רגליך ב„דרך מצרים". הודיעני נא מבואך בשלום! ושלום לך לאשתך ולב"ב, שלך באהבת רעים

ש. דובנוב

(מכתב אל ח. נ. ביאליק)

ברלין, ערב סוכות, תר"ץ

לידידי היקר ר' חיים נחמן ביאליק שלום וברכה!

מוכן ומזומן הייתי להתיר את נדרי האוסר עלי השתתפות באספות פומביות ולבוא אל האספה ששמך נקרא עליה, אלולי קבלתי התראה במאורע זה: באחד הימים האחרונים נכנס בי איזה דיבוק (באצילא בלע"ז) והעלה מדת חומי יותר מכפי הרגיל. ואע"פ שבהשבועות ידועות עלה בידי לגרשו, בכל זאת יעץ לי הרופא להמנע מצאת החוצה בשעות הערב, שאז מתהלך בעיר דיבוק הגריפפ"א הרודף אחרי בימי השתנות האויר בחדשי החורף ומשיג אותי לרוב ב„שעת עבירה" באספות. וכך נמנע ממני העונג לשמוע הרצאתך באספה הבאה. סלח נא לי, ידידי היקר על פרישה זו מאונס.

מתעתדים היינו אני ואשתי לבקר את אשתך בבית החולים, ועכשיו כששבה לביתך בשלום נבוא אליך אי"ה בשבוע הבא באחת משעות הצהרים, שתקבע אותה על פי הדיבור בטיליפון.

ושלום לך ולרעיתך, שלך באהבה,

ש. דובנוב

(מכתב אל מ. אונגרפלד)

ברלין, 25.IV 1927

אדוני הנכבד!

תודה בעד גליון „הארץ" שבו נדפסה שיחתנו. בכלל נמסרה השיחה באופן מדויק, ורק בשני מקומות מצאתי בטוים שאינם מדויקים: א) אמרתי שמקוה אני לעלות לא"י לפסח תרפ"ח, אבל לא להשתקע שם; ב) את העתונות העברית מארץ ישראל אין אני קורא מפני ריחוק מקום, אבל בעתונות היהודית בחוץ לארץ הקרובה למחיצתי אני מעיין כדרכי תמיד, ומעולם לא עבר עלי יום אחד בלי שעה קלה של קריאה בכתבי העת.

בברכת שלום והגות כבוד

ש. דובנוב

מכתבי ש. דובנוב לבן־עמי (ז'נבה)[1]

א.[2]

8 בינואר 1907

— — בנסעי לנוח ל— — הישגתי ברוב עמל את כתבתך. רציתי לכתוב לך, אולם שם התברר לי, כי שכחתי את הכתובת בפטרבורג. בחזרי הנה שקעתי שוב בעניינים ובדאגות, על כן שולח אני לך גלויה זו, כמבשרת למכתב מפורט יותר, לעת־עתה תוכל לדעת על הנעשה עמדי ממכתבי לש. אברמוביץ[3]. (האם קיבלת אותו ממנו?). כתוב על הנעשה עמך מבלי לחכות לכתיבתי. דרישת שלום חמה מכולנו לקלארה[4] ולילדים, שלכם ש. דובנוב.

ב.

פטרבורג, 16—3 ביוני 1914.

רע יקר, בחוברת ב' של ה„סטאַרינה"[5], היוצאת לאור בימים אלה, באו זכרונותיך, רק הפרק הקטן האחרון נדחה, משום מחסור במקום לחוברת ג', שתצא בסוף אוגוסט. הנני מקווה לקבל ממך את סיום זכרונותיך תוך חודש יימים. תיקוניך לפרקים הראשונים צוינו בקשר עם מכתביו של ל. טרכטנברג פאריס, ששלח כמה תיקונים זעירים. הנני לברכך עם עטיפת סיפוריך במלבושנו הלאומי.[6] אשריך שזכית להכניס את ילדי רוחך בבריתו של ישראל. מוריה תפרסם בעברית את ה„היסטוריה" שלי ואני שש על תרגום זה יותר מעל התרגום הגרמני, היוצא לאור בברלין. „עתון החודש" הוא כתב־עת ממדרגה ב' הידוע מעט, אם כי תפוצתו רבה. לא יכולתי בשום אופן להתקשר עם המערכת שלי. מוניה[7] היא עתה בפינלנד בקיטנה.

בברכת ידידות — ש. דובנוב

ג.

פטרבורג, 27—14 ביוני 1914.

רע יקר, רק אתמול שלחו לי מהצנזורה על הספרים הבאים מחו"ל את „כתבי בן־עמי", הצנזור היהודי קרא את הספר בעיון ובתשומת־לב (כל הדפים גזורים). תודה עבור המתנה. ההוצאה נאה מאוד, ועד כמה שהספקתי להציץ,

---

1. חמשת המכתבים נמסרו למערכת ע"י בנו של ח. מ. בן־עמי, ד"ר מיכה בן־עמי. המכתבים א'—ד' תורגמו מרוסית (המלים העבריות הבאות בהם נדפסו באותיות־מרים), מכתב ה' נכתב עברית.
2. המכתב כתוב על גלויה ועליה תמונת רחוב בויבורג (פינלנד). הקצה העליון משמאל — פגום.
3. מ. מוכר־ספרים.
4. אשתו של בן־עמי חיה (קלארה) בן־עמי, אחותו של ד"ר הלל יפה.
5. הרבעון לתולדות ישראל „ייבריייסקאיה סטאריינה", שיצא אז בעריכתו של ש. דובנוב.
6. ב־1914 הוציאה הוצאת „מוריה" (אודיסה) קובץ סיפוריו של בן־עמי בתרגומיהם של ח. נ. ביאליק וברי־טוביה.
7. בתו של ש. דובנוב — סופיה (לאחר מכן סופיה אהרליך).

תורגם הספר כראוי; רק תמונתך הזכירה לי סיפור עגום אחר — על חיים בלי שמחה, על מצב־רוח של עצב מתמיד, שנפלו במידה זו או אחרת בחלקם של כל בני־דורנו... קיבלת, בודאי, את חוברת ב' של „סטאַרינה" (ואת שכר הסופרים המגיע לך עבורה). מקווה הנני לקבל את סיום כתב־ידך לפני נסיעתי, נוסע אני ב־14—1 ביולי לליבה של פינלנד לחודש ימים. שלך ש. דובנוב. דרישת שלום לבבית לקלארה ממני ומאשתי.

ד.

פטרבורג, 23—10 למרס 1917.

רע יקר, מכתבך מ־21 בינואר (ללוח הגריגוריאני) קיבלתי ב־26 בפברואר (ללוח היוליאני), כאשר התחוללה אצלנו המהפכה, שחידשה לפתע את פני רוסיה, איני זוכר אם כתבתי לך בזמן האחרון. קרוב לחודש שכבתי במיטה חולה שפעת; עתה מבריא אני וחוזר לחיים הרגילים, המרכבים והרועשים שלא לפי כוחותי. ערב פסח הוכרז דבר האמאַנסיפציה שלנו, שלגביו, חושב אני, לא ימצאו אפילו אצלך מילות התוכחה הרגילות[8]. קיבלנו חרות אזרחית ומדינית ומתכוננים אנו לניסוח התביעות הלאומיות באספה המכוננת. לשם כך תיקרא ועידה יהודית. כל זה, כמובן, יקבל צביון מיוחד לאור האיום של המלחמה, אולם נקווה, כי גם זה יסתיים. דורנו עבר את תקופת האינקביזיציה הרוסית. הדור הבא יראה ימים טובים יותר. במהרה אביע בעתונות את דעתי על מאורעות היום. במהרה תופיע פה ובאמריקה ההיסטוריה של עשרות השנים האחרונות, כתוב לי מעשיך, הכן זכרונות ל„סטאַרינא". החוברת תתאחר הפעם.

לוחץ אני את ידך שלך — ש. דובנוב.

אידה[9]) דורשת בשלומך מקרב לב.

ה.

יוהאניסבאד שבביהם, „בין המצרים" תרפ"ה.

לידידי היקר ר' מרדכי בן־עמי, שלום וברכה לך ולביתך.

בבואי היום לברכך למועד חג השבעים לימי חייך, הנני מעלה על זכרוני את זכר „הימים ההם", כשישבנו יחד באודיסה בכנופיה של סופרים. כולנו שרויים היינו בצער האומה, ואתה עלית על כולנו: שמאי הקפדן היית בתוכנו ונדמה לך, שבכל ימי חיינו בעולם הזה הם יומא אריכתא של תשעה באב (לא לחנם נולדת בתשעה באב). אבל עתה, בהשקיפך לאחור, הלא תודה, שימי יצירה היו לנו הימים ההם, שלא הרינו לריק ולא ילדנו לבהלה. גם אתה היית בתוך מניעי הגלגל הסובב בדברי ימינו האחרונים, ועל זאת יודוך אחיך הבאים עתה לברכך לעת זקנה.

---

8. ד"ר מ. בן־עמי מעיד: „אמנם רק בפעם הראשונה בשעת קריאת עתונים הופיעה על פניו ארשת שמחה, אבל לא על המהפכה עצמה, כי אם על הנס שהתחולל בלי שפיכת דמים, על מלים אלה („בלי שפיכת דמים") חזר כמה פעמים בהתפעלות. אולם התנגדותו להשתתפותם של היהודים במדיניות ובשלטון הרוסי לא פגה. הוא לא זז מהעקרון שנקט בו, שאין לבזבז כוחות העם בארץ נכריה".

9. רעיתו של ש. דובנוב.

הנה זכית, ידידי, — אחד מן הראשונים שבחובבי ציון — לעלות לציון ולהשתקע בה. ובמה אברכך? שבארץ חמדתך תשקוט סערת רוחך ואחרי ימי הרעש תזכה לימי מנוחה ושלווה במסבת בני ביתך (גם ברוכים יהיו) ורעיך — יתר הפליטה מאנשי שלומנו.

הנני שולח מנחה קטנה — שלושת כרכי ספרי „דורות האחרונים" בעברית, בכרך הראשון תמצא הרבה ממה שהיה מרעיש את רוחנו „בימים ההם". לצערי, נשמט בטעות שמך מתוך רשימת סופרי ה„ווסחאד"[10], אולי מפני שקשה היה לצרף אותך למניינם וגם לקבוע לך מדור מיוחד; אבל במהדורה הבאה אמלא את החסר.

לא ידעתי עד היום את מקום שבתך וגם עתה איני יודע את כתובתך בדיוק, והנני שולח מכתבי זה וגם את הספרים ע"י ידידנו ר"ח רבניצקי. מיום שראיתיך בברלין לא קבלתי ממך שום מכתב, ואני כבר חכיתי לידיעה ע"ד מצב בריאותך ובפרט מחלת עיניך, האם נשתנה מזלך בשנוי המקום? ומה שלום אשתך ובניך ובנותיך?

אשתי דורשת לשלום כולכם באהבה.

ידידך הנאמן — שמעון דובנוב

נ. ב. בימים הראשונים לאבגוסט אשוב לברלין לעבודתי. מפני חילוף־דירה לא אוכל להודיעך את כתובתי, אבל מפי ידידנו רבניצקי תדענה בזמנה.

---

10. ד"ר מ. בן־עמי מעיד שאביו נפגע מאד על קיפוח זה. אך הוא קיבל מכתב זה בשתיקה גמורה. לא ענה עליו למרות הפצרת ידידיו, ולעולם לא כתב עוד לדובנוב. ואמנם ש. דובנוב לא הספיק עוד לתקן את המעוות. הדבר תוקן במהדורות הבאות ע"י המתרגם בריך קרוא.

*

שני מכתבים של ש. דובנוב לאליעזר צ'ריקובר

אליעזר צ'ריקובר (1868—1928) מראשי ההסתדרות הציונית ברוסיה, יצא את ברית־המועצות לגרמניה ב־1921. ב־1925 עלה לארץ־ישראל. שני המכתבים שמורים בארכיונו הנמצא בארכיון הציוני המרכזי בירושלים (תיק 8, A 1163). הראשון תורגם מרוסית. השני כתוב עברית על־גבי גלויה.

*

פטרוגרד 20.2.1921

מר צ'ריקובר הנכבד מאד,

הואל־נא בטובך להודיעני האם עדיין במוסקבה אחיך אליהו[1] והאם קיבל את כתב־היד של המאמר ואת המכתב ששלחתי לו בדרך־הזדמנות. אם אין הדבר ידוע לך, אַל תמנע־נא מלשאול במברק את מ. קריינין[2] (את כתבתו לא אדע) האם קיבל ממר סרבריאני ומסר לאחיך ולדובינסקי את החבילות הנ"ל. מאד אודה לך על שרותך זה.

בכבוד רב — ש. דובנוב

---

1. אליהו צ'ריקובר (1881—1943), אחיו של אל. צ'ריקובר, היסטוריון וסופר, כתב רוסית ואידיש.

2. מאיר קריינין (1867—1939), עסקן ציבורי ברוסיה, ממייסדי ה„פאלקס־פארטיי". נפטר בארץ־ישראל

ברלין, ער"ה תרפ"ג [3])

לידידי הנכבד ר' אליעזר צ'ריקובר, שלום וברכה.

קח נא, ידידי, את ברכתי לראש־השנה החדשה הבאה עלינו בתוך הגולה החדשה — גלות ברלין, נצטערתי מאד שלא מצאתני בביתי בשבוע העבר בשעה שבקרתני, ואני חפצי לראותך ולהמשיך שיחות לנגפור.[4]) אקוה לבקרך במעונך בקרוב, אחרי שיהיו לי יותר נהירין שבילי דברלין, ואולי אבוא אליך ביחד עם אחיך ר' אליהו שיהייה לו למורה דרך.

בברכת שלום וידידות — ש. דובנוב

---

3. תאריך המכתב לפי הלוח הכללי: 22.9.22.
4. לנגפור, מקום על־יד דנציג, שבו התגורר זמן־מה אל. צ'ריקובר.

מכתב של ש. דובנוב לאליעזר אטינגן [1])

מיז'א־פארקס [2]) 2.11.1933

מר אטינגן הנכבד מאד.

הואל־נא בטובך לשמוע את דברי המוכ"ז, מומחה צעיר לחקלאות, המשתדל זה זמן רב במשרד הארץ ישראלי דפה לקבל רשיון־עליה לארץ־ישראל. מצבו הוא עתה כזה, שאינו יכול להמשיך ולהשאר כאן בלי עבודה וכל תקוותו היא על רשיונות העליה שינתנו בחודש דצמבר. הנני מבקשך, וכן את ידידנו הרב נורוק, לתת לו בענין זה כל סיוע אפשרי.

בברכה, ש. דובנוב

---

1. אליעזר אטינגן, מראשי הציונים בלטביה. המכתב, הכתוב רוסית במקורו, שמור בארכיונו, הנמצא בארכיון הציוני המרכזי בירושלים (תיק A/151/30).
2. מיז'א־פארק, פרבר קייטנות ע"י ריגה. ר' י. מאור, „ש. דובנוב בתקופת ריגה", „העבר", חוב' ח', עמ' 27. לא עלה בידינו לברר מי הוא המומחה לחקלאות הנזכר במכתב זה.

מכתבו של ש. אנ־סקי לבן־עמי [1])

פטרבורג, 27 בנובמבר 1908.

מר בן־עמי הנכבד והיקר,

לאחר מאמצים ממושכים עלה בידי קבוצת סופרים יהודים השוכנים פה לארגן חברת מניות להוצאת עיתון יהודי־רוסי בשם „ייברייסקי מיר" („העולם היהודי"), שיתחיל לצאת לאור בינואר הממשמש ובא. על אופיו ומטרותיו של כתב־עת זה תוכל לעמוד לפי התכנית הלוטה פה. בקשר למדור הספרות היפה, שאני הנני עורכו, הציבה המערכת לפניה כמטרת־יסוד להביא בפני קוראיה את מיטב החיבורים של היצירה היהודית האמנותית בכל שפה שיכתבו (נביא תרגומים מכתבי־יד).

אליך, בן־עמי הנכבד מאד, פונה אני בין הראשונים בבקשה שלא תמנע

---

1. המכתב, הכתוב רוסית במקורו, נמסר למערכת ע"י בנו של ח. מ. בן־עמי, ד"ר מיכה בן־עמי.

מאתנו את השתתפותך [2]), שאנו מעריכים אותה מאד. ואם אפשר הדבר — לשלוח לנו את יצירתך כבר לחוברת הראשונה של ירחוננו, המערכת החליטה לפרסם בחוברות הראשונות רשימות לא גדולות ומושלמות בהיקף של אחד וחצי גליון דפוס. עד אשר לא יעמוד העתון על בסיס חמרי מוצק, מוצאת המערכת כאפשרי לשלם עבור כל היצירות הבלטריסטיות הנוגעות של 60 רובל לגליון דפוס.

מקווה אני כי לא תמנע מאתנו את עזרתך היקרה לנו, ובמסרי לך מראש את תודתה העמוקה של מערכתנו, אצפה לתשובתך המהירה ולכתב־ידך.

בכבוד רב מקרב לב

ש. רפופורט (ש. אנ־סקי).

---

2. בן עמי נענה להזמנה וב„ייברסקי מיר" נדפסו ספורו „חברים" וכן זכרונותיו על הפרעות באודיסה במאי 1881 על ההגנה העצמית שפעלה בעיר (ר' תרגום עברי ב„ספר הגבורה", ח"ב).

שני מכתבים ממנדלי מוכר־ספרים לבתו חנה אברמוביץ

כשחזר מנדלי ב־1908 מג'ניבה לאודיסה, השאיר את תיק המכתבים, שנתקבלו אצלו בשנות שבתו שם, אצל בתו חנה, שהשתקעה אחר כך כרופאה בכפר צרפתי סמוך לגבול השווייצי. בשנת 1943, נאסרה הד"ר חנה אברמוביץ על ידי צרפתים משתפי פעולה עם הכובש הגרמני ונשלחה למחנה ההשמדה לאושביץ. האכר הצרפתי שבביתו התגוררה בתו של מנדלי, מסר לחיילי „הבריגאדה העברית" שעברו שם, תיק תעודות שהשאירה בידו בתו של מנדלי בשעת מאסרה ובתוכו גם המכתבים שנתקבלו אצל אביה בשנות שהותו בשביצריה וכן ארבעה עשר מכתבים בשפה הרוסית, שערך מנדלי מאודיסה אל בתו, ושנים מהם, שנתרגמו לעברית על ידי ד"ר י. סלוצקי, מובאים בזה (תיק התעודות הובא לארץ על־ידי חיל הבריגאדה העברית מר גוסט ונמסר לבית ביאליק).

המכתב הראשון נכתב בשעה שחגגו בכל תפוצות ישראל את יובל השבעים וחמש של מנדלי ונראה שהמסיבות והבנקטים הרבים שנערכו אז לכבודו וכן מכתבי הברכה הרבים שהגיעו אליו מכל קצות העולם, גרמו הנאה גדולה לסבא.

במכתב השני מבשר מנדלי לבתו, כי בנו מאיר, שעבר בשעתו לדת הפראבוסלאבית כדי שיוכל לשאת לאשה את בחירת לבו הנוצרית, חזר עתה — לאחר המהפיכה ברוסיה בתרע"ז — לחיק היהדות ולבו של מנדלי נתמלא שמחה והוא מזמין את בתו לבוא אליו לאודיסה ולהשתתף עמו בשמחתו זו.

המביא לבית הדפוס **מ. אונגרפלד**

*

חוה היקרה והחביבה! סלחי לי יקירתי שלא כתבתי לך זה זמן רב. בזמן האחרון לא הייתי שייך לא לי ולא למשפחתי. חג היובל הזה הוגיעני עד מאד. הוא נמשך כבר כחודש ימים. היו כאן קבלות־פנים ובנקטים ותיאטרון. הציפו אותי, פשוטו כמשמעו, בטלגרמות, באדריסאות של ברכה ובמכתבים, שבאו, בלי כל גוזמא, מכל קצוי תבל. בחרו בי כחבר־של־כבוד בחברות רבות ושונות. כל זה נמשך גם עתה, ויש לשער שלא יגמר במהרה. חבל מאד שלא נוכחת בחג גדול זה, ומה שמכאיבני ביותר, ששום מכתב לא קבלנו ממך כל אותו זמן. דבר זה מצערני מאד. התמלאתי אפילו דאגה. מה קרה לך חביבתי? בקבלך מכתבי זה עני לי תיכף ומיד. יודעת את, אם ירצה השם, חושבים אני ואמא לבוא אליך בקיץ. ראי

שתהי בת־חייל ותקבלינו בשמחה, במצב רוח מרומם וטוב, כדי שנוכל בדרך זו לנוח אצלך זמן־מה. האם שבעת־רצון את מדירתך, מבעל־הבית? אם כן, מסרי לו ממני דרישת־שלום לבבית.

אוהבך עד מאד ומחבקך —

א ב א

*

אודיסה, 13/31.1.19111

חוה היקרה והחביבה! הנני מברך אותך לחג הפסח, לראשית האביב. האביב אצלנו עתה נהדר, מלא־אור, חמים, לסדר השני בא וולודיה. ממאיר התקבלה היום טלגרמה ובה כתוב: „רצונך נעשה, אקוה כי הפרוצדורה לא תאריך, הננו מנשקים אותך, מאיר, קלארה".

כולנו, ברוך השם, בריאים. אנא בתי היקרה, הרגעי בנידון זה. רואה את, חסדי הבורא לא תמו. אם את כל כך מתגעגעת לנו, בואי אלינו. אני ואמא נהיה שמחים לאין־שעור לבואך. הננו שוכרים כבר קייטנה. היא טובה מאד, רחבת־ידים. בעזרת השם נבלה את הקיץ בשמחה ובטוב.

להתראות, יקרה, הנני מנשקך בכל עוז

שלך —

א ב א

אודיסה, 28.3.17

אגרות מ. פרוזר לי. ל. גורדון[1]

הובאו לדפוס ע"י ש. ברימן

משה הכהן פרוזר[2] נולד בכ"ה בטבת ת"ר (1 בינואר 1840) בעיירה קיידאן שבפלך קובנה. הוא קיבל חינוך מסרתי, וכבר בילדותו התפרסם בכשרונותיו, בייחוד בכוח־זכרונו. בהיותו בן שבע ידע פרק בתלמוד, שלמד מפי אביו שלמה זלמן, שהיה אדם גדול בתורה, מופלג בחסידות, תקיף בדעתו ושוקד כל ימיו על מפעלי צדקה וגמילות־חסדים לנזקקים. אף־על־פי שהוא עצמו היה עני מרוד והתפרנס ממלאכת־המלמדות. בן אחת־עשרה נתקבל פרוזר לישיבה הגדולה של ר' משה"ל חיים"ס בקיידאן, שאליה נהרו צעירים וגם באים בימים מכל ערי ליטא, כדי ללמוד תורה אצל ראש־הישיבה הנודע, והוא, פרוזר, זכה כאן לכינוי „העילוי מעבר הנהר". בגיל שלוש־עשרה ידע כמעט בעל־פה את כל התנ"ך, ולאחר שנה היו שגורים על פיו מסכת ברכות, סדר מועד, סדר נשים וסדר נזיקין עד תומם. בשנת 1854, כשלא היה עוד בכוח אביו, שהיה מטופל במשפחה גדולה, להחזיק את פרוזר על שולחנו — נדד זה האחרון ברגל לעיירה יאנובו שבפלך קובנה, מקום מושבה של אם־אביו, שהיתה בעלת בית־מרזח. כאן שהה שלוש שנים והמשיך בהשתלמותו במחיצתו של הלמדן הנודע בדורו ר' השיל משווינצאן. ביאנובו, שבה לא היה פרוזר נתון עוד לפיקוחו החמור של אביו, התחיל לקרוא ספרי השכלה וחקירה, ורבים מהם, בכללם „אהבת ציון" לא. מאפו וחיבורי מ.א. גינצבורג (רמא"ג) וי.ב. לוינזון (ריב"ל), למד בעל־פה. בפרק־זמן זה ניסה גם למשוך בשבט סופר. עם השתקעות אביו ביאנובו באו ימים קשים לפרוזר „שנתחמץ", והוא נמלט באחד הלילות ברגל לפונייבייז' שנחשבה בימים ההם לעיר מתקדמת יחסית. גם כאן למד בישיבה הגדולה, שבראשה עמד מאיר שו"ב, והתפרנס מאכילת „ימים" על שולחן הרב וקרובי־משפחה. עד מהרה קצה נפשו בתלמוד ובאורח־החיים של בחורי־הישיבה הצבועים ונתפתה על־ידי שמשו של בית־המדרש לשאת אשה. לאחר חיי־משפחה אומללים במשך חצי שנה בבית חותנו וחותנתו, שרחשו איבה לפרוזר כלמשכיל ואפיקורוס,

---

1) האגרות 1—4, 8, 10—29, 31—33, 36 הן מארכיונו של שאול גינזבורג ז"ל ונמסרו לפרסום ל„העבר" על־ידי מר יצחק ריבקינד והפרופ' שמעון הלקין. תודת המערכת והמביא לדפוס נתונה להם על כך; האגרות 5—7, 9, 30, 34, 35, 37—46 הן מהאוסף של י. ל. גורדון שבגנזי בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. יש לציין, שלא כל אגרות פרוזר לגורדון הגיעו לידינו. כך, למשל, ידוע לנו מתוך „אגרות י. ל. גאַרדאָן", הוצאת י. וייסברג (וארשא 1894), I, 77, שכבר ב־1862 היו קשרי־מכתבים ביניהם, ואילו האגרת הראשונה שבצרור שלנו היא מיוני 1866; ואף משנה זו לא נשתמרו כמה אגרות של פרוזר, שגורדון מגיב עליהן ב־13 באפריל, שם, עמ' 102.

האגרות ניתנות כאן בשלימותן וכצורתן — על כתיבן המיוחד, לעתים הבלתי־עקיב, ועל השגיאות הדקדוקיות שבהן — אך להקלת הקריאה תוקנו פה ושם סימני־הפיסוק.

2) הפרטים על פרוזר שאובים בעיקר מתוך: א) הרשימה האוטוביוגראפית שלו (עד שנת 1888), שנתפרסמה על־ידי י. ח. זאגורודסקי ב„המליץ" 1895, גל' 81, עמ' 2—4 (סיכום הרשימה נדפס ב„ספר זכרון" של מערכת „האסיף", וארשה 1889, עמ' 200); ב) מאמרי־ההספד עליו ב־1895 ב„המליץ", גל' 73, עמ' 1, „הצפירה", גל' 76, עמ' 357, ה„ווסחוד" השבועי (רוסית), גל' 15, עמ' 410—411 ו„לוח אחיאסף", III, 409—410; ג) חליפת־המכתבים בינו לבין מ. ל. ליליינבלום, שראתה אור ב„חטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, II (קראקוב תרע"ב), 262—268, 271—282, 293—296; ד) וה„זכרונות ע"ד האר"ז" מאת א. ש. פרידברג ב„ספר השנה", I (וארשה 1900), 244, 247—249.

עבר לווילנה, מתוך כוונה להכשיר את עצמו לכניסה לבית־המדרש לרבנים שבעיר זו. כחצי שנה למד בה את הלשונות הגרמנית והרוסית מפי תלמיד של אותו מוסד ומצא את פרנסתו בדוחק רב משיעורים פרטיים. משנודע מקום־המצאותו לאביו — איים על בנו, שיבוא לווילנה וימסור אותו לעבודת־הצבא. לנוכח איום זה החליט פרוזר לבקש מקלט בז׳יטומיר, הרחוקה מיאנובו. הוא עשה את דרכו לכאן — מהלך 700 וארסטאות (למעלה מ־700 קילומטרים) — ברגל במשך שלושה שבועות וחצי. מצויד בהמלצות ממרדכי פלונגיאן, קלמן שולמן ואנשי־שם אחרים בעולם ההשכלה פנה פרוזר לעזרתו של המשורר והמחנך יעקב אייכנבוים, ששימש מפקח בבית־המדרש לרבנים בז׳יטומיר, והלה הטיל על ארבעה מתלמידיו המצוינים להכשיר את פרוזר לכניסה למוסד זה. בינתיים פקע תוקף דרכונו, ולא היתה אפשרות, מסיבות שונות, לחדשו. מחמת עגמת־נפש נפל פרוזר למשכב, ומשהחלים מחליו — שב לווילנה בתקווה, שיעלה בידו להשיג דרכון ולהגשים את תכנית־ההשתלמות שלו. אך תקוותו זו נכזבה, הואיל וחותנו מת, והוא, פרוזר, היה אנוס לקבל על עצמו את הדאגה לכלכלת אשתו ובתו, שלאחר מות החותן נשארו בחוסר־כל, ולהשתקע בפוניבייז׳. בה הכיר מקרוב את י.ל. גורדון ואת הסופר והמחנך יצחק רומש, ולפי המלצת גורדון התבסס כאן כמורה פרטי. בשנת 1863 עבר לקובנה, שבה התיידד עם אברהם מאפו, והמספר המפורסם העריך מאוד את סגולותיו הנדירות של פרוזר כמחנך. בעיר זו עסק בהוראה במשך כשבע שנים, והיתה זו, כהודאתו, התקופה הטובה בחייו, שכן בה זכה ללמוד הרבה בדרך אבטודידאקטית ולהרחיב את אפקיו וגם לראות ברכה רבה בעמלו, כמורה מפיץ דעת וכעסקן בשדה ההשכלה. כך, למשל, עמד לימינו של ליליינבלום במאבקו עם האדוקים בווילקומיר וסייע לו לעבור לאודיסה. כן הושיט עזרה לצבי (הרמאן) שפירא לשם השתלמות בחוץ־לארץ. בשנת 1865 התחיל פרוזר לפרסם את דבריו בעתונות העברית, על־פי־רוב שלא בחתימת שמו. הפסבדונימים שלו היו: „עזרא מהר שפר", „בן־עמרם הפראזי", „אני הגבר", „הר״ן". על פעילותו של פרוזר בתקופת־קובנה ניתן לעמוד גם מתוך אגרותיו לגורדון, המתפרסמות להלן. בשנת 1870 עבר לפטרבורג, שבה כיהן עד סוף ימיו כמורה הלשון העברית, יסודות הדת היהודית ותולדות ישראל בבית־הספר של א. ברמאן ובבית־החינוך ליתומים מיסודה של הבארונית גינצבורג; כמורה פרטי למקצועות העבריים בבתי עשירי־העיר; וכעוזר במערכת „המליץ". בתפקיד אחרון זה שימש כמזכירו של העורך (ולעתים כעורך בפועל), כמסגנן וכמגיה. כן היה אחראי בעתון הנדון למדור „בארצנו", שכלל כתבות וידיעות על המתרחש בקהילות ישראל ברוסיה, ואף תרגומים של מאמרים וידיעות מתוך העתונות הרוסית והאירופית בלשונות שונות על ענייני היהודים ברוסיה. גם תקופת־פטרבורג באה על ביטויה באגרות שלפנינו. — מן הראוי לציין, שלמרות פעילותו הספרותית הענפה והממושכת, שמחמת ענוותנותו היתירה היתה ידועה למועטים בלבד, ראה פרוזר את עיקר ייעודו במלאכת־ההוראה, והוא היה גאה מאוד — כהודאתו לידידים — על הישגיו בתחום זה. פרוזר נפטר בערב־פסח תרנ״ה (8 באפריל 1895) [3].

למכתביו של פרוזר נודעת חשיבות ספרותית והיסטורית כאחת, שכן מתוארים בהם בנאמנות, בבהירות ובכושר־עיצוב מצבים והתרחשויות מעניינים

---

3) ראה „הצפירה" 1895, גל׳ 76, עמ׳ 357.

בחייו הפנימיים של הקיבוץ היהודי ברוסיה, בעיקר בליטא, במחצית השנייה של שנות השישים ובתחילת שנות השבעים, שהן בעצם נקודת־שיא בתולדות מאבקה של תנועת ההשכלה להתחדשותו התרבותית־החברתית של קיבוץ זה ברוח־הזמן. במיוחד מפיצות תעודות אלו אור על חלקם המכריע של גורדון וליליינבלום באותו מאבק.

1

Kowno, den 20ten Juni 1866.

שלום וברכה לך, אדוני הדגול מרבבה, ה' יהודה ליב גאָרדאָן!

אחרתי להשיבך על מכתביך [5], אשר הגיעו אלי עם ספרי האינסטיטוט [6], כי טרוד הייתי כל הימים בדרך ארץ, בבוא אלי רעיתי ונפשות ביתי לבקרני בקאָווּנא, ואת כל עתותי הנשארות לי מעבודתי אצלתי בעדנה; גם לא מצאתי הזדמנות לשלוח לך ספר „חקר דבר" [7], אשר בקשת במכתבך האחרון [8], ולא חפצתי לבוא לפניך ריקם. ועתה, אדוני, תקבל בזה את הספר הזה, אשר אנכי שולחו אליך בתורת שאלה (כי שאול הוא גם אתי), גם ברכתי ותודתי על טרחתך להמציא לי ספרי האינסטיטוט.

מה נעמו לי דבריך וחן שפתותיך, הנוטפות מור ואהלות, במכתבך הראשון השלוח ע"י פאָסט [9]. קראתיו לא אחת ושתים, ועוד לא שבעה נפשי לקרותו; רוח העצב, השורר בקרבו ממראה עיניך הטהורות בעיר המצערה אשר בקרבה אתה יושב, רוח העצב הזה חלף ועבר גם על פני בקראי דבריך, וכציר אמן הפלאת לתאר עלי גליון בקסתך הנפלא כל יצרי ומעללי אחינו בערים הקטנות כעיר טעלז — איתן מושבך; גם האיש, אשר מעולם לא דרכה כף רגלו על אדמתה, יראה בעיני רוח כל תכונתה ותכונת יושביה ע"פ הציור הנאמן והיצורים אשר אתה יצרת ונפחת בם נשמת רוח חיים [10]. לא אהלל מעשי ידיך אלה, אשר אך כנערת ופשתים המה מול מעשי ידיך הרבים והעצומים, אשר קנית לך [בהם] שם־עולם, ויודו חכמים עוזז רוחך ואמץ פעולותיך; אך גם מקטנות האלה אנחנו רואים, כי חגבים אנחנו למולך, ולא אחד בנו, אשר שאר רוח לו להעלות כל הגיוני רוחו על הספר כמוך.

---

4) התאריכים לספירת הנוצרים באגרות פרוזר הן לפי המניין היוליאני (הישן), שהיה נהוג ברוסיה עד 1918.

5) כאן מדובר על מכתבים, אך ל„אגרות יל"ג", I, 102—103, נכנס מכתב אחד בלבד.

6) הכוונה לפרסומי „המכון לקידום הספרות הישראלית" (Institut zur Förderung der israelitischen Literatur — חברה להוצאת ספרים, שעם מייסדיה וראשיה נמנו ל. פיליפסון, א. ייליניק וי. מ. יוסט ושמרכז־פעולתה היה בלייפציג. בתקופת קיומו (1855—1873) הוציא ה„מכון" שורה ארוכה של חיבורים בלשון הגרמנית בחכמת־ישראל ובספרות יפה וכן כתבי־סנגוריה על היהודים והיהדות.

7) חקר דבר (וארשה 1865), קובץ מאמרים, המוקדשים בחלקם להערכת הספרות העברית החדשה, מאת אברהם אורי קובנר (1842—1909), מבקר ופובליציסטן עברי בשנים 1864—1868; לאחר מכן סופר רוסי.

8) מכתב זה לא נשתמר. 9) נדפס ב„אגרות יל"ג", I, 102—103.

10) הרי קטע אפייני, כמעט כולו בפרוזה חרוזה, מתוך מכתב חשוב זה: „כל הדברים שאמרת על אודות פאָניוויז אמורים גם מטעלז, סדנא דארעא חד הוא! כזאת כן זאת הנה ערים נכחדות, צברי בתי הרס, גלים נצים, לא ישבו בם משכילים וחכמים ולא יגורו סופרים ומליצים, כי אם גדודי אנשים משחרים לטרף והמון עבדים נצים, מעט מהם סוחרים בסחורת פרוסיה במעשה צעצועים ובפטורי ציצים, ושאריתם משמרים הבלי שוא קנאים ובעלי חצים, או חובשי בית המדרש ומחשבי קצים, וכלם ישנים שנת מרמיטא נרדמים בחזקה ואינם מקיצים, עומדים על עמדם בקשיות ערף בשלוה ובטחון, שלא יזיזום ממקומם רוח המושל ורוח הזמן וכל הרוחות; ואילו האחד שיפול ביניהם ועיניו פקוחות, או אשר שת לו אלהים מעט חכמה בטוחות, כל ימיו יהיה איש מכאובות וחסר מנוחות, יתנו בברותו ראש ולצמאו ישקוהו מים מלוחים מנודות נפוחות".

דרישותיך השתים, הנדפסות בגוב [ערנסקיא] וויעד[אמאסטי][11], קראתי ג"כ ביום אשר יצאו הנו"מ[12] מתחת הדפוס, ומשכילי מביני העיר רוממו אותן על לשונם. גם השיר בלשון יהודית „דער מוטטער אבשיעד"[13] יצא שמו בכל העיר, וזקנים ונערים, גם עלמות נכבדות, נהרו אלי מכל קצות העיר לתת להם את הנו"מ קול מבשר[14], אשר בו הוא נדפס, כי סוכן אנכי על המליץ[15] וקו"מ[16] בקאוונא והסביבות. השיר „הקיצה עמי", הנדפס בכרמל נומר 1[17], קראתי ברב עונג; ואחרי קראי אותו בבית ה' גרשטיין באו ה' נאוויידעל וראטהשטיין לקרותו, כי גם שמע השיר הזה משך רבים בכוחו.

ע"ד האיש אליאשעוויטץ[18] הנוכל שמעתי ספורים מספורים שונים. האיש הזה ברח מווילנא, כי נושים רבים באו לקחת אותו לבית האסורים, ועתה הוא מתגורר בפולין, בוארשא והסביבות; ואנכי שמעתי אומרים, כי המיר את דתו[19]. ומה תעשה לספרך „שירי יהודה"[20], הנמצא בידו?

הג"ג[21]) פאן קויפמאנן[22] שכן כבוד בעירנו בשבוע העבר, מיום השני בלילה עד היום החמישי, וכל אזרחי ואצילי העיר קבלוהו בקול ששון ותרועה, ויכבדוהו באורים איללומינאטיאן). אין קץ לכל הכבוד וההדר, אשר הראו לו יושבי העיר. לפי דברי השטאטיסטיקער[23] ממדליקי הנרות, דלקו כמיליאן לאמפען[24] בעלי גוונים הרבה בכל העיר. גם מאורי אש בשמים (פייערווערק)[25] לא נעדרו. זקני העיר הגידו, כי מעולם לא היתה איללומינאטיאן כזאת בקאוונא. גם אנכי ראיתי מאורות שונות גדולות וקטנות במספר שנות חיי, כמו בסיום הגדול לתלמוד אשר עשו. — — — [26]) חפצים לסעף שרש היהודים יושבי נפות המערב, הנקיים מפשע ולא עון להם, הנאמנים בבריתם עם מלכם שומעים ושומרים מצותיו וחוקיו בלב ונפש. ותשובת הג"ג היתה, כי מהיום הזה והלאה יצוה להמו"ל להקל את ידם מהיהודים ולא יוסיפו עוד להכותם חרם בשצף קצף...[27].

אם לא יכבד עליך הטרח לחתום בעדי על [ספרי] האינסטיטוט לשנת 67 מעיר

---

11) „גוברנסקיה ויידומוסטי" (="ידיעות הפלך") — בטאון רשמי של שלטונות הפלך. הדברים אמורים בנאום של גורדון לכבוד הקיסר אלכסנדר II לאחר התנקשות בחייו, שלא הצליחה, של המהפכן ד. ו. קאראקוזוב ב-4 באפריל 1866. וזו עדותו של גורדון על כך, במכתבו לפרוזר מ-13 באפריל, כלשונה: „גם אנחנו [יהודי טלש] חגונו את חג רני פלט אדוננו המלך, ודרשתי אשר דרשתי בלשון רוסיה נשלחה אל שר הפלך בקאוונא, ואולי תהיה נדפסת בוויעדאמאסטי". (אגרות יל"ג, I, 103).

12) הגומרים, היינו, גליונות הבטאון.

13) השיר נדפס לראשונה ב„קול מבשר" 1866, גל' 11, עמ' 170—172, ולאחר מכן בקובץ שיריו האידיים של גורדון „שיחת חולין" (וארשה 1886), עמ' 35—40. תכנו: איחולים ומשאלות נוגעים עד הלב, שמשמיעה אם יהודיה בשעת פרידתה מבנה הרך, שגויס לצבא הרוסי בשנת 1845, כלומר, בתקופת קיומו של מוסד „הקאנטוניסטים" היהודיים, שבא לעולם בעקבות פקודת הקיסר ניקולאי I מ-1827 ונתבטל על ידי יורשו, אלכסנדר II, ב-1856.

14) „קול מבשר", שבועון אידי, שיצא באודיסה בשנים 1863—1872, בעריכת אלכסנדר צדרבוים (אר"ז) (1816—1893). לשם הדיוק יש לציין, שהגליון הראשון של העתון יצא ב-11 באוקטובר 1862.

15) „המליץ". כתב-עת עברי. תחילה שבועון ולאחר מכן עתון יומי, שיצא בהפסקות משנת 1860 עד 1904 באודיסה ובפטרבורג. מייסדו ועורכו עד סוף ימיו היה צדרבוים.

16) ו„קול מבשר".

17) „הכרמל" כתב-עת עברי, שיצא בווילנה בשנים 1860—1880, בעריכת שמואל יוסף פין (1818—1890), תחילה כשבועון ולאחר מכן כירחון. — השיר הנדון נדפס ב„הכרמל" 1866/67 (שנה VI), עמ' 1.

18) ח. ז. אליאשוויץ (חזא"ל) התחייב להוציא את „שירי יהודה" עד פסח תרכ"ו. ראה בעניין זה: „אגרות יל"ג, I, 101, 103.

19) בתגובתו על מכתב זה מפריך גורדון שמועות אלו. ראה: אגרות יל"ג, I, 101.

20) הכוונה לכתב-היד של הספר. „שירי יהודה" ראו אור בווילנה רק בתרכ"ח.

21) הגנראל-גוברנאטור. ברוסיה שלפני המהפכה רוכזו בידיו של פקיד זה, שהיה כפוף במישרים לקיסר, סמכויות מנהליות וצבאיות נרחבות בפלך אחד, או בכמה פלכים.

22) ק. פ. קאופמן (1818—1882), גנראל רוסי, שבשנת 1865 נתמנה לכהונות הגנראל-גוברנאטור של החבל הצפוני-מערבי ומפקד הצבא של גליל וילנה. י. ל. גורדון כתב זכרונות מעניינים על פגישותיו עם ק. שנתפרסמו ב„ייבר־סקאיה ביבליותיקה", IX (1901), 124—134.

23) הסטאטיסטיקאים. 24) מנורות. 25) זיקוקין די-נור.

26) כאן חסרות כמה שורות בכתב-היד.

27) הדברים אמורים בהסתה האנטישמית של כתב-העת „וילנסקי ויסטניק", שפרוזר עומד עליה גם במאמרו „אתא בוקר — וגם לילה ו", „המליץ" 1867, גל' 14, עמ' 108, גל' 16, עמ' 123. על מאמר זה בכללו ידובר להלן בהערה 67.

אזי תשיב לי את הכסף הנשאר בידך מהששה רו"כ [28]), אשר שלחתי לך בשנה העברה, הכרך וויעג[ער] מיטטה[יילונגען] [30]) עוד לא בא לידי, ורע עלי המעשה מאוד להיות כנושה אחרי נכיון הספרים משנה הזאת, ואמציא את הספרים האלו ע"י הבוכהאנדלונג [29]) דפה. מושבך, אז אברכך ואודך מלב ונפש על הטוב והחסד הזה; ואולי זאת עליך למשא — בך פעם כפעם לא באשמתי, אדוני, כי הקונה נוגש בי, ואם תרשני אז אכתוב אנכי בעצמי לווילנא לרח"ל קצ"ב [31]) להשיבו אלי לקאָוונא.

דודתך ממ"ע [32]) שטערן הגידה לי זה כשבועים, כי התיכת בד טובה מוכנת בידה לשלח אליך, אך אין לה הזדמנות בטוחה ובקשה אותי — — — [33])

משה הכהן פראזער

2

שלום וכט"ס [34]) עליך, אדוני היקר, ה' יהודה ליב גאָרדאָן נ"י [35])!

מכתבך [36]) גם ס' ח"ד [37]) כתומם באו לידי וידיעתי, כי גם פסת הבד בא לידך ותנח רוחי. ס' שרש דבר [38]), הנכתב נגד ח"ד, נמצאו אחדים ממנו בפה, אבל לא השיגה ידי עד היום לשלחו אליך. וכאשר שמעתי יצא מחבר ש"ד [39]) אך להגין על התלמוד, אשר קאוונער יכנהו בשם גל הבל [40]); אם אשיג את הס' הזה — אשלחו עוד טרם נסעי מפה לביתי. הסבארניק של הח' משכילי הרבים [41]) עוד לא בא לקאָוונא, כפי אשר הגיד לי ה' שאפיר אפאטהעקער [42]); אך בהמגיד [43]) משבוע העבר מס' 30 קראתי ע"פ דברי הארקאווי [44]) (או גורלאנד [45])), כי אך ימים אחדים ימשכו וישולחו הספרים ליד כל החתומים, וגם נמצא בו מאמר ממך, אדוני, ע"ד קורות המשל וכו' [46]).

---

28) רובל כסף; רובל — יחידת־הכסף ברוסיה.
29) בית־מסחר ספרים.
30) כתב־העת לענייני מדע ואמנות "Wiener Mittheilungen", יצא בשנים 1854—1870, בעריכתו של המשורר העברי מאיר לטריס (?1800—1871).
31) חיים לייב קצנלנבוגן (?1814—1876), מורה ולאחר־מכן מפקח בבית־המדרש לרבנים בווילנה. עבודתו הספרותית החשובה, שהוכנה תוך שיתוף עם ש. י. פין, היא הקובץ „מאמרי המוסר לישראל", מבחר ליקוטים מתוך הספרות הרבנית, שיצאה לאור בתרגום רוסי, בעריכת א. ל. לבאנדה, בשם „השקפת־העולם של חכמי התלמוד" (רוסית), I—III (פטרבורג 1874, 1876).
32) קיצור של madame.
33) כאן חסרות כמה שורות בכתב־היד.
34) וכל טוב סלה.
35) גרו יאיר.
36) מיום י' באב תרכ"ו, אגרות יל"ג, I, 101—102. כאן ניתנת — בין השאר — הערכה של „חקר דבר" של קובנר.
37) „חקר דבר".
38) „שרש דבר" (וילנה 1866), תגובה מפורטת מאת הסופר צבי דן הבבלי (צד"ה) (1836—1905) על „חקר דבר".
39) „שרש דבר".
40) דברים אלה לא נאמרו על־ידי קובנר ב„חקר דבר", עמ' 39. ראה רשימתו „התנצלות" בעניין זה ב„המליץ" 1866, גל' 28, עמ' 437—438, וכן הערתו בספרו „צרור פרחים" (אודיסה 1868), עמ' 71—72.
41) הכוונה ל„קובץ המאמרים על ההיסטוריה והספרות היהודיות" (ברוסית), שהוצא על־ידי „חברת מרבי השכלה ברוסיה" (פטרבורג 1866—1867).
42) רוקח. — ה. שאפיר, ממשכילי ישראל בקובנה, מילא תפקיד פעיל בהגנה על מ. ל. ליליינבלום בימי הרדיפות עליו מצד קנאי ווילקומיר. ראה: „חטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, II, 266—271. כאן הוא מכונה „רוקח יעבץ רשף". השווה: א. דרויאנוב, מ„ספר הזכרונות" של ליליינבלום, „רשומות", II (תל־אביב תרפ"ז), 391.
43) „המגיד", השבועון העברי הראשון, יצא בליק שבפרוסיה המזרחית בשנים 1856—1890. מייסדו ועורכו הראשון היה אליעזר ליפמאן זילברמאן (1819—1882).
44) אברהם אליהו הרכבי (1835—1919), מגדולי חכמי־ישראל בדורות האחרונים.
45) חיים יונה גורלאנד (חיו"ג) (1843—1890), מחכמי־ישראל ברוסיה.
46) ההודעה על תכנו של המאסף הנ"ל נתפרסמה על־ידי הרכבי במאמרו „מכתבים מס"ט פעטרסבורג", „המגיד" 1866, גל' 29, עמ' 227.

יבנה עשה שלום עם רעיתו, וכל הקטטות והמריבות עלו בתהו ותאבדנה; חיי הענדל, אשת דודך ה' אהרנשטאם, הביאה את בנה לפה לתתו בגימנאזיום.

אחרי כל ההודעות האלה הנני להשיבך על שאלתך [47] „עד כמה כחי גדול בשפת רוסיא?", וכתלמיד העומד לפני רבו, הבוחן ובודק בימי הנסיון והבחינה (עקזאמען), אעמוד לפניך להשיבך בכבד ראש: אם ללמד את השפה הזאת לאחרים בכל פרטיה ודקדוקיה — לא מצאה ידי הרפה לעשות בה חיל, מפני טעמים שונים, והראש והראשון, כי ביום אשר נפקחו עיני מעט לראות, כי ערום אנכי, ונתתי אל לבי לכסות מעט מערומי בדעת והשכל, ביום הזה שאלו עוללי לחם, ונתתי צואר בעול עבודתי למען מצוא לחם לפי טפי, ולא מצאתי און לי להגות בשפת רוסיא, אשר היתה מוזרה לי מכל וכל; אך שפת אשכנז, אשר מעט ממלותיה שגורה בפי כל צרוע וכל זב מבני עמנו, והיתה נקל גם לי לבוא בשעריה, אך השפה הזאת לבבה אותי באחת מעיניה וקרבתי אליה, וקריתי בה הרבה ספרים וגם דקדקתי בדקדוקה; וע"כ עזבתי את ש"ר [48] ורחקתי ממנה, אך אחרי כן, בראותי, כי כאלם לא יפתח פיו אהיה כל ימי, אם לא אדע לשון המדינה, נחמתי על מעשי אלה, ונתתי את לבי לדרוש גם אחריה, ובעמל ובכבדות לקטתי מלים בודדים אחת לאחת למצא חשבון מספר המלים, עד כי אדע עתה להבין כל הכתוב בספר, אבל לדבר או לכתוב בה צחות, כאשר תדמה, אתה אדוני היקר, בנפשך, עוד לא עלתה בידי, לבשתי ולהרפתי, מפני העול והעבודה אשר עלי מן הבקר עדי ערב, כי ידי אסורות ורגלי רתקו באזיקים לשלחני כל היום; ואיך יוכל איש אין־אונים כמוני היום, העובד עבודת פרך, לעשות חיל בשפה עמוקה ורחבה כש"ר? רב לי, כי לא מוזרה היא לי כדברי הספר החתום.

זאת היא התודה (בעקענטניס), אשר אנכי נותן לפניך, מושיעי ומחסי; ואחרי הדברים והאמת האלה הנני נותן לך גם תודתי וברכתי ממעמקי לבבי וקרב כליותי על כל הטוב והחסד, אשר אתה חפץ לעשות עמי, כגדל חסדך וטובך מאז עמדי, לספחני אל אחת מהכהונות אשר תחת ידך. מה מאושר הייתי בעיני, אם יכלתי להיות קרוב אליך ולהתחמם כנגד אור של הכם וגדול כמוך! רבת שבעה לה נפשי ענג אין קץ לשמוע דברי חכמתך תמיד ולהתעורר על ידך להיות לאיש, אבל, לדאבון לבי ולתוגת נפשי, אין בידי לקבל החסד והטוב, הנכונים לי מידך בעיר מושבך עתה; כי באמת קצתה נפשי בעבודתי ומלאכתי גם בעיר קאַוונא, מפני שמכלה כחי ושודדת אותי עד היסוד בה, ומה תקותי לימים יבאו בכלות כחי וינקתי תיבש? הלא גבר לא־יצלח בימיו אהיה כל ימי צבאי; והנני חותר בכל עוז לצאת, ברצות ה' את דרכי, לחפשי מתחת יד המלמדות, ואיך אוכל לנוע אל עיר קטנה ביון מצולה ולהשתקע שמה להיות אסיר־עוני כל ימי לעולם?! תחת אשר בהיותי בקאַוונא עוד תחנפני התקוה, כי יבא יום ואצא מבור אין מים בו אשר אני בתוכו.

ובאמת לא אדע גם אני איזה הדרך טוב לי בימים האלה. אם אשליך את המלמדות אחרי גוי, כפקודת הרופאים עלי זה כמה, לא אדע אם אוכל לכלכל את נפשי ונפשות ביתי מהמסחר בחנות אשר אשתי עושה; ואם אשאר עוד בעבודתי — אז תאכלני מנפש ועד בשר ותשימני כעץ יבש! ומי יודע, אם תהיה העבודה בטעלז קלה מעבודתי פה. —

שכחת, אדוני, להשיבני דבר ע"ד הכרך ווינענ[ער] מיט[טהיילונגען] [49] אשר בקשתיך אודותיו זה פעמים ושלוש, והקונה יאיץ בי בכל עת ובכל שעה להגיעו לידו; ואולי אין לאל ידך להשיגו לי — אז תודיעני בטובך, ואשיב מחיר העקס[עמפלאר] [50] הזה לידך הנוגש בחזרה.

בשבוע העבר היתה מהומת־מות בכל העיר מפני יד הדבר, אשר באפל הלך ברחובותינו וישד נפשות אחדים מבני העיר; עתה חלף הלך לו מעט, אך עוד נודעו עקבותיו אתנו, ועוד לבנו חרד מחרבו השלופה בידו ונטוי על ראשנו. ה' ירחם עלינו ועל כל יצורי כפיו!

בבית דודך הג' [51] שטערן שלום, אך פריעדריקא לבדה נעצבת, כי מתו לבחירה ביורבורג אח ושני ילדיו ביום אחד מהחלי־רע.

ביום 4 אויגוסט הזה נסע מאתנו הגראף מוראוויעוו [52] לס"ט פ"ב [53] וישלחו אותו כמעט כל בני העיר עד לחצר מסלת הברזל; ובהפרדו בכה בכי תמרורים וינשק לכל

---

47) ראה: אגרות יל"ג, I, 101.
48) שפת רוסיא.
49) ראה למעלה הערה 30.
50) אכסמפלאר, טופס.
51) הגביר.
52) נ. מ. מוראביוב, הגוברנאטור (שר הפלך) הקובנאי.
53) פטרבורג.

אצילי העדה ויבך על צוארם, ויאמר, כי לעד לא ישכח את ימי הטובה, אשר חי בתוך העיר קאוונא בחברת אנשים ישרים ותמימי דרך כמוהם. גם מפאניוועז הגיעה אליו ביום הזה ברכה ע"י הטעלעגרף מאת הדעפוטאטען[54], בשם כל העדה, ואנכי קריתי היום את כל הברכות והטעלעגראמען, אשר הגיעו אליו ליום הפרדו. — היום יצא קול בכל העיר, כי גם הג"ג ק'[55] הוסר מפקודתו ועל מקומו יבא השר שעל נכסי המדינה (מיניסטער גאסוד [ארסטוועניך] אימושצ'[עסטוו][56], אך עוד לא נודע, אם אמת נכון הדבר.

אנכי עוד אשאר פה עד ר"ה הבע"ל[57] לעשות סדרים במעמדי לימות החרף, כי, כפי הנראה, יעשו שינוים בין תלמידי, ואת אשר יעשה ה' בי לא אדע.

ובזה תמו דברי היום אליך, אדוני, אחרי הברכות והתודות השלוחות אליך ממני בגלל טובך עמדי. תזכר ותכתב לחיים טובים ולשלום ביום ר"ה הבע"ל, אתה וביתך, והיה שלום וברכה לעד, כחפץ מוקירך ומכבדך, המתאבק בעפר רגליך והשותה בצמא את דבריך,

משה הכהן פראזער

קאוונא, 8 אויגוסט 1866

3

Kowno, den 18ten Mai 1867

אדוני היקר וחכם הלבב, ה' יהודה ליב גארדאן נ"י, שלום לך עד העולם!

עתה זה בא אלי ידידי המשכיל ה' יאנאטהאנזאהן[58] ויגד לי, כי עורך הוא מכתב אליך לשלחו ע"י פאסט היום, ואם יש ת"י[59] מכתב ערוך יקבל בטובו לשית נוספות על מכתבו אשר משקלו מעט. ע"כ הנני להשיבך בקצרה ובחפזון על מכתבך היקר אלי[60] ולהודיעך מעט חדשות שונות: כי זה פעמים קראת לי ותפקדני לשלום; ובראשונה אברכך ברכה משלשת על אשר קדמת פני ותכבדני במכתבך טרם סרתי אני לשאול לשלום לך, לא לפי ערכי ומעשי, וזה לי האות, כי עוד תמשכני חסד ותזכור לי אהבת נעורי בעיר פאניעוויעז, אשר נקשרנו בה אז בשרירי בטננו, ומה לי עוד?

אנכי באתי לקאוונא שני ימים אחרי נסעך אתה ממנה, ואזני שמעו מכל הקורות אותך ע"ד יבנה, ואת האף והחמה, אשר העלה זה האיש עליו מכל חברת המשכילים באי בית התפלה, ואת אשר עשו לו מכבדיך אלה אחרי נסעך מפה — לא האמנתי למשמע אזני, כי כן יעשה איש, אשר שאר־רוח לו ובנבונים נמנה! ומאשר כי קרוב אליך האיש, והוא כבר הודה על פשעו זה בקהל רב, ע"כ בל אכביר מלים לפניך אדותיו. —

ימי הפקודה והבחירה לרב מטעם הממשלה פה קרבו לבוא, הלא הוא יום 22 מאי הזה, ובכל חוצות העיר ידברו וישוחחו איש את רעהו אך על דבר היום הבא, כבערים הקטנות. זה ישים אותותיו אותות, כי טוב לבחור רב, אשר יהיה עור ופסח ואלם וקצוץ ידים; וטעמו ונמוקו עמו: למען לא יראה הרב העול החמס הנעשה בעיר, אז לא ירוץ להשר ושופט לדבר דברי בלע על אחיו בני בריתו — גם לא ישלח ידו לקחת שחד בחק, כאשר עשה הרב המאוה"ג[61] לפנים. וזה יאמר, כי יותר טוב לקחת לרב איש שוגה ופתי, אשר על כל מעשה מאשרי ומנהיגי העיר יענה אמן. והנה בא הכתוב השלישי ויכריע ביניהם, כי אין טוב לעדה, כי אם להושיב על כסא הרבנות איש, אשר לו כסף כאפר, ואת כל כדור וכדור לבן, אשר יתנו לטובתו אזרחי העיר, יפדה בעשרת שקלים כסף. סוף דבר: כל פה פתוח, וכל גרון קורא כשופר, וכל לשון ירשיע. והשיות התמימות (הרבנים?) נאלמות לא יפתחו פיהן! נכמרו נחומי עליהן! — והנני הקטן בעמי אומר עם אסקארך[62]:

---

54) השליחים, הנציגים.

55) הגנראל־גובערנאטור קאופמאן. ראה למעלה הערה 22.

56) Министр государственных имущества

57) ראש־השנה הבא עלינו לטובה.

58) אהרון יונתנזון (?1815—1868), משורר ומורה עברי. מחבר הספר „כלי שיר" (וילנה 1864).

59) תחת ידי.

60) אגרות יל"ג, I, 107.

61) המאור הגדול.

62) אוסקאר (אשר), בנו של גורדון.

„איך ווילל דאס לעבען הינדורך מיך קוואלען
אונד קיין ראבבינער זיין!" [63])

אם יפלא בעיניך, אדוני, איך הגיעו אלי דברי אסקאר בנך, בעיני לא יפלא מאומה, כי בת ש"ב [64]) קאפעלאנסקי, הלא היא פריעדעריקע, אשר הביאה את מפעלות ידיך זה אתה משאועל, היא נתנה לי את המגלה, ואוכלה ותהיה בפי כדבש למתוק. — ולו הגדלת חסדך אתי, ונתת לי לזכרון גם את שירך בשפת בבל (זשארגאן) ע"ד ארבעה הרבנים בעמקי שאול [65]), כי אז הייתי לך לעבד עולם בעדו, כי יקר בעיני (האמינה נא לי!) כל דבר, היוצא מתחת ידך, מכל שכיות החמדה!

כאשר הגיד לי ה' יאנאטאנזאהן, לא קראת את מ"ע [66]) „המליץ" זה ימים רבים, ומה נעצבתי אל לבי בשמעי זאת, כי לא קראת גם את מאמרי הנקוב בשם „אתא בקר — וגם לילה!", הנדפס בהמליץ שנה זו בגומ' 13, 14, 15, 16 [67]), ושמו יגיד על תכונתו, כי בו גליתי מעט את המסך ופני הלוט הלוט על אחינו במחוז ליטא. ואף אם כסיתי כאדם שמי, והתמתי „עזרא מהר שפר", בכל זאת נודע שמי לעיני פקחים; וינדע גם להעטלפים ולהתנשמות, ובעזוז אפם וחמתם חפצו לנקר את עיני, אך ממך, רבי, למדתי להיות עשוי לבלי חת, אם אך אמת יהגה חכנו. — אם אך יהיה לאל ידי להגיע אליך את הארבעה נומערין האלה — אז בשמחת נפש אעשה זאת, כי אתה, איש אמת, לא תשא פני ותגיד לי, אם נמצא בו דבר טוב, ואם תמצא בו משגה בל תכחיד תחת לשונך. משכילי קאוונא, ובתוכם גם אחד מבני־מקרא היודע היטב שפ"ע [68]), פזרו לי מלא חפנים תהלה ותפארת בעדו; ולפלא בעיני, כי לא תאסוף את מ"ע „המליץ" אל ביתך, אשר מיום ליום הולך ואור הוא ועושה דרכו בסופה וסערה. לו קראת אך את הפעלליטיאן משבוע זה (נומר 17) [69]) נגד הרבנים והיראים, נגד „המגיד" ונגד החסידים ונגד כל הולכי על ארבע, כי אז שמחת מלב ונפש על כל הטוב הצפון בו ובקו"מ [70]), ונתת מהלכים בביתך גם להמליץ הנאמן כאשר להמגיד.

אנכי אמרתי בראש מכתבי, כי אך בקצרה אדבר אתך הפעם, והנה עוד מעט וכל הגליון הזה ימלא שחוק פיו על שקרי ופחזותי. ועוד לי רבות להודיעך מכל הנשמע בפאניעווייז ע"ד הביבליותיקא [71]), אשר יפתח ע"י ה' פומפיאנסקי [72]), ועוד ועוד ועוד.

---

63) „אני רוצה להתענות כל ימי ולא להיות רב". 64) שאר־בשרך.
65) שיר זה לא נכנס לקובץ „שיחת חולין" (ראה למעלה הערה 13).
66) מכתב־עתי.
67) „המליץ" 1867, עמ' 97—98, 106—108, 113—114, 122—123. פרוזר מתאר כאן בהתלהבות ובלשון נמלצת את הישגיה המופלאים של תנועת־ההשכלה באירופה ואת רישומיה הצנועים עד מאוד של תנועה זו, לפי שעה, בקרב יהדות ליטא. ההענות המועטת לרוח־הזמן של הורים מתקדמים בערים הגדולות, השולחים את בניהם לבתי־המדרש לרבנים וכן לגימנסיות ולאוניברסיטאות הרוסיות, כבר הגיעה את הממשלה הרוסית לתמורה לטובה ביחסה כלפי האוכלוסייה היהודית; ופרוזר חדור בטחון, שאם אמנם יוכשו צעירי־ישראל השכלה כללית והכשרה לעיסוק במקצועות יצרניים, הרי יזכו בעתיד לארחוק בשווין אזרחי גמור ויוכלו להאזח, כרצונם, ברחבי הקיסרות הרוסית. ומאחר שהדעת היא, לפי הכרתו, תרופה בדוקה לא רק למצוקה הכלכלית המנוונת בתחום־המושב, אלא גם לנגע האנטישמיות, — מוטלת חובה קדושה ודחופה על סופרי־ישראל להכריז מלחמה, ללא רתיעה, על הבערות והקנאות הדתית של בני־עמם. פרוזר מפליג בשבח הממשלה הרוסית, שהגבירה את מסע־הרוסיפיקאציה בפלכי ההבל המערבי לאחר דיכוי המרד הפולני של שנת 1863, והוא מגנה בחריפות את אוכלוסיהם היהודיים, המחרימים ברובם המפריע את בתי־הספר העממיים הממשלתיים לילדי־ישראל, שתכליתם המוצדקת לחלוטין היא להפוך את כל תושבי הארץ לעם אחד מלוכד בלשונו ובתרבותו. ההתבדלות העיקשת של היהודים מסביבתם הזרה היא, לפי אמונתו העמוקה של פרוזר, חטא וכפיות־טובה כאחד כלפי הממשלה, הדורשת בכנות את טובתם, וכן עילה בלתי־מבוטלת להגברת תעמולת הצוררים נגדם. — לתשומת־לב מיוחדת ראויים דברי־הביקורת הקשים של פרוזר על המשכילים המתבוללים, המתכחשים לעמם ומתנכרים לגורלו, ועל בוגרי בתי־המדרש לרבנים בווילנה ובזיטומיר, שלא עשו כמעט דבר — בניגוד משוע לייעודם — לתקנת חייהם הפנימיים והחיצוניים של אחיהם ולהגנה בלשון המדינה על כבודם המחולל בעתונות ובציבוריות הרוסיות.
68) שפת־עבר.
69) זהו החלק הראשון של הפלייטון „והתקוששו וקושו", שחתום עליו „יעלעס בן קיש הלוי ס"ט", ב„המליץ" 1867, עמ' 130—133; חלקו השני הופיע שם, גל' 18, עמ' 138—140.
70) וב„קול מבשר". 71) הספרייה.
72) אהרון אליהו פומפיאנסקי (1835—1893), סופר ועסקן ציבורי. בשנים 1861—1873 שימש רב בפוניבייז'.

אשר לא יכילם הגליון פה, וע"כ אחשך את הנותר אתי עד היום, אשר ימצא חן בעיני לערוך דברי שנית אליך, ואז תדע הכל.

עוד דבר אחד לי להודיעך. ידעתי פה את אחד ממשפחת אביך נ"ע[73] איש קטן הקומה אשר יתהלל, כי הבטחת אותו, שאם תמצא בו דבר טוב תקריבהו לפניך לשרת בתור מורה הכתב בב"ס הנערים והנערות אשר תחת ידך; והאיש הזה, היודע היטב כי אחד ממכיריך אנכי, הגיד לי זה שלשת ימים, כי נכון הוא לנסוע אליך לטעלז בעצמו למען תפקידהו על המשמרת והעבודה אשר הבטחתו. ואנכי, היודע נעד, כי את המשמרת הזאת נתת לי"ז[74], אשר לו יתר שאת ויתר עז בכל דבר ממנו, אמרתי לו, כי כאשר שמעתי וכאשר הוגד לי כבר הפקד איש אחד מווילנא בבה"ס בטעלז, וע"כ יכבד וישב בביתו ולא יכתת רגליו גם לא יריק כיסו. אך רואה אנכי, כי הוא לא יחפץ לשמע אלי, ולבבו ידמה, כי בחפצי אני לקחת את המשרה הזאת לי. ואתמול שמעתי ג"כ מאחד מידידי, כי נכון הוא לנסע תיכף אחר חג השבועות אליך. ע"כ איעצך, כי תכתוב אלי מכתב ע"י פאסט ראשון, ובתוכו תודיע לי, כי כבר שלחו מהאקרוג[75] איש אחר על המשמרת הזאת, וע"כ אודיע לש"ב, כי אין לו עוד תקוה ע"ז, ולמה יהיה זה האיש עליך למשא, ולו יסובב נזק גדול ובטלת העת?... זאת ראיתי להודיעך, ואם באמת אין נפשך אליו, עליך לקדם פני הדבר ולגל מעליך האבן בעוד מועד.

אקוה, כי בל תאחר תשובתך אלי, ותכבדני בדבריך עוד הפעם, וגם אנכי אמהר להריץ דברי אליך ולדבר אתך גם על אודות ספרך החדש „שירי יהודה", אשר אכבד בעיניך לעשות אותי לסוכן עליו עביר ק.[76]. והיה זה שלום לך ולנות ביתך ולכל מרבית ביתך עד העולם.

כחפץ ידידך העומד לשרתך
מ ה"פ

4

Kowno, den 25ten Mai 1867

שלום לך, אדוני היקר, יהודה ליב גארדאן נ"י!

אתמול הגיע לידי מכתבך היקר[77] ע"י פאסט וחשתי להגיע מכתבך לדודתך שטערן, כפי בקשתך, והנני ממהר היום להשיבך מלין בשם בתה פריעדעריקא ע"ד החפצים אשר דרשת ובקשת ממנה; ואם יהיה מכתבי זה עליך למשא — אל תשים נא אשם נפשי, כי במלאכות בית דודתך הוא שלוח.

את הכובע בעד רעיתך תחי' שלח אשלח אליך ע"י בית ה' מרדכי ראבינאוויטץ כאשר אמרת, כי לא היה לאל יד פריעדעריקא למלא משאלות לבבך להגיעו לפני החג, כפי בקשתך, יען עוד לא בא משלוח הכובעים מחו"ל ליד קוניהם ומתקניהם. את בגדי הרועים (בעדואינע)[78] תוכל ג"כ לקנות בעדך, אך לא בעד שבעה רו"כ, כאשר אמרת אתה, כי מחירו עולה יותר מעשרה רו"כ, וע"כ תודיע נא בטובך, אם לא יהיה המחיר הזה עליך למשא.

הכ"י[79] של ספרך שירי יהודה בא למקום תעודתו ע"י ה' שטערן בעצמו, אשר היה בווילנא זה עשרה ימים; דודתך גיטל נכונה לנסע אחר החג למעיני הישועה בחו"ל, והיא וכל ב"ב[80] דורשות שלומכם באהבה רבה.

בקשת אותי להודיעך אודות ה' יבנה, והנני להודיעך, כי יום הבחירה, אשר היה מוגבל ליום 22 מייא, לא היה בו דבר ע"פ עצת יבנה, אשר סכל את מעשה מתנגדיו, ועוד לא הוגבל יום בחירה אחר, ואולי ימשך עוד כירח ימים טרם יפל הגורל. מספר האנשים, אשר להם המשפט לחות דעתם ביום הבחירה ע"י כדורים, עולה לשש מאות נפש!

ידידנו הסופר ה' מאפו[81] נ"י נוסע היום למעינות הישועה בחו"ל, ולפני שני שבועות יצא הקול בעיר, כי גוע ויאסף אל עמיו, ורבים מהולכי על ארבע שתו וישכרו

---

73) נשמתו עדן.
74) ליאנאטהנזאהן.
75) גליל.
76) קובנה.
77) המכתב לא נשתמר.
78) Beduine שכמייה של נשים.
79) הכתב־יד.
80) בני־ביתה.
81) אברהם מאפו (1807—1867), המסופר העברי המפורסם.

לשמע הבשורה הזאת, אשר היתה להם כמבשרת רב־טוב וישע, אך עתה יקיאו ויצא דרך אפם את אשר אכלו ושתו. —

יתר הדברים אודיעך במכתב, אשר אשלח אליך אחר החג ע"י ה' ראבינאָוויטץ ביחד את המשלוח (פאסילקע)[82], ואולי יעלה בידי אז לשלוח לך שם את עלי המליץ אשר בקשת.

שירך הנפלא „המאורות הגדולים"[83] קראתי בכל אות נפשי, ורבים מיודעי חן ונבוני דבר ששו נגדו ויברכו אותך ואת מעשה אצבעותיך. ובעיני לא יפלא מאומה, אם חרה להעטלפים ולכל מורדי אור בעירך על המאורות הגדולים האלה; ירגזו, יתקצפו, יקללו קללות נמרצות — וגם אות אחת מכל הכתוב בספר לא תמוש ממקומה, לבשתם ולחרפתם; יקומו אלפי סכלים מימינך ורבבות בוערים משמאלך, המה והבליהם יכלו כענן בקר, ואתה ודברי חכמתך יעמדו לדור נולד, ותהיה מופת לרבים לעשות כמעשיך.

הנני ממהר לחתום את מכתבי זה לבל אאחר את מועד הפאָסט, כי כבר הגיעה השעה השלישית אחר הצהרים, ובמכתבי הבא אוסיף לדבר אליך מכל אשר באוצר החדשות שלי. ואתה תברך נא בשמי את אשתך היקרה תחי' ואת בנותיך המשכילות והיפות ואת בנך אָסקאר, ושמח נא בחג הבכורים הזה כנפשך שבעך וכרצון עבדך, הנאמן לך מנפשו ולבבו,

משה הכהן פראזער

את השיר בלשון אשכנז צחה „אָסקאר אבשיעד"[84] אשלח אליך ג"כ בתכריך המליץ, אשר בלי ספק בוא יבוא ולא יאחר; ולקרובך, אשר לא מצאת בו חפץ, אגיד ככל אשר שמת בפי ביום מחר, אשר בו אהיה פועל בטל.

5

במוצאי יום הבכורים תרכ"ז [29 במאי 1867], קאָוונא.

ברכת ה' עליך, אדוני ה' יהודה ליב גאָרדאָן נ"י!

תקבל בזה ע"י המוכ"ז הכובע בעד אשתך תחי', גם מטפחת ושטרימפפע[85], אשר שכחת בבית שטערן, מושבים לך בזה הארגז. הבעדואינע[86] אשר דרשת לא קנתה פריערדיקא מטעם הידוע לך ממכתבי העבר, השולח אליך ביום 25־טען מייא הזה. מחיר הכובע הוא חמשה רו"כ.

גם שולח אני לך שמונה עשרה גליונות ממ"ע „המליץ", מראשית השנה הזאת עד הנומער היוצא. אבל ידוע תדע, אדוני, כי אך בעמל רב השגתי אותם, ונתתי ערובתי תחתם שלשה רו"כ, וע"כ אבקשך, כי תשמרם נא מכל משמר לבל יאונה להם רעה, ואחרי קראך בם כנפשך שבעך תיטיב לשלחם לידי ע"י ציר נאמן לשולחיו; ובכתבך אלי אַל תשכח נא להגיד משפטך בלי משוא פנים על מאמרי „אתא בקר גם לילה", הנדפס בגליון 13, 14, 15, 16[87]. במס' 14 תמצא דברים אחדים, אשר הבאתי במאמרי זה ממכתבך אלי בשנה העברה[88], אך לא הזכרתי שמך מפרש, כי אולי אין דעתך נוחה מזה.

אשת ידידנו ה' סירקין[89] בקשה אותי לשאול את פיך על אודות ספרי התנ"ך, אם מצאת קונה עליהם כאשר הגדת לה.

במכתבי העבר הבטחתי אותך, כי אוסיף לדבר אתך ואודיעך חדשות ונצורות, ולדאבון לבבי לא אוכל הפעם למלא משאלת לבבי וחפצך זה, כי חבלי שנה נפלו על עיני ותנומה על עפעפי, וכבר חורו פני הלילה ועוד עבודה רבה עלי לעשות בטרם יעלה השחר. ע"כ תסלח לי היום בטובך וחסדך, ואודיעך בקצרה, כי יום הבחירה הוגבל על יום 22־טען

---

82) חבילה.
83) נדפס לראשונה ב„הכרמל" 1866/67 (שנה VI), גל' 39, עמ' 310.
84) ראה למעלה הערה 63.
85) Strümpfe — גרביים.
86) ראה למעלה הערה 78.
87) ראה למעלה הערה 67.
88) ב„המליץ" 1867, עמ' 108, הובא אותו קטע ממכתבו של גורדון, שצוטט למעלה בהערה 10.
89) יהושע השיל סירקין (1838—1923), סופר ועסקן ציבורי. מראשוני חובבי־ציון ברוסיה. חיבר — בין השאר — את הספר „שלושה פרקים מידיעת מערכת הדומם או המינרלוגיא" (ליפסיה 1869).

יוני הבא. לש"ב [90]) הגדתי כל הדברים אשר שמת בפי, ועתה לא ימוש ממקומו לבוא אליך. כ"י ספרך „שירי יהודה" בא ליד פין ע"י ה' שטערן בעצמו אשר היה בווילנא.

דודתך גיטל שטערן נוסעת ביום מחר למעינות הישועה בחו"ל את בתה, את פריעדעריקא, והנה וכל בית דודך מברכות אותך ואת אשתך בעללא תחי' ואת כל בני ביתך ברב שלום וברכה. ואתה תסלח ותכפר להנה אשר מנעו ידן מכתוב אליכם, כי טרודות הנה להכין הכל למסע אשר לפניהן. כה צוויתי להגיד לפניך ולפני רעיתך תחיו בשמן.

הודיעני נא בטובך, אם בא הכובע אליך בשלום ואם מצא חן בעיני רעיתך; אם החל ה' פין [91]) להדפיס את „שירי יהודה"; ואם נאלמו פיות מסטיניך ומקטריגיך בטעלז.

ראה נא לבל יקרה אסון לעלי המליץ, השלוחים אליך מידי, כי לא לי המה, וע"כ לבי חרד מאוד עליהם.

ואתה, היה שלום וברכה לעד, כחפצך וכאות נפש עבדך וידידך, הכותב בעינים סגורות וידים רפות.

משה הכהן פראזער

מחרת יום הכבורים, או אסרו חג.

היום בא לנגד עינינו גם נומ' 19 מהמליץ ויביא לפנינו עניינים שונים, ובתוכם „דברים אחדים אל הכותב אתא בקר וגם לילה" [92]), ובו הוא עומד לימין הרבנים החדשים, אשר נגעתי בקצה זקנם כלאחר יד במאמרי זה. גם מאמר אחד מכונה „גאון ישראל" [93]) מאת ידידנו היקר ה' סירקין נ"י. ותשובה נמרצה לבעל המגיד על תשובתו הכללית נגד המליץ [94]). אך מאשר לא נתן לי בעל העלים את הנומ' הזה, ומאמר של ה' סירקין לא נגמר בנומ' הזה, ע"כ תחכה נא בטובך עוד ימים אחדים ואשלים לך גם החסרון הזה.

ידידך הנ"ל.

6

Kowno, d. 28ten August 1867

ברוך אתה לה', אדוני היקר, ה' יהודה ליב גראדען נ"י!

אם לא שמרתי מוצא שפתי להגיע אליך את עלי „המליץ" הנותרים, לא בי האשם, כי לא עלתה בידי להשיגם אצל אחד ממכירי, כי מעטים המה החתומים בקאוונא על המליץ, ומתי מספר אלה לבם חרד על העלים לבלי יאבדו, וע"כ לא יתנו אותם להוציאם מן הבית חוצה, ומה גם לשלח אותם בדרך רחוקה, וכל עמלי לא עמד לי למלא חפצך בדבר הזה, למורת רוחי!

קול שאון עלה באזני, אשר הרגיז אותי ממנוחתי, בשמעי כי פועלי און וחורשי רע בעיר מקלטך פרשו רתת לרגליך ויביאו דבר רעה ולזות שפתים עליך באזני הדיר[עקטאר] [95]) והקור[אטאר] [96]). ומה עול מצאו בך, כי יכתרוך וירדפוך מנוחה, אלה החטאים בנפשותם?!

---

90) לשאר־בשרך. 91) ש. י. פין היה בעל בית־דפוס בווילנה.

92) „המליץ" 1867, עמ' 147—148. מחבר המאמר: ח. ז. מרגליות. ראה תגובתו של פרוזור, שם, גל' 26, עמ' 201—202, בשם „דבר אל כותב המאמר דברים אחדים".

93) שם, עמ' 148—149. סוף המאמר, שם, גל' 20, עמ' 156—157.

94) שם, עמ' 152 (במדור „תיבת נח"). 95) המנהל של בית־הספר.

96) המפקח. הקטע הבא מתוך מכתבו (בלא תאריך) — כנראה, מאוגוסט 1867 — של גורדון לסירקין, ב„אגרות יל"ג", I, 108—109, עשוי להבהיר את עיקר תכנו של מכתב פרוזור: „בקש גראדען לישב בשלוה בטעלז קפץ עליו רוגזם של הפאנאטיקער. החשכים האלה לא מצאו קורת רוח במעשי, שאני עושה לטוב בית ספרי בפרט ולטובת ההשכלה בכלל; לא ישר בעיניהם מה שאני מכריח את הנערים לבוא כותיקין בבית־הספר ללמוד ולדבר בלשון רוסיא; מה שפתחתי בית ספר גם לנערות, ונערות רבות יוצאות שמה לשאוב מים של תורה; מה שאני סוגר פיהם של בעלי הזיות לבלי יטפלו דברים של הבאי בריש גלי, וביחוד העירו חמת המקנאים עלי מכתבים אחדים מטעלז ושירי התול, אשר נדפסו ממני בהכרמל, אשר בם יריתי בחדי שותא פילכא בסכלותם ובאולתם, והמה יצאו כנערים מבית המרחץ ויקראו בקול גדול: „המה המשלים ואנחנו הנמשלים"; ויתקוממו כנגדי ויכתבו עלי שטנה ומרורות אל ארבע כנפות הארץ, אל הדירעקטאר, אל הקוראטאר, אל הגובערנאטאר ואל הגענעראלגובערנאטאר, ויעלילו עלי כדרכם בכל מקום ובכל זמן, כי מרבץ אנכי אפיקורסות ביניהם ומורה מינות בבית־ספרי, ודברים כיוצא בזה — — — המהומה אשר נהיתה פה בעירי, כפי הנראה, היא מכה מהלכת עתה בין כל קהלות ישראל, כי ראו והתבוננו מורדי האור, כי אזלת ידם וכי קרן ההשכלה רמה עד כי יהינו שוחריה לדבר בשער, על כן יחגרו שארית חמות להקהל ולעמוד על רפשם".

העל כי אשר אתה מגדל את בניהם לתורה, לחכמה ולמעשים טובים ומועילים? אל אלהים, עד מתי ישמע בערי יהודה קול מלשין ומחרף, המכה בעברתו ושוט לשונו חכמיו וגדוליו? עד מה יעלו הצפרדעים חמרים חמרים להעלות צחנה ובאשה באפנו? לבב מי לא יתר ממקומו, בראותו, כי עוד בימינו ולעינינו יחדשו אחינו בני יעקב, „עם סגולה וגוי חכם ונבון", ימי הביניים להתגולל ולהתנפל בעברת זדון על כל הסר מדרכם, דרך עקש ופתלתל... ובעוד כל יושבי איירופא יילכו קדימה לתת שם וזכר עולם לחכמיהם ובוניהם, בעוד כל העמים יתנו כבוד ויקר לסופריהם ומשורריהם, גם ימלאו בתיהם כסף וכל הון יקר, ישובו בני אזיא עוז הנפש לאחור להכרית כל שריד עוזר לבית ישראל, המרים קרנו בכבוד! יגשו נא אלה המבשרים במה"ע: כי לבני ישראל היה אור הדעת במושבותם ויוכחו לדעת, כי שקר בימינם; הן מכל פנה ועבר עוד יקדישו שומרי נשף ומורדי אור מלחמה על טהורי עינים וברי לבב כמוך, איש דגול מרבבה, החפץ בטוב עמו.

ומה נואלו רודפינו ומשנאינו, בחשבם, כי כל אשר יוסיפו להרע לנו, כן נברח מפניהם ונסתר במסתרים! לוּ חכמו השכילו, כי אז נתנו ידם לנו, וגם אנחנו השיבונו אהבה אל חיקם ונהיה טובים; אבל נסרחה חכמת חובשי בהמ"ד [97]) ועצת שרי עשרותיהם, מאשריהם ומתעיהם נבערה להגדיל עוד את המדורה ולפתח בקרבנו אש לא נופח! — לוּ לא שחתו רחמם ממך ויתנו לך לשבת במנוחה באהלך, כי אז לא שרת בשיריך המסולאים בפז על לבם הרע, לא הולכת את „ראשי עם הארץ" [98]) שולל ואת „המאורות הגדולים" [99]) לא כסית בענן חשך וערפל. עתה נגלו שולי המתקדשים על פניהם וראו כל בשר „מעשה נעורות" [100]) שלהם, לשמצה ולדראון עולם.

ואנכי לבי לא יחרד אודותיך פן יוכלו אויביך לנגע בך לרעה, כי ידעתי את יהודה גור אריה, אשר לא יחת מקול כלבי ציד ולא יענה מהמון רועים אויילים, הקוראים אחריו מלא; אבל ע"ז יתחמץ לבי בקרבי לראותך מורדף בלי חשך מחמת הקנאים והשועלים הנבלים, אשר שמך בפיהם מגוֹאָל, וקצר קצרה ידך לחליק מהם ולבוא בסוד נבוני דבר ויודעי דעת, אשר כבד יכבדוך כערכך וישימו קטורה באפך, תחת שבתך את אישים פועלי און וחרשי משחית! ובעוד החשוכים מתאמצים להפיל אור פניך, ימלאו אנשי לבב פיהם תהלתך ותפארתך וירוממוך עד שחקים. זה לא כביר קראתי בהוספה להמליץ, היוצאת בחוברת מיוחדת, מאמר מחוכם בשם „בקרת נאמנה על ס' בן־אבויה, מאת פרץ בן סמאלענסקין באדעסא" [101]), ואלה דבריו אודותיך: „כי אם על שיר בן אבויה יאמר, כי יהיה אבן יקרה, אנן מה נעני אבתריה על שירי שפ"ע [102]), על שירי בת ציון [103]) ועל שירי יל"ג, ובפרט על „משלי יהודה" [104]), אשר המה יתנוססו באמת כאבני נזר בין השירים הכתובים בשפ"ע, ואיש לא מלא פיו תהלתם וכו'" [105]).

יום הפקודה, יום שואה ומשואה — יום הבחירה לרב מטעם הממשלה בעיר קאוונא הנה בא! היום יעמדו למשפט חניכי ב"ס ה"ר [106]) האומללים, לא כרבנים אך כעבדים, וכל אחד יחנן קולו לפני כל איש שוגה ופתי, אשר לו קיר נטוי וגדר הדחויה [107]), כי ישים עינו הטובה עליו לבחור אותו לרב, אחרי אשר יתן על פיו אשישי יין שרף ונתח בשר טוב, גם מתן בסתר. שבעה המה החניכים, העתידים לעבור היום כבני מרון לפני המלכים בעלי הכדורים (אשר אנכי אחד מהם), ואלה שמותם וכינויהם: ה' יבנה; ה' יעקב קאהאן, מורה בה"ס לעם בקאוונא ברחוב החדש; ה' וויטקינד; ה' שניטקינד — שניהם מורים לעם פה; ה' גארדאן, מורה בה"ס לעם בסלאבאדען; ה' סאלאווייציג, מורה בה"ס

---

97) בית־המדרש.
98) שיר זה נתפרסם לראשונה ב„הכרמל" 1866/67, גל' 17, עמ' 129.
99) ראה למעלה הערה 83.
100) שיר זה נתפרסם לראשונה ב„הכרמל" 1866/67, גל' 47, עמ' 374.
101) השם המדויק של החוברת הוא: „בקורת תהיה" (אודיסה תרכ"ז), והיא מכוונת נגד התרגום־העיבוד של „פאוסט" לגתה מאת מ. לטריס בשם „בן אבויה" (וינה 1865); אך אין זכר לכך בשער החוברת, כציונו של פרוזר במשפט במרכאות שבמכתבו.
102) שפת עבר. כאן, ודאי, פליטת־קולמוס של סמולנסקין, והכוונה ל„שירי שפת קודש" של אד"ם הכהן לבנזון (1794—1878), שחלקם הראשון יצא בליפסיה ב־1842 וחלקם השני — בווילנה ב־1856.
103) מאת מיכה יוסף לבנזון (מיכ"ל) (1828—1852). קובץ שירים זה נדפס לראשונה בווילנה ב־1851.
104) ספר זה יצא בווילנה ב־1859.
105) בקורת תהיה, עמ' 16.
106) בית־ספר הרבנים.
107) כלומר, כל בעל זכות בחירה.

בווילנא, והשביעי הוא הרב לפנים בראסמן. מספר הבוחרים והבוררים עולה עד לשמונה מאות!

בעוד אנכי יושב וכותב הדברים האלה על ספר בא אלי מלאך שלוח מאת יבנה, כי אשים פעמי אל בהמ"ד, כי כבר נאספו שמה כל העדרים, ורואה אנכי באיצטגינות שלי, כי לא אוכל היום לשלח את מכתבי זה אליך, כי עוד לי מלים, וישאר אתי עד הפאסט השני (ביום ה'); אם תצמחנה חדשות בעת הזאת אשיתן נוספות על מכתבי זה.

יום 29 אוגוסט

מה רבה ההמולה בעיר וקול שאון כשאון מים כבירים! הט אזנך, אדוני, ושמע את אשר יקרה ויאתה. בבואי אתמול אל בהמ"ד מצאתי המונים המונים, נערים וזקנים גם חשופי שת, מארבע כנפות העיר שוחחים ומדברים איש את רעהו, וכל אחד מרים כשופר קולו, ויהוה דעו את מי לבחור לרב. נעויתי משמוע שיחות האספסוף ומנגינתם, כי גלה כבוד מישראל, וכל אחד לבצעו מקצהו... וכאשר בא בעל־פקודות העיר וסגני בית המועצה ((דומע)[108]) החלו להפיל גורלות מי מהרבנים יעבור בתחלה תחת השבט, ויפול הגורל על יעקב קאהאן; ויחלו לקרוא את הבוחרים בשם ע"ס[109] הא"ב. וכאשר רד היום ועלטה היה עוד לא התמו כולם; והקול נשמע, כי מרבים העם להוריד את כדוריהם בהתיבה הלבנה עד כי בלי ספק יבוחר ה' קאהאן, וע"כ נמס לב יתר הרבנים וידיהם רפו. פתאם נשמעה צעקה גדולה ומרה מהחדר אשר בו התיבה, ויחרדו כל הנאספים לדעת מה זה ועל מה זה; והנה זועה! התיבה הגדולה, האוצרת בקרבה את הכדורים, נהפכה על פניה, והכדורים נפזרו כאדר על הארץ דרך הנקבים והחלולים. הקול יצא, כי אחד מאוהבי יבנה עשה זאת בעקבה ומרמה, בראותו, כי רב מספר הכדורים הלבנים בעד ה' קאהאן; ורב הנאספים מדלת העם החלו לקלל, לחרף ולגדף את יבנה וסיעתו, ובעזוז אפם כתבו שטנה ברגע הזה על האיש, אשר הפך את התיבה על פניה, ועל יבנה, כי ידו במעל הזה, ויבואו על החתום, והיום הושיטו את כתב השטנה לידי הגוב[ערנאטאר]. רבים אומרים, כי שלחו גם טעלעגראממא לווילנא אל הג"ג[110]). סוף דבר: המהומה והמבוכה בעיר על אודות הדבר הזה גדולה עד מאד, ומי יודע איך יפול דבר. היום ומחר חגי קדש המה, וע"כ תחל הבחירה מחדש ביום 31 אויגוסט.

קראתי מכתבך היקר אל ידידנו ה' סירקין[111]) ונודע לי, כי ספרך „שירי יהודה" לא יצא לאור עד ראש השנה החדשה (תרכ"ח שלנו או 1868 שלהם?). ואנכי שמעתי, כי הושב הכ"י מווילנא לידך, ואתה נכון להדפיסו בעיר מעמעל, בפרייססין?). האם אמת הדבר אשר שמעתי? ומדוע?...

ידידנו הנ"ל שב היום למאסקויא „לעבוד את האדמה ולשמרה", כפי דבריך. את כל אשר אתו הודיעך הוא במכתבו מן 24 הזה, ולי אין להוסיף עליהם מאומה, בלתי אם כי דודך ה' שטערן ואשתו שבו מחור"ל ביום 27 בלילה. עינו החולה עוד לא נרפאתה כלה, ויש תקוה, כי בעוד ימים מעטים תשוב לאיתנה. צאצ'יליע שבה ג"כ מקאניגסבערג.

בעוד ימים אחדים ואנכי אצא לחפשי מעט מעבודתי, כי ימי דרור יבואו בעדי; את אשר יעשה ה' בי לימים יבואו עוד לא אדע; ועתה שנים מתלמידי יצאו מת"י[112]) ויהיו לשומעי לקח בגימנאזיום והאחד (בן ה' הורוויטץ) כלה חלק למודו אצלי, ולא נותרו לי כ"א שני תלמידים לזמן הבא; וכפי הנראה אוכל ראש כשב ואשמע קול שופר פה, כי לא אוכל למוש ממקומי טרם אעשה סדרים על היום הבא.

בעד השלשה רו"כ, אשר לי בידך, תיטיב נא לחתום את שמי על ספרי האינסטיטוט[113]) לשנת 1867/68, אם לא יכבד עליך לעשות את הדבר הזה בעדי, ואולי אין לאל ידך למלא חפצי זה — אז הודיעני נא ע"י מוקדם[114]), ואבקש דרך אחר לזאת, ואתה תשיב לי את הכסף ע"י איש נאמן לעת מצוא.

בין כה וכה אל תאחר נא תשובתך אלי, בעוד היותי פה, כי צמאה נפשי לדבריך ולדעת סוף הדבר מדברי הריבות אשר בעירך ומכל אשר אתך, וה' יחדש עליך ועל ביתך

---

108) ההגחלה הציבורית של העיר. 109) על סדר.
110) הגנראל־גוברנאטור. ראה למעלה הערה 21.
111) ראה „אגרות יל"ג, I, 108—109. 112) מתחת ידי.
113) ראה למעלה הערה 6. 114) שליח.

שנה טובה ומבורכה ויסתום פיות משטיניך ומקטריגיך, ונגע לא יקרב באהלך כל ימי חייך, וחיית ורבית אתה וביתך!!

זאת ברכת נדבות פי עבדך, העומד הכן לשרתך בכל עת,

מוקיר שמך וזכרך,

משה הכהן פראזער

נ.ב. להאיש החוסה בצל כנפיך, לה' נאטהאנזאהן, תאמר נא שלום בשמי. בקרוב אשיב אותו דבר על מכתבו ע"י פאסט.

הנ"ל

7

Kowno, d. 8. Januar 1868

ברכות ה' עליך, אדוני היקר ורב הפעלים, יהודה ליב גארדאן נ"י!

כארבעה ירחים החשיתי ודוממתי מבלי הודיע אותך מאומה אנה באתי ומה עשיתי וכל אשר אתי, ואתה אמרת בלבבך שכח שכחתיך ונסתרה דרכי ממך; ואנכי מה אומר ואדבר, ובמה אצטדק? חטאתי, עויתי ופשעתי לפניך, אני ועטי! אך אם תשים אל לבבך, כי גם על מכתבי אני השלוחים אליך באחרית השנה העברה לא השיבותני אתה דבר עליהם, אז לא יגדל עוני זה מנשוא, וכחסדך ורב רחמיך תמחה פשעי! ואף אם ידעתי, כי עבודות שונות יכתרוך וירדפוך מנוחה כל הימים, בכל זאת תתן תודה לי, אדוני היקר! כי שנית מעט מדרכך אתי עד עתה, אשר תמיד קדמת פני בשלום, ואם קראתי לך ואתה עניתני ותודיע אותי מצאתך ובואך, תחת אשר עתה יעברו תשעה ירחי לידה טרם תושיט ידך לי לאות, כי עוד יעלה זכרוני לפניך.

אנכי יושב בקאוונא גם בחורף הזה; ובעת הרעה הזאת הגני שמח בחלקי ובעבודתי הרבה, גם אם נגרע מהשכר אשר היה לי עד כה; כי נקיון שנים וחסר לחם מנת גורל אחינו בשנת הרעב הזאת[115], ואיש כמוני, אשר ימצא לחם לפי טפיו, יאמר בזמן הזה: ברוך ה' ואעשיר!

קראתי את מכתבך היקר[116] אשר להפרי חדש „המגיד מסלוצק"[117], כי נודעתי לו גם אני פה ע"י הרב פומפיאנסקי[118] מפאניעוויעז; ואנוכי, כאחד מחברת שוחרי־טוב, הנני עמל בעדו להמציא לו כתב תעודה מגכבדי קאוונא, כאשר עשו לו אחינו המשכילים ביתר הערים.

ביום השבת העבר דרש בבית תפלתנו „אהל יעקב" ויפק רצון מכל הנאספים, כי גזר על ימין המשכילים ויאכל על שמאל החנפים והצבועים, „אנשי תככים האחשתרנים בני הרמכים". את כל המוצאות אותו יכתוב לך ה' דיינאוו בעצמו, כאשר הגיד לי אתמול. ואנכי שלחתי בשבוע העבר שני מכתבים אודותיו, אחד להמגיד[119] ואחד להמליץ[120] להדפיס.

בלי ספק קראת את „מכתבי להמו"ל" במ"ע המליץ № 49[121] ואת ההערה הגדולה

---

115) לרגל הבצורת הקשה, שפקדה את ליטא ב־1867 (היא נמשכה גם ב־1868).

116) אפשר הכוונה למכתבו של גורדון לדיינוב מיום ה' בטבת תרכ"ח, אגרות יל"ג, 1, 112—113.

117) צבי הירש דיינוב (1832—1877), מטיף להשכלה. נתפרסם בשם „המגיד מסלוצק" („דער סלוצקער מגיד").

118) ראה למעלה הערה 72.

119) על רושם דרשותיו של דיינוב בקובנה נתפרסמה כתבה מאת י.ה. קאלמאן ב„המגיד" 1868, גל' 7, עמ' 50. כנראה, מסיבה זו לא הופיע כאן מכתבו של פרוזר.

120) נדפס ב„המליץ" 1868, גל' 5, עמ' 36, בצורת כתבה מקובנה.

121) „המליץ" 1867, עמ' 368—369, במאמרו זה עומד פרוזר על חוסר התועלת שבתגובות העתונות העברית על התקפות האנטישמיים הרוסיים, והוא מצביע על הצורך ההיוני ביותר בהוצאת כתב־עת יהודי בלשון הרוסית, שבדומה לשבועונים „ראזסבייט" (1860/61) ו„ציון" (1861/62) ישמש בטאון למשאלות ולתביעות של היהודים מן הממשלה וכן יפריך באזני דעת־הקהל הכללית את קטרוגי הצוררים על היהודים. „חברת מרבי השכלה בישראל בארץ רוסיה" מצווה, לדעתו, להשתדל בעניין קבלת רשיון להוצאת אותו כתב־עת. פרוזר דן בנושא זה גם במאמרו „דבר אל כותב המאמר דברים אחדים", „המליץ" 1867, גל' 26, עמ' 202.

מארז[122], אשר מצא מקום להוציא את כל רוחו על מ"ע הכרמל ועל קאָוונער ולשלם להם כפעלם; ואתה, אדוני, תדע, כי אנכי כתבתי מאמר גדול נגד הכרמל וסופרו ההפכפך ק., תשובה על המאמר הנדפס בכרמל № 49[123], אך מאן ה' צעדערבוים להדפיס את מאמרי זה, ככתוב בהערתו הנ"ל, לבל יתגלע ריב בינו ובין הכרמל נגד השמש, ולמען השקט את חמתי ואפי השיב בעצמו דברים בוטים כמדקרות חרב, וכסה פניהם קלון בסתר.

ע"ד העיט הצבוע הנודע לנו מפאניעוויעז ר' אבא ר' איטצע, את אשר עשה לה' דיינאוו, שלחתי ג"כ מאמר קטן להמליץ בשם: „הרימו מכשול מדרך עמי", וחתום תחתיו „אני הגבר", ומאד יפלא בעיני, כי בא זכר מאמרי זה בתוכן העניינים בנומ' 50 מהמליץ, והמאמר חסר מן הספר, הלא דבר הוא[124]!

עתה זה קבלתי מכתב מאחד מידידי בזיטאמיר, ויודיע אותי, כי בקרב הימים יצא בעיר הזאת מ"ע חדש בשפ"ע בשם „בן עמי"[125] על ידי גאָטטלאבער[126] ואבראָמאָוויטץ[127]. מה יהיה משפט המ"ע הזה ומעשהו? עוד לא נודע, אך בלי ספק יקרב המ"ע החדש הזה את אשר המליץ ירחק, ואנחנו נריח מרחוק מלחמת הרג ואבדן! —

ופין יחדש נעורי „הכרמל" כקדם[128], לבכר פריו אחת לשלשה חדשים, כאשר עשה עד עתה, ולאחוז בידו האחת מספרים לקצץ כנפי המאמרים השלוחים אליו, ובידו השנית — סיר רחצה לשפוך „מי מיכל"[129] על ראשי הפילולוגים; גם יודיע לאהב"י[130] את חגי הרוסים ושמות קדושיהם אשר בארץ המה, ובעד כל אלה יקח עזרה סך 1200 רו"כ מאוצר המלך ומחברת מפיצי ההשכלה! ומה הטוב אשר נוחיל עוד לפני הרעדאקטאר הזה, אשר אם יקרה לידו להדפיס שיר יקר מפניגים כהמאורות הגדולים ויתר שיריך היקרים, יבכה ויתאונן באזני אנשי סודו על קשי יומו ועל גורלו המר?!

מתי יופיע ספרך המהולל „שירי יהודה", אשר עליו יחכו נבוני דבר, היודעים את שמעו, כמו אל גשם נדבות? אולי דרוש לך פה איש, אשר יקח עליו העבודה לקחת את הספרים הנדפסים ממסלת הברזל פה ולשלחם לידך, אז תשא נא עלי את המשא הזה, ובנפש חפצה אמלא כל משאלותיך בדבר הזה.

מרם אחתום את מכתבי עוד דבר אחד לי לדבר באזנך, ואם לא מחכמה שאלתי ע"ז — תסלח לי על דברי אלה וכמים עברו תזכרם.

הנה אתה ידעת, כי פריעדעריקא, בת דודך הג' שטערן, פותחה מהאזיקים אשר היו על ידיה, ועתה היא עומדת להנשא לכל מי אשר ימצא חן בעיניה, ואמה בקשה אותי, כי אתור בעדה איש נכבד, אשר כלה חק למודיו כדת ודין (יוריספרודענץ), ולו משרה כבודה באחד מבתי המשפט, וע"כ עלה בלבי לגלות את אזניך בסתר הדבר הזה, אולי תמצא אתה לטוב, כי יואיל אחיך הנודע לשם ולתהלה, ח' א. גאָרדאָן בס"ט פ"ב[131], לאמר לה „הוי לי לאנתי"[132], ואז אדבר דבר את דודך ואת אשתו ואדע פשר דבר; כי חפצים המה לתת לה מהר סך חמשת אלפים רו"כ. ואתה, אדוני, אשר לא נכחד ממך בית דודך זה וגם ידעת את פריעדעריקא היטב ובחנת את לבבה וסתרי מצפוניה, אתה תדע, אם לקרב או לרחק את הדבר הזה.

---

122) שם, עמ' 369.

123) „הכרמל" 1866/67, עמ' 386—387. במאמרו זה מותח קובנר ביקורת חריפה על „המליץ" ועורכו, אמנם בלא לנקוב בשמותיהם במפורש; ואפשר נמחקו אלה על־ידי פין, עורך „הכרמל".

124) הרשימה נדפסה ב„המליץ" 1868, גל' 1, עמ' 5, ובה מספר פרוזר — בין השאר — על הדי דרשותיו של דיינוב בפוניבייז'.

125) תכנית זו לא יצאה לפועל.

126) אברהם בר גוטלובר (אב"ג) (1810—1899), סופר עברי ואידי.

127) שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים) (?1836—1917), מגדולי המסַפרים העבריים והאידיים.

128) בגל' 50, עמ' 398, של „הכרמל" 1866/67 — הוא הגליון האחרון של אותו כרך — הודיעה המערכת על כוונתה לחדש את הוצאת השבועון באמצע יאנואר 1868 בתכנית מורחבת ומתוקנת.

129) בגל. 48—50 של „הכרמל" 1866/67 נתפרסמו פרקים מתוך הקונטרס „מי מיכל" ביאורים והגהות במדרש רבה, מאת החוקר יחיאל מיכל זבלודיבסקי (1803—1869).

130) לאחינו בני־ישראל. 131) פטרבורג.

132): בארמית בנוסח הכתובה: „הוי לי לאשה".

בין כה וכה תשיבני נא דבר במכתב מיוחד, וכל היוצא מפיך אעשה; גם אם לא יכשר בעיניך הדבר הזה, תדע, כי תשובתך תהיה אך לי לבדי, ולא אגלה סודך לאחר. —

ברך נא בשמי לשלום אשתך הכבודה ובנך אשר ובנותיך המשכילות ואת כל הקרב בביתך.

הנני ידידך ועבדך, המצפה לדבריך כמו אל מלקוש,

משה הכהן פראזער

נ.ב. הודיעני נא ג"כ, אם חתמת בעדי על ספרי האינסטיטוט[133]) לשנה הזאת, כאשר אמרת לה' נאטאנזאהן. המכתב הרצוף פה המציאהו נא לידידי זה.

8

קאוונא, י"ב שבט תרכ"ח [24 ביגואר 1868].

ברוך אתה לה', אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

מכתבך היקר[134]) הגיע לידי במועדו ושמחתי עליו משנה שמחה; האחת: כי בא זכרוני לפניך ותפקדני לשלום בדברי טוב טעם ודעת; והשנית (והיא הגדולה!): בבשרך אותי כי ימי צאת ספרך „שירי יהודה" לאור קרבים ובאים, ולשמע אזן שמעתי ממשכילים ונבונו דבר, כי נכבדות מדובר בו. ובימים האלה, אשר רוב סופרי בני עמנו בארצנו נחבאים אל הכלים מקצר רוח או מרוך־לב, ומהם עוד אשר ישובו לכסלה לקרא בגרון ובצוואר עתק על בני הנעורים: כי מטים המה עקלקלותם, בימים האלה יקר מאד החזון למצוא איש רב דעת ואמיץ לב בסופרים, כמוך, המחדש רוח נכון בקרב בני הדור זה, העומדים בין המתים ובין החיים, כי לא ישיתו לבם לדבת רבים, המקדישים עליהם מלחמה, וישימו רגלם כאילות ללכת בדרך סלולה אשר לפניהם. —

ומה לך, אדוני, כי תפחד מחמת הבקרת הנכונה לך על אשר נגעת בכבוד הקדושים אשר בארץ המה? הן רבים עתה נבוני דבר, אשר יעריצוך וישימו לך נזר תהלה, כי הרימות ימינך לשבור את להט החרב המתהפכת אשר הלכה אימים עלינו מבוא בגן החכמה, זה שנות אלפים; ובני האדם, יושבי חשך וצלמות, אשר כל להם קדש מעתים חלפו, בני האדם אלה, אם ירגזו ויחרדו ממסגרותם עליך, לא יוכלו לנגע בך לרעה בקהל רב, כי לשונם דבקה והדבר אין בפיהם! וכבר שמעה אזניך בימי בחורותיך „חרפת החורפים אין זכר למו וכו"; ואם „המאורות הגדולים"[135]) התקדרו בעבים מנשמת רוח אפיך, מה יעשו „כוכבי נשף"?! תקע בשופר גדול לחרות בני עמך, הנאנחים והנאנקים תחת יד אדונים קשים, והמונים המונים מארבע כנפות ארצנו ינהרו אחריך לשבור את העול, אשר נתנו עלינו החנפים והצבועים! —

אנכי עומד הכן להיות מעירי לעזר לך ולחלק את ספרך ש"י[136]) בין מכירי ומיודעי, אשר יאספוהו אל ביתם במהיר אשר יושת עליו, ומבלעדי העשרה אנשים, אשר נקבת בשם במכתבך, תשלח עוד שלשה ספרים עם טוטפות בין עיניהם (אויפשריפטצן)[137]) לשלשת האנשים האלה, הנקובים בשמותם פה: ה' ל. קליאנסקי, סוחר נכבד משכיל ויודע דעת; ה' משה בראמסאהן, איש צעיר לימים נכבד ונשוא פנים, משכיל על דבר ואוהב שפ"ע, ולו בית־מסחר (קומפטאיר). שני האנשים האלה ראויים מכל צד להגיש להם ספרך; והשלישי הוא ה' ישראל לעווי, אשר ידעתי בשם, והוא עתה אחד מנכבדי העיר, כי בית־חומה לו ומשכיל במלאכתו. ולו ידעתי אותך, כי דרך שאר המחברים לך — להשפיל כבודם בעד אגורת כסף, כי אז הוספתי לך כהנה וכהנה, אך אנכי בנתי לרעך, כי לא כן דרכך זה עמדך וע"כ משכתי את ידי מזה. — מלבד מספר העקז' האלה תשלח עוד אלי שלשים ספרים למכר, ואקוה, כי לא ימשכו הימים וכלם ימכרו במהיר יושת עליהם.

חפצתי להודיע באחד מכה"ע ע"ד ספרך זה, כפי בקשתך, אך ה' העשיל קאלמאן אמר לי, כי זה כשני שבועות שלח הוא מכתב להדפיס בהמגיד, ובו בא גם זכר ספרך „שירי יהודה". כן הודיעני גם ה' יאנאטאאנזאהן במכתבו, כי העביר „קול קורא"[138]) במ"ע, וע"כ

---

133) ראה למעלה הערה 6.
134) מר"ח שבט תרכ"ח, אגרות יל"ג, ו, 117—119.
135) ראה למעלה מכתב 4.
136) „שירי יהודה".
137) הקדשות.
138) ב„המליץ" 1868, גל' 6, עמ' 48, נתפרסם „קול קורא על שירי יהודה" מאת צבי הירש יונתנזון.

לא אדע אנה אפנה בבשורתי זאת, ולו ידעתי, כי שלח ה' יאַנאטהאנז[אהן] את דבריו בהכרמל — אז בשרתי אנכי בהמליץ.

ע"ד המחברת השנתית, אשר העיר ועד חברת „מפיצי ההשכלה" אותך להוציא לאור[139], לא אדע מה ליעצך, כי בלי ספק לא נכחד ממך מעמד אחינו בימים האלה, כי ברע הוא, ואך מתי מספר ימצאו, אשר יבואו על החתום טרם תצא המחברת לאור. ואולי בלבב הועד להזיל זהב מכיס החברה לך להוצאותיה, אז תהי נא המחברת השנתית זאת כיתר מחברותיך, אשר לא אספת חתומים עליהן טרם ראו אור.

טרם אחתום את מכתבי אודיעך, כי בעוד ימים אחדים ועל כסא הרבנות פה ישב ה' ר. שניטקינד, אשר עליו סמך הגענ[עראל] גוב[ערנאטאר] את ידו, ואתמול שבו כל הכתבים והזכיות שלו להגוב[ערנסקאיע] פראוולעניע[140].

שם ה' הורוויטץ, אשר שכחת, הוא „נטע", אך חיי עולם אין בתוכו, כי כילי הוא; וגם עתה יושב אנכי בביתו ומלמד את בנו תורה, וכבר הודיעני, כי הבטחת לו לשלח את ספרך החדש למזכרת.

מחכה ומצפה אנכי ליום, אשר בו תתן לי אות להגיע את ספריך אליך מבית דודך ה' שטערן.

והיה זה שלום לך ולרעיתך הכבודה בעללא ולבנך ולבנותיך ולכל הקרב בביתך, וה' ימלא משאלות לבך, ו ש י ר י ך החדשים ינחמוך ממשיך ומעצבון ידיך. ונזכרת לפני אוהביך ומכיריך, המחזיקים בך בתם לבב, כחפץ אוהבך מקרב ולב עמוק, הנושא אליך נפשו ולבבו,

משה הכהן פראזער

9

קאָווּנא, 7 מארץ 1868.

אדוני יקירי, הר"ר יהודה ליב גאָרדאָן נ"י!

בצפיתי צפיתי עד היום לספרך „שירי יהודה", אולי יבואו העקז' אשר אמרת במכתבך אלי, ואודיעך מהרה כחפצך, וגם אנכי אחלק בין מכירי ומיודעי פה את מכסת העקז' אשר אמרתי, בטרם אסע לפאניעוויעז, אבל עד היום אין קול ואין עונה; כי בלי ספק שלמת לפין עד אגורה אחת שכר ההדפסה, ומדוע זה [לא] יחיש וימהר לעשות מעשהו לשלח הספרים אליך? ואנכי אעשה דרכי לביתי ביום ג' אחר השבת השני (ח' ניסן), ואם יבואו הספרים פה אחרי נסעי — מי זה יתענין בהם להגיעם אליך? ע"כ הנני מקדים להודיעך זאת בעוד מועד למען תדע מה לעשות.

בנום' 5 מהמליץ בא „הקול קורא" ע"ד הס' ש"י[141] מאת ה' יאַנאַטאַנזאָהן[142], וגם אנכי כתבתי דברים אחדים לה' צעדערבוים ע"ד המאמרים אשר שלחת לו, והוכחתי דרכו על פניו בדברים יורדים חדרי בטן, ואקוה להשיג ממנו תשובה בימים האלה. בלי ספק שמעת גם אתה, כי מת החכם הר"ר צ"ה קאצענעללענבאגען[143] בווילנא זה כעשרת ימים, וביום א' העבר מת גם הר"ר שלמה זלמן זאַלקינד[144].

יבנה היה למורה בב"ס הרבנים בווילנא במקום הר"ר ח"ל ק"ב[145], אשר היה לאינספעקטאר תחת אביו המנוח, בעודו בחיים חיתו.

לא אוכל עתה לכתוב יותר, כי אעביר את מועד הפאָסט. אם לא יהיה אתי דבר חדש להודיעך טרם נסעי מפה — אכתוב אליך מפאניעוויעז ואודיעך ג"כ, אם אשוב על הקיץ הבא לקאָווּנא; אך אם יבואו הספרים בעוד היותי — אז אמהר להודיעך מקאָווּנא אודותם.

ושלום לך ולכל נפשות ביתך עד העולם, כחפץ ידידך עד בוא חליפתו,

הכותב בחפזון,

משה הכהן פראזער

---

139) ראה „אגרות יל"ג", 1, 119. 140) מנהלת הפלך.

141) „שירי יהודה". 142) הכרוז נתפרסם ב„המליץ" 1868, גל' 6, עמ' 48.

143) צבי הירש קצנלנבוגן (1796—1868), סופר עברי ועסקן ציבורי. שימש מפקח בבית־המדרש לרבנים בווילנה מ־1849 עד סוף ימיו.

144) שלמה זלמן זאלקינד (? —1868), משורר ומורה עברי.

145) חיים לייב קצנלנבוגן. ראה למעלה הערה 31.

אדוני היקר!

מכתבך הגיע אלי ביום 16־טען הזה, כי התמהמה מעבר לנהר וויליע ולא יכול לעבור את הנהר, ואנכי ממהר להשיבך עליו דברים, כחפצך. אבל מעטים וקצרים יהיו דברי אלה הפעם, כי נחפז אנכי לעשות דרכי לביתי היום.

הספרים עוד לא באו, ואם יגיעו מחר או ליום השלישי, אז ישלחם אליך מפה ה' יהושע העשיל קאלמאן, אשר קבל עליו את הטרח בלב טוב. אך אם יאחרו מן המועד הזה, ועובר ושב לעירך לא ימצא עוד בקאָוונא, יהיו הספרים מונחים פה בבית ה' שטערן עד אחר החג, ואנכי בשובי לפה (ב' או ג' ימים אחר החג) אמהר להגיעם אליך ולעשות את כל אשר טוב בעיניך.

אתמול קבלתי מכתב מאדעססא מה' צעדערבוים, מענה על מכתבי האחרון אליו, וכתוב בו כדברים האלה: „אך לחנם תאשימני, כי לא אדע להוקיר סופרים ומשכילים העוזרים על ידי, ומה גם את החכם ל. גאָרדאָן. ידעתי עד מאד כמה נחוצים לי אנשים כמוהו למלאות משלחתי הגבוהה להיות מטיף לעם הזה, ובלעדי זאת אבין ערכו הגדול; ואתה, יקירי, אַל תמהר להחליט, כי מגאוה חלילה או מעצלתים לא אשיב אמרים רק מכובד רוח ומעוצר צרה ויגון (פה יספר באזני את כל הרעות המוצאות אותו וכי אשתו היקרה לו חולה למות). נקל לך אפוא להבין איך יבוכו עשתונותי, וע"כ לא תתמה על החפץ, אם לא השיבותי לך ולידידנו היקר ה' גאָרדאָן דבר. וגם העלים צויתי לשלוח לו על האדרעססא, אשר רשמתי בעצמי בשנה העברה בספר הזכרונות, אך אם אנכי לא אוכל בעצמי לפקח על הרשימות יעשה המשלח משגה. וכן שכח לרשום את ה' גאָרדאָן, והנה שלחתי היום לה' גארדאן העלים ומכתב להצטדק לפניו באמת ותמים". — בלי ספק קבלת את המשלוח הזה.

כמה גדולים דברי חז"ל, באמרם: „אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו". אנכי הרביתי פצעי ה' צ"ב חנם בדברים יורדים חדרי בטן, והוא איש אובד עצות בעת הזאת, אשר רעות רבות וצרות סבבוהו מכל עבר. ומאד נכמרו נחומי על האיש הדגול הזה, כי לא רבים מאחינו יבאנו אל פעולתו ומטרתו הנשגבה, ובעת אשר איש הכסף[146] החנף והמרע ימלא זהב כיסו בדברו חלקות אל עם תועי לבב, יהלך איש דובר אמת בלבבו כצל ולא ידע מנוח. — המצוה על כל איש, אשר כבוד המליץ יקר בעיניו, לתת ידים לפעלו למען חזק את ידיו, כי יעבוד עבודתו באין מפריע. וגם אתה, אדוני, אל תמשוך נא ידיך ממנו והיה לו מעירך לעזור ככל אשר יהיה לאל ידך.

ה' צ"ב שלח לי את תמונתו למזכרת אהבה, ומאד יפלא בעיני, כי מעבר השני כתובה היא לשמך ולזכרך כדברים האלה: „אות מזכרת לאיש חמודות, במעלות ומדות, סופר מהיר, מ' ליב גארדאן, פקיד ביה"ס ליהודים בטעלז, מאת מוקירו צעדערבאום", ולא אוכל לפתור החידה הזאת. ואולי שלח גם לך, אדוני, עקז' אחד והחליף שלך בשלי ושלי בשלך? הודיעני נא ואדעה. כן יהיה מטובך להודיעני אודות מאמריך השלוחים להמליץ, אם יבואו בדפוס ומתי, ומה אמר לך ה' צ"ב?

האדרעססא לש"ב הר"ר מיכל גאָרדאָן[147] כפי אשר הגידה לי אחותו גיטל הלא היא:

Михелю Гордону в М. Смела, Киев, губ.

ולידידנו לסירקין, כפי אשר כתבה ידו, בהיותו פה בחודש אויגוסט משנה העברה, בספר זכרון (נאטיצבוך) אשר לפני:

Г. М. Сыркинд, слушателю Петровской Академии, в Москву.

כל משאלות לבך אמלא בלב טוב ובנפש הפצה, ומאד שמח אני בחלקי, אם יקרה לפני, כי אוכל לעשות דבר לטובתך, וכל אשר יהיה לאל ידי לעשות למען הפיץ את ספרך „שירי יהודה" בין מכירי ומיודעי אעשה.

ברך בשמי לשלום את רעיתך הכבודה ואת כל מרבית ביתך ושמחת בחג המרורים הבא עלינו למוץ את שארית דמנו ולהריק כיסנו, וחיית ורבית אתה וביתך! כך יברכך גבר, העומד לברך בברכה משלשת את כל האיש אשר ברכה בו כמוך אתה,

(המשך יבוא)

משה הכהן פראזער

אני ידידך, מוקיר שמך וזכרך כל עוד נשמתי באפי,

146) היינו, א. ל. זילברמאן, עורך „המגיד".

147) מיכל גורדון (1823—1890), משורר אידי. גיסו של י. ל. גורדון.

אבא גורדין

זכרונותיו של היסטוריון *)

אם היסטוריה, דברי הימים, היא ביוגראפיה של ציבור מסויים, הרי אוטוביוגראפיה, ספר זכרונות, רשומות יחוויות, היא היסטוריה פרטית אינטימית של היחיד.

בספר שלפנינו היחיד והקהל מהלכים יחדיו בלי פירוד בדרך החיים הסואנים. רשות היחיד הלא תדיר נעוצה בתוך רשות הרבים. כי הלא במציאות הממשית אין רובינזון־אדות. האדם, בתור שכזה, אינו פורש מן הציבור, מן הסביבה החברתית.

כאן בספר הזכרונות והרשומות יש לנו עסק בהיסטוריון מובהק שתורתו, היינו תצפיותיו המחקריות, היא אומנותו המיקצועית, לפיכך כל חוויותיו עוברות דרך מסננת היסטוריוזופית. המחבר מסתכל תדיר במסגרת הציבורית שבה משובצת תמונתו המעולפת אירועים. החוויה זעירת־האנפין שלו מקבלת תוספת משמעות מהמאורע אריך־האנפין של התקופה, שבה הוא חי ופועל, חי ומגיב.

ספרו של בן־ציון דינור הוא מימזג מוצלח של שני יסודות, שמשלימים אחד את השני, מימואריסטיקה והיסטוריוגראפיקה. שתיהן מוארות בקרני מחקר אובייקטיבי וחודר, שאינו נושא פנים לא לעצמו ולחוויותיו ולא להתרחשויות החברתיות הקטסטרופאליות, שיש בהן מן הגורל התמוטטי־תקומתי, שנתקיימה בהן ההוראה שניתנה לנביא: „לנתוש ולנתוץ ולהאביד ולהרוס — לבנות ולנטוע".

המחבר שומר בקפדנות יתרה על צביונו בתור אישיות יהודיותית. אינו מתבטל אף להרף־עיין ואף כהוא־זה גם בשעה שהוא „נחטף" ע"י המערבולת של ההפיכה הכלל־רוסית, ואף בשעה שהוא נבלע ע"י הדגה שמינתה ההיסטוריה. ממעי הדגה הזאת, שמידתה כחלק הששי של כדור הארץ, הוא מתפלל תפילתו הישראלית... והיא נשמעת.

נפתח את ספרו כבד־המשקל של בן־ציון דינור, ספר שעליו אפשר לומר שמאליו ייקרא, כך קריא הוא כולו, מותח ומרתק.

„בבוקרו של יום כ"ט ביולי 1914 טלגרפתי לאשתי מברן כי אני יוצא היום לחרסון. החלטתי עם פרוץ המלחמה לנסוע הביתה" (ע' 11).

כנראה עדיין נקל היה למברק מברן שבשווייצריה לעבור לחרסון שברוסיה. אבל לא הרי מברק כהרי נסיעה הטעונה מעבר גבולות־מדינות העומדות בנקודת היקוד של קרב. מתחיל מסע העינויים, שבהם נתנסה המחבר, בדרך זרועה מוקשים וחתחתים ילידי שנאה, רשע וחשדנות.

מברן הגיע המחבר לזינגן. „אבל במקום היתה כבר משטרה צבאית, והיא הודיעה לנוסעים בכל חומר: אין להישאר כאן, בתחנת הגבול, אף רגע... אין גם לחזור לשווייץ; רק לאזרחי שווייץ מותר לחזור (שם).

„עמא פזיזא ישראל". מאמר זה נאמר בהקשר עם קבלת תורה, אבל בנוגע ל„הרבצה", היהלצות למלחמה פזיזים העממים עד מאוד. הם זריזים מקדימים למצוות „תרצח!" שפיכת דמים לגביהם היא מדאורייתא.

---

*) בן־ציון דינור. בימי מלחמה ומהפכה, זכרונות ורשומות מדרך חיים (תרע"ד—תרפ"א). מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"א (519 ע"ע).

„כעבור יומיים לפנות ערב הגענו לברלין, והמלחמה כבר הוכרזה" (שם).
גרמניה הכריזה על מלחמתה נגד רוסיה בראשון באוגוסט.
בברלין בתחנת משטרה. „סמל משטרה זקן... קיבל אותי בקריאה: 'אה, עוד חזיר רוסי'..." (ע' 12).

הטרגדיה של היהודי שהוא תדיר נידון בחמור ביותר. בזמנים שהם כתיקונם היהודי מקבל את מלוא מידת המשטמה ובוז מאת צורריו ומנדיו. אולם בשעת חירום הוא כאילו נושר את הזדהותו היהודית ומקבל זו של אזרח ארץ מגוריו שבשעה זו היא השנואה יהמורשעה. היהודי נהפך לפתע לרוסי גמור לכל דבר ונרדף הוא על צוואר בתור שכזה.
כדי להיפטר מרוסיותו, שכפו עליו הבלשים והשוטרים הגרמניים, נאלץ המחבר לגלח את זקנו, שהיה בעיני רודפיו סימן מובהק דווקא לרוסיות ולא ליהודיות. כי היהודים הגרמנים היו מגולחים למשעי. זוהי אירוניה מרה של דור תהפוכות בלשי.
אחרי הרפתקאות רבות ומחוסר זקן בא המחבר לביתו של פרופ. טויבלר, שראהו כראות אחד ממלמדיו, שמהם השכיל במדע ההיסטוריה. הפרופ. היה יהודי מגורמן ומולדתן גלהב, קצין־מילואים של הצבא הפרוסי. כאשר הוא ליווה את חברו רוזנבליט בצאתו לחזית קרא את הקריאה האיחולית: „להתראות בוורשה!" (ע' 15).
„ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל וכל שאר הנביאים" (מכילתא, פרשה ג').
לפרופ. טויבלר אחות, לא פרופסורית ולא היסטוריונית. ודווקא היא ראתה נכוחות וניבאה נכוחות.
בראשית המלחמה העולמית הראשונה נתפלג המחנה של הראדיקלים לשניים. היו שנקטו שמחובתם להילחם בעד רוסיה. בין אלה נמנה קרופוטקין ותלמידיו־חבריו. נימוקם: צריך להציל את אירופה מריאקציוניותה של גרמניה, זו „האימפריה של המגלב" (באקונין). והיו בין הרדיקלים שראו ברוסיה הצארית כל מ"ט שערי טומאת־הריאקציה, ארץ הפרעות. אלה היו תבוסתנים גמורים ונחרצים. הפולמוס בין שני הצדדים הלך וחזק, נלחמו איש באחיו. האנרכיסטים בפטרוגראד ראו בקרפוטקין בוגדן, וכאשר בא לרוסיה לא הקיבלו פניו של רבם שהיה ל„אחר".
והנה באה אשה סתם בלי יומרה לתיאוריטיקנות, לעסקנות חברתית, לבקיאות בסוציולוגיה שימושית ופתרה את השאלה בפשטות: אלה ואלה דברי אלהי היסטוריה חיים, שתי הממלכות הריאקציוניות תוכנה, למרות העובדה שהן ערוכות משני צדי המיתרס הקרבי, וה„פרוגרס" יבוא על מקומו בשלום.
„אנחנו [הגרמנים] נכה את הרוסים מכה ניצחת... אבל הגרמנים יוכו על ידי המערב. בזה אין כל ספק..."
„שעתיים ישבתי והקשבתי לשטף שיחתה" (ע' 14). כדאי היה לשבת ולשמוע לדברי נבואה אלה, שבימים ההם לא עלו על דעת החכמים שהתנצחו בהלכה החמורה הזו של פטריוטיזם הגנתי ודיפיטיזם.
לעומת דברי חכמה אלה של האשה האי־מוכתרת בכתר תורה של היסטוריונית מביא המחבר חוות דעת של טויבלר ההיסטוריון המפורסם, שקויים בו „משיב חכמים אחור ודעתם יסכל".
„כולנו מאמינים, אף בטוחים, כי „הרשעות" (האנטישמיות) תפחת הרבה אחר המלחמה'. לא יכולתי לכבוש את התרגשותי ואמרתי בצער: 'תמיהני עליך, ההיסטוריון, שאתה מעלה על דעתך, שמלחמה, שפיכות־דמים, אכזריות והסתה לאומית יביאו להפחתת הרשע והשנאה בין בני־אדם... ההפך מזה הוא הנכון. אני רואה עתידות מרים וקשים ליהודים גם בימי המלחמה וגם לאחריה'" (ע' 15).

הרבה צרות וייסורים נכונו למחבר, הנוסע החף מפשע וסובל בעוון מדינתו, שהוא שותף להפסדיה ולא לרווחיה.

„הגענו למינסטר... ניגשו אלי שני בחורים והציעו לי לרדת אתם ולגשת למשטרה הצבאית שבתחנה... נתנו לי 'בני לוויה', שני שוטרים מזויינים שהוליכו אותי בדרך הרחוב הראשי למשטרה... המון נערים רצו וקראו אחרי: 'מרגל רוסי', 'חזיר רוסי', ועיפרו בעפר...“ (ע' 15—16).

זו תורה וזה שכרה. זכות מדעניותו ובייחוד זכות עינו הימנית, שהיתה לקוייה ר'בעזרתה' נפטר מעבודת הצבא ומגיוס, עמדה לו, ואחרי עינוויי־דרך ונפתולי־גבולות קשים הגיע לפטרוגראד בתחנת הרכבת הפינלאנדית.

המחבר הלך אל בן־מינו. בא בביקור אל ההיסטוריון ש. דובנוב. השיחה היתה, כמובן, על המלחמה — ועל אורך הזמן שתימשך. המחבר סבר שהמלחמה תיקלל באורך־ימים. דובנוב מיאן לקבל חזות קשה זו. רגילים אנו לרגום את הנביאים המנבאים לנו רעות.

„'הנה', אמר דובנוב, 'עכשיו מתפרסם מאמר גדול של ציר הדומא, א. שינגריוב, והוא מוכיח ברורות שגרמניה לא תחזיק מעמד אלא שלשה חדשים. והנה בשכנותי יושב הפרופסור גרידסקול. זה עכשיו יצא מחדרי, וגם הוא מוכיח שהמלחמה תהיה קצרה מאד'“ (ע' 26).

הרבה טעו והרבה יטעו משום שהם תרים אחרי לבבם וחפצם. אין אפוטרופוס לראיות מוטעות, כביכול, מדעיות.

„רק דבר אחד עשה עלי רושם קשה: לאיש הזה הכול כבר ברור... ושום דבר שוב אינו מפליא אותו... המציאות אינה עשויה להשפיע על תורתו... תקיף בעקרונותיו עד ל'נוקשות'“ (עמ' 22—28).

זהו עונשם של אלה שלשמם נצמד 'יזם' ולוא אף בדבק רופף. זהו המחיר הגבוה שמשלם כל בעל שיטה מוקצעה מאבני־שייש. לא לכולם אותה היהירות של היגל וגילוי־ליבו, אולם בחדרי חדרים של פנימיותם הם גורסים כולם: „אם העובדות אינן הולמות את שיטתי, אז אוי ואבוי להן, ואני חס עליהן מעומק גדלות־דמוחין שלי“. כל בעל־שיטה משלו הוא שמרני וקנאי קפדן. ואם על עיניו לא חס על עיני אחרים על אחת כמה וכמה, והוא מנקרן לשמה, לשם אמיתות שיטתו הוא, שלעיבודה ושיכלולה הקדיש כל ימי חייו: 'כל' לרבות את הלילות של מעט שינות ומעט תנומות.

„כעבור יומיים יצאתי הביתה. הדרך מפטרוגראד לחרסון גם היא היתה דרך עקיפין.. הגייסות והמלחמה סתמו את ה'דרך הקצרה'. הקרונות היו מלאים. נסעו בעמידה בקרונות וב'גשרים' שבין הקרונות“ (ע' 28).

המחבר עינה בדרך כוהו בעורף, ומה נעשה בחזית? זו היתה מלחמה שקצרה את החיילים כחציר.

המחבר ניסה ליתן ביאור או הסבר לטבח זה שנקרא מלחמה.

„הרצאתי נמשכה כחצי שעה... ציינתי עובדות והבאתי דוגמאות, ואגב השתדלתי לספר... על התנגדות הסוציאליסטים הרוסיים לשאיפותיה של הממשלה, והבעתי בטחוני, כי במהלך המלחמה עוד נהיה עדים לתמורות מדיניות ברוסיה“ (ע' 16).

התופעה הנוראה הזו של המלחמה כולה אומרת 'דרשני' למרות כל ההחוורות שניתנו לה. הסבל והחפסדים בדמים, תרתי משמע, שהיא גורמת ללוחמים, המנצחים והמנוצחים, הם כה איומים ומרובים ובכל זאת דורות הולכים ודורות באים והמלחמות לעולם התנהלו ומתנהלות, ואין יודע מתי יחדלו מן הארץ.

סוף סוף הגיע המחבר לחרסון. הוא נותן תיאור החיים של היהודים בערי־השדה,

וממצם באימרה: „ראה עמידתנו דלים וריקים". ניסה ידו בהוראה ובעיתונות (ע"ע 30—44) ונמלט על נפשו...

„באמצע אבגוסט של שנת 1915 נסעתי לפטרוגראד, נסעתי מתוך הרגשה, שעוד הפעם עלי להתחיל מחדש. החלטתי לנסוע לפטרוגראד היתה בשבילי מעין החלטה על 'מסע אל הבלתי־ידוע'" (ע' 44).

המחבר מצא מייד את מעריכיו ואף מעריציו, וביניהם המלומד הרוסי המפורסם מיכאיל איבאנוביץ' רוסטובציב, פרופיסור לבלשנות קלאסית והיסטוריה עתיקה באוניברסיטה בפטרוגראד משנת 1901 עד 1918, ומ־1920 ואילך — בארצות הברית.

רוסטובציב סמך את ידיו על המחבר ותמך בו, והוא גם הוכר מייד כמרצה־אמן במקצועו, היינו בהיסטוריה, ע"י קהל המורים והעסקנים של „חברת מפיצי השכלה" שבפטרוגראד (ע' 54).

ההצלחות הראשונות לא הרדימו את כוחות היצירה שלו, אלא, להיפך, עודדוהו לחתור אל מטרתו הסופית שהציב לו.

„יום יום בטרם לכתך לשכב על מיטתך, עליך לשאול את עצמך: ההתקרבת אל משאת נפשך? ההוסרו מכשולים אחדים מעל דרכך? — רק בדרך זו יש תקווה כי תצליח, רק בדרך זו תשעבד לאט־לאט את כל כוחותיך למטרה זו ותגיע סוף סוף לטבעת האחרונה בשלשלת הארוכה" (ע' 55).

כל זה רשם במחברתו ב־25 בדצמבר 1911 בהיותו בברלין, והוסיף עכשיו:

„אתה עומד בראשית הדרך — אל תסיח את דעתך. היזהר והישמר מקטנות דמוחין" (ע' 56).

יאה עניותא לכלל ישראל וגם לר' ישראל, ובייחוד יאה היא לתלמידי חכמיו של ישראל.

„...נודע לי על קיומה של מסעדה לסטודנטים יהודיים, והחברים 'המליצו' על ארוחות הצהריים שלה שהן 'כדאיות'" (ע' 57).

ובאיזה תנאי דיור קשים הכין את הרצאותיו בהיסטוריה ואת הדיסרטציה של מגיסטר!

הנה התיאור:

„אין להגיד כי תנאי העבודה ב'חדרי'... היו נוחים ביותר. אמנם, החדר היה בחצר וגדלו שם עצים רבים שעמדו ב'שלכתם', אבל בבית עצמו היה רעש. מצד אחד היה חדרה של התופרת שתיקתקה כל היום במכונת התפירה, ומצד שני חדרו של רצען, שגם הוא הרבה להרעיש. וממול המיטבח הגדול, שכל השכנים השתמשו בו ו'ריחותיו' מילאו את הבית. ואף כי הרעש של הבית התמזג עם אוושתם של האילנות שהרוח הרבתה לעלעל בהם, קשה היה לי להתרכז בעבודה. וכיוון שנסיונותי לעבוד בבית ולוא רק שעות אחדות — לא הצליחו, ההלטתי לקחת את כל רשימותי ולעבוד בספריה הקיסרית. שם ישבתי אל שולחן עבודה מרגע פתיחתה של הספריה עד בעילתה" (ע' 50).

ה„מתמיד" מראה את כוחו לאורייתא. מקיים את ה„והגית"... בכל התנאים ובכל הנסיבות. תלמוד תורה כנגד כולם. זהו מעין „ייהרג ואל יפסיק לצורבא מדרבנן.

„מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה". מלחמת העולם הראשונה עומדת בעיצומה הקטלני. חיי האוכלוסיה היהודית ברוסיה שרויים בסכנה גדולה. גזירות חדשות אינן משכחות את הישנות; ומבפנים לא פסקו סיכסוכי המפלגות וריבות הסיעות אף לשעה קלה. התלקח גם ריב הלשונות, הרתיחו סערה בתוך סיר נקוב ללא זכר לבשר. בייחוד החריף הפולמוס בנוגע להוראה בבתי־הספר לילדי הפליטים, מגורשי ערי־הספר.

מה היתה עמדתו של המחבר?

„קבעתי מבחינה מעשית עמדה ברורה בשאלה זו, כי במשך השנה הראשונה לבואם של הפליטים יש להנהיג את שפת האידיש כשפת הוראה לכל התלמידים... בדבר תוכנית הלימודים היתה דעתי... שיש להעמיד במרכז את לימודי התנ"ך, האגדה והספרות בעברית, ולא באידיש ולא בשום תרגום שהוא. לעומת זאת, יש ללמד היסטוריה יהודית בלשון ההוראה שבה מלמדים כל המקצועות" (ע"ע 75—76). „עמדה זו... הקנתה לי שם של 'אידישיסט' בין העברים, של עברי־למחצה בין האידישיסטים. בעיני שניהם הייתי כאדם משונה שיש בו קצת מן 'המשכיל' של דור העבר הטוען לרוסית' (שם).

כשהתותחים והמרגמות מדברים, מחרישות המוזות, אבל לא דברי־ריב ומצה של קנאים שנהרגים על פחות משווה פרוטה תרבותית רוחנית.

„בין הנאומים המרובים, שנשמעו בליל שבת, בשבת, במוצאי־שבת וביום הראשון, עשו רושם רב שני נאומים: של נחום שטיף [המכונה „בעל דמיון"] ושל ח. נ. ביאליק" (ע' 78).

המחבר נותן לנו את תיאורם של שטיף ושל ביאליק, שני היריבים שתפסו עמדות משני צידי המתרס בקרב הלשוני.

בשיחה שבין המחבר וביאליק אמר האחרון: 'ראה, חוששני שנתפסת ל'מינות'... אמרתי לו... אני מצביע תמיד בעד, בעד כל עבודה תרבותית ספרותית. לפי שיטתי — 'לא אר־או, אלא גם־גם'" (ע' 84).

*

'היוגרנויט הצבאי' המשיך בדרכו. תחת אופניו נדרסו מיליונים של חיילים בכל החזיתות. ומתוך גלי הדם השפוך כמיים בצבץ ועלה ראשו, ראשיתה של המהפכה הכלל־רוסית הגדולה.

„המוני נשים התמרמרו על הנהגת כרטיסים לקבלת לחם, על השמועות שלכל אחד יתנו רק ליטרה ליום" (ע' 121).

ההיסטוריה כאילו משתרטטת בקווי־דיאליקטיקה. הנשים התמרדו, ביקשו לחם, והמהפכה בהתרחבה ובהתעמקה הכריזה לחם מפיות המרדנים והמרדניות — למשך של שנים.

„מהפכה שהתחילה במרד הנשים העומדות בתור לקבל לחם, תיטיב לעשות אם תשגיח יפה על עניין האספקה והמלאי" (ע' 156). אבל־דא עקא, הפיכת קערה על פיה אינה מניחה לחם בקערה אחר שנהפכה, גם מעט הלחם שהיה בה עובר להפיכה נופל מתוכה...

„יש בצבא תלונות לאין קץ. והם שומעים מן 'הדומא' שהממשלה אשמה. יותר מזה: יש בגידה למעלה, בצמרת, בגבוהים מעל גבוהים, שולחים אותם למוות בטוח. ומי יודע מה הם הקשרים שבין השולחים ובין סוכני האויב" (ע' 128).

התמרדו אנשי הדומא הימניים. הם ביקשו להמשיך את המלחמה עד נחילת ניצחון. הם יראו מפני אנשי חצר המלך והמלכה, פן יכרתו ברית שלום סיפאראטי. ומהפכה זו בהתפתחה עברה אל הקצה השני, היא הוציאה את צוואר רוסיה מחיבוק־החנק של המלחמה והביאה את החוזה הברסט־ליטובסקאי ה„מחפיר"...

„שמש ידע מבואו", אבל לא מהפכה. היא יודעת מוצאה, אבל מבואה חבוי בחיק העתיד הקרוב והרחוק והטמיר והמופלא.

התחילו ב„חיוך וורוד" שבוורודים ועברו לחירוק שיניים. סתירות חברתיות ישנות וחדשות אינן מתיישבות ע"י חיוכים המביעים רצון טוב והתרגשות נעימה שבאה בעיקבות הפתעה נוחה ורצויה.

„על פני כולם חיוך של שביעת־רצון, איש את רעהו מברך, מחייך לו, משוחח אתו, כאילו היה מכרו הטוב שנים על שנים. גם אותנו בירכו, לחצו את ידינו, זקנים וצעירים,

נשים וטף. על הכול היתה שרויה חגיגיות של אצילות, אמונת־תום והתרוממות הרוח" (ע' 129). זה היה הפרולוג של האופירה הנשגבה והנאדרה שהאפילוג שלה היה טראגי ועקוב־מדמם של כל זמריו ושחקניו.

מה היתה הערכתו של ההתרחשויות הנסערות? מה היה מקומו שביצר לו?

„לא מהפכה מדינית התרחשה בימים אלה, אלא מדינה עצומה התמוטטה בעטיו של משטר רקוב ומתנוון" (ע' 134).

„...הסקתי שלשה עיקרים... לא להיסחף בזרם המהפכה, אלא להיות נאמן לדרך חיי כיהודי, להקשיב בקביעות מתוך עירנות, לראות וללמוד מתוך עיון והתבוננות" (ע' 135).

הוא עמד בדיבורו וקיים מאמרו. הוא התייצב בצידם של המעללים הכבירים והתבונן לנעשה על סביבותיו ולנידבר במרומי קרת ובשווקים ובסימטאות העקולות והאפלות, משכנות העוני שעלה, כביכול, לגדולה. „אין ספק, שניתנה לנו שעת כושר להציץ למעבדה היסטורית כבירה, שרק לעיתים רחוקות יש הזדמנות לעמוד בתוך תוכה" (ע' 137).

זוהי מעבדה יחידה במינה. היא מעבדה סוציולוגית, היסטורית וכל ניסוייה־תופעותיה חד־פעמיים הם לא נשנים ולא נחזרים במלוא צביונם. אין כאן „אכספרימנטים" במובן הפיסי של המונח. כל ניסוי נהפך כהרף עין לעובדה, המתהווית בסביבה חברתית שכולה „טבע" קולקטיבי והיא באה על גמרה.

„אני רק מסתכל ומתבונן ונשאר בחוגי היהודי המצומצם ביותר" (ע' 139).

אולם זהו טבעו של כל עניין יהודי שהוא בעצם תכליתו, כאילו בעל כרחו, אוניברסלי, קבוע באמצע כל ענייני האנושות. „ישראל באומות היו כלב באיברים", ומכל משמר שמור ליבך, כי ממנו תוצאות חיים לכל באי־עולם. גם החוג היהודי המצומצם, לכאורה, אף הוא לא נשאר אי שקט בלב ים סוער, גם הוא התרעד והתחלחל, הזדעזע עד עומקי מעמקיו.

„אין לחוג חוג צר בתוך הזרם ולומר: מכאן לא אצא" (ע' 146). אין עם ישראל, ולא בן ישראל, יכול לצוות על עצמו: צא מתוך ההפיכה, היבדל מתוך העדה, האנושות, הרשעה הזאת.

היהודי נעוץ בראשו ורובו במערבולת. אף על פי שהוא „צדיק בדורותיו" אין לו האפשרות לבנות לו תיבת נח, תחתיים, שניים ושלישיים, ולהשיטה על פני המיים הזידונים כך שמי המבול לא יציפוה. והמחבר בתוך משקיף נאמן עומד בתוך הזרם, אלא שלבל נחשול ונחשול הוא נענה בראשו ואמר לו „עבור!" ואנוכי ארשמך לדורות.

„לא נשארה למשכילים היהודים שום 'נקודה יהודית'" (ע' 147). משום שמעיקרא לא היתה להם נקודה בולטת דייה וכשגאו המיים הם כיסוה מייד והיא לא נראתה יותר.

„הגדודים החונים בעיר־הבירה צריכים להישאר בהן כצבא המהפכה, להיות מוכנים לסכל כל נסיון להתנקש ב'מהפכה ובהישגיה'" (ע' 159).

החלטה זו נתפרסמה לפני הפסח. זו היתה אחת ההחלטות המכריעות של „מועצה הפועלים" בפטרוגראד. היא נתקבלה (ב־22 במארס) ביוזמתו של טרוצקי. היו בה מעין שלמונים לחיל המצב. על ידיה קנתה המועצה את נאמנותם של החיילים כיוון שהבטיחה להם הישארותם בעורף הבטוח יחסית ואי־הישלחם לחזית שהיתה מקום הרג רב.

דמותו של לנין מתחילה מתבלטת, והמחבר מבחינו ועומד על ערכו הביצועי, הן לחיוב והן לשלילה.

„והחידוש בדברי לנין הוא בעיקר שהוא העז להביע את הדברים בפומבי... בוודאי... רבים ורבים רוצים בשלום. אבל לא מעיזים לומר את הדבר בפירוש!" (ע' 164).

„אם אתה רוצה שהעם ילך אחריך, תן תכנית בשביל טיפשים. הם הרבים! אבל לא תכנית בשביל חכמים... עניין השלום קשה, בלתי אפשרי... אבל העם רוצה בשלום... אין לתת אדמה תיכף... אי אפשר... אבל העם רוצה באדמה, תיכף..." (עמ' 167—168).

לעם קוצר רוח. פקעה סבלנותו! הוא אינו מאמין בהבטחותיהם להבא של מנהיגי המעמדות העליונים. הם רימוהו כל כך הרבה פעמים. וזהו עונשו של בדאי, שאפילו אומר אמת אין מאמינים לו. ומי יודע אם בפעם זו לבו ופיו שווים. ה„אוחז ביד" זוהי תפילת העם היוצאת בשאגה, שאגת ארי, מתוך גרונו.

המחבר מקדיש בספרו דפים מרובים לוועידות של הציונים. הוא עוקב אחרי פעולות הציונים ומחדליהם, עומד הוא משוריין ביהודיותו ובציונותו (ע"ע 180—188). אינו מעלים עיניו מהנעשה בתוך המפלגות הרדיקליות שברחוב היהודים, שהקומוניזם עושה בהם שמות, טורף זרוע אף קדקוד מס.ס., מה„מאוחדים", מה„בונד". המפלגה הקומוניסטית המשתלטת מקבלת גרים מרובים, הן משורות הטוראים והן מהצמרת (ע' 190—195).

„מי שינצח בפטרוגראד ינצח בכל המדינה... ההכרעה תיפול בפטרוגראד" (ע"ע 201—202). במהפכות כמו באופנה הכול הולכים אחר עיר הבירה. זהו אחד הכללים המובהקים שבתורת החקיינות.

המהפכה האוקטוברא‌ית, תפיסת רסן השלטון בידי לנין ותלמידיו (ע' 244). פיזור האסיפה המכוננת (ע"ע 252—255). המחבר עוזב בדאבון לב את פטרוגראד הרעבה ללחם פשוטו כמשמעו ועובר לאוקריינה, האסם של רוסיה רבתי.

המחבר מביע את דעתו על מצב היהודים ברוסיה, ובכל ארצות הפזורה, בציוריות מוצלחה. הוא משתמש לשם זה באחד מסיפורי רבה בר בר חנה.

„פעם אחת היינו מהלכים בספינה וראינו דג שעלה חול על גבו וקנים גדולים עליו, סבורים היינו — יבשה היא, עלינו. אפינו ובישלנו על גבו. כשחם גבו של הדג, נתהפך... ואילמלא היתה הספינה קרובה, היינו טובעים'... דעתי היתה, שאין שחר לכל התכניות על הקמת 'בניינים לאומיים' על גבו של הדג, כשהוא נתון בתהליך של התהפכות על הגב..." ע"ע 273—274).

ההתבוללות לעולם פושטת את הרגל בכל ארץ וארץ, אולם אחרי כשלונה בארץ אחת מנסים מזלה במקום אחר על סמך של „משנה מקום, משנה מזל". וכן העבודה הציבורית הלאומית. מרכז בנכר אחר מרכז בנכר נחרב. ואחר חורבנו של המרכז כבר לא היתה לו תקומה. אין שיקום. פרט לבנייה שנעשתה בארץ ישראל, שאחר כל תמוטה שבנו והשתדלנו להקים „סוכת דוד הנופלת". כי בנוגע לארץ האבות נתקיים בנו מאמר חז"ל, „יצאה זו שנשלחה וחוזרת". אנו שבים ובונים הריסותינו אחרי השילוחין והטירודין.

כיצד מחוויר המחבר את המהפכה האוקטוברא‌ית?

„...מבחינה סוציאלית קמה ברוסיה שכבה מסויימת של 'מהפכנים מקצועיים'... להם יש תכניות, עקרונות, אידיאלים, שהם רוצים להגשימם, אבל העיקרון היסודי לכל התכניות הוא: עלייתנו וקיומם השלטון בידינו — זוהי מהפכה "(ע' 283).

מהפכה סוציאלית מסלקת הצידה מעמד שליט זקן שתש כוחו ומעמידה במקום הפנוי מעמד שליט צעיר שכוחו במתניו ואכזריותו וקשיחותו ותיאבונו לניצולן של השכבות הנמוכות — בליבו. הן כל מזימותיו כל הימים, ימי ההכשרה.

„הזדהות שלמה ביותר של העם עם המעמד, של המעמד עם המדינה, של המדינה עם השילטון, ושל השילטון עם ה'בת' המנהלת..." (ע' 283).

המהפכה האוקטיבראית, כפי שנקל לראות מתוצאותיה, העלתה על הזירה ההיסטורית ברוסיה מעמד חדש, זריז וממולח, רענן ושאפתן. הוא מייצג את אינטרסיה של האומה ושל המדינה שחשיקתן הלוהטת היא הרחבת גבולות רוסיה רבתי, ע"י כיבושים נועזים מוסווים בתכלית, אסיפת ארצות כאסוף ביצים עזובות. קומוניזם בבחינתו של משא־נפש משמש בנידון דידן בתור הסוואה מוצלחת, המחפה על שקיקה בולמוסית לאומנית, על מאמץ מדינאי ההולך בגדולות שאין לו תקדים בהיסטוריה של האימפריה הרוסית. כאן לאומניות, שוביניזם

מובהק, שמנצל ברוב ערמה את תורת הבינלאומיות. קומוניזם משמש כפתיון ללכוד בו את הדגים התמימים, הפתאים המאמינים.

באוקריינה סבל די ממרורים וכאשר נמלאה סאתו עד לבלי נשוא, ושיחק לו מזלו, קיבל רשיון לעזוב את ארץ הדמים בצוותא עם חבורת סופרים שבראשה עמד ביאליק. הוא עלה ארצה בשעה מוצלחת בשנת 1921. ואנו מחכים לספר „זכרונות ורשומות מדרך חיים" שלישי בסידרה ושווה במעלה לשני קודמיו.

„סוף סוף עלינו גם אנחנו באניה" (ע' 519). הספר נגמר במילים: „שישו ושמחו..." בשמחת הפורקן. המחבר ניצל בנס.

*
**

הספר הוא אוצר בלום. מרובים איפיונים מצויינים של כל עסקני ישראל בפטרוגראד, קיוב, חארקוב ועוד. כולם קמים לתחייה. עומדים לנגד עינינו במלוא שיעור קומתם.

המחבר מושיט לנו בקנה מחקר ממצה של חיי היהודים באוקריינה תחת משטרם של הבולשביקים (ע"ע 484—512). בתור סוקר יש לי ההרגשה, שלא שילמתי לספר את המגיע לו מחמת קוצר המצע, ואת המחבר הסליחה. עוד אשוב, אם ירצה הגורל, אליו ואהפוך בו ואהפוך בו. הרבה למדתי ממנו ולא חסרתיו, אלא כמריח באתרוג.

בנק קופת־עם בערבון מוגבל

(נוסד בשנת 1918)

משרד ראשי:

תל־אביב, רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טלפון 65974

סניפים:

תל־אביב	רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טל' 64468/9
	רח' א. בן־יהודה 57, ת.ד. 3220, טל' 25927
ירושלים	רח' יפו 47, ת.ד. 872, טל' 4409
חיפה	דרך העצמאות 43, ת.ד. 116, טל' 4319
	הדר הכרמל, רח' ביאליק 12, טל' 67241
יפו	רח' רזיאל 19, ת.ד. 8257, טל' 83427
רמת־גן	רח' שילה 2, ת.ד. 3, טל' 72200
רמת־יצחק	רח' ירושלים 50, טל' 72968
גבעתיים	רח' שינקין 29, ת.ד. 5, טל' 73126
הדר־רמתיים	ככר הנשיא, ת.ד. 22, טל' 924220
עכו	רח' בן־עמי 23 (פינת רח' ויצמן), טל' 910132
מגדל־אשקלון	רח' הרצל, ת.ד. 34, טל' 64
נהריה	שדרות געתון, טל' 920063

שרשרת „רנולד"

לכל שמוש בתעשיה וחקלאות

*

להשיג מתוך המלאי

אצל הסוכן היחידי לישראל:

„טכניקה" יעקב בוקשטין

רחוב רמב"ם 22 — תל־אביב — טלפון: 63216

חברה לעבודות חוץ ונמלים
מיסודו של סולל בונה בע"מ

- **עבודות הנדסיות ועבודות צבוריות**
  עבודות עפר, עבודות תת־קרקעיות, מנהרות, קוי מים ונפט, בנוי נמלים.
- **סניפים וחברות משותפות לקבלנות**
  בנין ועבודות צבוריות באפריקה, אסיה והמזרח התיכון.
- **שרותים לתפעול נמלים**
  נמלי חיפה, קישון ואילת.
- **מפעלי תעשיה ומלאכה**
  בחיפה, תל־אביב ואילת.

עירית ירושלים

ירושלים מחוננת בסגולות יקרות:
היא בירת ישראל * עיר שאוירה צח, יבש ומרענן * עיר שהוד קדומים חופף עליה ✡ עיר התורה ודעת תבונה * ירושלים עושה לקליטת העליה ולמיזוג העדות יוצאי הגלויות השונות.

„ירושלים לא נחלקה לשבטים, לכל ישראל חלק בה".

מ. איש־שלום
ראש העיר

האחוד העולמי – פועלי ציון – צ. ס. – התאחדות

תל־אביב, רחוב הירקון 110, טלפון 224785

- סניפים ב־28 ארצות.
- פעילות באירופה, דרום אפריקה, אמריקה הלטינית, אמריקה הצפונית ואוסטרליה.
- לשכות ראשיות באירופה ואמריקה הדרומית.

לשנת תשכ"ג הבעל"ט

מברכת

החברה לשכון עממי

את מדינת ישראל ותושביה ואת עם ישראל בתפוצותיו

בשנה טובה ומאושרת
ובשנת עליה וקליטה

מערכת „העבר" ואגודת „אלתירא"

מברכות

את מדינת ישראל, ממשלתה, חברי הכנסת והעם היושב בציון,
את יהדות ברית המועצות ועם ישראל בתפוצותיו

בשנת שלום ושלוה,

שנת עליה וקליטה,

קבוץ גלויות וגאולה שלמה

מפלגת פועלי ארץ־ישראל

*

מרכז מפא"י:

תל־אביב, רחוב הירקון 110

טלפון 221171

מפלגת אחדות העבודה - פועלי ציון

מרכז המפלגה:

תל־אביב, רחוב לילינבלום 19
טל. 4־56271 ת. ד. 1237

הברית העולמית של
אחדות־עבודה—פוע"צ

ת"א, רח' לילינבלום 19

המועדון המרכזי:

רחוב ברנר 14, טל. 66751

מערכת „למרחב":

תל־אביב, רחוב אילון 7
ת. ד. 2834, טל. 9־8־31267

איחוד הקבוצות והקיבוצים

המזכירות; קרן אחוד הקבוצות והקיבוצים:
תל־אביב, רח' הירקון 123, טלפון 223131/4, ת.ד. 3213

המחלקה הטכנית: תל־אביב, רח' ברנר 18, טל. 63875
המדרשה לחנוך משותף: בית־ברל, טל. 923303, כפר־סבא
משקי האחוד: תל־אביב, רח' ברנר 2, טל. 64668, 65774

ייצור ופתוח בע"מ
מפעל לפתוח חקלאי במשקי אחוד הקבוצות והקבוצים
ת"א, רח' טיומקין 13, טל. 61556/7

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים באי"י
אגודת השומרים

תל־אביב, רחוב לילינבלום 29, טלפון 55349
אשקלון, רח' הרצל 49 * באר־שבע, רח' הסתדרות 11, טל. 2829

- חברה צבורית נוסדה בשנת 1933 על־ידי הועד הלאומי ומוסדות הישוב דאז.
- היתה חברה הסתדרותית וכל חבריה משתייכים להסתדרות ולמוסדות האיגוד המקצועי.
- מיסדיה — הם חלק מחברי ה„שומר" הממלאים בה גם כיום תפקידי פקוח, יעל השמירה והדרכת שומרים חדשים.
- האגודה ממלאה משך כל שנות המאבק תפקידים הגנתיים, לאומיים ובטחוניים.
- כיום הנה גוף המבצע עבודות שמירה מקצועית במיוחד בשטחי החקלאות, הפתוח והספר.

לשנת הי"ד
של המדינה

ברכת

הועד הפועל של ההסתדרות

לאסירי ציון

ולנאמני ישראל

ברוסיה

ברכת שיבת ציון

הסתדרות העובדים הלאומית
בארץ־ישראל
הועד הפועל

הסתדרות העובדים הלאומית

קופת חולים
לעובדים לאומיים

עזרה רפואית מלאה

◆

סניפים ברחבי המדינה

◆

המרכז:
תל־אביב, רח' בכורי העתים 23
טל. 222241־2 — ת. ד. 2209

ההסתדרות הכללית של
העובדים העברים בישראל
קרנות לעזרה הדדית

דור לדור

קרן לזקנים, אלמנות ויתומים
בישראל
תל־אביב, ככר מלכי ישראל 9
(נוסד בשנת 1943). נועד לעזור
לחבר ההסתדרות לעת זקנתו ע"י
תשלומי מענק חדשיים.

מציב

קרן לאימוץ משפחת החבר
אחרי מותו
(נוסד בשנת 1937)

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות
מענק ותשלום אימוץ צריכים לקבל
את כל הידיעות הדרושות במוצאת
הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות
למוסדות המתאימים.

האגוד הארצי
של פועלים חקלאיים

**קרן בטוח ופנסיה
לפועלים חקלאים
ובלתי מקצועיים**

*

קרן חופשה
לעובדים בחקלאות

*

הנהלה מרכזית:
תל־אביב, רח' לילינבלום 44
ת. ד. 2910, טל. 67437/8

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל
הסתדרות פועלי הבנין

קרן הביטוח של פועלי הבנין ועבודות צבוריות
קופת תגמולין, אגודה שתופית בע"מ

הקרן מעניקה לחבריה:

דמי מחלה * דמי ביטוח תאונה (נוספים על דמי ביטוח תאונה של הביטוח הלאומי, עד השוואתם לשעור דמי מחלה) * **חופשה שנתית * הבראה * תשלום עבור ימי חג * תוספת משפחתית * תשלום הפרשי פיצויים * הלואות לשכון * הלואות קטנות * ביטוח חיים * שיקום ופנסיה.**

ההנהלה המרכזית:
תל־אביב, רחוב ארלוזורוב 93, טל. 47־220145, ת.ד. 303

סניפים בכל רחבי הארץ

הקבוץ הארצי השומר הצעיר

המשרד הראשי:

מרחביה

דאר מרחביה, טלפון עפולה 44

*

משרדים:

בתל־אביב

רחוב איתמר בן אבי 4

ת. ד. 1577, טל. 224141

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בישראל

הקבוץ המאוחד

המזכירות:

תל־אביב, רחוב סוטין 27

ת. ד. 16040, טל. 231271

*

המוסד הכספי:

קרן הקיבוץ המאוחד בע"מ

תל־אביב, רח' סוטין 27

ת. ד. 16040, טל. 231271

הסתדרות נשים ציוניות ויצ"ו בישראל

מטרות ה.נ.צ. ויצ"ו:

* ארגון האשה להשתתפות פעילה בחיים הציבוריים של המדינה
* שיפור מצבה הכלכלי של האשה והעלאת רמתה התרבותית
* דאגה לנציגות מתאימה של האשה במוסדות המדינה
* הגנה על זכויות האשה במשפחה ובתחוקת המדינה
* טיפול וחינוך לילדים ולנוער

ה.נ.צ. ויצ"ו מונה בארץ 60 אלף חברות ב־164 סניפים

מרכז ויצ"ו: תל־אביב, סמטת בית השואבה, טלפונים 64538, 64551

המשרד בירושלים: רחוב חבצלת 5, טלפון 23641

המשרד בחיפה: רחוב החלוץ 47, טלפון 4795

"סלע"

חברת שיכון בע"מ

*

חברת שיכון מרכזית

של הסתדרות העובדים הלאומית בישראל

*

תל־אביב, רח' ביכורי העיתים 23, טל. 222243/4

„שכון עובדים" בע"מ

חברת השכון הותיקה והגדולה בארץ

בנתה
60.000 דירות

שיכנה
300.000 נפשות

הקימה
10 קריות ו־100 שכונות

המשרד הראשי: תל־אביב, רח' לאונרדו דה־וינצ'י 21, טל. 228145
סניפים: בחיפה, ירושלים, תל־אביב והמושבות.

קבלנים לבנין וסלילת כבישים

מ. אח'. ברגן

*

תל־אביב
רח' נחמני 36, טלפון 62122

ההסתדרות הכללית
של העובדים העברים בארץ־ישראל
לשכת המס המרכזית

◆

תל־אביב, רחוב ארלוזורוב 93
טלפון 4־221191

שכון אזרחי בע"מ

(מיסודו של המפדה האזרחי)
בונה שכונים לעולים חדשים ולותיקים
במקומות שונים בארץ

המשרד הראשי:
תל־אביב, שדרות רוטשילד 28 א — טלפונים: 64282, 64281

„עמידר"

החברה הלאומית לשכון עולים בישראל בע"מ

בונה שיכונים חדשים לעולה
עוסקת בניהול ובהחזקת 140.000 דירות עולים
מפתחת ומשפרת את השכונים הקיימים
מאפשרת לדייר לרכוש את דירתו בתנאים נוחים.

מרכז עבודה בע"מ

חברה קבלנית של הסתדרות העובדים הלאומית בא"י בע"מ

תל־אביב, רחוב לבונטין 16, טל. 65787

מוציאה לפועל כל מיני עבודות בנין, בתי דיור, סוללת כבישים בעיר ובכפר

בדד־דוגרי ושות'
בע"מ

חברה לקבלנות
ולבתים משותפים בע"מ

נתניה, שמואל הנציב 5, טל. 3487
במרכז נתניה בחמשה אזורים,

— לפי בחירתכם —

דירות מפוארות — דירות עממיות
חנויות ובתי מלאכה בהתאם לדרישת הקונה

תנאים נוחים —
חלק ניכר במשכנתא

תל־אביב, רחוב הר־סיני 2
ת. ד. 1058 טלפון 6־67894, 3־67371

אחים גולדשטין
חברה לשכון ופתוח בע"מ
רמת־גן, רחוב ביאליק 45 — טל. 9—74178

בונים ומוכרים דירות,
חנויות ומשרדים בבתים
משותפים ושיכונים עממיים

בנק אלרן בע"מ

המשרד הראשי: תל-אביב
שד' רוטשילד 3 — ת.ד. 947
טל. 56121

סניפים:
תל-אביב — ירושלים
חיפה — נתניה — רמת-גן

שרות יעיל ואדיב
בכל עסקי הבנק

הלואה וחסכון
חיפה
אגודה הדדית בע"מ

המשרד הראשי:
רחוב הנביאים 22, טל. 2-68301

סניפים:

רח' יפו 51,	טל. 53211
רח' העצמאות 68,	טל. 3439
רח' הרצל 81	טל. 69049
הר-הכרמל, שד' הנשיא 129,	טל. 84691
נוה שאנן, רח' טרומפלדור 56,	טל. 69048
קרית מוצקין, שד' השופטים 38,	טל. 71097
קרית ים, רח' המרכז,	טל. 71907
קרית טבעון, מרכז מסחרי,	טל. 93293
טירת הכרמל, מרכז מסחרי,	טל. 43
כפר אתא, רח' העצמאות,	טל. 72077

בנק ישראלי לחעשיה בע"מ

ת ל - א ב י ב, רח' מונטיפיורי 13
טלפון: 8-55235

ח י פ ה, רחוב הנאמנים 8
ת.ד. 639, טלפון 51228

בנק למלאכה בע"מ

המכשיר הכספי המרכזי
לבעל המלאכה והתעשין הזעיר.

המרכז:

תל־אביב
רח' מרכז בעלי מלאכה 16
טלפונים: 65632 — 66414

סניפים:

תל־אביב, רח' הרצל 68, טל. 83860
ירושלים, רח' בצלאל 26 טל. 25254
חיפה, רח' לבונטין 14 טל. 51217־51216
פתח־תקוה, מונטיפיורי 13 טל. 912303
צפת, רח' ירושלים 59 טל. 267
רחובות, רח' בנימין 8 טל. 951110
באר־שבע, רח' הרצל פינת אילת
טל. 2505

בנק זרובבל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

מוסד מרכזי של הקואופרציה האשראית בישראל

●

משרד ראשי:
שדרות רוטשילד 44, תל־אביב
טל. 9־67808

●

סניפים:

תל־אביב:
רח' הרצל 14, טל. 2־57221
רח' אבן־גבירול 143, טל. 43411

באר־שבע:
רח' ההסתדרות 40, טלפון 2053

בנק משכנתאות לשיכון
ב ע " מ

תל־אביב
שדרות רוטשילד 50
טל. 4־67283 ת. ד. 1610

קופה לביטוח חקלאי הדדי

אגודה שיתופית בע"מ

תל־אביב, רחוב אלנבי 115
קומה ג'
טל. 64035, 65933 ת. ד. 462

●

בטוח תבואות, מכונות חקלאיות ורכוש חקלאי אחר.

בסוף שנת המאזן מוחזרים העודפים למבוטחים.

„מסד"
הבנה הדדית
להלואות וחסכונות בע"מ

(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העברים בארץ־ישראל)

תל־אביב * ירושלים * חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות המורים העברים בישראל

המרכז: תל־אביב, שד"ר 79, טל. 62444
סניף י—ם: בן יהודה 13/15, טל. 24867
סניף חיפה: הנביאים 20, טל. 66780

„ציון"

חברה לביטוח בע"מ

*

המשרד הראשי:

תל־אביב, רח' אלנבי 120

ת.ד. 1425 טל. 9־67701

כל עסקי ביטוח

הסנה

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

חברת הביטוח הגדולה בישראל

כל סוגי הביטוח

*

החברה היחידה הנותנת מענק לנאמני ביטוח־חיים

*

ביטוח צמוד ערך

*

ביטוח גימלה צמוד־ערך מוחלט

*

המשרד הראשי:

תל־אביב, רח' מונטיפיורי מס' 27

סניפים וסוכנויות בכל הארץ

פרודנשל

חברה לביטוח בע"מ

תל־אביב, רחוב אחד־העם 13

טל. 61206, 67543, ת.ד. 352

ביטוח מפני

אחריות המעבידים, אש, גניבה, תאונות אישיות, מכוניות, ימי, צד שלישי וכו'.

25 שנות פעולה בארץ

מבטחים

מוסד לביטוח סוציאלי של העובדים בע"מ

*

סניפים בכל חלקי הארץ

הרקולס בע"מ

פתול ושזור ברזל

●

תל־אביב, דרך פתח־תקוה מול מזא"ה

טל. 34104

ענגור

חיפה, דרך העצמאות מס' 1

קואופרטיב לתקונים ושרותים באניות בע"מ

טלפון 66438 ת.ד. 236

▼

גרוד חלודה, צביעה, נקוי דוודים, מחסנים, מיכלי מים ודלק פירוק וסדור הדונג'

▼

AGUR Ltd.

Haifa, 1 Ha'atzmaut St.

SHIP MAINTENANCE COOP.

Phone 66438 P.O.B. 236

„ארגמן" בע"מ

מפעלים

לצביעת

טכסטיל

▼

בני־ברק

טלפון 9—73246

חברת אדרת

בע"מ

מטוית צמר סרוק

חוטי אריגה

▪

חוטי סריגה

▪

חוטי סריגת יד

▪

חוטים סינטטיים

תל־אביב, שדרות רוטשילד 30

טל. 67376 ת.ד. 2372

ד. ספקטור
מהנדס

תל־אביב, רח' הרכבת 22, טל. 63876

☆ הגנה קתודית
על צנורות, מיכלים, משאבות, מתקני תעשיה וכו'
☆ מתקני רוח
לחשמל ולשאיבת מים
☆ תכנון חשמלי לתעשיה ולמתקנים
☆ אינסטרומנטציה לתעשיה, למחקר
☆ סוכנויות

מקורות
חברת מים בע"מ

המשרד הראשי:
תל־אביב, רחוב הנגב 11
ת. ד. 2704, טלפון 31241/9

צנורות חברה משותפת לתשיות בע"מ

1. ייצור צנורות פלדה למים, דלק, גז ולמטרות אחרות לפי תקנים בינלאומיים — בקוטרים "108—"3½.
חיבור פעמון ושקע: קל להפעלה — בלי ריתוך — בלי חיבורים מכניים.
2. בדוד צנורות חיצוני ופנימי.
צפוי פנימי בזפת או מלט (לפי בחירת הקונה) בתהליך צנטרפוגלי.
צנור פלדה: אם מבודד תקין, יאריך ימים בכל תנאי אדמה.
3. לשם קבלת יעוץ טכני, מתבקשים צרכנינו להתקשר עם מחלקת השדה שלנו.

המשרד הראשי: רח' לבונטין 30, תל־אביב — טלפון 67661
המפעל: צריפין, ת.ד. 62 — טלפון 961155

צינקל בע"מ
יצרני צנורות קלים להשקייה:

מאלומיניום בקוטרים "1½ ועד "16 — מפלדה מגולבנת בקוטרים "2, "3, "4
יצור שוקתות ואבזרים מפלדה מגולבנת ואלומיניום
יצור של חלונות ודלתות. צנורות ופרופילים מאלומיניום
בשטת הדחיסה — אקסטרוז'יון:
לתעשיה, לבנין, לחקלאות וכל צרכי המשק

המשרד הטכני: רח' העליה 33, תל־אביב — טלפונים 84790, 82048
משרדי החברה — אזור התעשיה החדש — טלפונים 911794/5/6/7
ובית החרושת: של פתח תקוה — טלפון 911170

סמל האיכות

„הארגז" בע"מ

תל־אביב, ת. ד. 106

תעשיות מתכת ועץ

רח' גבורי ישראל 94, טל. 3־32251־2
אוטובוסים לשרותי התחבורה הצבורית
אוטובוסים מיוחדים לתיירים
מכוניות משא וכלי רכב שונים

•

מכשירים לגז בשול: תנורים, כירים ומיכלים (צילינדרים) לגז, נפט נוזלי, מיכלים (ג'ריקנים) וכו'.

מחלקת רהיטי פלדה

רחוב החרש 4, טל. 32231
רהיטים מפלדה ומאלומיניום למשרדים, בתי־חולים, ארכיונים וכו'.
רהוט מיוחד לחנויות שרות עצמי.

חרשת עץ

צריפין ליד רמלה, טל. 961280, 961289
תל־אביב, רח' חרש 7, טל. 2־32231
תיבות מיוחדות מסוג „ברוס"
ארגזי אריזה לפירות וירקות
נגרות בנין, רהיטי עץ וצריפים
שותף ל„אמקור" בע"מ, ת"א,
מוצרי קרור ומזוג אויר.

ברזלית

מפעלי מתכת בע"מ

יצרנים של:
חוט ברזל מתוח / חוט ברזל מיושר
חוט ברזל מלובן / חוט ברזל מגולבן
חוט להלחמה אוטוגנית/חוט לכריכה
מסמרים לבנין / מסמרים מיוחדים
חוט דוקר

חוטי נחושת

רקמת פלדה

תל־אביב, תיבת דאר 56
מברקים: ברזלית תל־אביב

משרד ראשי:
ת"א, רח' רמח"ל 1, טל. 63015, 61933

משרד ובית־חרושת:
פתח־תקוה, טל. 911245

החברה הא"י לקירור והספקה בע"מ

4 בתי קרור:

תל־אביב * חולון

חיפה * נשר

נפח הקבול: כ־60,000 מ"ק

- שרות מהיר ויעיל, ע"י צוות מומחי קרור.
- מפרעות נתנות על החסנת סחורות.

תל־אביב
ת.ד. 318 טלפון 64316/7

חברה לבנין ולעבודות צבוריות

מיסודו של סולל בונה, בע"מ

▼

הקבלן הגדול ביותר בארץ לבנינים, כבישים, גשרים,
שדות תעופה, ביוב ומבנים למטרות מדע מיוחדות.

בנה הכור האטומי ובניני הנגב בישראל

משרד ראשי: תל־אביב, רח' אלנבי 111 — ת.ד. 1267 — טלפון 7—61031.

משרד מחוז הצפון: חיפה, רח' יבנה, בית סולל־בונה — ת.ד. 4994 — טלפון 66501.

משרד ירושלים: ירושלים, רח' המלך ג'ורג' 47 — ת.ד. 1344 — טלפונים 24313, 24566.

▼

סניפים בכל הארץ

תעשית אבן וסיד בע"מ

יצרני חצץ, אבן, שיש, גרניט,
סיד, גבס, מוצרי סיליקט ובטון
תעשית אבן וסיד בע"מ

●

חיפה — ירושלים — תל־אביב —
באר־שבע

"נשר"

הצמנט הידוע בטיבו
בארץ ובעולם כולו!

המשביר המרכזי בע"מ

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל

המשרד הראשי:

תל־אביב, בית המשביר, דרך שלמה, טל. 84211־8, ת.ד. 130

סניפים:

חיפה, שער פלומר, בית המשביר, ת.ד. 295
ירושלים, מרכז מסחרי חדש, ת.ד. 438
באר־שבע, רחוב 13, טל. 2318
אילת — עכו — קרית שמונה

♦

המוסד המרכזי להספקה של התנועה הקואופרטיבית בישראל

שנהב

משחת השיניים הטובה ביותר

מיוצרת מחמרים משובחים

להשיג בכל סניפי קופת חולים, סניפי „שקם" ובכל אגודות הצרכנים

הוכנה ע„י קופת חולים של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י.

☆

סוכלמנט — SUCLAMENT

תחליף לסוכר SUCLAMENTE

צנצנות בנות 250 טבליות, מחיר הצנצנת — 65 אגורות.

להשיג בכל סניפי קופת־חולים, סניפי „שקם".

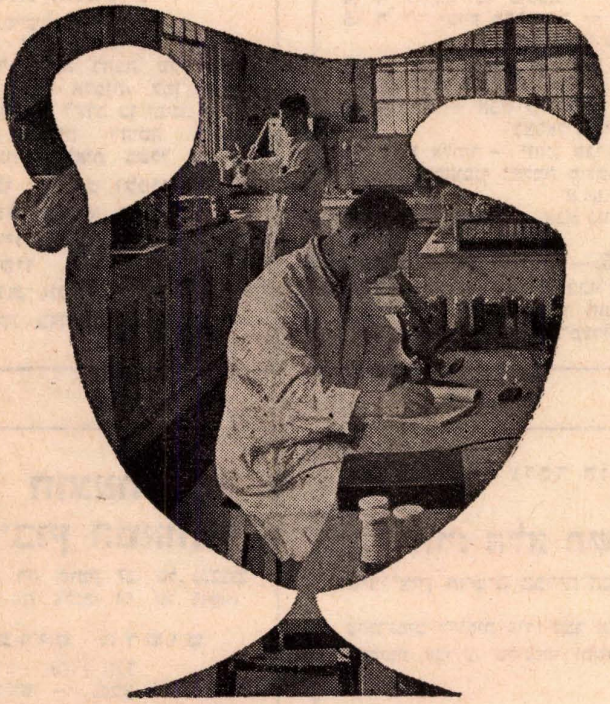
איגוד משקי עופות לרביה

תל־אביב, רח' אלנבי 115, ת. ד. 1906, טל. 65285—61684

מוסד לשווק חומר רביה של ארגון

מגדלי העופות העברים בישראל

מעמיד לרשותכם על־ידי חומר הרביה את תוצאות הנסיון ופעולת ההשבחה הנעשית במשקי הארגון ✶ להקות רביה שלנו נמצאות תחת פיקוח הוועדה לביקורת להקות הרביה, המבקרת את רמת ההטלה, ההזנה והשכון במשקי ארגון המשווקים את חומר הרביה שלהם באמצעותנו.

עין המדע צופיה...

במעבדה הגדולה והמשוכללת
של ביח"ר „שמן" שוקדים
כימאים בעלי נסיון וידע
על ביקורת טיב מוצרי המפעל
ועוסקים בעבודות מחקר
ופתוח מוצרים חדשים —
מוצרי בריאות ונקיון

שמן

"שמן" - חלוץ התעשיה בישראל

הוצאת
"מסדה" בע"מ

ספרי פאר מצויירים בצבעים
לילדים ולנוער

- **אל כוכבי הלכת** —
  תגליות המדע בקשר לחלל מובאות בצורה קלה ומושכת לנוער בלווית ציורים צבעוניים רבים.
- **תולדות האנושות** —
  מאת מישל לאקר
  בספר זה נפרשת לפני הקורא הצעיר יריעה רחבה של קורות האדם עלי אדמות, למן האדם הקדמון ועד לאדם בן ימינו. הספר כתוב בלשון רהוטה ומלווה בתמונות נפלאות בשלל צבעים.
- **משלי אזופוס ולפונטין**
- **אגדות מארץ סין**
- **מעשיות אלף לילה ולילה**
- **פינוקיו**
- **אגדות אנדרסן**
- **עליזה בארץ הפלאות**

ספרית מעריב מציעה
את
„גדולי ישראל"

סדרת ספרים לנוער, שתכליתה — להחיות לנגד עיני הדור את גדולי האומה, מנהיגיה, לוחמיה ומוריה.

12 כרכים בתבנית נוחה

1. הבעל שם טוב — יוחנן טברסקי
2. דון יוסף הנשיא — יעקב הרוזן
3. שמואל הנגיד ומשה אבן עזרא — ד"ר א. מור
4. ר' עקיבא ובר כוכבא — י. נדבה
5. ר' לוי יצחק מברדיצ'ב — יוחנן טברסקי
6. ר' יהודה הלוי — יהודה בורלה
7. ר' מנשה בן־ישראל —
8. האר"י — אבא גורדין בצלאל (ספיל) רות
9. מעין אליהו — יוחנן טברסקי
10. דוד הראובני ושלמה מולכו — א. ש. רימלט
11. המהר"ל מפראג — אבא גורדין
12. רש"י — אבא גורדין

במקום ~~24.~~ ל"י = **15.— ל"י**

כל 12 הכרכים הופיעו בבת־אחת. תוכל להשיגם בכל אחת מתחנות ההרשמה של „ספרית־מעריב"

הוצאת
הקיבוץ המאוחד

תל־אביב, רח' סוטין 27, טל. 231271
רח' אלנבי 91, טל. 64905

ספרים חדשים

הבריחה — אהרן מגד
שלש נובלות — „מסע לניקרגואה", „מסע לארץ גומר", „הבריחה", שהם שלשה מסעות דמיוניים בהם נבחנת אמונתו של אדם בן־דורנו.

מול כוכבים ועפר — א. חלפי
מבחר שירים.

כביש הנלהבים — יבגני יבטושנקו
שירים. מרוסית: שלמה אבן־שושן.
מבחר שיריו של המשורר הסובאטי הנודע משנות היצירה 1953—1961, ואחרית דבר מאת המתרגם.

מלחמת קונגו — קולין ליגום
מאנגלית: חנוך ברטוב.
נכתב על־ידי סופר ה„אובסרוור" הלונדוני ומומחה לבעיות אפריקה, שראה בעיניו את התחוללות הדרמה הקונגית שהיתה לבעיית־מוקד בין־לאומית בימינו.

בהוצאת עם עובד הופיעו

ד. סתר: הלא תשאלי

שירי־ציון חדשים מברית־המועצות

מתורגמים מרוסית בידי חבר משוררים בעריכת אברהם שלונסקי ומשה שרת

השירים מוגשים ברוסית ובעברית

288 עמודים: 5 ל"י

חיים לנסקי:
מעבר נהר הלתי

שירים חדשים

192 עמודים: 5 ל"י